

1999 ж. шыға бастады

Тіркелген куәлік № 13395-Ж
Қазақстан Республикасының
мәдениет және ақпарат
министрлігі
Ақпарат және мұрағат комитеті
22.02.2013 ж. берген

Редакция алқасы

Н.Л. Сейтахметова (бас редактор)
А. Сағиқызы (бас редактордың
орынбасары)
Ш.Е. Джаманбалаева
Е.У. Байдаров
Ә.А. Құранбек
Д.М. Жанабаева
М.К. Бектенова
З.К. Шаукенова
А.М. Амребаев
Ш.М. Жандосова
Ж.С. Сандыбаев
Л.Н. Токтарбекова (жауапты хатшы)

Редакционная коллегия

Н.Л. Сейтахметова (главный
редактор)
А. Сағиқызы (зам. главного
редактора)
Ш.Е. Джаманбалаева
Е.У. Байдаров
Ә.А. Құранбек
Д.М. Жанабаева
М.К. Бектенова
З.К. Шаукенова
А.М. Амребаев
Ж.С. Сандыбаев
Ш.М. Жандосова
Л.Н. Токтарбекова (отв. секретарь)

Регистрационное свидетельство
№ 13395-Ж выдано Комитетом
информации и архивов
Министерства культуры
и информации Республики
Казахстан 22.02.2013 г.

Издается с 1999 года

ISSN 1999-5849 (Print)
ISSN 2959-7544 (Online)

**ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ҚОҒАМДЫҚ-
ГУМАНИТАРЛЫҚ ЖУРНАЛ**

Адам әлемі

**ФИЛОСОФСКИЙ И ОБЩЕСТВЕННО-
ГУМАНИТАРНЫЙ ЖУРНАЛ**

4 (102)•2024

**Халықаралық редакциялық кеңес
Международный редакционный совет**

Сейдуманов С.Т. (кеңес төрағасы, Қазақстан)
Зияуддин Сардар (Ұлыбритания)
Фиерман У. (АҚШ)
Аматаякул Супаквади (Таиланд, Италия)
Халилов С. (Әзірбайжан)
Мехди Санаи (Иран)
Лекторский В.А. (Ресей)
Тощенко Ж.Т. (Ресей)
Кенан Горсой (Түркия)
Шермухамедова Н.А. (Өзбекстан)
Бюлент Шенай (Түркия)

© Философия, саясаттану және дінтану институты
050010, Алматы, Шевченко көшесі, 28
<https://adamalemijournal.com>

© Filosofia, saiasattanu және dıntanu instituty
050010, Almaty, Şevchenko köşesi, 28
<https://adamalemijournal.com>

*Философия мен мәдениеттің қазіргі заманғы мәселелері *
Современные проблемы философии и культуры*

Абишева А.К. ПРОБЛЕМА СВОБОДЫ И САМООТЧУЖДЕНИЯ ЛИЧНОСТИ	3
Ашшурский Э.Э. О ВНЕШНЕ ДВОЙСТВЕННОЙ, НО ВСЁ ЖЕ ДЕ-ФАКТО МАТЕРИАЛЬНОЙ ПРИРОДЕ СОЗНАНИЯ - СКВОЗЬ ПРИЗМУ ФИЛОСОФСКОГО АНАЛИЗА	14
Doskhozina ZH.M. CULTURAL-PHILOSOPHICAL DISCOURSE ON LINGUISTIC COMMUNICATION PROBLEMS	23
Сабиткызы А., Тлеп Б.А., Симтиков Ж.К. КОНЦЕПЦИИ ТОЛЕРАНТНОСТИ, ЕЕ ПРЕДЕЛЫ И ПАРАДОКСЫ	31
Аташ Б.М., Ахметов І.Ж., Құранбек Ә.А., Тәттібек Н.М. ТҮРІК ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ДӘСТҮРЛІ МӘДЕНИЕТІНДЕГІ СПОРТ ӨНЕРІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫНЫҢ ТАРИХИ-ФИЛОСОФИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ	40
Бекболат А., Кайрбеков Е.Н. МОМАҚАН ӘЛИЕВТІҢ ҚОЛЖАЗБАЛАРЫНА ТАЛДАУ	52
Маткерим Д.А., Жаксылыкова М.Б., Болдыков Ж.Б. ҚАЗАҚСТАНДЫҚ КИНОДАҒЫ ТАРИХИ ЖАДТЫҢ ҚАЙТА ЖАҢҒЫРУЫ МӘДЕНИ БІРЕГЕЙЛІКТІҢ КӨРІНІСІ РЕТІНДЕ	64
<i>Қазіргі заманның саяси дискурстары * Политические дискурсы современности</i>	
Зайниева Л.Ю., Суимбаева Э.Н., Абжаппарова А.А., Абдрасилова К.Е. САЯСАТТАНУ ҒЫЛЫМЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫНДАҒЫ РЕСЕЙЛІК ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН-АМЕРИКАЛЫҚ ВЕКТОРЛАРДЫҢ КЕЙБІР АСПЕКТІЛЕРІ: КОМПАРАТИВИСТИК ТАЛДАУ	74
Davletbayeva ZH., Semidotskikh Y. FEMALE LEADERSHIP AS A TOOL FOR STRENGTHENING POLITICAL AND CIVIL INSTITUTIONS IN KAZAKHSTAN	85
Дуйсен Г.М., Айтжанова Д.А. РЕГИОНАЛЬНЫЙ ВЕКТОР РАЗВИТИЯ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ В НОВОЙ СИСТЕМЕ КООРДИНАТ	95
Қаржаубай Ж.М., Қобландин Қ., Оспанова А.Н. НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ МИГРАЦИОННОЙ И ДИАСПОРАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ ЮЖНОЙ КОРЕИ	108
Алтайбаева А.Н., Телебаев Ғ.Т. ҚҰНДЫЛЫҚ ТЕОРИЯЛАРЫ ЖӘНЕ САЯСАТ ПЕН ҚҰНДЫЛЫҚ ҚАТЫНАСЫ	117
Исаева М.И., Ешпанова Д.Д., Көбегенова Г.Ж., Исабаева Н.М. АҚПАРАТТЫҚ ҚОҒАМ ЖАҒДАЙЫНДА ҚҰҚЫҚТЫҚ САНА МЕН ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘДЕНИЕТТІҢ ҚАЛЫПТАСУЫНДА АҚПАРАТТЫҢ РӨЛІ	125
<i>Дінтанулық және исламтанулық зерттеулер * Религиоведческие и исламоведческие исследования</i>	
Мелисова Б.М., Альмухаметов А.Р., Жамашев А.Ш., Алаева Г.Т. ИСЛАМ ҚҰҚЫҒЫ АЯСЫНДА МҰСЫЛМАНДАРДЫҢ ДІНИ ТӘЖІРИБЕСІНДЕГІ ЗИЯТКЕРЛІК МЕНШІК ТҮСІНІГІ	134
Zaland F.M., Abdilkhakim B.SH., Amangeldiyev A.A., Shakirov S.YE. THE RELIGIOUS AND IDEOLOGICAL FOUNDATION OF THE TALIBAN MOVEMENT AND ITS MAIN PRINCIPLES	143
Турганбаева Ж.Ж., Сейтахметова Н.Л. ФОРМИРОВАНИЕ ИСЛАМСКОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ В КАЗАХСТАНСКОМ ОБЩЕСТВЕ: ОСОБЕННОСТИ, УНИВЕРСАЛЬНОСТЬ И ДИАЛОГИЗМ	152
Onuchko M.U., Shakenov A.A., Dronzina T.A. RELIGIOUS IDENTITY: THE EXPERIENCE OF INDEPENDENT KAZAKHSTAN	161
<i>Мерейтойлар. Мезгілдер. Оқиғалар * Юбилеи. Даты. События</i>	
Пружинину Борису Исаевичу - 80 лет!	171
Шайкемелеву Мухтарбеку Сейд-Алиевичу - 60 лет!	172
СВЕТЛАЯ ПАМЯТЬ ВИДНОМУ УЧЕНОМУ И ПРЕКРАСНОМУ ЧЕЛОВЕКУ	174

ПРОБЛЕМА СВОБОДЫ И САМООТЧУЖДЕНИЯ ЛИЧНОСТИ

А.К. Абишева

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается проблема отчуждения, его противоречия со свободой как сущностной основой человеческого бытия, ведущего к нарушению целостности, деструкции субъекта, выражающейся в раздвоении личности и расщеплении Я. Свобода как рефлексия охватывает всего субъекта, его сознание и бессознательное, обеспечивая его целостность. Свобода как творчество индивидами многообразия духовных смыслов и соответствующих им способов бытия, становящихся ценностями при их выборе и идентификации с ними, не исключает возможности творчества ценностей, противоречащих по своему содержанию и логике самой свободе, как бы парадоксально это ни звучало. Это ограничивает субъекта, превращая его из цели в средство развития объектного мира, вещных структур социального бытия. Свобода как открытость имеет негативный характер. Но именно такая свобода означает непредопределенность человека. Отчуждение как определенный способ бытия, избираемый человеком, блокирующий его онтологическую свободу, ведет к деструкции субъекта, потере его целостности: удвоение человека на себя и свое иное превращается в раздвоение, в конфликт несовместимых по содержанию личных и безличных ценностей, одна из сторон которых в результате конфронтации подвергается вытеснению в бессознательную сферу психики. Так как автором отчужденных ценностей является сам человек как субъект, следовательно отчуждение рассматривается как самоотчуждение человека. Отчуждение переворачивает субъект-объектные отношения, порождая иррациональную логику и соответствующие формы бытия, что ведет к нарушению субъектности, выражающегося во внутриспсихическом раздвоении личности, феномене, открытом З. Фрейдом.

Ключевые слова: свобода, рефлексия, отчуждение, самоотчуждение, овещнение, раздвоение личности, расщепление Я, псевдоценность, личное - безличное

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Автор-корреспондент:
Абишева А.К.,
abishevaliya@gmail.com

Ссылка на данную статью: Абишева А.К. Проблема свободы и самоотчуждения личности // *Адам әлемі*. – 2024. – №4(102). – С. 3-13.

Еркіндік және адамның өзіне жаттану проблемасы

Аңдатпа. Мақалада жеке тұлғаның бөлінуінде және Менінің бөлінуінде көрінетін тұтастықтың бұзылуына, субъектінің жойылуына әкелетін адам болмысының маңызды негізі ретінде иеліктен шығару мәселесі, Меннің еркіндікке қайшы келуі қарастырылады. Мақалада жеке тұлғаның бөлінуінде және Менінің бөлінуінде көрінетін тұтастықтың бұзылуына, субъектінің жойылуына әкелетін адам болмысының маңызды негізі ретінде иеліктен шығару мәселесі, оның еркіндікке қайшы келуі қарастырылады. Еркіндік рефлексия ретінде бүкіл субъектіні, оның санасын және бейсанасын қамтиды, оның тұтастығын қамтамасыз етеді. Еркіндік жеке адамдардың алуан түрлі рухани мағыналар мен сәйкес болмыс тәсілдерін жасауы, олар таңдаған және сәйкестендірілген кезде құндылықтарға айналады, олардың мазмұны бойынша еркіндіктің өзіне қайшы келетін құндылықтарды жасау мүмкіндігін жоққа шығармайды және логика, бұл қаншалықты парадоксты болып көрінсе де. Ол субъектіні шектейді, оны мақсаттан объективті дүниенің, қоғамдық болмыстың материалдық құрылымдарының даму құралына айналдырады. Еркіндік ашықтық сияқты жағымсыз сипатқа ие. Бірақ дәл осындай еркіндік адамның алдын-ала анықталмағанын білдіреді. Адамның онтологиялық бостандығына тосқауыл қоятын белгілі бір болмыс тәсілі ретінде жаттану субъектінің жойылуына, оның

тұтастығын жоғалтуға әкеледі. Адамның өзіне екі еселенуі және оның басқаға екі бөлінуіне, мазмұнға сәйкес келмейтін жеке және тұлғалық емес құндылықтардың қақтығысына айналады. Оның бір жағы қарама-қайшылықтың нәтижесінде психиканың бейсаналық сферасына ығыстырылуына ұшырайды. Жаттанған құндылықтардың авторы субъект ретінде адамның өзі болғандықтан, жаттану адамның өзін-өзі жаттандыру ретінде қарастырылады. Жаттану субъект-объект қатынастарды теріс айналдарып, иррационалдық логика туғызып, Фрейд ашқан субъектінің ішкі екіге бөлінуіне алып келеді.

Түйін сөздер: еркіндік, рефлексия, жаттану, өзіне жаттану, заттау, жеке жанның екіге бөлінуі, Меннің жарылуы, жалған құндылық, жекелік пен жекеліксіз.

The Problem of Freedom and Self-Alienation of the Personality

Abstract. The article examines the problem of alienation, its contradiction with freedom as the essential basis of human being, leading to a violation of integrity, destruction of the subject, expressed in a split personality and splitting of the self. Freedom as reflection embraces the entire subject, his consciousness and unconscious, ensuring his integrity. Freedom as creation by individuals of a variety of spiritual meanings and corresponding ways of being, which become values when they choose and identify with them, does not exclude the possibility of creation of values that contradict freedom itself in their content and logic, no matter how paradoxical this may sound. This limits the subject, turning him from a goal into a means of development of the objective world, and material structures of social existence. Freedom as openness has a negative character. But precisely this kind of freedom means the non-predetermination of man. Alienation as a certain way of being, chosen by a person, blocking his ontological freedom, leads to the destruction of the subject, loss of his integrity: the doubling of a person into himself and his other turns into a bifurcation, into a conflict of personal and impersonal values incompatible in content, one of the sides of which as a result confrontation is repressed into the unconscious sphere of the psyche. Since the author of alienated values is the person himself as a subject, therefore alienation is considered as self-alienation of a person. Alienation reverses subject-object relationship, giving rise to irrational logic and corresponding forms of being, which leads to a violation of the subjectivity, expressed in intrapsychic split personality, a phenomenon discovered by S. Freud.

Key words: Freedom, Reflection, Alienation, Self-Alienation, Reification, Bifurcation of Personality, Splitting of the Self, Pseudo-Value, Personal - Impersonal.

Введение

Проблема отчуждения – одна из центральных и дискуссионных проблем философии. Социальное отчуждение – это специфическая реальность человеческой жизни и такой способ бытия, который не согласован с их сущностью вследствие представления ими себя следствием мира объектов, социума или неумолимого закона природы, что нередко приводит к потере субъектности.

Свобода есть всеобщее основание человека, на основе которого возникает Я-субъект, обладающий возможностями творчества и свободного выбора множества духовных смыслов, которые могут составить смысл жизни человека или ценность, с которой отождествляется личность. Однако индивиды могут выбирать ложные ценности или псевдоценности, содержание которых противоречит их базовой свободе, порождая тем самым отчуждение и самоотчуждение, потому что первичная идентификация индивида со свободой не исчезает, а если бы это произошло, то исчез бы субъект.

В статье утверждается, что отчуждение человек творит прежде сего в своем сознании и мышлении, то есть самоотчуждение,

а затем уже выстраивает отчуждение во внешних сферах своего бытия и отношениях с другими в обществе, порождая социальное отчуждение.

Предложена интерпретация феноменов раздвоения личности и расщепления Я, открытых и описанных З. Фрейдом в его теории неврозов, и их социальных корней в свете проблемы отчуждения. На наш взгляд, Фрейд открыл феномен внутриспсихического самоотчуждения, хотя и интерпретировал его натуралистически.

Многие аспекты отчуждения нуждаются в изучении, поскольку они многогранны и лежащие в их основе причины не потеряли актуальности.

Методология

В данной статье предпринята попытка философского анализа двух позиций: онтологической свободы как всеобщего основания человека и отчуждения личности, превращенные формы субъектности которой выражаются в утрате ее целостности и раздвоении личности. Так как отчуждение понимается нами как самоотчуждение человека в собственном сознании и мышле-

нии, то конечным субъектом отчуждения может быть только сам человек. С этой позиции предполагается, что самоотчуждение лежит в основе феномена неврозов в отличие от натуралистических истолкований этого феномена Зигмунд Фрейдом.

В исследовании применяются методы философской рефлексии, логического анализа и интерпретации психоаналитических кейсов. Осуществлена попытка объяснения феноменов раздвоения личности и расщепления Я, описанных в концепции неврозов З. Фрейда внутриспсихическим отчуждением.

Основная часть **Свобода как первичная ценность и рефлексивное основание Я**

В нашем понимании свобода является сущностным основанием человеческого Я и его функций, что делает человека открытым разнообразным способам бытия как возможностям: оно не предопределено биологической основой индивида, ибо человек есть субъект, обладающий способностью творить многообразие новых духовных смыслов, из которых он может свободно выбирать тот или иной смысл как смысл своей жизни. Этот смысл, наиболее ценный человеком как нечто должное, идеал, с которым он идентифицирует себя как человека соответственно его пониманию того, каким человеком он должен быть, и есть то, что мы можем назвать ценностью.

Онтологически свобода предполагает многообразие способов бытия человека, в том числе и ложных; человек может создавать и выбирать разные ценности, в том числе имеющие негативные или античеловеческие смыслы, отрицающие его свободу. Как ни парадоксально это звучит, но благодаря свободе человек (даже все общество) может выбирать ложные ценности или псевдоценности, содержание и внутренняя логика которых выражается в соответствующих им мотивах, действиях и поступках, в конечном счете блокирующих развитие человеческой сущности, создающих ложный способ бытия. Человечество давно знакомо с такими псевдоценностями, как, например, стремление к власти, господству, превосходству и т. д., которые не приводят к гармоничным отношениям с природой, другими людьми, целыми сообществами, цивилизациями.

Вне зависимости от того, является ли ценностный смысл ложным или истинным, составляя внутреннее духовное содержание в душе определенного индивида, оно

становится смыслом его жизни, то есть ядром его Я, которое представляется этому индивиду истинным. Определяя способ мышления и бытия субъекта и направляя его стремления, мотивы и цели, духовное содержание ценности организует структурную архитектуру субъекта и его Я.

Отождествление с определенным ценностным смыслом имеет рефлексивный характер. Свобода есть рефлексия, которая охватывает всего субъекта и его Я, как сознательное, так и бессознательное, и имеет разные уровни зрелости. Дэн Захави утверждает: «Рефлексия (или представление высшего порядка) — это процесс, посредством которого сознание направляет свою интенциональную цель на себя, тем самым принимая себя в качестве собственного объекта» [1, с. 324]. Он связывает этот процесс в конечном счете с сознанием. Как часто полагают многие авторы, процесс рефлексии не ограничивается только сознанием. Конечно, рефлексия есть условие возникновения сознания; однако более базовая основа человеческой субъектности, как было показано в поздних исследованиях Зигмунда Фрейда, находится в бессознательном [2, 3], и, также согласно его последователю Жаку Лакану, в отличие от поверхностного сознания как системы образов системы восприятия, только бессознательный субъект функционирует рефлексивно. [4]. В противоположность этой характеристике, Поль Рикёр [5, с. 74], напротив, утверждает, что рефлексия возможна исключительно в сфере сознания. Он рассматривал рефлексию как *Cogito*, осуществляющееся через интерпретацию символов и движением от символов к значениям, и посредством этого метода как способ достижения самопонимания Я. Считается, что Рикёр правильно связал Я с рефлексией, но его утверждение, что рефлексия может быть только сознательным процессом или вести к сознанию, скорее всего, ошибочно. Лакановское же рассмотрение рефлексии, ограниченной только бессознательной сферой, также, видимо, неприемлемо.

Фрейд [2, 3, 6, 7, 8], со своей стороны, обнаружил механизмы, такие как сопротивление, вытеснение, замещение и т.д., как связь между сознанием и бессознательным, которые, на наш взгляд, характеризуют рефлексия, принявшую, однако, искаженную форму из-за внутренних противоречий, конфликтов противоположно направленных несовместимых ценностей (по Фрейду — мотивов) внутри человеческого Я.

Такая рефлексия в себя может иметь место на различных уровнях проявлений субъектности у индивидов, она может быть

неосознаваемой, в различной степени осознаваемой, доходя вплоть до полного осознания. Последнее, возможно, является типом самотождественности Я, существующей и действующей на основе рефлексивности, концепции, сформулированной как Я есмь Я в высокой философской рефлексии Иоганна Готлиба Фихте [9].

Такой рефлексивный процесс, в отличие от естественных процессов, не предопределен законами необходимости, ибо человеческое Я есть субъект, в отличие от животного; последний может воспроизводить только тот способ бытия, какой ему дан природой, тогда как человек может воспроизводить любой способ бытия [10, с. 93].

Онтологическая свобода есть всеобщее основание человека и рефлексии его Я, тогда как ценностный смысл есть конкретно-всеобщее основание человеческого Я. Человеческое Я онтологически возникает как функционирующая свобода, рефлексия в себя, как обращение его духовной организации к самой себе. Этот уровень Я в его слиянии со свободой до принятия определенной ценности как смысла всей жизни, мы обозначаем как *первичную идентификацию Я*.

Выбор человеком того или иного смысла своего бытия, своего Я, в чем он видит свою судьбу и свою истину, какова бы ни была эта ценность, следует рассматривать как *вторичную идентификацию Я*. Идентификация Я с определенным смыслом делает его психику индивидуальной, неповторимой и автономной, с особой внутренней жизнью субъекта, выраженной в его бытии.

Целостность Я основывалась бы на созданном или избранном едином ценностном смысле и соответствующих ему мотивах и целях. Однако в силу своей онтологической свободы и непредопределенности человек может выбрать не одну, а две или более ценности с разными смыслами содержаниями, и в ряде случаев, если эти ценности могут оказаться взаимно противоположными по своему смыслу, или даже взаимно отрицающими, это может привести к возникновению явления расщепления Я на конфликтующие между собой части и инстанции. Феномен раздвоения личности и расщепления Я представляет собой парадоксальную картину, когда в одном и том же индивидууме могут сосуществовать две или более личности, каждая со своими ценностями и мотивами, жизненными ориентациями и противоречиями, то есть несколько разных Я. Такая ситуация ведет к расхождению не только внутренних стремлений, но и их бытийных форм выражения в поступках и действиях индивида.

Рональд Лейнг, например, рассматривал феномен расщепления Я с онтологической точки зрения. Совпадение собственного внутреннего психического мира с собственными действиями во внешнем мире делает человека уверенным в собственном бытии, своей идентичности и своей автономии: Лейнг называл это онтологической безопасностью. Напротив, расщепленное Я действует в воображаемом мире, порождая фантомы, иллюзии, не имея возможности реализовать себя в реальности. Такие люди с разделенными реальным и воображаемым Я не защищены онтологически [11]. Мы же рассмотрим этот вопрос с точки зрения отчуждения и самоотчуждения.

Отчуждение, самоотчуждение и раздвоение личности

На наш взгляд, деструкция субъекта, выражающаяся во внутриспсихическом расщеплении Я основывается на феномене отчуждения. Вместо рассмотрения отчуждения как внешнего условия, предопределяющего человека, мы понимаем отчуждение как определенное личностное отношение человека к миру и понимание своего места и роли в мире.

Ситуация отчуждения сложилась из выбора ценности, чуждой свободе и сущности человека. Внутренние психические конфликты могут возникать как расхождение между возведенными отчужденным социумом ценностями, созданными, конечно, самими же индивидами, но в силу своей отчужденной природы, принимающими характер ограничивающей и подавляющей анонимной безличной силы и разнообразными ценностями личностного развития, принятыми отдельными индивидами. Внутри индивида это может принимать характер противосоюния личных и безличных мотивов и ценностей. Следует отметить, что и личные мотивы могут быть разными - эгоистичными и антигуманными, а цели и ценности общества - альтруистичными и т.д.

В современных исследованиях отчуждения внимание уделяется аспектам самопонимания Я. Джегги, например, своеобразно видит причины деструкции субъекта в отчуждении. Отчуждение для него — это «нарушенное присвоение» или разрушение субъекта: «быть доступным, а не чуждым самому себе или быть способным понять себя как автора собственного действия предполагает определенные черты индивидуальности» [12, с. 49], следовательно, нарушение этого положения есть «отчуждение от того, что сделало Я» [12, с. 12].

Гэвин Рэй утверждает, что существует «конституирующая связь между аутентичностью и отчуждением» и что сама концепция аутентичного Я представляет собой определенную форму или модус отчуждения. Опираясь на проведенное Жан-Полем Сартром [13, с. 9] различие между дорефлексивным и рефлексивным сознанием, он утверждает, что если эти два уровня самопонимания различаются, «сознание отчуждается, потому что оно не может должным образом рефлексивно понять себя и/или свой дорефлексивный опыт» [14, с. 29]. При этом Рэй не дает подробного объяснения понятия аутентичности или его структуры, а говорит о свободе и творчестве Я.

Исходя из понимания онтологической свободы человека, экзистенциализм делает правильный вывод об отсутствии заранее заданной специфической сущности человека и, как следствие, неспособности его быть предопределенным, заключенным и объясненным в рамках своего существования.

Однако нередко в этом верном понимании свободы как сущностного определения человека, в экзистенциализме, в частности, в учении Жан-Поль Сартра, можно увидеть точку зрения, что все созданное человеком есть результат его свободы выбора, а все, что он еще не сделал и что еще не проявилось в экзистенциальных чертах его жизни, не есть и не могло быть в его проекте самого себя [15, с. 323]. В нашем понимании под онтологической свободой понимается свобода выбора человеком прежде всего самого себя и выбора своих ценностей внутри своего Я до их воплощения и до их перехода из должного (идеального, что должно быть) в сущее. Человек не ограничен пространством предметной деятельности. В воображении, идеальном и творчестве он выходит даже за пределы своих возможностей.

Задача философии, как представляется, состоит в том, чтобы раскрыть истинное или ложное содержание ценностных смыслов, их логику, потенциал и возможные формы реализации, не отрицая при этом их творческого многообразия как основы человеческого развития. В отличие от Гегеля, который, рассматривая философию как квинтэссенцию эпохи, утверждал: «Сова Минервы начинает свой полет лишь с наступлением сумерек» [16, с. 56], Хайдеггер [17] и некоторые другие философы считали, что философия предшествует каждой исторической эпохе, являясь ее метафизической основой.

Согласно Герберту Маркузе в современном индустриальном обществе истина, ее подлинность стала определяться тем спосо-

бом, берущим на учет только свершившуюся сторону человеческой деятельности, в том числе и общественной деятельности, как проявление ставшего, завершенных данных, стала равнозначна действительности. Ценностные смыслы оказались вытесненными из истины. По Маркузе, это означает, что мышление теряет способность трансцендировать и что в нем отсутствует оппозиция: человек и его индивидуальное мышление стали одномерными. Маркузе характеризует такое общество как отчужденное и не продвигающее творческие регистры, присущие человеку [18].

Согласно Карлу Марксу [19], отчуждение есть объективно развившееся противоречие в обществе, исторически возникшее в процессе разделения труда, в результате которого субъектность человека теряет свой целостный характер, так как деятельность человека распадается на взаимообусловленные сферы и теряет целостность.

На основе теории отчуждения Маркса развиваются современные исследования феноменов отчуждения.

Как отмечают Калекин-Фишман и Лангман [20, с. 6], «исследования в марксистской традиции рассматривают отчуждение как общее человеческое состояние, определяемое материальными отношениями». Например, Лордон понимает капитализм как частную реструктуризацию желаний. Он рассматривает природу мотивов, желаний и аффектов через призму развития условий труда, экономического роста и их трансформации при капитализме от отчужденных форм, выражающихся в страдании первичного физического выживания, до мотивированного желаемого труда при неолиберализме [21]. Взгляд Лордона представляет собой модель детерминированности человеческих стремлений и ценностей социальными и экономическими обстоятельствами и их обусловленности этими обстоятельствами. Ценности, мотивы и желания, с точки зрения Лордона, не выступают как должное внутри субъекта, они являются результатом внешней причинно-следственной цепи экономических обстоятельств. Представление Лордона о трансформации человеческих ценностей, желаний и устремлений в ходе развития капитализма выглядит схематично, как отмечает Джейсон Рид [22]. В нашем понимании ценности первичны, являясь результатом психического творчества субъекта, а не внешней среды, как мы указали выше.

Кринсон и Юилл предложили анализ неравенства в отношении здоровья на основе марксистской теории отчуждения. Они де-

лают вывод об ограниченности чисто эмпирического понимания процессов отчуждения. Хотя разочарование, стресс и чувство бессилия как операциональные параметры эмпирически доказывают, что они ведут к ухудшению здоровья, тем не менее Кринсон и Юилл отмечают ограниченность такого каузального метода: «Сложность человеческой деятельности и социальных структурных взаимодействий в открытом обществе обычно отсутствует в таких линейных каузальных моделях». Они заключают, что «природа угнетения и отчуждения в обществах позднего Нового времени выходит за рамки непосредственно материального» [23, с. 467, 468].

Опираясь на концепции Маркса, Сена и Нуссбаума о том, как капитал переворачивает характер человеческой творческой деятельности и порождает своего рода ложное сознание, Гангас поддерживает точку зрения Сена и Нуссбаума о том, что человеческие способности являются «своего рода свободой» или его возможностями, а отчуждение инициирует инверсию или лишение этих способностей, ведущих к «серьезным травмам и деформациям социально дееспособной самости, то есть видового существа» [24, с. 59, 63]. Мы предпочитаем использовать термин «удвоение» для обозначения неотчужденных социальных структур вместо термина «раздвоение», как это делает Гангас [24, с. 61], и наоборот, нами используется термин «раздвоение» для отчужденных состояний.

Отчуждение переворачивает все существенные отношения. Если противопоставление человеком себя самому себе в деятельности, удвоение его на самого себя и на свое иное является условием его развития, то при отчуждении и разделении сфер деятельности человека это противопоставление принимает антагонистический характер: удвоение человека оборачивается его раздвоенностью на себя и на свое иное. Удвоение представляет некую гармонию человеческого развития и его целостный рефлексивный характер, раздвоение же означает дисгармонию и разорванность сторон. Субъект в некотором роде становится объектом и наоборот: объект приобретает статус субъекта. Оллман отмечал об отчуждении следующее: «В буржуазном обществе капитал самостоятелен и обладает индивидуальностью, а живой человек зависим и не имеет индивидуальности» [25, с. 144].

Мир, сотворенный человеком, мир его значимостей теперь противостоит ему не как свой собственный, а как чужой, чуждый. Но так как мир человека и есть его собственное выражение, то от человека отчужден не

только этот его мир, но и он сам отчужден от себя и других людей. Поэтому отчуждение человека от самого себя и представляет собой его самоотчуждение.

Многие философы, такие как Жан-Жак Руссо, Г.В.Ф. Гегель и другие мыслители посвятили свои работы исследованию этого явления, но особенно проблема отчуждения была разработана в учении К. Маркса.

Несмотря на определенный детерминизм в своем учении, Маркс особо подчеркивал, что его концепция исходит из активных, инициативных личностей, создающих общественные отношения и преобразующих общество и свою деятельность в соответствии со своими целями, а не являющихся лишь продуктами и следствиями обстоятельств и воспитания [26]. В этом смысле первичны активные индивиды с их индивидуальными сознаниями. Это означает, что общество не есть некий абстракт, оно состоит из конкретных индивидов и их общественных отношений. В противном случае это означало бы, что общество, совокупность всех отношений индивидов, абстрагируется от своих субъектов и превращается в некое особое, независимое от индивидов существо, как бы предшествующее им и порождающее их. Это действительно была бы логика отчуждения, иррациональная логика, логика обесмысливания.

Такая логика, согласно Марксу и другим исследователям, имеет под собой объективное основание. Отчуждение – это определенная социальная реальность. При этом способность человека сознательно преобразовывать не только природу, но и себя как способность «видового бытия» также отчуждается от него и воспринимается как внешняя сила [27]. Симан [28] определил термин «самоотчуждение» как одно из социально-психологических последствий отчуждения.

При отчуждении отношения людей овещаются. При этом создается видимость как вполне реальное отношение, но имеющее превратный характер, характер фетишизма. Отношения, создаваемые людьми и выражаемые через товарно-денежный обмен, начинают выглядеть как отношения вещей – товаров и денег – во всей их наглядно-чувственной представленности, а люди – всего лишь как представители этих действующих сторон. Эту превратную видимость Маркс разоблачает, анализируя товарный фетишизм [29, с. 82].

Марксист-исследователь Г.С. Батищев проанализировал гносеологические аспекты отчуждения. Он утверждает, что процесс овещения в условиях отчуждения, выражающийся в «деперсонификации субъекта и

персонализации вещей» [30, с. 254], сопровождается также «существованием превращенных форм познавательного процесса, а также форм рефлексии над ним», которые, в свою очередь, ведут к «натурализации и технизации знания, к формально-знаковому фетишизму и ценностному нигилизму» [30, с. 272]. Томпсон [31] также показывает, как отчуждение может ограничивать познание.

Вопросы дегуманизации в современной управляемой производственной системе с ее рациональными принципами расчетливости, которые пронизывают общественные отношения, делая их формальными и обезличенными, поднимал М. Вебер [32]. Как новые формы антагонизма между трудом и человеком и всемогущество управляющих сетей коммуникации и контроля, преобладающее в постиндустриальных формах производства, могут отрицательно влиять на человека, Хардт и Негри описывают в своей книге «Империя» [33]. Основываясь на теоретических положениях об идентичности и языке, Вестин [34] размышляет о нарративах и риторике в экономических дискурсах, которые могут вытеснять людей и вызывать отчуждение и связанную с этим утрату идентичности человека. Фукс [35, с. 345] исследует отчужденные формы коммуникации и доминирование инструментального разума над кооперативом в классовых и капиталистических обществах, где инструментальный разум поддерживает авторитаризм и овещнение, превращая людей в простые вещи и инструменты таким образом, что «человеческие субъекты тем самым становятся объектами контроля, господства и эксплуатации».

По мнению К. Абишева, отчуждение имеет иррациональную логику. Абишев утверждает, что логика не обязательно связана только с разумом и рациональностью; она также может быть присуща иррациональному. Хотя рациональное и иррациональное часто ошибочно отождествляют с разумным и неразумным соответственно, эти процессы могут действовать в соответствии с определенными присущими им законами. Что делает их разумными или неразумными, так это их основное значение как организующего центра. Абишев утверждает, что человек может отказаться от свободы, выбрав рабство как более легкий способ существования. «Если бы свобода, как фундаментальная основа человеческого существования, была изначально необходимостью и неизбежностью, то она была бы уже несвободой» [36, с. 16]. Поэтому смысл жизни и его внутренний ценностный смысл может быть различным — разумным или неразумным, истинным или ложным. В

этом смысле свобода и рабство должны пониматься как онтологические оппозиции. Принятие ценностей, содержанием которых является понимание себя как одного из следствий объективного неумолимого естественно-исторического закона или сведение себя к ограниченным смыслам вещей объективированного мира, может привести к рабству в онтологическом смысле и в конечном счете к отчуждению свободы. Однако рабство как определенный способ бытия на психологическом уровне может вызывать неудовлетворенность жизнью, ощущение бессмысленности жизни и ее пустоты, то есть «экзистенциального вакуума», как выразился бы Виктор Франкл [37]. Многие авторы связывают отчуждение с ощущением потери смысла жизни и отсутствия идентичности, что ставит глобальные вопросы о смысле бытия и экзистенциальной самореализации человека [38, 39].

Причина всего этого – отчужденное сознание людей, представление себя результатом и следствием внешне противостоящего им объектного мира как самостоятельного и необходимо закономерного, преклонение человека перед всемогущим вещным богатством, денег, капитала, превращение их в страсть, высшую ценность, сулящую им власть при отождествлении с ним. Этому соответствует иррациональная логика, согласно которой смысл и значение предметов, созданных людьми, изначально им присуще, они наделяют людей подобным смыслом и значением. В результате не капитал служит человеку и его развитию, обогащению, а наоборот, человек служит капиталу, посвящая себя, все свои способности его росту и умножению. Целью становится умножение богатства ради умножения, а не для потребления. Человек, по словам Маркса, становится «персонализацией» капитала, его облеченной в личностную форму. [29, с.163]. В результате не человек потребляет богатство, а богатство потребляет человека, превращая его в средство своего движения.

Итак, индивиды в реальной жизни, в реальных делах раздваиваются: общественный или официальный индивид и индивид индивидуальный (личностный), если можно так выразиться. В каждой из этих реальных сфер индивид и ведет себя, и чувствует, и переживает по-разному. Его жизнь, статус, поведение и мысли могут иметь разные векторы направленности, а иногда быть и противоположными. В предельных случаях он может исповедовать даже противоположные мировоззрения.

Заметим также, что личное в индивиде может быть подавлено и вытеснено в бес-

сознательные сферы души, но оно никогда не может исчезнуть, ибо личностные стремления к своей свободе, выбору и идентификации себя с высшими ценностями, своему росту, воздвижению и развитию себя являются его субъектными основаниями, обеспечивающими его автономию, творческую активность и ответственность. Тем не менее, противоположные ценности как основы официальных жизненных установок личности занимают не менее важный статус, что и его личные ценности, и принимаются им как жизненные ориентиры, становясь его внутренними интенциями. В противном случае, если бы последние были внешними, независимыми от субъекта, проблемы внутриспсихического отчуждения не существовало бы. Кроме того, исчезла бы проблема отчуждения как самоотчуждения человека.

Внутриспсихическое отчуждение и теория неврозов Фрейда

Зигмунд Фрейд, основоположник психоанализа, исследуя феномен неврозов и разрабатывая концепцию Я, открыл раздвоение психической деятельности человека, феномен, который может привести к дисгармонии и психическим расстройствам [2, 40].

На наш взгляд, описанные Фрейдом феномены психического раздвоения личности можно объяснить с точки зрения внутреннего отчуждения, деструкции субъекта; однако Фрейд не мог увидеть социальных корней такого явления как раздвоение личности и других невротических нарушений из-за натуралистических предпочтений в объяснении психики, методологии, которая была доминирующей в психологии того времени. За всем этим Фрейд не был склонен усматривать клиническую картину противоречий, лежащих в основе бытия человека, и реальной раздвоенности общественной жизни индивидов. Тем более, он не объяснял их с позиций отчуждения. По этому поводу Марк Бевир отметил, что Фрейд пытался объяснить социальное поведение «с точки зрения каузальных механизмов, встречающихся в естественных науках, а не опираясь на процессы рационализации и контекстуализации» [41]. Теория мотивации Фрейда и концепция вытеснения сводили психику к функции самосохранения и приспособления к окружающей среде и к требованиям первичных витальных потребностей. Его первые последователи в то время, Альфред Адлер [42] и Карл Юнг [43, 44], начали отходить от его натурализма.

Более того, особенно сильную трансформацию его учение претерпело в ис-

следованиях неофрейдистов Карен Хорни и Эриха Фромма. Они пытались показать, что в основе психических неврозов лежат социальные противоречия. Так, Хорни констатирует, что определенный тип культуры и ее специфические противоречия, в которых сформировались и живут индивиды, играют решающую роль в особенностях и содержании их психических расстройств [45]. Фромм, на которого оказала влияние концепция отчуждения К. Маркса, пытался объяснить явления неврозов применительно к социальной отчужденности человека в современном обществе [46, 47].

Психическое Я представлено в концепции З. Фрейда как несчастное Я, стремящееся сохранить единство между разнонаправленными инстанциями, такими как Я, Оно и Сверх-Я [2]. Каждая инстанция пытается захватить власть, достичь превосходства над другими и даже поглотить их, пробивая дорогу своим интересам, но ей противостоят другие тенденции.

В нашем понимании социальной основой внутренних психических противоречий и конфликтов, которые Фрейд рассматривал как неизбежное противоречие между Я и Оно, сознанием и бессознательным, является социальное отчуждение.

Представляется, что вытеснение определенных мотивов в бессознательную сферу психики индивидов обусловлено наличием отчужденных ценностей, принятых индивидом, но обособленных и враждебных его личным индивидуальным мотивам и ценностям. Первые тогда принимают характер господства отчужденных от индивида, но его собственных сил, которые представляют собой источники вытеснения внутри психики индивида.

Поскольку индивиды сами в собственной жизни и деятельности, во взаимных отношениях и создают всё это, постольку они выстраивают все эти структуры прежде всего в своей психике, мышлении. Следовательно, творя отчужденные от себя силы, нормы, порядки, индивиды и в своей душе творят соответствующие им мотивы, установки, нормы и запреты самому себе, сохраняя в то же время во всей силе свои личные жизненные устремления к свободе, к развитию, к самостоятельности и самобытности, противостоящие первым. Иначе говоря, они и идеально и реально расщепляют, раздваивают сами себя, хотя, конечно, весь этот процесс ими в целом не осознается. Это ведь не результат сознательно осуществленной цели. У многих людей такие ситуации могут способствовать развитию внутреннего душевного разлада, который в некоторых

случаях приводит к тому, что Фрейд называет внутренним конфликтом. В некоторых случаях такой конфликт и разлад, если не находит решения или компромисса, в зависимости от индивидуальной особенности, может перерасти в разного рода психические нарушения, в неврозы. Это может выражаться например, в том, что индивидуум одержим определенной мыслью, идеей, страстью как описывается в кейсах психоанализа, когда он теряет способность владеть и распоряжаться ими, быть их хозяином; напротив, эти страсти целиком овладевают им. В результате индивид теряет свойства субъекта. В первую очередь, он теряет внутреннюю свободу.

Такое явление, которое можно наблюдать при неврозах навязчивых действий, было описано Фрейдом:

«Невроз навязчивых состояний выражается в том, что больные заняты мыслями, которыми они, собственно, не интересуются, чувствуют в себе импульсы, кажущиеся им весьма чуждыми, и побуждения к действиям, выполнение которых хотя и не доставляет им никакого удовольствия, но отказаться от него они никак не могут. ...так что больной не только отрицает их как чуждые, но в ужасе бежит от них и защищается от их исполнения запретами, отказами и ограничениями своей свободы.» [40, с. 164].

Навязчивые состояния, описанные Фрейдом, в нашей интерпретации, представляют собой картину внутреннего психического самоотчуждения человека, когда его собственные силы противостоят ему, отделились от него, стали враждебными и чуждыми настолько, что он воспринимает их не как часть своего Я, а как внешнюю неясную силу, поселившуюся в нем. Несмотря на свою волю и желания, человек вынужден подчиняться мыслям и представлениям, захватившим его душу, и он не может избавиться от них.

Одним из самых трудных случаев для понимания представляют собой неврозы бреда наблюдения и в более широком плане - преследования. Они особенно рельефно показывают картину резкого раздвоения личности. Это те случаи, когда человек постоянно ощущает присутствие в своей душе постороннего наблюдателя, который отмечает, оценивает, а часто и осуждает каждый его шаг, поступок, мысль, настроение и т.д. Весь вопрос в том, что невротик пытается избавиться от следящего ока, спрятаться от него, но не может. Его присутствие для него мучительно, тем более, что эту наблюдающую или производящую суд (здесь вариации тоже многообразны) инстанцию он сам постоянно и навязчиво воспроизводит с утомительной повторяемостью и

однообразием.

«Они жалуются нам, что постоянно и вплоть до самых интимных отправлений находятся под удручающим наблюдением неизвестных сил, вероятно, все-таки лиц, и в галлюцинациях слышат, как эти лица объявляют о результатах своих наблюдений: «сейчас он хочет сказать это, вот он одевается, чтобы выйти и т.д.» Это наблюдение - еще не то же самое, что преследование, но близко к нему, оно предполагает, что больному не доверяют, ждут, как бы застать его за запретными действиями, за которые его должны наказать. ...такая наблюдающая и угрожающая наказанием инстанция в «Я» ... у них лишь резко отделена от «Я» и по ошибке смещена во внешнюю реальность.» [40, с. 336].

Наличие наблюдающей, творящей суд и наказывающей инстанции в самом себе, но которая воспринимается больным как нечто внешнее и потустороннее, несет в себе характер зеркального воспроизведения ситуации отчуждения: враждебность Я к этой инстанции и страх перед ней, ее непонятная власть, которая парализует волю Я, и ее внешность и безличность.

Заключение

Социальное отчуждение есть объективный феномен, в котором сферы человеческой деятельности и производительности расщепляются на разнонаправленные и враждебно несовместимые силы. Однако этот процесс раздвоения сначала происходит в мышлении. Значит, внутреннее психическое самоотчуждение есть не только отражение внешнего расщепления. Прежде всего субъект создает в своем мышлении определенные ценности, нормы и запреты, противоположные его сущностным основаниям свободы и автономии, и только после этого субъект экстериоризирует их во внешнем мире. В то же время, в соответствии со своим уровнем субъектности, индивиды сохраняют свои базовые стремления к автономии, ценности свободы и свободного выбора собственного способа бытия, не совпадающие по содержанию и целям с принятыми ими отчужденными ценностями. Таким образом, отчуждением можно понимать как самоотчуждение человека.

Мы приходим к выводу, что самоотчуждением человека можно объяснить явления внутриспсихического раздвоения личности и его крайние болезненные формы, например неврозы. Феномен неврозов, описанный З. Фрейдом, представляется нам крайними случаями расщепления Я и частичной или даже полной утраты человеком субъек-

ектности. Однако в большинстве случаев Я, как глубинный субъект, пытается примирить конфликтующие стороны, поскольку в числе его функций — интеграция и сохранение своей целостности.

Список литературы

- Zahavi D. Unity of Consciousness and the Problem of Self. In: *The Oxford Handbook of the Self* by Shaun Gallagher. – New York, Oxford University Press Inc., 2011.
- Фрейд З. Я и Оно. – Тбилиси: Мерани, 1991, кн.1.
- Фрейд З. Тотем и табу. – Тбилиси: Мерани, 1991, кн.1. – С. 193-393.
- Лакан Ж. Семинары. Книга 1. Работы Фрейда по технике психоанализа (1953\54). – М.: «Гнозис», Изд-во «Логос», 1998. – 432 с.
- Рикер П. Герменевтика и психоанализ. Религия и вера. – М.: Искусство, 1996.
- Фрейд З., Брейер Й. Исследования истерии. Полное собрание сочинений Зигмунда Фрейда. В 26 томах. – Изд-во: Восточно-Европейский Институт Психоанализа, 2020. – Том 1. – 464 с.
- Фрейд З. Толкование сновидений. – М.: Современные проблемы, 1913. – 448 с.
- Фрейд З. Психопатология обыденной жизни. – Москва: Изд-во: АСТ, АСТ, 2009.
- Фихте И.Г. Наукоучение. – М.: Типография А.И. Мамонтова, 1916. – С. 73-74.
- Маркс К. Экономическо-философские рукописи 1844 года. – М.: Политиздат, 1974. – С. 93.
- Лейнг Р. Разделенное Я. – К.: Гос. Библ Украины для юношества, 1995. – 320 с.
- Jaeggi R. Alienation. – New York: Columbia University Press, 2014.
- Sartre, J. P. Being & Nothingness: An Essay on Phenomenological Ontology. – London, Routledge, 2003.
- Rae Gavin. Alienation, authenticity and the Self // *History of the Human Sciences*. – 2010. – 23(4). – Pp. 21–36.
- Сартр Ж.-П. Экзистенциализм – это гуманизм // *Сумерки богов*. – М.: Политиздат, 1989. – 398 с.
- Гегель Г.В.Ф. Философия права Философия права. – Москва: Мысль, 1990. – 524 с.
- Хайдеггер М. Европейский нигилизм. – М.: Республика, 1993. – С. 63-176.
- Маркузе Г. Эрос и цивилизация. Одномерный человек: Исследование идеологии развитого индустриального общества. – М.: ООО «Изд. АСТ», 2003. – С. 251-515.
- Маркс К. Капитал. Критика политической экономии. Том первый. Книга 1. Процесс производства капитала. – М.: Политиздат, 1974. – С. 43-900.
- Kalekin-Fishman D., Langman L. Alienation: The critique that refuses to disappear // *Current Sociology*. – 2015. – 63(6). – Pp. 1–18.
- Lordon F. *Willing Slaves of Capital Spinoza and Marx on Desire*. – Verso, 2014.
- Read J. Of Labor and Human Bondage: Spinoza, Marx, and the "Willing Slaves" of Capitalism. 2014.
- Crinson I., Yuill C. What can alienation theory contribute to an understanding of social inequalities in health? // *International Journal of Health Services*. – 2008. – Volume 38, Number 3. – Pp. 455–470.
- Gangas S. From alienation to capability deprivation: Reconstructing a sociological concept // *Social Science Information*. – 2014. – Vol. 53(1). – Pp. 54–75.
- Ollman B. *Alienation: Marx's Conception of Man in a Capitalist Society*. – Cambridge, Cambridge University Press, 1976.
- Маркс К. Тезисы о Фейербахе. – Москва: Политиздат, 1955. – С. 1-4.
- Groff R.P. The devil is in the categories: Metaphysics and social and political thought // *Journal for the Theory of Social Behaviour*. – 2021. – 51(2).
- Seeman M. On the meaning of alienation // *American Sociological Review*. – 1959. – 24(6). – Pp. 783–791.
- Маркс К., Энгельс Ф. Капитал. – Москва, 1960. – Т.1.
- Батищев Г.С. Проблема овещнения и ее гносеологическое значение (в свете Марксовской концепции овещнения). – М.: Наука. 1983. – С. 250-72.
- Thompson M. Alienation as atrophied moral cognition and its implications for political behavior. // *Journal for the Theory of Social Behaviour*. – 2013. – 43(3). – Pp. 301–321.
- Weber M. *From Max Weber*. – New York: Galaxy Press, 1958.
- Hardt M., & Negri A. *Empire*. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 2000.
- Westin S. Un-homing with words: economic discourse and displacement as alienation // *Cultural geographies*, 2021. – 28(2). – Pp. 239–254.
- Fuchs C. Towards a critical theory of communication as renewal and update of Marxist humanism in the age of digital capitalism // *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 2020. – 50(3). – Pp. 335-356.
- Абишев К. Логика свободы и логика отчуждения. – Алматы, Фильм, 1996. – С. 12-40.
- Франкл В. Человек в поисках смысла. Сборник. – М.: Прогресс, 1990.
- Schmitt R. *Alienation and Freedom*. – Westview Press, 2009. – 288 p.
- Warren F. M. *Escaping Alienation: A Philosophy of Alienation and Dealienation*. – University Press of America, 2002.
- Фрейд З. Введение в психоанализ. Лекции. – М.: Наука, 1989.
- Bevir M. The Unconscious in Social Explanation // *Philosophical Psychology*. – 2004. – 17. – Pp. 181-207.
- Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии. – М.: Фонд «За экономическую грамотность», 1995. – 296 с.
- Юнг К.Г. Фрейд и психоанализ. – Изд-во: АСТ, 2021.
- Юнг К.Г. Основные вопросы психиатрии. – Минск: Попурри, 1998.
- Хорни К. Невротическая личность нашего времени. Самоанализ. – Москва, «Прогресс» «Универс», 1993. – 480 с.
- Фромм Эрих. Психоанализ и этика. – Москва: «Республика», 1993.
- Фромм Э. Душа человека. – М.: Республика, 1992. – 429 с.

Transliteration

- Zahavi D. Unity of Consciousness and the Problem of Self. In: *The Oxford Handbook of the Self* by Shaun Gallagher. – New York, Oxford University Press Inc., 2011.
- Frejd Z. Ja i Ono [I and It]. – Tbilisi: Merani, 1991, kn.1. (in Russ)
- Frejd Z. Totem i tabu [Totem and Taboo]. – Tbilisi: Merani, 1991, kn.1. – S. 193-393. (in Russ)
- Lakan Zh. Seminary. Kniga 1. Raboty Frejda po tehnike psihoanaliza (1953\54) [Seminars. Book 1. Freud's Works on the Technique of Psychoanalysis (1953\54)]. – М.: «Gnozis», lzd-vo «Logos», 1998. – 432 s. (in Russ)
- Riker P. Hermenevtika i psihoanaliz. Religija i vera [Hermeneutics and Psychoanalysis. Religion and Faith]. – М.: Iskusstvo, 1996. (in Russ)
- Frejd Z., Brejer J. Issledovanija isterii [Studies in Hysteria]. Polnoe sobranie sochinenij Zigmunda Frejda. V 26 tomah. – lzd-vo: Vostochno-Evropejskij Institut Psihoanaliza, 2020. – Tom 1. – 464 s. (in Russ)

- 7 Frejd Z. Tolkovanie snovidenij [Interpretation of dreams]. – M.: Sovremennye problemy, 1913. – 448 s. (in Russ)
- 8 Frejd Z. Psihopatologija obydennoj zhizni [Psychopathology of everyday life]. – Moskva: Izd-vo: AST, AST, 2009. (in Russ)
- 9 Fihte I.G. Naukouchenie [Science of learning]. – M.: Tipografija A.I. Mamontova, 1916. – S. 73-74. (in Russ)
- 10 Marks K. Jekonomicheskio-filosofskie rukopisi 1844 goda [Economic and philosophical manuscripts of 1844]. – M.: Politizdat, 1974. – S. 93. (in Russ)
- 11 Lejng R. Razdelennoe Ja [Divided Self]. – K.: Gos. Bibl Ukrainy dja junoshstva, 1995. – 320 s. (in Russ)
- 12 Jaegg R. Alienation. – New York: Columbia University Press, 2014.
- 13 Sartre, J. P. Being & Nothingness: An Essay on Phenomenological Ontology. – London, Routledge, 2003.
- 14 Rae Gavin. Alienation, authenticity and the Self // History of the Human Sciences. – 2010. – 23(4). – Pp. 21–36.
- 15 Sartr Zh.-P. Jekzistencializm – jeto gumanizm [Existentialism is a Humanism] // Sumerki bogov. – M.: Politizdat, 1989. – 398 s. (in Russ)
- 16 Gegel' G.V.F. Filosofija prava [Philosophy of Law]. – Moskva: Mysl', 1990. – 524 s. (in Russ)
- 17 Hajdegger M. Evropejskij nigilizm [European Nihilism]. – M.: Respublika, 1993. – S. 63-176. (in Russ)
- 18 Markuze G. Jeros i civilizacija. Odnomernyj chelovek: Issledovanie ideologii razvitoego industrial'nogo obshhestva [Eros and Civilization. One-Dimensional Man: A Study of the Ideology of Developed Industrial Society]. – M.: OOO «Izd. AST», 2003. – S. 251-515. (in Russ)
- 19 Marks K. Kapital. Kritika politicheskoy jekonomii [Capital. Critique of Political Economy]. Tom pervyj. Kniga 1. Process proizvodstva kapitala. – M.: Politizdat, 1974. – S. 43-900. (in Russ)
- 20 Kalekin-Fishman D., Langman L. Alienation: The critique that refuses to disappear // Current Sociology. – 2015. – 63(6). – Pp. 1–18.
- 21 Lordon F. Willing Slaves of Capital Spinoza and Marx on Desire. – Verso, 2014.
- 22 Read J. Of Labor and Human Bondage: Spinoza, Marx, and the "Willing Slaves" of Capitalism. 2014.
- 23 Crinson I., Yuill C. What can alienation theory contribute to an understanding of social inequalities in health? // International Journal of Health Services. – 2008. – Volume 38, Number 3. – Pp. 455–470.
- 24 Gangas S. From alienation to capability deprivation: Reconstructing a sociological concept // Social Science Information. – 2014. – Vol. 53(1). – Pp. 54–75.
- 25 Ollman B. Alienation: Marx's Conception of Man in a Capitalist Society. – Cambridge, Cambridge University Press, 1976.
- 26 Marks K. Tezisy o Fejnerbahe [Theses on Feuerbach]. – Moskva: Politizdat, 1955. – S.1-4. (in Russ)
- 27 Groff R.P. The devil is in the categories: Metaphysics and social and political thought // Journal for the Theory of Social Behaviour. – 2021. – 51(2).
- 28 Seeman M. On the meaning of alienation // American Sociological Review. – 1959. – 24(6). – Pp. 783–791.
- 29 Marks K., Jengel's F. Kapital [Capital]. – Moskva, 1960. – T.1. (in Russ)
- 30 Batishhev G.S. Problema oveshnhnenija i ee gno-seologicheskoe znachenie (v svete Marksovoj koncepcii oveshnhnenija) [The Problem of Realization and its Epistemological Significance (in light of Marx's Concept of Realization)]. – M.: Nauka. 1983. – S. 250-72. (in Russ)
- 31 Thompson M. Alienation as atrophied moral cognition and its implications for political behavior. // Journal for the Theory of Social Behaviour. – 2013. – 43(3). – Pp. 301–321.
- 32 Weber M. From Max Weber. – New York: Galaxy Press, 1958.
- 33 Hardt M., & Negri A. Empire. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 2000.
- 34 Westin S. Un-homing with words: economic discourse and displacement as alienation // Cultural geographies, 2021. – 28(2). – Pp. 239–254.
- 35 Fuchs C. Towards a critical theory of communication as renewal and update of Marxist humanism in the age of digital capitalism // Journal for the Theory of Social Behaviour, 2020. – 50(3). – Pp. 335-356.
- 36 Abishev K. Logika svobody i logika otchuzhdenija [The Logic of freedom and the Logic of Alienation]. – Almaty, Qylym, 1996. – S. 12-40. (in Russ)
- 37 Frankl V. Chelovek v poiskah smysla [Man in Search of Meaning]. Sbornik. – M.: Progress, 1990.
- 38 Schmitt R. Alienation and Freedom. – Westview Press, 2009. – 288 p. (in Russ)
- 39 Warren F. M. Escaping Alienation: A Philosophy of Alienation and Dealienation. – University Press of America, 2002.
- 40 Frejd Z. Vvedenie v psihoanaliz. Lekcii [Introduction to Psychoanalysis. Lectures]. – M.: Nauka, 1989. (in Russ)
- 41 Bevir M. The Unconscious in Social Explanation // Philosophical Psychology. – 2004. – 17. – Pp. 181-207.
- 42 Adler A. Praktika i teorija individual'noj psihologii [Practice and Theory of Individual Psychology]. – M.: Fond «Za jekonomicheskiju gramotnost'», 1995. – 296 s. (in Russ)
- 43 Jung K.G. Frejd i psihoanaliz [Freud and Psychoanalysis]. – Izd-vo: AST, 2021. (in Russ)
- 44 Jung K.G. Osnovnye voprosy psihatrii [Basic Issues of Psychiatry]. – Minsk: Popurri, 1998. (in Russ)
- 45 Horni K. Nevroticheskaja lichnost' nashego vremeni. Samoanaliz [Neurotic Personality of our Time. Self-Analysis]. – Moskva, «Progress» «Univers», 1993. – 480 s. (in Russ)
- 46 Fromm Jerih. Psihoanaliz i jetika [Psychoanalysis and ethics]. – Moskva: «Respublika», 1993. (in Russ)
- 47 Fromm Je. Dusha cheloveka [The Human Soul]. – M.: Respublika, 1992. – 429 s. (in Russ)

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Алия Кажимураатовна Абишева

Ассоциированный профессор, доктор философских наук, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан, email: abishevaliya@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1887-1133>

Әлия Кажымұратқызы Әбішева

Доцент, философия ғылымдарының докторы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, email: abishevaliya@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1887-1133>

Aliya Abisheva

Associate Professor, Doctor of Philosophical Sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, email: abishevaliya@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1887-1133>

О ВНЕШНЕ ДВОЙСТВЕННОЙ, НО ВСЁ ЖЕ ДЕ-ФАКТО МАТЕРИАЛЬНОЙ ПРИРОДЕ СОЗНАНИЯ - СКВОЗЬ ПРИЗМУ ФИЛОСОФСКОГО АНАЛИЗА

Э.Э. Ашшурский

АННОТАЦИЯ

Точное определение местопребывания индивидуального «я» имеет для науки, как, впрочем, и вообще для судеб человечества, поистине непереоцененное значение. Ведь от самой по себе локализации можно, соответственно, прямоком переходить к особенностям его функционирования; а это, в свою очередь, уж наверняка должно помочь в разрешении глобальных общеприродных проблем жизни и смерти, сопряженных с вековыми поисками смысла нашего земного бытия. Кроме того, как известно, до сих пор еще не потерял своей актуальности также и вопрос о наличии у человека подлинно свободной воли, т.е. такой именно воли, которая бы не подчинялась ни мышлению, ни даже инстинктам. Да и в самом деле: так или иначе, но лишь в зависимости от того, куда мы повернем в данном случае дышло, только и можно будет судить о способности субъекта управлять собственными поступками, а следовательно, и сполна отвечать перед законом. Так что, как видим, и здесь с сущностью человеческого «я» per default увязано сразу несколько исключительно важных пластов социальной надстройки: этикет, мораль, ну и, конечно же, право.

А вообще в публикуемой тут статье автор старается придерживаться идеи субъективной реальности эмоций и относительной иллюзорности ощущений. По своему духу такая позиция, очевидно, гораздо ближе к ленинской, нежели к более ранней - немецкой классической (основоположник - Герман Гельмгольц). В частности, здесь связь между объектом и образом рассматривается как отношение гомоморфизма между двумя неравномощными множествами. Но, с другой стороны, говорить о том, что таких гомоморфных образов одного и того же предмета может, в принципе, существовать бесконечное число, - это, пожалуй, было бы легче всего. Вот почему автор волей-неволей вынужден мысленно обратиться к иерархической эволюции природных систем (начиная с первичных монад) в контексте поступательного развития их психики. Ну а в целом, что касается окружающей нас действительности, то окончательный правильный ответ будет, по сути дела, тут зависеть от пространственно-временных параметров Вселенной и полного набора квантовых характеристик у 5-и (как минимум) стабильных элементарных частиц, лежащих у истоков мироздания.

Ключевые слова: пересадка памяти, экзистенциальная память, свобода воли, абсолютная запоминаемость, феномен Шерешевского, монадное восприятие.

Институт искусственного интеллекта при НАНУ, Киев, Украина

Автор-корреспондент:
Э.Э. Ашшурский,
futuroid@mail.ru

Ссылка на данную статью: Ашшурский Э.Э. О внешне двойственной, но всё же де-факто материальной природе сознания - сквозь призму философского анализа // Адам элеме. – 2024. – №4(102). – С. 14-22.

Сана сыртқы дуалдық, бірақ шындығында табиғи материалдық туралы – философиялық талдау призмасы арқылы

Аңдатпа. Жеке тұлғаның «Мен» болу орнын дәл анықтаудың ғылым үшін де, адамзат тағдыры үшін де шын мәнінде баға жетпес маңызы бар. Өйткені, локализациядан бастап, сәйкесінше, оның жұмыс

істеу ерекшеліктеріне тікелей өтуге болады; және бұл, өз кезегінде, біздің жердегі болмысымыздың мәнін мәңгілік, бірақ әлі күнге дейін сәтсіз іздеумен байланысты өмір мен өлімнің жаһандық панфилософиялық мәселелерін шешуге көмектесуі керек. Сонымен қатар, белгілі болғандай, адамның шын мәнінде бостандығы (яғни, ешқандай ойлауға, тіпті инстинкттерге бағынбайтындар) ерік бар ма? деген мәселе де өзектілігін жоғалтқан жоқ. Және шын мәнінде: бәрібір, бұл жағдайда «тартқышты қайда бағыттайтынымызға» байланысты, субъектінің өз іс-әрекетін бақылау қабілетін бағалауға болады, яғни заң алдында толық жауап береді. Сонымен, көріп отырғанымыздай, мұнда не әлеуметтік қондырманың бірнеше өте маңызды қабаттары әдепкі бойынша адамның «Мені» мәнімен байланысты: этикет, мораль және, әрине, заңнама.

Бірақ тұтастай алғанда, өзінің ғылыми көзқарастарында автор, негізінен, эмоциялардың субъективті шындығы мен сезімдердің салыстырмалы иллюзорлық табиғаты идеясын ұстануға тырысады. Рухани жағынан бұл ұстаным бұрынғы неміс классикалық ұстанымынан (негізін салушы - Герман фон Гельмгольц) қарағанда Лениндікіне әлдеқайда жақын екені анық. Атап айтқанда, бұл жерде объект пен сәйкес психикалық сурет арасындағы байланыс екі тең емес жиындар арасындағы гомоморфизм қатынасы ретінде қарастырылады. Дегенмен, бір объектінің мұндай гомоморфты бейнелері жалпы шексіз сан болуы мүмкін деп айту - бұл, мүмкін, мұнда ең оңайы болар еді. Сондықтан да автор кейде табиғи жүйелердің (бастапқы монадалардан бастап) психикасының прогрессивті дамуы контекстіндегі иерархиялық эволюциясына ақыл-ойдың назарын аударуға мәжбүр болады. Біздің айналамыздағы өзектілікке келетін болсақ, соңғы дұрыс жауап іс жүзінде Әлемнің кеңістік-уақыт параметрлеріне және 5 (кем дегенде) тұрақты элементар бөлшектердің кванттық сипаттамаларының толық жиынтығына байланысты болады ғаламның пайда болуы.

Түйін сөздер: жадты тасымалдау, экзистенциалды жады, ерік бостандығы, толық есте сақтау, Шершевский феномені, монадалық қабылдау.

About the Outwardly Dual, But Still De-Facto Material Nature of Consciousness - Through the Prism of Philosophical Analysis

Abstract. The exact determination of the sojourn point of the individual "Self" is, for science, as indeed for the destiny of mankind, truly invaluable significance. After all, from this very localization, one can, accordingly, go straight to the features of its functioning; and this, in turn, should certainly help in solving the global pan-philosophical problems of life and death, associated with the eternal search for the meaning of our earthly existence. In addition, as is known, the question of whether a person really possesses a free will (i.e. such, that do not obey any thinking or even instincts) has not lost its relevance too. And in fact: anyway, only depending on where we «direct the drawbar» in this case, it would be possible to judge the ability of the subject to control their own actions, and therefore, fully answer before the law. So, as you see, here either several extremely important layers of the social superstructure are linked to the essence of the human "Self" per by default: etiquette, morality and, of course, legislation.

But generally in his scientific views the author tries to adhere, in principle, to the idea of the subjective reality of emotions and the relative illusory nature of sensations. In its spirit, this position is most likely closer to Lenin's than to the earlier - the German classical one (the founder is H. von Helmholtz). Particularly, here the link between an object and a corresponding psychical picture is considered as a relation of homomorphism between two non-equinumerous sets. However, to say that such homomorphic images of the same object can in total exist an infinite number - this, perhaps, would be the easiest here. That's why the author is willy-nilly forced sometimes to turn in the mind's eye to the hierarchical evolution of natural systems (starting from the primary monads) in the context of the progressive development of their psyche. And as far as the actuality around us is concerned, then final correct answer about the sought-for type of the mapping would, obviously, depend here on the spatiotemporal parameters of the Universe and the comprehensive set of quantum characteristics of 5 (at least) stable elementary particles that have lain at the origins of being.

Key words: Memory Transfer, The Existential Memory, Free Will, Total Memorization, Phenomenon A La Shereshevsky, Monad Perception.

Введение

Не секрет, что у древних египтян, да и в античную эпоху вместилищем духовности считалось сердце. Это, в частности, сполна находит своё подтверждение в трудах Дикла, Аристотеля, Праксагора, а также их средневековых последователей Альберта Магнуса и Авиценны. Но, впрочем, и в новейшее время кардиоцентрическую версию всячески пытались отстаивать и даже творчески развивать такие признанные светила отечественной науки, как И.Е.Овсинский,

В.Ф.Войно-Ясенецкий, А.И.Вейник. И хотя кое-кому это может показаться откровенной дикостью и дремучим невежеством, однако же если вспомнить, что аналогичные «высшие командные пункты» растений и грибов локализованы тоже отнюдь как раз неверху, а у самого основания - на малодоступной для нас глубине, - то поневоле приходишь к выводу, что не всё здесь, увы, так уж просто...

Но вообще следовало бы прежде всего подчеркнуть, что рассматривая скрытые интимные аспекты беспрестанно бурлящего различными велемудрыми идеями "cerebrum

humanum», мы должны стараться по возможности придерживаться тут диалектико-материалистических позиций. Ибо лишь, пожалуй, чётко отталкиваясь от такого априорного, но великолепно зарекомендовавшего себя мировоззренческого фундамента, нам вполне удастся на практике совместить столь, вроде бы, контрастные и разнородные грани активной мозговой деятельности, как нервно-волоконная передача кодированных электрических сигналов по афферентным каналам связи и мгновенные полеты образов на уровне межгеномной экстрасенсорики, - в некую целостную, а главное, формально непротиворечивую систему.

Основная часть

I

Согласно канонам современной философии все проявления бытия подразделяются на 3 категории: субъективную реальность, объективную реальность и синтезированную (искусственную) реальность.

Субреалы различных людей (рождающиеся в их сознании под действием нейронных биотоков) в своём пересечении дают объективную реальность. Хотя при этом ни первые, ни вторые нельзя, увы, причислить к истинным. Ведь даже несмотря на то, что всякий субреал истинен с точки зрения созерцающего субъекта, однако те же, допустим, галлюцинации или сновидения не являются таковыми с точки зрения окружающей. В свою очередь, любые проявления объективной реальности (предметы) далеко не истинны с точки зрения самой познаваемой при этом материи: чаще всего они просто отражают те или иные математические пропорции (связанные, как правило, с формой, но иногда и с содержанием), а также основные физико-химические закономерности. Ну и наконец, абстракции (т.е. синтезированная реальность) создаются измышлением человеческого разума и поэтому не являются предметными: они не доступны органам чувств.

Кстати, невзирая на то, что ощущения формируются нейронными электро-импульсами (что, казалось бы, подчёркивает их крайнюю субъективность), случаи сенсорного гетероморфизма (имеется в виду, например, замена зрительного восприятия слуховым или обонятельным) в медицинской практике пока неведомы. Помимо этого, трудно даже себе представить, как в случае такой пертурбации будет осуществляться их эмоциональная оценка. Относительно первого тезиса можно предположить одно из двух: или грубые нарушения в деятельности «я» вообще несовместимы с жизнью, или же вся теперешняя теория

Гельмгольца [1] ошибочна. Ну а по поводу второго – что либо эмоционально окрашенные «мнемо-следы» передаются от поколения к поколению с менталом, либо сиюминутная эмоциональная обработка сигналов происходит на цифровом (математическом) уровне, а не на образном.

При этом в качестве непосредственной вещественной основы субреала могут, по-видимому, выступать разве что лишь вихревые поля. Ибо альтернативная корпускулярно-монадная версия выглядит тут просто таким слегка завуалированным софизмом. Что же касается самой по себе чувственной окраски воспринимаемых сигналов, то она осуществляется по комбинированному принципу, хотя прежде всего зависит, естественно, от специфики тех или иных вовлеченных в работу генов.

Итак, обобщая, вполне резонно было бы здесь заключить, что феномен сознания [2] на практике обусловлен циркуляцией нервных импульсов по замкнутому контуру + надлежащей энергоподпиткой. Ну и, напротив, крайне маловероятной, по мнению автора, представляется одна лишь информационная ипостась (при которой к тому же приоритет поля над корпускулой неминуемо, увы, выходит на первый план). Кстати, отсюда прямоком, в частности, следует, что осознать свое земное бытие способны, оказывается, не только мы с вами, но и любое самое бесхитрое природное создание: в том числе – нанобы, археи, мхи, грибы, лишайники, радиолярии и т.д. Более того, даже некая достаточно развитая вегетативная подсистема нашего организма (например, печень, сердце, диафрагма, брюшина, почки, матка) обладает, по сути дела, собственным автономным восприятием. Ибо, пожалуй, единственным обязательным критерием для этого является наличие энергетически замкнутого контура, вокруг которого должно per default самоорганизоваться соответствующее микролептонное облако.

II

Постараемся теперь прояснить два других не менее важных для нас момента: где находится человеческое «я» и что с точки зрения системно-эволюционной иерархии оно собой представляет. По первому вопросу логично предположить следующие возможности: «я» находится за пределами мозга, но в теле человека; «я» расположено вообще вне визуально наблюдаемого живого организма; и, наконец, наиболее естественная - «я» это не что иное, как один из структурно обособленных мозговых модулей. Если же говорить о самой анатомо-физиологической

принадлежности «я», то здесь тоже можно прогнозировать несколько вариантов: 1) монадную природу данного фактора; 2) системную (т.е. на практике - клеточную); 3) надсистемную (в том числе, например, сенсорноядерную, таламическую, стволовую, общецеребральную и т.п.); 4) принадлежность «я» к кочевому экзосимбионту (в этом случае подразумевается весьма популярная древнеиндийская концепция, связанная с так называемым переселением душ); 5) принадлежность к доморощенному эндосимбионту, или, иначе говоря, к «параллельному» организму, вырастающему из провируса.

Поскольку именно эта, вторая часть сформулированного выше вопроса является самой актуальной и важной, с нее, по видимому, лучше и начать. Но, впрочем, как бы там ни было, а в нашей конкретной ситуации придется, пожалуй, сразу же смириться с мыслью, что ни одну из всех пяти предложенных версий, по существу, абсолютно невозможно сколь-нибудь строго опровергнуть, тем более же на чисто умозрительном уровне. Конечно, самый надежный и правильный здесь путь - это поочередное искусственное раздражение каждого из релевантных тканево-клеточных участков *in vivo*. Причем с достаточной долей уверенности можно предположить, что перцептивный ответ центрального «я» заведомо будет иметь поистине универсальный характер, т.е. человек в момент точного попадания, по идее, просто-таки содрогнется от головокружительного наплыва чувств и ярких образных реминисценций [3]. Что же касается непосредственно инструментальной постановки подобных экспериментов, то в наше время она уже не связана с труднопреодолимыми техническими препятствиями; разве что остаются лишь кое-какие нюансы сугубо нравственного плана. Вместе с тем необходимо, разумеется, хоть приблизительно представлять себе площадь самого круга поисков. Так, если речь идет о мозге, то это, скажем, уж никак не могут быть новейшие - кортикальные - его отделы, а скорее всего, очевидно, таламус, ретикулярная формация, гипоталамус, ну и в крайнем случае еще эволюционно более древнее основание. Далее, обязательно отметим также и тот весьма существенный момент, что какими б изощренными ни были б наши усилия, но тем не менее установить возможную монадную природу «я» нам даже в принципе никогда все равно не удастся. Хотя, правда, размещение всего неисчерпаемого внутреннего мира в одной-единственной монаде выглядит тут уж слишком маловероят-

ным; тем более что саму искомую монаду пришлось бы наделить при этом какой-то особой исключительностью среди множества себе подобных. Еще сложнее обстоит, увы, дело с сенсорно-ядерной дислокацией. Ведь, с одной стороны, элементарные кирпичики сознания, казалось бы, вполне могли б интегрироваться здесь в единую замкнутую систему; но однако же, с другой, - что опять-таки мешает им сделать это в масштабах всего таламуса или, например, человеческого мозга в целом? Так что, если судить умозрительно, такой промежуточный вариант не очень-то вписывается в рамки сегодняшней научной парадигмы. А отсюда вытекает, что наиболее целесообразно было бы (пока, во всяком случае) постулировать в качестве доминантного «я» некую эксклюзивную нервную клетку, а точнее даже - соответствующий геном.

Перейдем теперь к рассмотрению весьма принципиального для нас вопроса о конкретных механизмах проявления пресловутой «свободной воли».

Истинная свобода воли почти всегда трансцендентна для человеческого разума, ведь ею, по существу, способна обладать лишь автономная реликтовая праэнергия, да и еще, пожалуй, некие мельчайшие и всепроникающие элементарные частицы - наподобие нейтрино. Но в повседневной практике твердой волей часто называют устойчивое предпочтение при выборе сферы сознания одних структур высшей нервной деятельности над другими. Так, функциональное доминирование в таламусе ретикулярного ядра именуют обычно волей божественного откровения; а устойчивую связь центрального «я» с высшими отделами коры (т.е. в первую очередь с теми, которые ответственны за формирование зрелой личностной самооценки) - разумной волей. Как раз на последнем факторе и основаны многочисленные методики по аутогенной тренировке и йогическому совершенствованию с целью достичь духовного просветления [4]. Хотя, впрочем, всё это, естественно, не имеет никакого касательства к подлинной свободе воли, ибо на деле-то обуславливается сознательной подкачкой со стороны коры. То есть в конечном итоге данный выбор детерминирован внешней информацией о том, что достижение «самадхи» [5] вполне возможно, да и, кроме того, является большим благом. Так что, сколь это ни покажется кое-кому парадоксальным, однако же для всех ординарных земных *Homines sapientis* настоящая свобода воли олицетворяет собой своеобразный наглядный аналог этакого воистину неуловимого журавля в небе.

III

Общеизвестно, что когда человек пробуждается после глубокого обморока, то лишь спустя некий определенный промежуток времени начинает осознавать, что же с ним все-таки на самом деле произошло. В частности, сперва обычно возникают какие-то невнятные снопоподобные ощущения, затем слуховые; потом - когда раскрываются глаза - зрительные; и только где-то через минуту-две за счет активизации памяти появляется наконец самое главное, то есть преемственная связь с «я»-прошедшим. Иначе говоря, подлинная убежденность в том, что сиюминутное «я» - это именно «Я-имярек», после длительно отключения приходит к нам отнюдь не сразу. Так что с учетом всего сказанного методологически, пожалуй, наиболее корректно будет выделить в человеке не одно «я», а несколько его подуровней. При этом «я» первичное в полном согласии с фазами выхода из комы уместно, по-видимому, приурочить к деятельности важнейшего для данного организма сенсорно-висцерального ядра либо даже (но только после проведения целевого стереотаксического скрининга²) некой эксклюзивной клетки.

В свою очередь, «я» вторичное будет локализоваться в ведущем таламусе, а «я» третичное - далее уже надстраиваться с помощью лимбической системы. Следующий уровень - палеокортикальное «я», - включая в себя первые три подуровня, ограничивается древними слоями коры. Пятый уровень - корковое «я» - характерен для повседневного *modus vivendi* подавляющего большинства людей. Что же касается шестого, высшего уровня личностной зрелости, то он де-факто обнаруживается отнюдь не у всех. А вообще именно в последних трех ипостасях мы с вами как раз и проводим большую часть нашей «самостоятельной» (т.е. имеется в виду: уже вне материнского лона) взрослой жизни.

С другой стороны, если вести речь о конкретно выполняемых при этом функциях, то тут основные различия таковы: «я» таламическое ответственно, по сути, за все ощущения и запечатлевание; «я» лимбическое - за эмоции, оперативную память и любые инстинктоподобные проявления; «я» палеокортикальное - за элементарную, можно сказать «животную» логику; «я» корковое - за обыденное мышление и долгосрочную память; ну и наконец, высшее «я» - за формирование целостного мировосприятия и адекватную самооценку своей социальной роли [3].

Подсветку «Я-субстрата», создающую картину субъективной реальности, осу-

ществляет ретикулум - через особую разновидность лучистой космической энергии (которая, по идее, отнюдь не эквивалентна обычной АТФ-овской). В связи с чем логичнее всего предположить, что центрально-клеточное «я» находится именно в ретикулярном ядре. Дифференциация ощущений происходит по генному принципу (и хотя стереометрический фактор тоже может иметь тут место, но он всё же так менее актуален). То есть, допустим, в зрительном анализаторе таламуса включены только «зрительные» гены, а в тактильном - только «тактильные». Отсюда уже становится вполне понятным, что в центральном «я» должны быть, соответственно, включены все те, что задействованы в таламусе. Тогда полисенсорные способности а la Шерешевский [6] могут обуславливаться либо избыточной включенностью генов на периферии, либо сквозным прохождением сигналов прямо в первичное «я», либо же, наконец, банальным недоразвитием таламического ментала. Однако феномен абсолютной 100%-ной памяти, сопровождавший у него полисенсорность [7], склоняет чашу весов (а особенно при генной парадигме), скорее, в пользу второй, а при стереометрической - в пользу третьей версии. Ведь если, скажем, представить себе, что вестибулярно-слуховые (ну или даже любые иные чувствительные) пути могли у данного пациента доходить и до других таламических ядер и наоборот, - то всё равно одним только этим будет исчерпывающий набор редчайших когнитивных качеств С.В.Шерешевского [8] «под общий зонтик» никак, увы, не впишнётся!..

В свою очередь, не менее, пожалуй, интересный феномен омпотентной работоспособности (которой, согласно расхожей версии, щедро были наделены такие полубогатые личности, как Александр Македонский, Юлий Цезарь, Наполеон, да и кое-кто из вождей мирового пролетариата, чьи имена озвучивать, правда, сейчас уже не модно), самым уже непосредственным образом связан с гиперплазией первичного, т.е. волевого «я». Что, кстати говоря, вполне могло бы быть выявлено при вскрытии.

IV

Но помимо описанной выше экзистентной градации, здесь ещё необходимо учитывать и четкое структурно-физиологическое размежевание обязанностей по фронту, связанное с наличием в черепной коробке каждого человека двух различных живых существ - двух Соседей: доминирующего /Хозяина/ и рецессивного /Квартиранта/.

И хотя в Квартиранте, по идее, не при-

нато выделять шестеричные подуровни «я» (ибо сам он весьма стеснен и ограничен в своей деятельности), однако кое-какие второстепенные задачи он все же выполняет. Так, скажем, на его долю приходится большая часть продуцируемых сновидений; отдельные произвольные движения туловища (но лишь на противоположной стороне); запоминание всяких теневых мыслеформ, не доступных нашему восприятию вследствие их отстраненности от сознательной сферы; участие в регулировании вегетативных функций организма; а также, возможно, и некоторые таинственные феномены, связанные с эмпирической подоплекой хирософского учения, онейромантией, гаданием по картам, биоЛокацией, сомнамбулизмом.

В принципе, Хозяину принадлежат оба полушария переднего мозга, но предпочтение при выборе программы действий отдается, естественно, тому из них, которое находится ближе к доминантному «я». Таким образом, выражения «правополушарный индивид» и «левополушарный» в известной степени отражают его наклонности, но в буквальном смысле слова не соответствуют истине.

С философской точки зрения выбор между доминантностью и рецессивностью Соседей постулируется аксиоматически. С точки зрения же биолога можно говорить либо о гениунной детерминации, либо о некоем ситуативном выборе, связанном, допустим, с присутствием в нейруле клетки с чрезвычайно конденсированным гетерохроматином (ну или – как вариант - с обездвиженными и недееспособными центромерами³). Но, впрочем, это лишь чисто иллюзорный дуализм, ибо на самом деле тип полушарности задаётся, конечно же, еще от зачатия, то есть налицо тут – бесспорная наследственная предопределенность.

Тем не менее, локально-мозаичная утёра или повреждение У-хромосомы в клетках доминирующего таламуса вполне как раз могут привести к неправильной дифференцировке у мужчин с развитием весьма серьезных полоролевых девиаций. А вот уже аналогичная женская гомосексуальность (неминуемо связанная с наглём, зачастую даже делинквентным характером) в немалой степени обусловлена именно тем, что от одного из родителей дочери были переданы гены, вызывающие такие психопатические качества [9]. Интересен тот факт, что лишь в 1% мужских клеток обнаруживается женский половой хроматин; тогда как у женщин, соответственно, мужской – аж в 5 раз чаще (что явно диссонирует со статистикой

гомосексуальных отклонений среди представителей различных полов). Отсюда невольно напрашивается вывод о потенциальной принадлежности к подобному лесбийскому контингенту и всех не поддающихся коррекции женщин-фригидок. Но, с другой стороны, если взглянуть на проблему глазами генетика, это может, пожалуй, свидетельствовать также и о происхождении «игрэквой» хромосомы из «иксовой».

Ну и, наконец, уделим теперь немного внимания возрастному становлению «я» в пределах одного онтогенетического цикла. Ранее в своих работах [10, с. 68 – 70]; [11] мы неоднократно уже подчеркивали, что на полевым уровне может ощущать себя (а также, разумеется, и помнить) абсолютно любая естественная природная система. Но если данный конкретный человек вырос из микроскопически маленькой клетки, то это ни в коей мере не означает, что и сами «я» тоже у них должны совпадать. Правда, строго говоря, такую альтернативную версию нельзя, конечно, исключить на все 100%, но в общем случае это чересчур уж папахивает мистикой. То есть истинно человеческое «я» начинается с появления первых сенсорно-висцеральных нервных клеток, – и это как раз таки совершенно уже однозначно! Другое дело, что нам трудно доподлинно судить, как именно приходит к индивиду само по себе это субъективное чувство: исподволь, незаметно или же путем мгновенного взрывообразного замыкания возникшего перед этим вихревого ареала. Хотя, согласно основным законам диалектики гораздо более приемлемым выглядит здесь, конечно же, первый вариант.

Так что, по идее, в каждом человеке одновременно может функционировать несколько (как минимум – два) потенциальных «я», но ощущается обычно лишь одно, постулируемое аксиоматически. Причем определяющую роль, судя по всему, играет тут ретикулярная энергоподпитка. Вместе с тем это отнюдь не снимает вопроса, каким же именно образом данный «я-субстрат» управляет средствами передвижения и коммуникации. Очевидно, сигналы от рецессивного, не реализованного пока «я» (которое, в общем-то, присутствует сугубо лишь на случай некоего исключительного форс-мажора, т.е. для сохранения особи в жестких условиях выживания любой ценой) просто напросто блокируются, обеспечивая тем самым единоначалие и порядок во всех нижележащих структурах, органах и тканях.

Если же рассматривать подобный дуализм глазами философа, то четкое концептуальное разделение на «я» и «не-я» представляется здесь не столь уж, пожалуй, какой-то

эксклюзивной фишкой нашего мироздания, как следствием элементарной семиотической упорядоченности на уровне знаков и дефиниций. Весьма показательно в этой связи, что в русском языке вообще даже нет таких слов, как «самодействие» или «самовлияние». Правда, у нас есть парочка внешне, казалось бы, похожих терминов: например, «самоорганизация» и «саморазвитие». Однако оба они символизируют собой процессы, происходящие в той или иной автономной системе вполне объективно и закономерно - вне зависимости от её собственного волевого желания. Ведь те же, скажем, небезызвестные йоги, дервиши и прочие чудотворцы, умеющие усилием мысли отключаться от окружающего бытия, а иногда и выходить из тела, пользуются при этом всего лишь навсегда банальным фактором наличия в черепной коробке каждого индивида, как минимум, двух альтернативных симметрично-таламических «гомункулюсов».

V

Сознание способно, по идее, предопределять картину + саму возможность загробного существования [12]; [13, pp. 305-326], но вряд ли, однако же, несет сколь-нибудь весомую информационную нагрузку при оперативной пересадке личности (а именно - в экспериментах по достижению реального посюстороннего бессмертия). Таким образом, для действенного восприятия непрерывности жизненного цикла достаточно на практике обеспечить лишь преемственность «экзистентной» (т.е. непосредственно связанной с эмоциями) памяти. Ибо ни долговременная⁴, ни полевая память (базирующаяся на гипотетических микролептонах) заведомо тут не проходит. Потому как первая диффундирована чуть ли не по всему переднему мозгу, т.е. это нечто вроде пресловутого «шалтая-болтая» (из хорошо известного многим шуточного стихотворения Льюиса Кэрролла), с которым не в силах справиться даже «вся королевская рать»; а вторая используется лишь при передаче эволюционно значимых качеств по вертикали (а также, возможно, и для пополнения ноосферы).

Еще хуже, увы, обстоит дело с так называемой рецефализацией, которая в связи с исключительными трудностями пришивания головы к туловищу (не говоря уж о факторах иммунологической и гетерохронной несовместимости) представляется в ближайшее время бесперспективным и - более того - тупиковым вариантом.

В общих чертах методика трансплантации «я» была разработана специалистами НАМН Украины и осуществлена в экспери-

ментальных лабораториях двух столичных институтов: имени А.П.Ромоданова (на птицах и мышах) и имени Д.Ф.Чеботарева (на кроликах и собаках). Причём главной, пожалуй, отличительной изюминкой данных исследований можно считать то, что клетки «экзистентной» (т.е. непосредственно связанной с эмоциями) памяти подсаживались не взрослой особи, а эмбриону [14, pp. 20-27]. А поскольку на ранней стадии развития абсолютно у всех млекопитающих еще отсутствуют защитно-тканевые барьеры, то такие чужеродные, казалось бы, клетки успешно приживались и становились впоследствии стопроцентно «своими», неся с собой к тому же и унаследованную информацию о жизни её бывшего владельца.

И хотя на первых порах отважными киевскими врачами-первопроходцами (завотделением – Нина Гридина, ведущий эмбриолог – Юрий Чайковский, нейрохирург-реабилитолог – Евгений Ярмолюк) применялась подсадка «я-субстрата» в зародышевую эктодерму, но всё же намного лучше зарекомендовала себя трансплантация старого донорского таламуса в плод особой своей же генетической линии. По крайней мере, во втором случае, благодаря поразительной фетальной пластичности, наследственная память у реципиентов восстанавливалась в почти полном объеме. А вот как раз уже замена одного лишь центральноклеточного «я» (пересаживаемого в яичный желток) хоть и не вызывала у подопытных птенцов видимого дисбаланса жизненно важных органов, однако из-за блокировки долговременной памяти у них, тем не менее, зачастую развивалась весьма пагубная для адаптации в стае амнезия.

Таким образом, именно пересадку эмпамии следует, очевидно, признать в качестве самого естественного и практически вполне реализуемого на сегодня пути к бессмертию. Тогда как, скажем, пересадка гиппокампа [15, pp. 397-399] способна разве что обеспечить механизмы более быстрого обучения полезным житейским навыкам [16]; [17].

Что же касается родовой памяти, то при ранней пересадке целостного таламуса она будет, по идее, подчинена донорским запросам, а в случае замены одного лишь «я-субстрата» - иметь противоречивый характер. Потому как родовая память, отвечающая в том числе и за древнейшие инстинкты, сопровождаемые эмоциональной чувствительностью (т.е. проще говоря - мгновенным узнаванием, а порой и подсудным чувством «де жа вю»), передается, судя по всему, с помощью ментала. При этом мен-

талы отдельных хромосом интегрируются в центральноклеточный ментал, на который, в свою очередь, «замыкается» и весь таламус.

Заключение

Итак, теперь, пожалуй, настало уже время подвести окончательные итоги.

1. Внутреннее ощущение принадлежности к «я», точно так же, как и многие другие атрибуты психики человека (да и любой природной системы вообще!), формируются на полевом уровне. К сожалению, правда, данное обстоятельство только еще раз подтверждает неполную адекватность восприятия нами окружающего материального мира, но с этим, как говорится в подобных случаях, уж ничего не поделаешь.

2. Субъективно в каждом «я» можно выделить сенсорную, эмоциональную и мнестическую его ипостаси. При этом последняя способна, очевидно, обогащаться за счет наличия особых древних каналов связи с околоземной ноосферой, хранящей основные сведения обо всех планетарных фактах и событиях [18]. Но, разумеется, это происходит крайне редко и дано к тому же отнюдь не каждому

3. Хотя сенсорика концептуально и не сводится к мнезису, но фактически ощущения вряд ли способны идти в отрыве от элементарной памяти.

4. Per default в головном мозге человека могут гнездиться только два настоящих (персонифицированных) «я» - по числу таламусов. Что же касается «я» чужеродных духов-эманаций, обитающих экстракорпорально⁵, то в исключительных случаях они могут-таки иногда овладевать психикой своего реципиента, однако, судя по всему, ненадолго.

5. В отличие от долговременной, мгновенная память, будучи напрямую связана с ощущениями, впитывает в себя абсолютно всю поступающую в мозг сенсорную информацию, да и, помимо этого, сохраняется навеки - независимо от любых травм и болезней. Однако востребовать ее в нашей повседневной жизни удается крайне редко, так как для этого надо выйти ни много ни мало на интегративное поле первичного «я».

6. Тщательный анализ сновидений, где, как правило, присутствует не только главный персонаж, но и зритель (т.е. мы зачастую можем наблюдать за собой как бы со стороны) доказывает, что самовосприятие хоть и не тождественно психической деятельности мозга в целом, но является, тем не менее, его важной составной компонентой. Из этого, в свою очередь, следует, что

после естественной смерти «я» неминуемо должно погибнуть вместе со всем остальным телом, так как в процессе гниения его мнестическая структура распадется на мельчайшие монадные осколки.

7. Феномен Шерешевского (сенсорный полиморфизм + абсолютная память + неспособность к забыванию отработанной информации) может, скорее всего, свидетельствовать о резко суженном «я-субстрате». Что же касается других уникальных особенностей мозга (например, спутанность афферентных волокон), то эта версия выглядит в данном случае гораздо менее убедительной.

8. Нейрохирургическая пересадка памяти, как показывают проведенные эксперименты [19], на сегодняшний день не только вполне осуществима, но и является, в принципе, единственным действенным путем к обретению столь желанного для многих бессмертия [20]. А если к тому же учесть, что сам по себе плод воздействует на подсознательные извне нейроны еще и в омолаживающем плане, то становится понятным, что подобная ретрансляция памяти из поколения в поколение, по сути, вообще не знает сколь-нибудь обозримых границ!..

²Иначе говоря, тут надо обнаружить или особый энцефалографический «фокус», или возможное расхождение гаплоидных геномов делящейся зиготы именно по будущим таламусам, или же, допустим, выявить какую-то необычность в размерах мозговых клеток и специфике их контактов, т.е. скрупулезно «прощупать» почти каждый нейрон (что, очевидно, на словах-то проще простого, но вот уже на деле - едва ль...).

³Одной из характерных особенностей «я - субстрата» считается то вынужденное обстоятельство, что он заведомо не имеет права вступать в митоз.

⁴Кстати, если уж вести речь о долговременной памяти (бесследно, к сожалению, утрачиваемой после смерти человека), то тут не мешало бы заодно уточнить, что она, как было доказано автором, кодируется не только на астроцитах, но и на кортикальных белках.

⁵В ортодоксальном исламе все они объединены под общим термином «джинны», однако в казахской фольклорно-мифологической традиции куда больше известны как «пери», «чильтаны» или «албасты» (среди представителей Старшего жуза), а также «тенгри» и «умай-энэ» (преимущественно на востоке страны).

Список литературы

- 1 Helmholtz Hermann von. Handbuch der Physiologischen Optik. - Leipzig: der Verlag "L. Voss", 1867.
- 2 Дамасио А. Я. Мозг и возникновение сознания. - Москва: Карьера Пресс, 2020. - 384 с.
- 3 Ашшурский Э.Э. Познакомьтесь: ваше «Я» // Природа и человек. 1998. - №5.
- 4 Торчинов Е. А. Религии мира: опыт запредельного. Психотехника и трансперсональные состояния. - СПб., 1998.

- 5 Вивекананда С. Йога-сутры Патанджали (Гл. 1. Сосредоточение и его духовный смысл). - Киев: Psylib, 2002.
- 6 Лурия А.Р. Маленькая книжка о большой памяти (ум мнемониста). - Москва: Эйдос, 2019. - 88 с.
7. Mecacci L. Solomon V. Shereshevsky: The great Russian mnemonist. - Cortex, 2013. - Vol. 49 (8).
8. Johnson R. The mystery of S., the man with an impossible memory. - The New Yorker. August 2017.
9. Свядош А. М. Женская сексопатология. - Кишинёв, Штиинца, 1991.
10. Ашшурский Э.Э. Опыт философского осмысления противоречий современной науки. - Киев, Эсперанца, 1994.
- 11 Ашшурский Э.Э. Трудноразрешимые парадоксы эволюции – всеохватывающим взором натурфилософа // *Experimental biology*. - 2021. - №2 (87). – С. 16-24.
- 12 Moody R., Perry P. Proof of Life after Life: 7 Reasons to Believe There Is an Afterlife. - New York, Atria Books, 2023. - 240 p.
- 13 Stevenson I. The explanatory value of the idea of reincarnation // *Journal of Nervous and Mental Disease*, 1977. – P. 164.
- 14 Ashursky E.E. Having gone back “in circulos suos” // *Bulletin of Zhetysu University*. - 2022. - №4 (105). – P. 20-26.
- 15 Portavella M., Vargas J.P., Torres B., Salas C. The effects of telencephalic pallial lesions on spatial, temporal, and emotional learning in goldfish // *Brain Research Bulletin*. – 2002. - №57 (3–4).
- 16 Mikulas W. L. Physiology of Learning /chapter 2/. - Chicago: Nelson-Hall, 1977.
17. Duke C.G., Kennedy A.J., Gavin C.F., Day J.J., Sweatt J.D. Experience-dependent epigenomic reorganization in the hippocampus // *Learning & Memory*. - 2017. - №24 (7). – Pp. 278-288.
- 18 Казначеев В.П., Спиринов Е.А. Космопланетарный феномен человека. Проблемы комплексного изучения. – Новосибирск, Наука, 1991. - 304 с.
- 19 Stern L. The memory-transfer episode // *Time Capsule*. - 2010. – Vol. 41 (6). – 28 p.
- 20 Куролентко Н.И. На пути к бессмертию // *Природа и человек*. - 2009. - №9.
5. Vivekananda S. Joga-sutry Patandzhali (Gl. 1. Sosredotochenie i ego duhovnyj smysl) [Yoga Sutras of Patanjali (Ch. 1. Concentration and its spiritual meaning)]. - Kiev: Psylib, 2002. (in Russ)
- 6 Lurija A.R. Malen'kaja knizhka o bol'shoj pamjati (um mnemonista) [A little book of great memory (Mind of a mnemonist)]. - Moskva: Ejdos, 2019. - 88 s. (in Russ)
7. Mecacci L. Solomon V. Shereshevsky: The great Russian mnemonist. - Cortex, 2013. - Vol. 49 (8).
8. Johnson R. The mystery of S., the man with an impossible memory. - The New Yorker. August 2017.
9. Svjadoshh A. M. Zhenskaja seksopatologija [Female sexual pathology]. – Kishinjov, Shtiinca, 1991. (in Russ)
10. Ashshurskij Je.Je. Opyt filosofskogo osmyslenija protivorechij sovremennoj nauki [The experience of philosophical comprehension of the contradictions of modern science]. – Kiev, Jesperanca, 1994. (in Russ)
- 11 Ashshurskij Je.Je. Trudnorazreshimye paradoksy jevoljucii – vseohvatyvajushhim vzorom naturfilosofa [Intractable paradoxes of evolution - with the all-compassing gaze of a natural philosopher] // *Experimental biology*. - 2021. - №2 (87). – S. 16-24. (in Russ)
- 12 Moody R., Perry P. Proof of Life after Life: 7 Reasons to Believe There Is an Afterlife. - New York, Atria Books, 2023. - 240 p.
- 13 Stevenson I. The explanatory value of the idea of reincarnation // *Journal of Nervous and Mental Disease*. - 1977. – R. 164.
- 14 Ashursky E.E. Having gone back “in circulos suos” // *Bulletin of Zhetysu University*. - 2022. - №4 (105). – P. 20-26.
- 15 Portavella M., Vargas J.P., Torres B., Salas C. The effects of telencephalic pallial lesions on spatial, temporal, and emotional learning in goldfish // *Brain Research Bulletin*. – 2002. - №57 (3–4).
- 16 Mikulas W. L. Physiology of Learning /chapter 2/. - Chicago: Nelson-Hall, 1977.
17. Duke C.G., Kennedy A.J., Gavin C.F., Day J.J., Sweatt J.D. Experience-dependent epigenomic reorganization in the hippocampus // *Learning & Memory*. - 2017. - №24 (7). – Pp. 278-288.
- 18 Kaznacheev V.P., Spirin E.A. Kosmoplanetarnyj fenomen cheloveka. Problemy kompleksnogo izuchenija [Cosmoplanetary phenomenon of man. Problems of complex study]. – Novosibirsk, Nauka, 1991. - 304 s. (in Russ)
- 19 Stern L. The memory-transfer episode // *Time Capsule*. - 2010. – Vol. 41 (6). – 28p.
- 20 Kurolenko N.I. Na puti k bessmertiju [On the way to immortality] // *Priroda i chelovek*. - 2009. - №9. (in Russ)

Transliteration

- 1 Helmholtz Hermann von. Handbuch der Physiologischen Optik [Handbook of Physiological Optics]. - Leipzig: der Verlag “L. Voss”, 1867. (in German)
- 2 Damasio A. Ja. Mozg i vzniknovenie soznaniya [Self Comes to Mind: Constructing the Conscious Brain]. - Moskva: Kar'era Press, 2020. - 384 s. (in Russ)
- 3 Ashshurskij Je.Je. Poznakom'tes': vashe «Ja» [Get to know your “Self”] // *Priroda i chelovek*. 1998. - №5. (in Russ)
- 4 Torchinov E. A. Religii mira: opyt zapredel'nogo.
1. Helmholtz Hermann von. Handbuch der Physiologischen Optik [Handbook of Physiological Optics]. - Leipzig: der Verlag “L. Voss”, 1867. (in German)
- 2 Damasio A. Ja. Mozg i vzniknovenie soznaniya [Self Comes to Mind: Constructing the Conscious Brain]. - Moskva: Kar'era Press, 2020. - 384 s. (in Russ)
- 3 Ashshurskij Je.Je. Poznakom'tes': vashe «Ja» [Get to know your “Self”] // *Priroda i chelovek*. 1998. - №5. (in Russ)
- 4 Torchinov E. A. Religii mira: opyt zapredel'nogo.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Эмир Эммануилович Ашшурский

старший научный сотрудник, кандидат педагогических наук, Институт искусственного интеллекта НАНУ, Киев, Украина, e-mail: futuroid@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-4735-7587

Emir Ashursky

Senior Researcher, Candidat of Pedagogical Sciences, Institute of Artificial Intelligence at NASU, Kiev, Ukraine, e-mail: futuroid@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-4735-7587

Эмир Эммануилович Ашшурский

аға ғылыми қызметкер, педагогика ғылымдарының кандидаты, УҒҒА Жасанды интеллект институты, Киев, Украина, e-mail: futuroid@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-4735-7587

CULTURAL-PHILOSOPHICAL DISCOURSE ON LINGUISTIC COMMUNICATION PROBLEMS

Zh.M. Doskhozina

ABSTRACT

The article considers philosophical theories and methodological approaches to linguistic communication problems. An appeal to special scientific and theoretical developments and philosophical generalizations in the comprehension of fundamental problems of human communication is a necessary basic for formation of human communication pattern in the modern world. For a human, belonging to global era, it is the path of free and open dialogue, including a clash of views and beliefs, that has become the postulate of managing the vital problems of a democratic society. The philosophy of existentialism and personalism, which initially explored communication problems from an individual perspective, now go beyond the personal, exploring communication as a global object of humanity as a whole. In this connection, the study of linguistic problems of communication through the conduct of philosophical discourse seems to be the most interesting and reasonable for the modeling of information and communication practices and, in particular for the correct understanding of communicative nature.

Key words: Communication, Pragmatism, Solipsism, Language, Discourse, Intertextuality, Cognition.

International Information Technology University, Almaty, Kazakhstan

Corresponding author:
Zhanat M. Doskhozina,
zhanatdoskhozina@gmail.com

Reference to this article:
Doskhozina Zh.M. Cultural-Philosophical Discourse on Linguistic Communication Problems // Adam Alemi. – 2024. – No.4 (102). – P. 23-30.

Коммуникацияның лингвистикалық проблемалары туралы мәдени-философиялық дискурс

Аңдатпа. Мақалада коммуникацияның лингвистикалық проблемаларын зерттеудің философиялық теориялары мен әдіснамалық тәсілдері қарастырылады. Адами коммуникацияның іргелі проблемаларын пайымдауда арнайы ғылыми-теориялық әзірлемелерге және философиялық қорытуларға жүгіну қазіргі заманғы әлемде адами қарым-қатынас үлгісін қалыптастырудың негізгі қажеттілігі болып табылады. Жаһандық дәуір адамы үшін көру және сенім нүктелерінің қақтығысын қамтитын еркін және ашық диалог жүргізу жолы демократиялық қоғамның өмірлік маңызды проблемаларын реттеудің тұғырына айналды. Бастапқыда коммуникация проблемаларын жеке аспектіде зерттеген экзистенциализм мен персонализм философиясы бүгінгі күні тұтастай адамзаттың жаһандық объектісі ретінде коммуникацияны зерттей отырып, жеке тұлғаның шегінен шығады. Осыған байланысты коммуникацияның лингвистикалық проблемаларын философиялық дискурс жүргізу арқылы зерделеу ақпараттық-коммуникациялық практикаларды модельдеу үшін, әсіресе коммуникативтік табиғатты дұрыс түсіну үшін неғұрлым қызықты және негізделген болып көрінеді.

Түйін сөздер: коммуникация, прагматизм, солипсизм, тіл, дискурс, интертекстуалдық, таным.

Культурно-философский дискурс о лингвистических проблемах коммуникации

Аннотация. В статье рассматриваются философские теории и методологические подходы к исследованию лингвистических проблем коммуникации. Обращение к специальным научно-теоретическим разработкам и философским обобщениям в осмыслении фундаментальных проблем человеческого общения в современном мире. Для человека глобальной эпохи именно путь ведения свободного и открытого диалога, включающего в себя столкновение точек зрения и убеждений, стало постулатом регулирования жизненно важных проблем демократического общества. Философия экзистенциализма и персонализма, изначально исследовавшая проблемы коммуникации в индивидуальном аспекте, на сегодняшний день выходит за пределы личностного, исследуя коммуникацию в качестве глобального объекта человечества в целом. В этой связи изучение лингвистических проблем коммуникации с помощью ведения философского дискурса представляется наиболее интересным и

обоснованным для моделирования информационно-коммуникационных практик, и в особенности, для правильного понимания коммуникативной природы.

Ключевые слова: коммуникация, прагматизм, солипсизм, язык, дискурс, интертекстуальность, познание.

Introduction

For the emerging democratic societies, such as Kazakhstan, the development of new communicative practices is especially relevant, which can be conventionally called "new thinking". The rational conduct of any type of dialogue, including the dialogue of world-views, forces to search for and introduce into the norm new logical criteria of argumentation and communication, as well as the use of concepts in semantically multidimensional socio-cultural contexts. The changes are creating new demands for communication in mentality associated with cultural multilingualism. At the same time, the logical norms of rational dialogue in the context of cultural multilingualism should be considered as ethical: rational norms of thought behavior (management of thought) are designed to guide joint thinking towards mutual understanding and joint problem-solving.

Various independent participants format the modern information and communication space of Kazakhstan. The experience of the communication nature in the socio-philosophical way became an important factor in the modern civilization development, it can help to adequately comprehend its essence. Consequently, the study of various communication semiotic models through philosophical analysis is significant in modern times.

Methodology

As a methodological basis, the article uses the conceptual apparatus of socio-philosophical theories, which focus on the problems of constructing social reality communication processes, as well as the conceptual arsenal, developed within the framework of structural and the semiotic theories. The methodology of philosophical analysis is important for this study. Approaches to the analysis of linguistic communication problem are also used as the-oretical base.

A large part of the article is hold from the perspective of social and philosophical understanding of linguistic communication problems by K.-O. Apel, J. Habermas, K. Jaspers and M. Scheler. Also, the author considered semantic triangle of Ch.K. Ogden and I.A. Richards using dialectical and analytical methods through the linguistical interpretation of L. Hjelmslev. The intertextuality aspect is ex-

amined through the philosophical ideas of J. Kristeva and literary works of U. Eco.

Main part

Language pragmatism by Karl Otto Apel

K.-O. Apel outlined the main points of his ideal communicative community theory in the fundamental research "Towards a Transformation of Philosophy" [1]. Edmund Husserl solved the problem of truth on the basis of "evidences" or execution of noematic acts [2]; yet there is no explanation, but assumption that these "evidences" (for example, in the case of language meanings) will be common for different cultures representatives. K.-O. Apel thought that E. Husserl couldn't overcome the premises of methodological solipsism despite his referring to the question about "the Other Me". These premises lie in the fact that the subject learns the world within the framework of the subjective-objective relationship. It is thereby implied that cognition is done by everyone equally and comes from the perspective of some "absolute transcendental consciousness" (E. Husserl) [3]. This perspective ignores the social and cultural context of cognition (in particular, the possibility of fundamental misunderstanding between cultures) and does not allow the Other to enter the process of cognition and an equal participant in the dialogue, in general. It does not provide a satisfactory explanation for the process of transferring and sharing knowledge. It does not consider that the disclosure of an object is made in the dialogue about it, in the object's intersubjective interpretation [1, p. 53-74].

According to K.-O. Apel solipsism can be overcome, if language as the most important mediator in the subjective and interpretation will be included in the prospect of knowledge, and the cognition formula is expanded: instead of subject-object interaction a different relation: subject-sign-object is taken. In this case, the subject could initially be considered as a participant in the interpretation process alongside other subjects of interpretation. The concept of language is central to the transcendental pragmatics of K.-O. Apel. Language in the philosophy of him is both a real-historical relationship from which its participants cannot leave, and an ideal relationship of understanding in an ideal communicative community. In this sense language plays the

role of a medium in enabling experiential and transcendental intersubjectivity. It acts as an organ of knowledge, a means of articulating the results of knowledge and communicating them to communication partners. It is the basis of all life practices, forms, institutions.

Thus, solipsism of consciousness philosophy is overcome through language: cognition itself is interpreted as an intersubjective communicative process, gaining its unity through universal linguistic meanings. K.-O. Apel proposes a way of transforming transcendental philosophy in keeping with language philosophy, the main result of which should be the analysis of thinking from the point of language use view, and therefore, from the point of transcendental pragmatics view. The subject of linguistic pragmatism is the analysis of language use and everyday communication between people.

In everyday life by pragmatism people understand the usefulness, practicality, efficiency of an idea, concept, policy, method, etc. as a criterion of their merits. Approaches to achieving a particular result in business, politics or public relations are often called pragmatic. In philosophy and psychology this term was used in the meaning related to experience and activity. After the study of American philosophers Ch. Peirce and Ch. Morris, pragmatism began to be identified as the user's attitude to the applied signs and the corresponding section of semiotics.

The boundaries of pragmatism, as one of the three parts of semiotics, were initially defined by its proximity within this science to semantics on the one hand and syntactics on the other. Pragmatism has become very broad. In everyday speech - the speaker's attitude to what and how he says: truth, objectivity, supposition of speech, its sincerity or insincerity, its adaptability to the social environment and to the social status of the listener etc.; interpretation of speech by the listener - as true, objective, sincere or, on the contrary, false, dubious, misleading; in artistic speech - the writer's attitude to reality and to what and how he depicts: his acceptance and rejection, admiration, irony, disgust; the reader's attitude towards the text and, ultimately, to the work as a whole - its interpretation as objective, sincere or, on the contrary, as mystifying, ironic, parodic and so on. Using the method of transcendental pragmatism K.-O. Apel poses the task of creating a modern philosophy which, having formed the conditions for the possibility of communication, would be able to provide an adequate response to the challenges of the time.

The involvement of language pragmatism as a methodological basis of philosophy al-

lows, in the opinion of K.-O. Apel, for solving many modern philosophy problems. First, as the author has already noted above, it allows to overcome the traditional solipsism of consciousness in transcendental philosophy and to find adequate justification for the principle of intersubjectivity. By reflection of communication possibility conditions K.-O. Apel comes to the substantiation of ideal communicative community concept, which by its nature has an intersubjective character. The rules and conditions of communication that are important within the communicative community form a normative and heuristic structure, the study of which is the main subject of philosophical pragmatism. K.-O. Apel sees his merit especially in the discovery of this dimension of reflection. The consistent study of the pragmatic dimension allows, in his view, to shed new light on many philosophical problems, such as the problem of justification, social action, ethics. Pragmatism becomes a heuristic nucleus, allowing philosophical analysis of all specific spheres of human communication, and, above all, social and ethical relations.

In accordance with K.-O. Apel's opinion, thinking always deals with language and therefore with a priori language. The subject's philosophy does not grasp, and even distorts, this a priori, because it comes from the individual consciousness. K.-O. Apel emphasizes the unconditional value of Ludwig Wittgenstein's discovery of a "private language" impossibility: "only one and only once cannot follow the rule" [1, p. 233]. Language is a system that exists solely within the framework of intersubjective use. Thus, only an intersubjective philosophy, namely a philosophy, which explores the use of language in transcendental pragmatism, can give a correct interpretation of a priori, with which thinking deals.

Since thinking in a language - at least in the form of Platonic "conversation of the soul with itself" - takes the logical form of argumentation, it is argumentation and argumentative discourse that represent a situation in which a priori of thinking act in the most explicit form. Firstly, the argumentator always presupposes that during the discourse it is possible to achieve true results, i.e. that there is truth. Secondly, he assumes that his speaking partner is in principle able to understand the truth, i.e. that he has communicative competence. Thus, he implicitly recognizes both the sanctity of reasoning rules and the partner as an equal person.

Such a situation is a prerequisite and a priori of any argumentation: it cannot be challenged without calling into question own reasoned competence. K.-O. Apel wrote: "It cannot be said that logic logically implicates ethics, and

yet it can be argued that logic, and with it all science and technology, presupposes ethics as a condition its own possibility. This can be proved by the following reasoning. The logical significance of arguments cannot be proven unless, in principle, a thinker community capable of intersubjective understanding and consensus-building is assumed. Even a lone thinker can explain and prove his argument only to the extent that he can in a critical conversation with "the soul with itself" (Plato) interiorize the dialogue of the potential argumentation community. It is clear here that the significance of thinking alone fundamentally depends on the justification of linguistic statements in the current argumentation community" [1, p. 300].

Neither evil nor good is formulated by K.-O. Apel as substantial entities, but both have a "pragmatic" equivalent. Each argumentation participant, by presenting true claims and accepting the rules of argumentation, at the same time appeals to the unlimited communicative community as an ideal goal. The idea of "unlimited communicative community" is only explicated in the most complete form as a "totality" of all communication norms. But viewed from a substantive perspective as a preconceived world of intellectuals united by common knowledge and will, this idea appears to be some existential substrate and teleological analogue of the metaphysical "good", which in Kantian philosophy corresponds to the "kingdom of ends" concept. It's a kind of intellectual fullness in which there can be no impairment.

The aspiration to integration with the ideal communicative community is inherent in the intention of any "good" act, and "distance" from it is inherent in the intension of "evil". This should not be confused with the distinction between the "ideal communicative community" by K.-O. Apel and the "real communicative community". The ideal norms suggested in the argument are not materially realized in morality or law and can never be fully implemented in real society. The real communicative community is a kind of similarity to the unlimited communicative community and at the same time the "public" substrate, i.e. the real social context in which communication is carried out. At the same time, the real communicative community reflects all the imperfections of communication happening here and now.

Jürgen Habermas and others about existential language

The essential question of transcendental pragmatism is the relationship between its two internal elements: the concepts of discourse and communicative action. Language

expressions are always associated with extra-linguistic actions or gestures.

J. Habermas expounded the multidimensionality of the speech expression claims to significance as follows: "While a grammatically correct sentence fulfils the claim of comprehensibility, a successful expression must satisfy three more claims of significance: it must be considered as true by participants if it represents something in the world, it must be considered true, if it expresses the intention of the speaker, and it must be considered correct, as long as it corresponds to public expectations... Three universal, pragmatic functions (by means of some suggestion to display something, to express the intention of the speaker and to produce an interpersonal relationship between the speaker and listener) are at the heart of all those functions that can be expressed in private contexts" [4, p. 111].

The threat of life disintegration and the possibility of overcoming it offer an ethical perspective for modernization. The evolution of the social system itself, in the opinion of J. Habermas, does not yet pose this threat [5]. On the contrary, systemic integration up to a certain point is a necessary addition to the life-world evolution towards postconventional morality. The communication channels of the system create conditions for the development of intersubjective communication. Insufficient systemic differentiation results only in the construction of institutional boundaries for free communication. Thus, the archaic world stands out among others due to the full harmony of life and the social system. But due to the insufficient differentiation of the latter there is no impulse for the development of the former (incl., law and morality).

The whole European classical philosophical tradition was based on the reality of the "thinking Self" (*cogito*). With *cogito sum*, Descartes makes a bid to put philosophy on reliable grounds. But Descartes and after him all philosophy, leave in uncertainty the way of being a "thinking thing" [6, p. 24]. This tradition misses the main question: I am as thinking. The challenge of figuring out how *cogito* exists is an existential philosophy. It turns out that the whole categorical system of philosophical thought cannot grasp the ontology of "I am".

The fact is that a human being is not at all grasped categorically since the categories in their sense serve to fit the being of one thing into the more general order of another. Therefore, existential philosophy proposes instead the phenomenon of human presence in the existential. For example, conscience as a principle of ethics is not a category of a human being, it is simple evidence of the "ability of man

to be himself". The voice of conscience sounds only "from within" Being and, as such, it is impossible to fit into a more general category or formally relate to another. Conscience is an "existential phenomenon constituting human presence (being) as open" [6, p. 270].

Thus, conscience belongs to the existential-ontological basis of human being, which M. Scheler and after him all anthropological direction characterizes as "human openness to the world" [7]. The greatest merit of the fundamental ontology of M. Heidegger lies in the fact that the phenomenon of human existence is considered in it in infinite autonomy, but in the end this phenomenon has no basis, for Being and the structure of existence are wholly completed by "Nothingness". The attempt to bring existential analysis closer to real life experience should include that version of this analysis, which is carried out by K. Jaspers, who combines the development of a person with personal experience of existential communication. The world of communication is at the same time so close to the ethical, that it allows to translate the entire ethical discourse into existential language.

This outcome contains an immediate opportunity to move to a new ethical discourse, laying in the basis of morality the immediate understanding of people in the process of communication, that is, to dialogue personalism and transcendental pragmatism. The pragmatic dimension acts as a transcendental-hermeneutic dimension of intersubjective understanding, which comes from the language "agreement of meaning in an ideal or unlimited communicative community" (K.-O. Apel, J. Habermas).

Rules and norms (morals, reasoning, communication) are a transcendental fact, not in the former metaphysical sense, but purely pragmatic, that is, although they go beyond human experience, but as an infinite perspective of the experience itself. Therefore, these rules are "rooted in the structures of argumentation itself and do not need to be introduced as additional normative content" [8, p. 201].

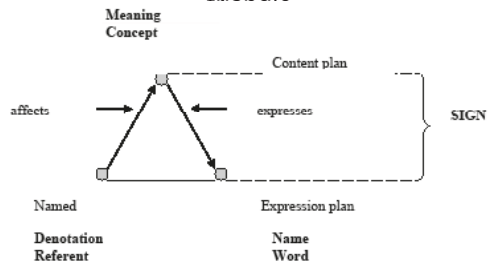
The task of transcendental pragmatism is ultimately to reflexively reconstruct the conditions of the ideal communicative community and its possibility of interpreters and simultaneously approve it during an argumentative discourse. The ideas of K.-O. Apel, J. Habermas, K. Jaspers and M. Scheler had a revolutionary effect on the theoretical understanding of the communication concept. In their studies, for the first time, communication, rather than institutions, structures, or systems, was presented and analyzed as the foundation of social theory.

Semantic triangle of Ch.K. Ogden and I.A. Richards

Based on the analysis above, the meaning of language during the construction of ideal communicative community and initial communication process is considered as one of the most important by both K.-O. Apel and J. Habermas.

The problem the correlation between of words and things words and meanings, language sign and meanings has given rise to a lot of disputes and discussions. Here, as a successful model representing the above-mentioned problem is a "semantic triangle" (Figure 1), proposed by the american semioticians Ch.K. Ogden and I.A. Richards and widely used in modern semiotics, linguistics and communication theory [9].

Figure 1 - The representation of semantic triangle

By denotation or referent means given in sensations object of reality or a phenomenon of the psychic world. By meaning, or concept, is understood the mental image (psychological representation) of the given object. The name or word refers to the object name, raised in human society. This triangle also makes a distinction between the material and ideal side of the sign (expression plan and content plan).

This distinction was first proposed by the Danish linguist Louis Hjelmslev [9, p. 43]. L. Hjelmslev proposed to distinguish the following aspects in terms of communication content:

1. the substance of content plan - an amorphous, uncovered design, mental image of the future text;

2. the content form is the result imposed on the amorphous structure design and expressive capabilities of language.

L. Hjelmslev distinguished the following aspects in the expression plan:

1. the substance of the expression plan - sounds, images, mime and other material carriers of messages;

2. the form of the expression plan - phonetic composition of spoken language, alphabet of writing, expressive means of painting, music, dance, etc.

Thus, there are four levels of the semiotic continuum, the fourth level of which is the codes, and the third is their material carriers. The second level is the text's superficial meaning, which is the sum of the characters meanings, forming the text; the first level is the deep meaning, the author's original design, which determines the choice of characters and coding methods.

The relationship between deep (moral) and superficial meanings (storytelling) is distinctly delimited in fables, parables, riddles, sayings. Any artistic and literary work has an idea-aesthetic design, which is not limited by the sum of the used signs. Literary critique is about identifying the underlying, not the superficial, meanings.

The source of meanings, as well as all meanings, is the psychic world of a living man, therefore every significance is the same "psychic product" as the personal sense. The semantic Ogden-Richards triangle is literally the "semantic" triangle, not the value triangle. Communication itself within the semantic-semiotic approach is defined as the movement of the senses and meanings in social space and time. The study of the senses movement involves the selection of three types of inter-related processes: their generation (production) and meaning, functioning (the existence of their iconic form in space-time dynamics) and understanding (interpretation).

Generation processes mostly were considered within the framework of Gestalt psychology, psychoanalysis and psychological anthropology, structuralism, as well as in the works of individual representatives of neo-positivistic linguistic philosophy like the linguistic theories by L. Wittgenstein. The understanding processes received special illumination, primarily in hermeneutics, as well as in directions that developed communicative layers of culture - symbolic interaction, phenomenological sociology and ethnomethodology.

Intertextuality meaning

The author of the text interacts with other texts, their authors, and other people through the text he creates. J. Kristeva wrote: "We will call intertextuality this textual interaction that takes place within a single text. For the cognitive subject, intertextuality is a concept that will be a sign of the way in which the text reads history and fits into it" [10, p. 30]. These definitions are continued by I.P. Ilyin: "Under the influence of structuralism and poststructuralism theorists (like J. Derrida, etc.), defending the panlinguistic character of thinking, the person's consciousness was identified with the written text as the supposedly only more

or less reliable means of recording it. In the end, as the text began to consider everything: literature, culture, society, history, human being. The position that history and society are what can be "read" as a text, has led to the perception of human culture as a single "intertext", which serves as a pretext of any newly appearing text. An important consequence of assimilating the consciousness to text was the "intertextual" dissolution of human sovereign subjectivity in the texts-consciousness, constituting the "great intertext" of the cultural tradition" [11, p. 226].

The problem of intertextuality in modern semiotic literature is considered in two aspects: as a principled artistic technique and as a method of reading any text. As an artistic technique "intertextuality" today becomes very fashionable since principled eclecticism and citation are the dominant features of the modern cultural situation. The effect of intertextuality as an artistic technique can be seen in the novels of Umberto Eco, a famous Italian semiotician and cultural scholar, a historian of medieval literature, a writer and critic who had a significant influence on the development of modern aesthetics. In his novels ("The Name Of The Rose", "Foucault's Pendulum") U. Eco pays particular attention to the possibility of reviving the story under the guise of quoting other plots, their ironic reinterpretation, a combination of problem-making and excitement. The philosophical works of U. Eco are devoted to the problems of the creative recombination of collective aesthetic consciousness's stereotypes, allowing not only to create a self-worth fantastic world of postmodernism, but also to comprehend the ways of the preceding development of culture, creating the ground for its renewal [12]. U. Eco's philosophy explores postmodernist artifacts - generators of interpretations, incentives for intertextual reading of the past culture. The dialogue between the new work and other previously created works, as well as between the author and the ideal audience, testifies to the open structure of U. Eco's postmodern aesthetics [13].

In the second aspect, intertextuality as a method of reading any text is related to the perception problem. If a work built on the entire cultural experience of mankind is devoid of individuality, then this individuality will always be new because it can be brought by any reader, viewer, etc. In this case intertextuality becomes the initial setting of the perceiver. Based on the principle of such a reading, it can be argued that the artistic text never coincides with the written text, but is a broader area, touching each new cultural field. For poststructuralists, non-structured elements of the text, bringing

it closer to other texts are not important (although comparative analysis remains), but the unique, unsystematic, and marginal elements that are realized in the text as unconscious and intuitive, that are substantial and crucial.

Discussions

In today's globalized world, the study of communication problems cannot be conducted, focusing only on certain theories of it. It is necessary to synthesize theories and approaches. The principles of the study of linguistic communication problems in a philosophical way, expressed in language pragmatism and theory of ideal communicative community by K.-O. Apel, existential language research by J. Habermas, K. Jaspers and M. Scheler, outside in intertextuality concept by J. Kristeva and semantic triangle by Ch.K. Ogden and I.A. Richards represent the same synthesis of theories that promote the understanding of communication nature.

Analysis of various philosophical approaches to the linguistic problems of communication shows that communication is fruitful only if it considers the deep-psychological, spiritual aspects of the human being. Consequently, the primary task in communication is not to teach "mechanics", "techniques" of communication, but to nurture true human feelings and relationships. With this approach, even errors in the concrete practice of communication will not be perceived too hard and will not become an obstacle to further communication. In doing so, disinterested interest in other person will serve to solve the linguistic problems of communication.

Conclusion

There are forms of communication that have a purpose not in themselves, but out themselves in society. They are a way of organizing and optimizing a particular type of substantive activity, such as scientific activity. All participants in a common action need communication as a necessary means of ensuring its effectiveness. Based on the conducted research and the ideas of regarded philosophers, there is the one general point among them. Linguistical problems of communication are only a semantic expression of the tension that takes place in the structure of communication, and are not at all characteristics of existence by itself.

From ancient times in ethics the so-called virtues of communication were described as rules, including friendship, comradeship, humanity, love and mercy. All these virtues be-

long to the sphere of interpersonal contacts and characterize the circle of human relations, which can be called independent, self-contained communication, since the goal of these relations is the process of spiritual rapprochement of people. People come together not only for work, but also to satisfy the need for communication, relieving the mental strain caused by a state of loneliness and separation.

In the globalization era, the problems of communication distortion and the destructive effects of these distortions are becoming threatening. Destruction due to communicative overload can be subjected not only to a person, but also to a community and nation, its spiritual culture. The author concludes that the reviewed research topic must be considered as a foundation for more in-depth study of communicative practices in the philosophical and cultural space.

References

- 1 Апел К.-О. Трансформация философии. – М.: Логос, 2001. – 339 с.
- 2 Гуссерль Э. Идеи к чистой феномено-логии и феноменологической философии. – М.: ДИК, 1999. – 336 с.
- 3 Hill C. Experience and the Ultimate Structure of Reality on Husserl's Pursuit of Truth. – Rickman-sworth: College Publications, 2024. – 270 p.
- 4 Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие. – СПб.: Наука, 2000. – 379 с.
- 5 Habermas J. Philosophical Introductions: Five Approaches to Communicative Reason. – Cambridge: Polity Press, 1st edition, 2018. – 222 p.
- 6 Хайдеггер М. Бытие и время. – М.: Ad Marginem, 1997. – 451 с.
- 7 Шелер М. Положение человека в космосе // Проблема человека в западной философии. – М.: Прогресс, 1988. – С. 31 - 95.
- 8 Хеймоне Ж.-М. Хабермас и Батай // Танатография эроса. Жорж Батай и французская мысль середины XX в. – СПб.: Мифрил, 1994. – С. 201-343.
- 9 Соколов В.А. Общая теория социальной коммуникации: Учебное пособие. – СПб.: Изд. Михайлова В.А., 2002. – 464 с.
- 10 Степанов Ю.С. В мире семиотики // Семиотика. – М.: Радуга, 1983. – С. 5-36.
- 11 Ильин И.П. Интертекстуальность // Современное зарубежное литературоведение. Энциклопедический справочник. – М.: Интрада, 1996. – С. 225-257.
- 12 Эко У. Пять эссе на темы этики. – СПб.: Симпозиум, 2002. – 158 с.
- 13 Eco U. How to Write a Thesis. – Cambridge: The MIT Press, 2015. – 256 p.

Transliteration

- 1 Apel K.-O. Transformaciya filosofii [Towards a

Transformation of Philosophy]. – M.: Logos, 2001. – 339 s. (in Russ)

2 Husserl E. Idei k chistoj fenomenologii i fenomenologicheskoy filosofii [Ideas of a Pure Phenomenology and Phenomenological Philosophy]. – M.: DIK, 1999. – 336 s. (in Russ)

3 Hill C. Experience and the Ultimate Structure of Reality on Husserl's Pursuit of Truth. – Rickman-sworth: College Publications, 2024. – 270 p. (in Eng)

4 Habermas J. Moral'noe soznanie i kommunika-tivnoe dejstvie [Moral conscious-ness and communi-cative action]. – SPb.: Nauka, 2000. – 379 s. (in Russ)

5 Habermas J. Philosophical Introductions: Five Approaches to Communicative Reason. – Cam-bridge: Polity Press, 1st edition, 2018. – 222 p. (in Eng)

6 Heidegger M. Bytie i vremya [Being and Time]. – M.: Ad Marginem, 1997. – 451 s. (in Russ)

7 Scheler M. Polozhenie cheloveka v kosmose // Problema cheloveka v zapadnoj filosofii [The Human Position in Space // The problem of existence in western philosophy]. – M.: Progress, 1988. – S. 31–95. (in Russ)

8 Hejmone Zh-M. Habermas i Bataj // Tanatografi-ya ehrosa. Zhorzh Bataj i francuzskaya mysl' serediny XX v. [Habermas and Bataille // George Bataille and French thought of the middle of the 20th century]. – SPb.: Mifril, 1994. – S. 201–343. (in Russ)

9 Sokolov V.A. Obshchaya teoriya social'noj kommunikacii: Uchebnoe posobie [General theory of social communication: Training manual]. – SPb.: Izd. Mikhajlova V.A., 2002. – 464 s. (in Russ)

10 Stepanov Yu.S. V mire semiotiki // Semiotika [In the world of Semiotics // Semiotics]. – M.: Raduga, 1983. – S. 5–36. (in Russ)

11 Ilyin I.P. Intertekstual'nost' // Sovremennoe zarubezhnoe literaturovedenie. Ehnciklopedicheskij spravochnik [Intertextuality // Modern Foreign Literature. The encyclopedic reference book]. – M.: Intrada, 1996. – S. 225 - 257. (in Russ)

12 Eco U. Pyat' ehse na temy ehtiki [Five essays on ethics]. – SPb.: Simpozium, 2002. – 158 s. (in Russ)

13 Eco U. How to Write a Thesis. – Cambridge: The MIT Press, 2015. – 256 p.

INFORMATION ABOUT AUTHOR

Zhanat Doskhozina

Associate Professor, PhD, International Information Technology Uni-versity, Almaty, Kazakhstan, email: zhanatdoskhozina@gmail.com, ORCID ID 0000-0002-1416-8600

Жанат Мэлсовна Досхожина

қауымдастырылған профессор, PhD, Халықаралық ақпараттық технологиялар университеті, Алматы, Қазақстан, email: zhanatdo-skhzhina@gmail.com, ORCID ID 0000-0002-1416-8600

Жанат Мэлсовна Досхожина

ассоциированный профессор, PhD, Международный университет информационных технологий, Алматы, Казахстан, email: zhanat-doskhozina@gmail.com, ORCID ID 0000-0002-1416-8600

КОНЦЕПЦИИ ТОЛЕРАНТНОСТИ, ЕЕ ПРЕДЕЛЫ И ПАРАДОКСЫ

А. Сабиткызы, Б.А. Тлеп, Ж.К.Симтиков

АННОТАЦИЯ

Развитие общества ставит перед человечеством необходимость культивирования принципов взаимной терпимости, как требование современной исторической эпохи. Толерантность выступает в качестве ценности демократического общества, определенной морали как этическому основанию толерантности. Эта мораль состоит из ценностей, смыслов, нравов, которые не отрицают свободу выбора поступков и ответственности за них. О терпимости можно говорить только там, где она практикуется добровольно, а не по принуждению, ибо в противном случае это было бы просто «страданием» или «переживанием» определенных вещей, которые человек отвергает, но против которых он бессилён. Так же, как любое социальное явление, толерантность имеет свои минусы, парадоксы и границы. Всех проблем, стоящих сейчас перед человечеством не может решить лишь толерантность, но с опорой на этот принцип решение насущных, актуальных проблем современности видится более прогрессивным.

Ключевые слова: толерантность, парадоксы толерантности, ценности, глобализация.

Казахский Национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан

Автор-корреспондент:
Сабиткызы А.,
assa.23@mail.ru

Ссылка на данную статью: Сабиткызы А., Тлеп Б.А., Симтиков Ж.К. Концепции толерантности, ее пределы и парадоксы // Адам әлемі. – 2024. – №4(102). – С. 31-39.

Төзімділік түсініктері, оның шектері және парадокстар

Аңдатпа. Қоғамның дамуы, қазіргі тарихи дәуірдің талабы ретінде адамзатты өзара толеранттылық қағидаттарын тәрбиелеу қажеттілігімен бетпе-бет келіп отыр. Толеранттылық, демократиялық қоғамның құндылығы, толеранттылықтың этикалық негізі ретінде белгілі бір мораль ретінде әрекет етеді. Бұл мораль іс-әрекеттерді таңдау еркіндігін және олар үшін жауапкершілікті жоққа шығармайтын құндылықтардан, мағыналардан, моральдардан тұрады. Толеранттылық туралы ол мәжбүрлеумен емес, ерікті түрде жүзеге асырылатын жерде ғана айтуға болады, әйтпесе ол бас тартатын, бірақ оған қарсы дәрменсіз кейбір нәрселерді «азаптау» немесе «бастан өту» болар еді. Кез келген әлеуметтік құбылыс сияқты толеранттылықтың да кемшіліктері, қарама-қайшылықтары мен шекаралары бар. Толеранттылықтың өзі бүгінгі адамзат алдында тұрған барлық мәселелерді шеше алмайды, бірақ осы қағидаға сүйене отырып, қазіргі заманның өзекті мәселелерін шешу прогрессивті болып көрінеді.

Түйін сөздер: толеранттылық, толеранттылық парадокстары, құндылықтар, жаһандану.

Concepts of Tolerance, its Limits and Paradoxes

Abstract. The development of society presents humanity with the necessity of cultivating the principles of mutual tolerance, as a requirement of the modern historical era. Tolerance acts as a value of a democratic society, a certain morality as an ethical basis for tolerance. This morality consists of values, meanings, morals that do not deny the freedom of choice of actions and responsibility for them. Tolerance can be spoken of only where it is practiced voluntarily, and not under duress, because otherwise it would be simply “suffering” or “experiencing” certain things that a person rejects, but against which he is powerless. Just like any social phenomenon, tolerance has its minuses, paradoxes and boundaries. Tolerance alone cannot solve all the problems facing humanity today, but relying on this principle, the solution to pressing, topical problems of our time seems more progressive.

Keywords: Tolerance, Paradoxes of Tolerance, Values, Globalization.

Введение

Толерантность в рамках социальной философии действительно является много-

гранным понятием, которое охватывает не только личные, но и общественные аспекты взаимодействия между людьми. В контексте межличностных отношений толе-

рантность может выступать как основа для создания более гармоничного и устойчивого общества, в котором различия не рассматриваются как препятствия, а становятся источником богатства и разнообразия. Какова же концептуальная сфера толерантности?

1. Исторические предпосылки: Толерантность как идея имеет глубокие корни в истории человечества. Она связана с процессами, происходившими на протяжении веков, включая эпохи социальных изменений, борьбы за права человека и признания многообразия культур. В разных культурных контекстах толерантность приобретала различные значения, отражая конкретные социальные и политические обстоятельства.

2. Социальные условия: Толерантность не может существовать в вакууме; она требует определённых социальных условий, таких как уровень образования, открытость общества к диалогу и взаимопониманию, наличие институтов, поддерживающих права человека. Например, в обществах с высоким уровнем образования люди чаще демонстрируют толерантность, так как могут лучше понимать и принимать различные точки зрения.

3. Индивидуальное восприятие: На уровне индивидов толерантность является не только моральной ценностью, но и личным выбором. Личности, проявляющие толерантность, часто основываются на своих жизненных опытах, специфических обстоятельствах и взаимодействиях с людьми разной национальности, культуры и вероисповедания. Таким образом, личная толерантность может служить основой для общественных изменений.

Методология

Методология исследования имеет разноаспектную характеристику - анализ и оценка категории толерантности в научной литературе, общефилософский диалектический метод, фундаментальные общенаучные методы социального познания. При определении границ толерантности использован феноменологический подход, рассмотрение толерантности как ценности и определенной жизненной позиции, реализация которой в каждой конкретной ситуации требует от субъекта толерантности поиска ответственного, в большей степени компромиссного решения. Применялся также анализ этических оснований толерантности, аксиологический анализ гуманистических ценностей, установок и моти-

вов толерантного поведения.

Основная часть

В рамках социологии толерантность рассматривается как ключевой элемент формирования социальных норм и ценностей. Принятие и уважение различий между людьми создает благоприятные условия для:

- социальной интеграции: разные группы могут лучше сосуществовать, если они воспринимают друг друга не как конкурентов, а как равноправных участников социального пространства.

- культурного обмена: толерантность открывает двери для обмена идеями и практиками, что способствует обогащению культур и развитию новых форм творчества.

- конструктивного диалога: необходимость обсуждения и решения конфликтов, возникающих из-за различий, приводит к необходимости развития навыков конструктивного общения.

В условиях растущей глобализации с помощью усилий международных организаций, больше всего ЮНЕСКО, в XXI веке толерантность получила статус общечеловеческого морального императива, того стержня, на котором должны строиться человеческие взаимоотношения как в рамках одного государства, так и на международном уровне [1].

Толерантность (от латинского *tolerare*: мириться, одобрять или страдать) означает отношение с пониманием к чувствам, чужому мнению, поведению, установкам, мировоззрению другого человека. Синонимами являются терпимость, принятие, терпеливость. И именно терпимость имеет совершенно другое значение, несколько негативное, чем термин толерантность в философском, аксиологическом смысле.

Если выделить ключевые аспекты терпимости и толерантности как социальных феноменов и подробнее рассмотреть их различия и взаимосвязь, то мы увидим, что терпимость представляет собой скорее поверхностное явление, где человек или общество могут внешне проявлять уважение и принятие к другим, хотя внутренние чувства могут быть негативными. Это может происходить под давлением обстоятельств, например, в результате конфликтов, когда необходимо достичь временного мира или согласия. Терпимость может быть поддержана определёнными механизмами, такими как средства массовой информации, которые играют важную роль в формиро-

вании общественного мнения и могут использоваться для распространения идей о важности терпимости. Однако это также может привести к манипуляциям, когда терпимость является лишь временной мерой, а не искренним принятием. В условиях конфликтов или кризисов власти могут инициировать кампании за терпимость, чтобы минимизировать общественные волнения или сохранить стабильность.

В отличие от терпимости, толерантность представляет собой более глубокое и устойчивое явление. Она формируется на протяжении длительного времени и включает в себя не только отсутствие вражды, но и активное уважение к другим культурам, традициям и особенностями людей.

Вот несколько аспектов, которые отличают толерантность от терпимости:

- Толерантность связана с искренним принятием и уважением к различиям, что позволяет людям не только мирно сосуществовать, но и развиваться вместе. Это качество связано с эмпатией и пониманием, которые невозможно навязать принудительно.

- Сформировать толерантность возможно через образовательные программы, межкультурные обмены и информирование о различиях. Это требует времени и терпения, но результаты более устойчивы.

- Толерантность находит отражение в социальных традициях и культуре. Это не просто данные принципы, а практическое применение на уровне общин, где различные культуры могут взаимодействовать и обогащать друг друга.

Терпимость и толерантность — это два уровня взаимодействия в обществе. Первое может восприниматься как временное решение, тогда как второе — как цель, к которой стоит стремиться. Для построения общества на основе толерантности необходимо время, усилия, а также искреннее желание понять и принять друг друга, что в конечном итоге способствует гармонии и развитию.

Также «существует множество контекстов, в которых мы говорим о человеке или учреждении как о толерантном: родители терпят определенное поведение своих детей, друг терпит слабости другого, монарх терпит инакомыслие, церковь терпит гомосексуальность, государство терпит религиозное меньшинство, общество терпит девиантное поведение» [2]. Таким образом, при любом анализе мотивов и причин толерантности необходимо принимать во внимание соответствующие контексты. В социуме, пестрящем разными культурами

и национальностями - это необходимое явление. В каких же контекстах мы можем выявить минусы, толерантности?

1. Удаление от реального общения. Терпимость может создать иллюзию взаимопонимания, но на практике она часто приводит к изоляции. Люди, которые придерживаются разных взглядов, могут оставаться на расстоянии друг от друга, не стремясь к глубинному обмену мнениями или пониманию. Это может приводить к недостаточной эмпатии и даже предвзятости, что ухудшает социальные связи и способствует росту недоверия между различными группами.

2. Разрушение традиционного уклада. Толерантность иногда выступает как фактор, способствующий изменению традиционных ценностей. В некоторых случаях это может приводить к конфликту между классическими моральными устоями и новыми, более «толерантными» взглядами. Например, когда терпимость рассматривается как оправдание для аморальных действий, это может вызывать напряженность в обществе и вызвать конфликты между различными религиозными и культурными группами.

3. Лицемерие и декларирование. Важным аспектом является и то, что нередко толерантность используется на политическом уровне как инструмент для достижения краткосрочной стабильности, при этом не решая реальные социальные проблемы. Лицемерное декларирование уважения к правам других может скрывать более глубокие структурные проблемы и несправедливости, которые продолжают существовать в обществе.

4. Грань между терпимостью и терпением. Размытость границ между терпимостью и простым терпением является еще одной сложной проблемой. Иногда люди могут чувствовать, что должны мириться с угнетением своих прав или мнений, что может приводить к подавленному состоянию и плохому психоэмоциональному здоровью.

5. Манипуляция сознанием. Ведение пропаганды о толерантности может быть использовано для манипуляции общественным мнением. Людям могут внушать идеи о том, что соблюдение толерантности — это обязательное условие для «нормального» поведения, при этом игнорируя истинные проблемы и потребности.

6. Равнодушие и безразличие. Толерантность может привести к пассивности, когда люди начинают считать, что уважение к чужим мнениям означает отказ от отстаивания своих собственных. Это может

способствовать созданию среды, в которой только доминирующие группы могут открыто выражать свои мнения, в то время как меньшинства остаются без голоса.

7. Ложные ценности в цифровую эпоху. Современные цифровые технологии, безусловно, имеют двойственный эффект на понимание толерантности. С одной стороны, они позволяют обмениваться мнениями и обращаться к различным культурам; с другой — создают виртуальные пузыри, где люди видят только те идеи и мнения, которые подтверждают их собственные, что может подменять истинные ценности поверхностными искажениями.

В каких аспектах еще можно выявить минусы и парадоксы толерантности:

- **Злоупотребление толерантностью:** Некоторые люди могут использовать толерантность как оправдание для своих негативных взглядов или поведения, например, для разжигания ненависти или дискриминации.

- **Размывание ценностей:** Чрезмерная толерантность может привести к тому, что люди станут менее привержены своим ценностям и убеждениям, если они будут сталкиваться с противостоянием со стороны других людей.

- **Социальная апатия:** В некоторых случаях толерантность может привести к социальной апатии, когда люди не хотят вмешиваться в несправедливость или конфликты из-за страха показаться нетолерантными.

- **Статус-кво:** Толерантность к существующему положению вещей может препятствовать социальным изменениям, даже если это положение вещей несправедливо или неравноправно.

Как известно, парадокс – это определенное утверждение или концепция, содержащая в себе противоречивый смысл и в осмыслении толерантности мы задаемся достаточно большим количеством вопросов, содержащих эти противоречия. Как защитить толерантное общество от нетолерантных сил, не прибегая к нетолерантным методам?

Может ли принцип толерантности быть универсальным, если он сам по себе не терпим к нетолерантности? Как воспитать толерантность в обществе, где существуют нетолерантные взгляды и настроения? Как балансировать между свободой слова и защитой от нетолерантных высказываний? Кто несет ответственность за проявления нетолерантности: отдельные люди, группы или общество в целом?

- **Парадокс Поппера:** Карл Поппер утверждал, что неограниченная толерант-

ность к нетерпимости в конечном итоге приведет к разрушению самой толерантности. Терпимость к враждебным взглядам и действиям позволяет им распространяться, подрывая основы самой толерантности.

- **Парадокс защиты:** Как можно защитить толерантное общество от нетолерантных людей, не прибегая к нетолерантным методам?

- **Парадокс свободы слова:** До какой степени свобода слова должна быть защищена в толерантном обществе, даже если она используется для выражения нетолерантных взглядов?

- **Парадокс универсальности:** Можно ли ожидать, что все люди будут одинаково толерантны, особенно если у них разные ценности, убеждения и жизненный опыт?

Толерантность иногда ошибочно трактуется как отказ от собственных убеждений и принципов в угоду любому другим. Это может привести к размыванию ценностей и моральных ориентиров, а также к безразличию, к несправедливости. Под лозунгом толерантности могут маскироваться дискриминационные идеи, разжигание вражды, пренебрежение правами человека. Важно отличать терпимость к инакомыслию, от оправдания неприемлемых действий и взглядов. Чрезмерная толерантность может привести к пассивности и безразличию к социальным проблемам. Избегая конфликтов и споров, люди могут упускать возможность изменить несправедливость.

Определить, где заканчивается допустимая толерантность и начинается неприемлемая нетерпимость, не всегда просто. Это может привести к разногласиям и конфликтам.

Важно отметить, что толерантность – это не статичное понятие, а динамичный процесс, требующий постоянного осмысления и адаптации к новым условиям.

В истории было не мало примеров такой адаптации: преследование инакомыслящих в тоталитарных режимах, дискриминация по расовому, половому или религиозному признаку, распространение языка вражды в социальных сетях, рост экстремизма и нетерпимости в современном мире. Важно отметить, что толерантность все еще является важной добродетелью, несмотря на эти минусы и парадоксы.

О терпимости можно говорить только там, где она практикуется добровольно, а не по принуждению, ибо в противном случае это было бы просто «страданием» или «переживанием» определенных вещей, которые человек отвергает, но против которых он бессилён. Однако было бы

неправильно заключить из этого, что толерантные люди должны иметь возможность эффективно запрещать или вмешиваться в терпимую практику, поскольку меньшинство, не обладающее такой властью, вполне может быть толерантным.

В своей статье, опубликованной для энциклопедии Стэнфордского университета, известный философ Форст Райнер выделяет три парадокса толерантности, а именно: парадокс толерантного расиста, в котором считается, что существуют «низшие расы», которые должны быть более терпимы и не заслуживают равного уважения. Он замечает, что «...расист не может ни демонстрировать добродетель терпимости, ни требовать от него терпимости; необходимо лишь то, чтобы он преодолел свои расистские убеждения. Это показывает, что существуют случаи, когда толерантность не является решением проблемы нетерпимости».

Второй парадокс, по мнению Райнера, это парадокс моральной толерантности. Если и причины принятия и причины возражения называются «моральными, то возникает парадокс – как можно терпимо относиться к тому, что является морально неправильным?. Решением этого парадокса может стать разграничивание этих «моральных» причин, которые обосновывают и ограничивают толерантность.

Третий парадокс – это парадокс парадокса установления ограничений, который касается компонента отказа. Во многих классических работах о толерантности можно проследить идею о взаимности в практике этого принципа – тех, кто нетерпим, нельзя терпеть. Но в этих исследованиях и в целом в исторической ретроспективе мы можем наблюдать, что такой «...лозунг «нетерпимости к нетерпимым» не просто бессмысленен, но и потенциально опасен, поскольку характеристика определенных групп как нетерпимых слишком часто сама по себе является результатом односторонности и нетерпимости. Толерантность может быть добродетелью только в том случае, если можно провести это различие, и оно предполагает, что границы толерантности могут быть установлены непроизвольным и оправданным образом» [2].

До сих пор дискуссия подразумевала, что толерантность является нормативно-зависимой концепцией. Это означает, что само по себе оно не может предоставить существенные причины для возражения, принятия и отклонения. Ему нужны дополнительные, независимые нормативные ресурсы, чтобы иметь определенную суц-

ность, содержание и ограничения – и чтобы его вообще считали чем-то хорошим. Таким образом, терпимость сама по себе не является добродетелью или ценностью; оно может быть ценностью только в том случае, если оно подкреплено правильными нормативными причинами.

Вопросы межнациональных, межкультурных отношений находятся в центре обсуждения ученых, политиков и общественных деятелей разных стран. Интересно в этом отношении связь толерантности с мультикультурализмом. Важный вклад в осмысление этой проблемы внесли исследования Уилла Кимлика. Этот ученый в своих работах «Multicultural Citizenship», «Justice and Minority Rights. In: Contemporary Political Philosophy. An Anthology», «Politics in the Vernacular: Nationalism, Multiculturalism and theory of tolerans» впервые рассматривает связь толерантности с мультикультурностью» [3].

Мультикультурность обеспечивая разнообразие, не препятствуют справедливому сосуществованию различных групп внутри общества. Уилл Кимлика подчеркивает, что ключевым моментом для достижения справедливости в мультикультурном обществе является признание уникальных потребностей и прав меньшинств, что требует адаптации традиционных моделей либерализма.

Исследования Кимлика помогают пролить свет на противоречия, возникающие в результате столкновения универсальных прав человека с требованиями конкретных культурных и социальных групп. Кимлика выступает за подход, который бы учитывал не только индивидуальные права, но и права групп, что, по его мнению, станет основой для создания более инклюзивного общества. Кроме того, он отмечает, что мультикультурализм не должен восприниматься как угроза для единства общества, а скорее как способ его обогащения. Существование множества культур и идентичностей не только увеличивает спектр выбора для каждого индивида, но и способствует более глубокому пониманию и уважению к другим. В таком контексте справедливость должна быть переосмыслена как взаимодействие и диалог между различными культурами.

Другим важным аспектом, поднимаемым Кимлика, является необходимость поддержания равного доступа к ресурсам и политическим процессам для всех категорий населения, что является залогом их активного участия в жизни общества. Важно понимать, что для достижения это-

го необходимо не только законодательное утверждение прав, но и создание реальных механизмов поддержки и защиты этих прав на практике.

В мире, который становится все более взаимосвязанным, вопросы, связанные с идентичностью, культурными различиями и правами меньшинств, требуют внимательного и многоаспектного подхода. Кимлика подчеркивает, что мультикультурное общество — это не просто совокупность различных групп, существующих рядом друг с другом. Это динамическое пространство, где культуры могут взаимодействовать, обмениваться идеями и вносить свой вклад в общее благо. Такой подход позволяет избежать узкой интерпретации мультикультурализма как простого сосуществования. Вместо этого акцентируется внимание на активном взаимодействии культур, что способствует социальной коhezии и снижению предрассудков.

Кроме того, Кимлика указывает на важность предоставления культурным группам реальной возможности для самовыражения и представительства. Это может требовать от общества создания специальных программ, которые помогут меньшинствам получать доступ к образованию, здравоохранению и политическим ресурсам. Например, развитие двуязычного образования или программ по поддержке культурного наследия может значительно повысить уровень вовлеченности меньшинств в обществе, что, в свою очередь, способствует их интеграции и снижению уровня конфликтов.

Некоторые критики подхода Кимлика выражают опасения, что забота о специфических культурных правах может привести к изоляции групп и усилению их отличий друг от друга. Однако Кимлика отвечает на эти опасения, подчеркивая, что, хотя индивидуальные и групповые права необходимы, они не должны служить поводом для сегрегации или дискриминации. Вместо этого важно разрабатывать такие модели разнообразия, которые будут способствовать взаимопониманию и сотрудничеству между различными группами.

В конечном итоге, идеи и теории Уилла Кимлика подчеркивают важность уважения, диалога и взаимодействия в создании справедливого общества. Они открывают путь к более глубокому пониманию мультикультурализма как активного и позитивного процесса, который может быть основой для достижения социальных изменений и создания общества, где каждый сможет свободно выражать свою идентичность

и вносить свой вклад в общую культуру. Подходы Кимлика предоставляют мощный инструмент для создания гармоничной и инклюзивной социальной среды, которая сможет ответить на вызовы современности и адаптироваться к разнообразным потребностям и ожиданиям граждан. Вклад Уилла Кимлика в теорию мультикультурализма и его взаимодействие с концепцией либерализма открывает новые горизонты для обсуждения вопросов идентичности, разнообразия и социальной справедливости в современных обществах. В условиях глобализации и увеличения миграции, концепции, разработанные Кимлика, становятся особенно актуальными и дают возможность для глубокого анализа и пересмотра наших подходов к межкультурным отношениям и политике в целом.

Почему принцип толерантности, казалось бы, такой правильный и необходимый, то и дело оборачивается абсурдными и патологическими проявлениями? А сам термин восходит к медицинскому – привыкание к патологии. Случайно ли? Посмотрим на корни этой патологии, которая пришла из США.

Гонимые чрезмерным эгоизмом, жадной выгоды воры, сектанты, беглые каторжники, авантюристы всех мастей бросились на поиски счастья в недавно открытые плодородные и неосвоенные края. Они хлынули туда со всей Европы. Затем завезли туда рабов из Африки. А впоследствии Америку заселили представители уже всех без исключения народов мира.

Итак, картина стала выглядеть следующим образом. Борьба за место под солнцем, претензия каждого на оригинальность. При этом – смешение культур в плавильном котле, в котором конкретных культур фактически не стало. Зато провозглашался принцип индивидуализма и безграничной свободы.

Одновременно с этим бурное развитие получают наука и техника, так как в Америку хлынули самые безумные ученые, самые гибкие умы, воплощённая «хитрость разума» – чтобы также заполучить свой кусок американского пирога.

Результат этих процессов: комфорт, цивилизация удовольствий, продовольственное изобилие, техническая цивилизация. Следовательно, и патологии, такие как ожирение огромной части населения США, производственные травмы, техногенные катастрофы и увеличение числа инвалидов; и, конечно, нескончаемая погоня за оригинальностью во имя той или иной выгоды, а в итоге – полное расслоение населения.

Полная свобода и принцип индивидуализма приводят к разнуданности в сексуальной сфере и, соответственно, к генетическим мутациям. Увеличиваются в числе и масштабах группы людей, неведомые прежде, либо малозаметные в прошлом и не игравшие ранее особенной роли в обществе: гомосексуалисты, лесбиянки, трансгендеры. Все хотят быть признанными ("everything wants to be noticed"). Все требуют для себя равных прав. Все. И «за что я осужден навечно жить в демократической стране, где дурак равен разумному человеку?» - (демократия по-американски). Прав требуют сексуальные извращения, ВИЧ-инфицированные, страдающие ожирением, не говоря уж о представителях разнообразных рас, этносов и племён. Их требования всё громче и громче. А это может разорвать общество на мелкие кусочки. Значит, необходимо чем-то объединить всю эту кричащую массу безумия. Лучший способ для этого – объявить все патологии нормой. И как только это происходит, патологии начинают заявлять о себе всё решительней. Они уже не патологии, они – просто «особенности», «уникальности». А стало быть – они лучше нормальных проявлений. Они теперь – не норма даже, а эталон. Нормальные становятся ненормальными в глазах патологичных индивидуумов и групп; нормальные должны сойти с исторической сцены. И единство, к которому как будто стремилась толерантность, снова шатается и рушится. Точнее, если единство и сохраняется, то лишь между носителями патологий.

Следует отметить, что социальный феномен толерантности выступает своеобразным аксиологическим ориентиром по отношению к определенным субъектам, личностям и социальным группам в процессе освоения ими социального пространства наряду с их взаимной непротиворечивой деятельностью.

Современное отношение к этому явлению, преимущественно в западной научной практике, в большей степени демонстрирует негативные его характеристики, например «...считать толерантность исключительно позитивной ценностью демократического общества будет не совсем правильно. Сегодня у нее не так мало противников, считающих терпимость лицемерием и проявлением декаданса. Ее называют «ускользающей добродетелью» и даже считают невозможной». На примере анализа фильма «Квадрат» Р. Эстлунда, завоевавшего «Золотую пальмовую ветвь» Каннского фестиваля О. Борецкий и Л. Ким считают, что «...этот фильм ставит точный

диагноз европейскому обществу: запутавшись в понятиях добра и зла, перевернув с ног на голову понятие искусства, отклонения и нормы, это общество загнало себя в угол и теперь пытается прикрыть собственные страхи и самообман лицемерием, «новой лояльностью», «толерантностью», «политкорректностью» [4, 50].

Действительно, толерантность, несмотря на свои положительные аспекты, сталкивается с рядом серьезных вызовов и противоречий. Так, идея толерантности может быть интерпретирована и использована различными способами, что порождает последствия, ставящие под сомнение саму ее суть.

В первую очередь, важно понимать, что толерантность должна основываться не только на уважении к различиям, но и на наличии определенных границ. Попустительство по отношению к действиям, которые могут угрожать безопасности или правам других людей, подрывает сущность толерантного общества. Например, если кто-то использует идеи толерантности для пропаганды ненависти или экстремизма, то это становится серьезной угрозой как для самого понятия толерантности, так и для общества в целом. Очень важен аспект манипуляций, связанных с толерантностью. Стремление избежать обвинений в нетерпимости может привести к ситуации, когда необходимо делать компромиссы с непропорциональными идеями или поведением. Это особенно актуально в контексте политической или социальной риторики, где может возникать давление на людей, чтобы они замалчивали свои истинные убеждения или мнения, чтобы не показаться «нетерпимыми». Такая динамика может создавать «слепые зоны» в обществе, когда определенные формы поведения или идеи становятся недопустимыми для критики лишь потому, что звучит неправильно критиковать что-то под знаменем толерантности.

Кроме того, существование различных интерпретаций толерантности может привести к непониманию и фальсификации этой концепции. Это явление особенно заметно в современном обществе, где толерантность порой сводится к простому принятию всего подряд, без должного анализа и убеждений. Это может вызвать обострение конфликтов и недопонимания, так как определенные группы могут воспринимать это как нежелание судить о моральных или этических аспектах их действий. Для того чтобы толерантность оставалась здоровой и конструктивной, необходимо не только продвигать уважение к различиям,

но также устанавливать четкие границы, когда речь идет о действиях, угрожающих личной или социальной безопасности. Это требует от общества балансировки между свободой слова и защитой от ненависти, а также открытого диалога о том, что именно мы понимаем под толерантностью. Противодействие манипуляциям и пропаганде за счет уважения к правам и свободам всех членов общества должно стать одним из основных принципов для формирования конструктивного и здорового толерантного общества.

Диалектика формирования культуры толерантности состоит в том, что она проходит этапы своего развития и становления в идейной борьбе с такими социально-психологическими феноменами, как неприятие чужих традиций, межнациональная и межконфессиональная нетерпимость, ксенофобия и т.д. По этому поводу канадский психолог Н.Д. Гольденберг отметил следующее: «Толерантность – это коварное слово, ведь рядом с ним всегда находится нетерпимость, отказ от сотрудничества. Подлинная толерантность расширяет границы «Эго», но в то же время подлинная толерантность таит скрытую угрозу, ибо означает обычно, что мое Я должно измениться» [5, с. 95].

Андрей Песоцкий отмечает: «В качестве альтернативы заезженному термину «толерантность» мне кажется более уместным более приятное для слуха слово «милосердие». В чём разница этих понятий? Милосердие не подразумевает принятие ценностей того, к кому обращена добрая воля. Милосердие не нарушает духовную иерархию, не принуждает людей более высокого порядка опуститься до низкоранговых особей. Более того, милосердие более сострадательно, чем толерантность, поскольку делает акцент на помощи людям, а не на абстрактном принятии их мнения» [6].

Заключение

Современный мир становится более конфликтным, а межэтнические, межрелигиозные противоречия и проблемы на международном и региональном уровнях еще больше обостряются.

Западные политики и общественные деятели говорят о крахе мультикультурализма, а антииммигрантские настроения в Европе, вызванные мощным миграционным давлением на западное общество и проявлениями терроризма, поставили вопрос о кризисе толерантности в мире. Даже в развитых демократических странах рас-

пространяются проявления национализма, шовинизма, агрессии в межнациональных, межрасовых, межконфессиональных и других отношениях. Примером, когда толерантность привела к негативным последствиям, является переселение части беженцев из арабских стран в цивилизованные Европейские города. Проблема состоит в том, что они пришли в «чужой монастырь со своим уставом». Их культурные ценности, присущие для слаборазвитых стран, противоречат ценностям цивилизованных стран и выступают своего рода атавизмом, пережитком прошлого, дикостью. В перечень таковых ценностей входят различные средневековые ритуалы (приношение жертвы, жестокие бои и т.д.) или грубое, порой с применением насилия, отношение к женщинам.

Самое удивительное то, что беженцы требуют относиться толерантно к их жизненному укладу, абсолютно не принимая и порицая систему ценностей той страны, которая дала им приют. На данном примере можно видеть ситуацию, когда небоснованная терпимость иного образа жизни привела к отрицательным последствиям и возникновению новых сложностей.

Толерантность – это сложное и многогранное понятие, которое имеет как плюсы, так и минусы. Важно осознавать парадоксы толерантности, чтобы использовать ее как инструмент для построения более справедливого и плюралистического общества. Существует множество способов смягчить негативные последствия толерантности, такие как воспитание критического мышления, поддержка открытого диалога с возможностью создавать безопасные пространства для обсуждения сложных и противоречивых тем, активная борьба с дискриминацией и несправедливостью, даже если это означает противостояние нетолерантным взглядам и уважение человеческого достоинства всех людей, независимо от их взглядов или убеждений.

Финансирование

Статья подготовлена в рамках проекта Комитета науки Министерства науки и высшего образования РК за 2022-2024 гг. «Жас ғалым» ИРН № АР14972713 «Принцип толерантности в социальном развитии: задачи и практика воплощения».

Список литературы

1 Лысенко Е. Понятие толерантности в современном мире // [Электронный ресурс] URL: <https://www.prodlenka.org/stati-obr/obobschenie>

opyta/14525-ponyatie-tolerantnosti-v-sovremennom-mire (Дата обращения 17.05.2023)

2 Toleration // [Электронный ресурс] URL: <https://plato.stanford.edu/entries/toleration/#ConTolPar> (Дата обращения 17.05.2023)

3 Карабаева А.Г., Исмагамбетова З.Н. Толерантность как социальная ценность модернизирующегося общества // Вестник Калмыцкого университета. - 2014. - №4 (24). - 77 с.

4 Ким Л.М., Борецкий О.М. Толерантность и агрессия: многообразие форм и проявлений // Journal of Philosophy, Culture and Political Science. - 2018. - №1 (63). - 49 с.

5 Религиозная традиция и границы толерантности // Человек: образ и сущность. Толерантность и архитектура эмоций. - М.: ИНИОН РАН, 1996. - С. 90-95.

6 Андрей Песоцкий. Толерантность и милосердие // [Электронный ресурс] URL: <http://pesotskiy.livejournal.com/28987.html> (Дата обращения: 24.06.2024).

Transliteration

1 Lysenko Ye. Ponyatiye tolerantnosti v sovremennom mire [The concept of tolerance in the modern world] // [Elektronnyj resurs] URL: <https://www.prodlenka.org/stati-obr/obobschenie->

opyta/14525-ponyatie-tolerantnosti-v-sovremennom-mire (Data obrashhenija 17.05.2023) (in Russ)

2 Toleration // [Электронный ресурс] URL: <https://plato.stanford.edu/entries/toleration/#ConTolPar> (Data obrashhenija 17.05.2023)

3 Karabayeva A.G., Ismagambetova Z.N. Tolerantnost' kak sotsial'naya tsennost' moderniziruyushchegosya obshchestva [Tolerance as a social value of a modernizing society] // Vestnik Kalmytskogo universiteta. - 2014. - №4 (24). - 77 s. (in Russ)

4 Kim L.M., Boretskiy O.M. Tolerantnost' i agressiya: mnogoobraziye form i proyavleniy [Tolerance and aggression: diversity of forms and manifestations]. Zhurnal filosofii, kul'tury i politologii. - 2018. - №1 (63). - 49 s. (in Russ)

5 Religioznaya traditsiya i granitsy tolerantnosti [Religious tradition and the boundaries of tolerance] // Chelovek: obraz i sushchnost'. Tolerantnost' i arkhitektonika emotsiy. - M.: INION RAN, 1996. - S. 90-95. (in Russ)

6 Andrey Pesotskiy. Tolerantnost' i miloserdiye [Tolerance and mercy] // [Elektronnyj resurs] URL: <http://pesotskiy.livejournal.com/28987.html> (Data obrashcheniya: 24.06.2024) (in Russ)

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Асем Сабитқызы

старший преподаватель, PhD, Казахский Национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан, email: assa.23@mail.ru, ORCID ID 0000-0001-8295-450X

Болат Анапияұлы Тлеп

ректор Казахского Национального педагогического университета имени Абая, кандидат политических наук, Алматы, Казахстан, email: rector@abaiuniversity.edu.kz

Жомарт Кудайбергенович Симтиков

заведующий кафедрой, профессор, доктор политических наук, Казахский Национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан, email: zhomart-67@mail.ru, ORCID ID 0000-0003-0770-488X

Әсем Сәбитқызы

аға оқытушы, PhD, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан, email: assa.23@mail.ru, ORCID ID 0000-0001-8295-450X

Болат Анапияұлы Тілеп

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің ректоры, саясаттану ғылымдарының кандидаты, Алматы, Қазақстан, email: rector@abaiuniversity.edu.kz

Жомарт Құдайбергеноұлы Симтиков

кафедра меңгерушісі, профессор, саясаттану ғылымдарының докторы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан, email: zhomart-67@mail.ru, ORCID ID 0000-000 -0770- 488X

Assem Sabitkyzy

Senior Lecturer, PhD, Abay Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan, email: assa.23@mail.ru, ORCID ID 0000-0001-8295-450X

Bolat Tlep

Rector of the Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Candidate of Political Sciences, Almaty, Kazakhstan, email: rector@abaiuniversity.edu.kz

Zhomart Simtikov

Head of the Department, Professor, Doctor of Political Sciences, Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Almaty, Kazakhstan, email: zhomart-67@mail.ru, ORCID ID 0000-0003-0770-488X

ТҮРІК ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ МӘДЕНИЕТІНДЕГІ СПОРТ ӨНЕРІНІҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

¹Б.М. Аташ, ²І.Ж. Ахметов, ¹Ә.А. Құранбек, ¹Н.М. Тәттібек

АҢДАТПА

Бұл мақалада түрік халықтарының дәстүрлі мәдениеті мен діни сенімдерінің қазіргі спорттың дамуына ықпалы туралы баяндалады. Ұлттық спорт өнерінің қалыптасуының кезеңдері көрсетіледі: алғышарты, бастауы, үдерістің кеңеюі, үдерістің коммуникациясы, мегаүдерістер. Спорттың ұлттық рухани тамырлары: миф, діни сенімдер, әдет-ғұрып пен салт-дәстүр, жауынгерлік идеология арнайы кесте түрінде ұсынылады және әрқайсысына жеке-жеке талдаулар беріледі. Жауынгерлік идеология соғыс өнері, эпостық тұлға, елін қорғау т.б. түрінде ажыратылып, оның қазіргі спорт түрлеріне ықпалы мәдениеттанулық, философиялық тұрғыдан талданады. Мұндағы батыр тұлға қалыптастыру, түптеп келгенде, физикалық жағынан шыныққан адам тәрбиелеуді басты орынға шығаратындығы көрсетіледі. Спорттағы бәсекеге түсудің өзі түрік халықтарындағы жекпе-жекпен байланысты, оның да жаттығу алаңы, сәйкесінше, спорттық жаттығуларға да сай келіп отырғандығы талданады. Түркілік эпостардағы батыр тұлға, жауынгерлік өнердің жаттығу мен қазіргі спортшы тұлға дайындау салыстырып көрсетіледі. Әдет-ғұрып пен салт-дәстүр элементі болып табылатын, оның құрамына енетін ұлттық ойындардың өзі кейінгі кездері ұлттық спортқа айналғандығы талданады. Сондай-ақ географиялық орта, көшпелі өмір салты әрбір түрік ұрпақтарын «эксперимент алаңында» тәрбиелеген сияқты болатындығы туралы тұжырым жасалады.

Түйін сөздер: спорт, ұлттық спорт, түрік халқы, түркілік мәдениет, жетілген тұлға, еркіндік.

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

² Рединг университеті, Беркшир, Англия

Автор-корреспондент:
Құранбек Ә.А.,
akuranbek@gmail.com

Мақаланың сілтемесі:
Аташ Б.М., Ахметов І.Ж.,
Құранбек Ә.А., Тәттібек Н.М.
Түрік халықтарының дәстүрлі
мәдениетіндегі спорт өнерінің
қалыптасуының тарихи-
философиялық негіздері //
Адам әлемі. – 2024.
– №4 (102). – Б. 40-51.

Философские основания спортивных традиций в культуре тюркских народов

Аннотация. В данной статье анализируется влияние традиционной культуры и религиозных верований тюркских народов на развитие современного спорта. Описываются этапы становления национального спортивного искусства: предпосылки, истоки, расширение процесса, коммуникация процесса, мегаданье. В специально представленной таблице анализируются национальные духовные корни спорта, такие как миф, религиозные верования, обычаи и традиции, боевая идеология. С философской, культурологической позиции рассматривается боевая идеология, которая представлена в виде искусства войны, эпической личности, защиты страны и т.д., а также ее влияние на современные виды спорта. В статье показано, что формирование героической личности, в конечном счете, выдвигает на первый план воспитание физически закаленного человека. В статье анализируются спортивные состязания тюркских народов, которые в большинстве случаев связаны с рукопашным боем, где учитывается и тренировочная площадка для спортивных тренировок. Также проведен сравнительный анализ тренировки по боевым искусствам героя тюркских эпосов и подготовка современного спортсмена. Авторами отмечается, что национальные игры, являющиеся элементом обычаев и традиций, впоследствии трансформировались в национальные виды спорта. Также делается вывод о том, что географическая среда, кочевой образ жизни стали своеобразной «экспериментальной площадкой», где сформировался особый дух у потомков тюркских народов.

Ключевые слова: спорт, национальный спорт, тюркский народ, тюркская культура, совершенный человек, свобода.

The philosophical foundations of sports traditions in the culture of the Turkic peoples

Abstract. This article analyzes the influence of the Turkic peoples' traditional culture and religious beliefs on the development of modern sports. The stages of national sports art formation are described: the prerequisites, the origins, the expansion of the process, the communication of the process, and mega data. In a specially presented table analyzes the national spiritual roots of sports, such as myth, religious beliefs, customs and traditions, and combat ideology. From a philosophical, and cultural position, combat ideology is considered, which is presented in the form of the art of war, epic personality, defense of the country, etc., as well as its influence on modern sports. The article demonstrates that the formation of a heroic personality ultimately emphasizes the education of a physically hardened individual. The article analyzes the sports competitions of Turkic peoples, which in most cases are associated with hand-to-hand combat, taking into account the training grounds for sports practice. A comparative analysis is also conducted between the martial arts training of heroes from Turkic epics and the preparation of modern athletes. The author notes that national games, which are elements of customs and traditions, later transformed into national sports. It is also concluded that the geographic environment and nomadic way of life became a kind of "experimental platform", where a unique spirit was formed among the descendants of the Turkic tribes.

Keywords: Sport, National Sport, Turkic People, Turkic Culture, Perfect Man, Freedom.

Kіpіcne

Түрік халқының мәдениеті мен тұтас дүниетанымы тарихи-әлеуметтік тұрғыдан ұлттың өзін-өзі ашатын, әлемдік өркениет деңгейінен тұғырлы орнын табатын, рухани тұтас кеңістіктен төлтума ерекшеліктерін анықтай алатын дәуірлер алмасуының кезеңдерінде сабақтастық арқылы заңды жалғасын тапқан құндылықтар жүйесі мен ұлттың тұтас болмысын құрайды.

Дәстүрлі мәдениетіміз тарихи хронологиялық бірліктермен бірге жасасып келе жатқан эволюциялық үдерісті құрай отыра, сан-салалы, көп қырлы элементтер мен тіршілік ету дәстүрлерімізді де қамтиды.

Көшпелілердің табиғи даму эволюционизмі қашан да әлем мен адам үйлесімділігін жасауда мәдени құндылықтар жүйесін органикалық тұтастық түрінде сипаттап келген. Сондықтан тіршілік ету мен мәдениет бірлігі барынша толыққанды, жетілген формада – айрықша адамтану ілімінің философиясына негізделген.

Ұлттық мәдениет тарихы «адам – мәдениет субъектісі» тұжырымынан гөрі, «адам жасампаз» функциясына ерекше мән берген. Көшпелі дала адамының қалыптасуы – табиғатқа тез бейімделуді, табиғи-әлеуметтік қолайсыздықтарға қарсы күресе немесе икемделе білуді, өзін әлемде еркін сезінуді басшылыққа алған. Сондықтан тәндік жағынан жетілген адам тұрмыс қалпына бейімделудің, шаруашылығы мен мәдениетін қалып-тастырудың шынайы бейнесіне айналды және ол осылай тұрақты дамудың ішкі мақсатын құрады. Мәселен, көшпелі тұрмыс, мал шаруашылығы, материал мәдениетін дамыту түрік халқының жеке тұлғасының шыңдалуының объектив шартын құраса, заманауи прогреске бейімделуге ұмтылу субъектив негіздерін қамтамасыз етті.

«Көшпелілер өмірінде тұрақты ешнәрсе жоқ екені белгілі. Қоныс та, күй де, жағдай да – бәрі де өзгермелі. Және бәрі жау – кеңістік те, уақыт та, қоршаған орта да. Сондықтан көшпелінің өмірі тек күрестен тұрады. Ал ол күресте жеңілмеу үшін «отқа салса күймейтін, суға салса батпайтын» қайсар, өжет, айлакер, көреген тұлғаларды қалыптастыруына тура келді», – деген жолдар да осыны айғақтайды [1, 58 б.].

Демек, физиологиялық жетілген тұлға – ұлттық болмыстың өз заңдылығы бойынша сақталуы мен дамуының шартына айналды немесе тұлғалық тәндік жетілу шынайы ұлт болмысының тұрақтылығының «мәңгілік» кепілін туындатты. Ол тұлға сайып келгенде, көшпелілік өркениеттің мәдени-әлеуметтік дамуының ішкі мотивациялық элементі түріндегі атрибутына айналды. Сондықтан әрбір түрік ұрпағына тән осы негізгі қасиетті қалыптастыру жеке персоналдық арқылы жалпыға ортақ адам құндылығын, яғни тұтас адам образын жасауға негіз болды.

Түркілік дүниетаным осы жетілген тұлға қалыптастыруды әлем мен қоғамнан өз орнын табу және таныта білудегі басты сапа деп әйгіледі. Арғытүріктердің көшпелілік мифологиялық дүниетанымынан бастап, діни сенім элементтері, эпостық-жыраулық кезеңдердің өн бойында күштің культіне негізделген сарындардың сақталып қалуы рухани-идеологиялық сипат алған түрде дала тұрғынының тұтас экзистенциясын да ашып көрсетті.

Кейіннен эпостық дәуірдің басты мотиві де қайталамалы түрдегі және перспективті болып табылған тән рухының модусын айғақтады. Алайда бұл стимул түрік қоғамындағы адамгершілік қағидаларды негізге алған мораль принциптерімен міндетті түрде ұштасып жатты. Мәселен ерлік – жауынгерлік отан қорғаудың елшілдік ұстанымына сәйкестенді.

Негізгі бөлім

Демек, түрік азаматы тән қуатына негізделген өзін-өзі жетілдіру персонализмін, ұрпақтарды да осы шартпен қалыптастыру педагогикасын, тәндік жетілу табиғатын өрнектейтін эстетизмді этика-центризммен ұштастыра білді.

Осындай жігер мен қуатты негізге алған күштің культін сюжетке айналдыратын мифтік сана, әлем көшбасшысы болуға ұмтылған көшпелілік менталитет, эпос сарындарындағы қаһармандық дәуір ықпалы түріктердің дәстүрлі мәдениетінде күш пен қуатты айрықша сапаға айналдырды, ол ептілік пен намысты тудырған кешенді жүйені құрап, тән жаттығуының (спорт) құлшынысын арнайы әлеуметтік институтқа бағындырды.

Мұны қалыптастыруды рухани идеология да, салт-дәстүр мен әдет-ғұрып та, тұтас рухани мәдениет те, әлеуметтік тұрмыс қалпы да, сыртқы саясат ықпалының жаугершілік факторлары да өз міндеттерінің функционализмі ретінде қабылдады. Сондықтан ұлттың заманауи даму үрдісіндегі спорттық өнер осындай объектив және субъектив жағдайлардан туындайды.

Зерттеу әдістері мен әдіснамасы

Ортаға қойылып отырған мәселені зерттеу барысында тарихи-салыстырмалық, демифологизация, герменевтикалық, феноменологиялық, психоанализдік талдаулар мен эволюционизм, ретроспективтік-интроспективтік-перспективтік бағдарлар қолданылды. Мәдени антропология, түсіндірмелі әлеуметтану, тарихи этнография сияқты ілім салаларының әдістері пайдаланылды.

Ұлттық спорт өнерінің қалыптасуының тарихи-шығу тектік ретроспективтілігін басшылыққа ала отырып, оның құрылымдық-функционалистік эволюционизмін бағамдауға болады:

1. Алғашарт – алғашқы қауымдық дәуірдегі тіршілік үшін күрестегі, әлеуметтік-тұрмыстық жағдайлардағы тәндік қуаттың аса қажеттілік дәуірі.

2. Бастау – Адамның биологиялық қажеттіліктері қанағаттандырылғаннан кейін арнайы сауық құруды ұйымдас-тырып, ұлттық ойындардың спорттық сипатта дамуы.

3. Үдерістің кеңеюі – ұлттық ойындарға әлемдегі этностың өз орнын айқындауы үшін жаугершілік заманға сәйкес қажеттіліктен туындаған – соғыс өнерінің қосылуы.

4. Үдеріс коммуникациясы – әлемдік мәдениеттер диалогы арқылы экономикалық-әлеуметтік қатынастардың дамуы бойынша өзге қоғамнан спорттық өнерлердің алмасуы арқылы оның толығы мен дамуы.

5. Мегапроцессуалдық – жаугершілікте көшбасшылыққа ұмтылған түркілік дәуір өзінің «тәнжетілгендік» тұлға екенін әлемге әйгілей түсті, ептілік пен спорттық шеберлік иесі екенін танытқан этноцентризмді орнатты. Ұзақ дәуірге созылған осы кезең әлемдік кәсіби спорт аренасына шығудың қазіргі заманына дейін созылды. Демек, ұлттық спорт өнерінің қалыптасуының тарихи-руханияттық тамырларын қысқаша шартты түрде былай ажыратып көрсетуге болады.

Кесте 1 – Спорттық ұлттық рухани тамырлары

МИФ	ДІНИ СЕНІМДЕР	ӘДЕТ-ҒҰРЫП САЛТ-ДӘСТҮР	ЖАУЫНГЕРЛІК ИДЕОЛОГИЯ
Қаһармандық культі	Тотемдік үлгі (жеке аңға, құсқа, жапан даладағы ағашқа табыну)	Ұлттық ойындар (көкпар, күрес, бәйге)	Соғыс өнері (жамбы ату, аударыспақ, теңге ілу)
Күш иесінің культі	Шамандық еркіндік (үкі тағу, жыртқыш аңдар мүшелерін бесікке ілу)	Ата-бабаның ұрпаққа берілген мирасқорлық тәжірибесі	Эпостық тұлға (батырлық, жекпе-жек)
Әділетті жеңіс	Құдыретті Тәңір қуаты (күш-қуат сұрап жалбарыну)	Денсаулық пен салауатты өмір салты	Елін қорғау (намыс, ру намысы, жерін қорғау)
Ізгілік пен зұлымдық күресі	Аруаққа сену (әулиелердің басына түнеу, солардан жәрдем сұрау)	Тұрмыс кешу салтының үлгілері	Ұран, Бабалар аты
Мифтік этика мен этикет	Діни ырымдардағы тазалық мәселесі	Тазалық, адал мен арамды ажырату	Үрейден азат болу
	Рухтық жігер	Ұлттық идея	Идеология

Бұл кестеге тарихи-салыстырмалы талдау мен герменевтикалық сараптама жасап өтер болсақ, көшпелілердің мифологиялық дәуіріне сәйкес келетін ізгілік пен зұлымдық күресі – көне зороастризмдік Анхра-Майню мен Ахура-Мазданың мәңгілік күрес мотивінің дәуірлер бойы көшіріліп трансформацияланудың нәтижесі болып табылатындығынан бастау алады.

Кейіннен бұл бүкіл түріктің және әлемнің көптеген ертегісінің басты мифтік сюжетін құраған. Осы субстраттық полифункционалистік синкретизм одан әрі жалпы адамзаттық мәдениеттің көптеген құрылымының бастауы ретінде дифференциацияланып кеткен десек, спорт өнеріне қатысты оппозициялық күрестің алғашқы, түпкі мифтік моделі деп түйсінуімізге болады: «екі жақтың қатысуы арқылы қарсы тұру» принципі. Жұптық құрылым, қарама-қарсы күрес, жеңімпаздыққа ұмтылу, қарама-қарсы жақтардың тәндік теңдік паритеті т.б. сипаттар ұқсату түрінде көне зороастризмдік сюжет пен спорттағы екі жақтың бәсекелестігіне ортақ құбылыстар. Спортта кейіннен ол мәдениеттендірілген-ізгілендірілген формаға ауысқанмен, негізгі – жеңіске ұмтылу, мәңгілік күреске негізделу секілді формалық қасиеттері сақталып қалып отыр.

Организмі неғұрлым үлкендікке әсіреленіп әр түрлі хайуанаттармен алмастырылып берілетін (үлкен тұлға, одан да үлкен сиыр, одан да үлкен...) ертегіге назар салсақ, күштің культінің панфизикалистік дәуірін байыптай аламыз. Себебі, ізгілік рухы мен зұлымдық рухы күрескен дәуірден бастап, «кім күштірек?» деген сауалдың шешіміне – жеңімпаз, «кім әлсіз?» деген сауалдың шешіміне – жеңіліс жағы жауап береді. Демек, жеңіс үшін тәндік күш қашанда басты атрибут – сондықтан ұлттық мифтік сюжеттер мен көптеген қиял-ғажайып ертегіде күштің культі уағыздалады. Осы күш ядросы кейіннен спорт өнерінде икемділік, шапшаңдық, айлакерлік сияқты периферияларды жинақтаған түрде сақталған.

Мифтік жыр-аңыздардағы алып күш иелері (дәу) өзіне бәсекелес тұлға дайындаудың, адам үшін тәндік-физиологиялық жетілудің шексіздігінің қажет екенін ескертетін символизм. Бұл да спорт өнеріндегі үнемі жаттығу мен жетілудің көне көздері. Спортта қарсы жақтың қабілеті үдеріскедейін тылсым болса, мифтік сюжетте қаһарманның «дәуге» кездейсоқ кездесетін жайттары да бар.

Мифтік рухани тамырдағы – қаһармандық культі осы бәсекелеске қарсы тұлға қалыптастыруды ниеттейтін рухтан-

дыру идеологиясы болса, спортта жаттығу – тәжірибе жинау алаңы. Қаһарман мифте де, спортта да – сенімді жеңімпаз субъект. Демек, архаик қаһарман – қазіргі мәдени-әлеуметтік жеңімпазға айналған.

Этник мифологиялық көзқарас қаһарман персонализміне қашанда жігер, рух, қайсарлық психологизмін сіңіріп, тұтастандырып жіберген. Бұл қаһарман тіршілік ету мен тұрмыс салттарына да бейім күрескерлік рухты, айлакер т.б. қасиетті бойына сіңірген көшпелілер дүниетанымындағы дәуір азаматының, түрік ұрпағының символдық прообразы. Ол шекаралық жағдайлардың бәріне дайын, әділеттілік үшін ғана күреседі, әрі үнемі жеңімпаз аталатын мифтік образ. Спорт «қаһарманы» да жалпыадамзаттық және ұлттық түсінігімізде мифтік қаһарман сапаларын қайталауы тиіс. Бұл қасиеттердің ортақтығы көне дәуірлердегі синкреттік мәдениет туындысымен сабақтас екенін айғақтайды.

Архаик мифтермен қатар кейінгі дәуірлердегі мифтер мен аңыздардан да осындай қуаттылық культі жиі ұшырасады. Мәселен, «Тау көтерген Толағайдың» әсіреленген көрінісі қиял-ғажайыптан гөрі барынша реал трансцендентальдық, тек тәндік күштің культіне ғана арналған, моноконтекст. Бұл монизм дәу символизміне қарағанда идеологияланған, көшірілген түрде антропологияланған тип. Себебі мұндағы әсірелеу күштің адами бол-мыстағы ең шекті деңгейін ұсынады; жер бетінде таудан ауыр ештеңе жоқ екені түсінікті. Екіншіден, тау көтеру ұрыстық сипатта емес, барынша бейбіт демонстрацияланған ойын, яғни, спорттық формадағы қазіргі «штангистің» архемифтік прообразы деуімізге болады.

Немесе, байырғы түрік ертегілеріне назар аударсақ, «Ер Төстіктегі»: Таусоғар – штангист, Желаяқ – ұзындыққа, биіктікке секіру, кросс т.б. жеңіл атлетиканың субстраттық символдық прообраздық әсіреленген түрдегі, дифференциацияның ядросы деп пайымдауымыз да логикалық тұрғыдан орынды.

Ұлттық қауымдасуға ұмтылу кезеңіндегі діни сенімдік рухани-тарихи тамырлардың бірі – тотемизм. Ғұндардың көк бөрі тотемінің таңдалуы да осы тәндік-физиологиялық жетілудің заңды жалғасы. Бөрілік рух – жігер мен намысты, қайсарлық пен шапшаңдықты, ептілік пен айлакерлікті, оқшаулық пен азаттықты және өзге де сапаларды қасқыр хайуанының болмысынан көшірілетін атрибут немесе көшпелілікке үйлесімді болғандықтан рух бөрі тотемін таңдаған. Оларға «ұйқышыл-жайбасар»

аюдан, жер бауырлап ширатылған жылан-айдаһардан, басқа да аңдардан гөрі өз менталитетін сипаттауға бөрі қолайлы. Оның ен талады жортып азығын табуы, бойындағы тектілік пен айлакерлік, әбжілдік пен қайсарлық, ақылдылық қасиеттері көшпелі елдің ұланымен үйлесімді. Сондықтан да ер мен арланды салыстыра суреттейді. «Ер азығы мен бөрі азығы жолда» деген мақал бұл ойымыздың дәлелі бола алады.

Бөрі тотемі түрік азаматының тәндік қуатына рационалды – айлакерлік, ептілік, ұтымдылық, әдіскерлік сияқты қасиеттерді жамаған атрибуттық сенімді құраған. Ұлттық бөрілік сана – аренаға жалғыз өзі шыққан, өзіне сенімді жігері мен рухын иемденген спорт өнерінің субъектісінің сәтіне сәйкестенеді. Немесе осы бөріден туыстық-тотемдік жолмен рухтанған ғұндардың неліктен жаугершіл халыққа айналғандығын да түйсінуге болады. Демек, бөрілік рухты түрік азаматы өзіне көшірген деп бағамдауымыз қажет тәрізді.

«Табиғи-биологиялық бөрі» мен «қоғамдық-әлеуметтік ғұн азаматының» бірлігін аңсаған мифтік сана генетикалық тұтастық құрылымын жасаған, тарихи ұлттық даму эволюциясында ол ұзақ дәуірлер бойы сақталып, физиологиялық шыңдалғандықтың толыққанды картинасын табиғаттан көшіре алған ұлт жасампаздығының сапалығын сақтауға қызмет етті.

Энтони Смиттің пікірі де осы ойымызды бекіте түседі, ол этномиф пен этногенезді тұтастандырып, мифті ұлт дамуының көшірмесі ретінде бағамдайды: «Энтони Смиттің пікірінше, этник топ қоршаған ортаның талабына жауап ретінде қалыптасады және бұл ұжымдық тәжірибе этник топтың дамуын анықтайтын этник мифтер мен тарихта сақталады» [2, 280 б.].

Түрік жеріне қола дәуірінің аяқ кезінде келген деп топшыланған шаманизмдік сенімнің түрік мәдениетіндегі спорт өнерінің тарихи-философиялық негіз-дерін ашу үшін маңызды буын екендігін бақсы болмысынан байқауға болады. Бақсы – волонтаристік еркіндіктің, күрескерліктің, мүмкін еместер әлемінен мүмкіндік таба білетін, өзіне сенімділік сапаларының иегері. Ол абсолют түпсіз еркіндікті иеленіп, адам болмысының құрсауын бұзуға ниеттенеді.

Бақсының қуаты тәндіктен гөрі психологиялық жігерге құрылған. Ол бәсекелестікте жеңімпаз болуы үшін адамның тәндік болмысының шеңберінен шығып, құрсауын бұзу үшін психологиялық тайталастың максимал деңгейіне

жетеді. Оның мысалы ретінде қазақтың түрікшіл ақыны Мағжан Жұмабайұлының «Қойлыбайдың қобызы» поэмасының сюжетін алуға болады. Онда ат бәйгесінде Қойлыбай бақсы өзінің қобызын қосады және ол қобыз өзі байланған сексеуілді сүйретіп, бәйгеден бірінші келеді. Бұл да көне аңыз-әпсананың желісі. Демек, бақсы психологиялық тартыста өзінің құдіреті арқылы жеңіске жетіп отыр. Бүгінгі спортта да осы психологиялық жеңіске жету кейде физиологиялық артықшылықтан басым болып келеді немесе «екінші дем» деп аталатын қосымша күш-қуат та психологиялық көмектен тұрады. Демек, бақсылық дүниетанымның мүмкіндігі спорттағы бәсекелестікте жеңімпаз атану үшін қажетті психологиялық күшті пайдаланудың ерекше тәсілі екендігі сөзсіз. Сондықтан ол ұлттық спорт психологиясындағы жеңімпаз үшін қажетті өнегелілік бола отырып, ішкі сапаларды тұтастандыратын рухани тамыр ретінде түрік халқының сенімдерінде ХХ ғасырдың орта шеніне дейін сақталған генетикалық сипаттағы полифункционал құндылық.

Бақсы да жалғыз күресудің, жеңілістің мүмкін еместігінің, өзін қоғамға әйгілеудің реал бейнесі болса, спортшы да осы этник шамандық дүниетанымдағы құндылықтық сапаларды өз бойына жинақтауға тиіс. Мәселен, дара оқшаулылық спорттық бәсекеде де, шаманның дүлей күштермен күресуінде де бар ортақ белгі. Өйткені шаманның да, спортшының да тікелей жәрдемдесушісі болуға тиіс емес, олар бәсекелестік кеңістікте абсолют жалғыз. Сонымен қатар бақсылықтағы тағы бір ерекшелік – оның зікір салуының өзі дене қимылындағы ерекше өнерді адам жасауы мүмкін емес тәндік қабілеттерді ашуды қажетсінеді.

Мұндай зікір салу феноменін бейне бір трансцендентал күш-қуат ретінде бағамдаушылар да осы пікірді қуаттайды [3, 5 б.]. Келесі буын аруаққа сенуге келетін болсақ, ол түріктердің көне замандардан бастап, қазірге дейін сақталып келе жатқан ұлт болмысындағы тұтастықтың қажетті, маңызды элементі.

Аруақ – өткен ата-бабаларымыздың кеңістіксіз-уақытсыз әлемдегі кейінгі ұрпақтарына дем беруші, жәрдемдесуші ықпалды, белсенді тұтас рухы, – деп анықтауымызға болады. Ол қазір де «реал бар емес» түрде бар болып табылатын тылсым трансцендентал күш, сакрал-қасиетті энергия. Мәселен, батырлық замандағы қаһармандар, эпостық батырлар да жауға шабар алдында аруақ шақыратын болған.

Оны XX ғасырдың басындағы ұлт-азаттық көтерілісін сипаттайтын тарихи құжаттардан да көруге болады.

Аруақ шақыру – психологиялық дайындықтың, ата-бабасынан жәрдем күтудің, тұтас рухтан қажетті энергия «сұраудың», тылсым қосымша тәндік қуатын, потенциалды күшін іске қосудың, қарсыласына агрессиялық-психологиялық үрей туғызудың мистикалық-реал механизмі. Оның реалдығы – жауынгерлік жігерді, асқақ рухты мыңдаған жыл бойы сақтаған түрік халықтарының намысы мен күш-қуатынан бейсаналы түрде көмек күту, тұтас генетикалық архетиптерді еске түсіру, генофондық потенциалдың ортақтығын және оның мирасқорлықпен қазіргі күнге дейін жалғасатындығын өзіне-өзі қайтадан паш етуі арқылы көрінеді. Бірақ бұл қасиетті анимистік түсінік аса қадірлеуді қажет етеді. «Ата-баба аруағын қорлады» деген күнә кешірілмес жазалауды керек ететін құқықтық-нормативтік ақыл, этикалық императив.

Архетиптік аруақ шақыру бүгінгі таңда да тәуекелшіл өмірлік ситуациялар мен шекаралық жағдайларда көмескіленген түрде көрініс береді. Кейбір спортшылар да оның мазмұнын толық түсінбегенмен, бейсаналы түрде аруаққа жүгінетіндігі рас, өз болмысының шегінен де тыс қосымша күш-қуатты алудың рухани бастауы деп сезінеді. Бұл құбылысты қазіргі Түрік қауымы спортының дамуы мен өркендеуі, жеңімпаз атанып, әлемге әйгіленуі үшін қажетті идеологиялық құрал да бола алатын тәжірибеге айналдырған жөн. Себебі шығыс жекпе-жектеріндегі осындай философиялық алғышарттар, психологиялық тәсілдер адамның тәндік мүмкіндігін ұлғайтуға қызмет етеді. Олай болса, спортшыларымызға да этник көне дәстүрлерімізді жаңарту қажеттігі туындайды. Бұндай «аруақшылдық» үрдістер толықтай өз болмысын қамтымаса да, бүгінгі заманда көмескіленген түрде көрініс беріп отырады: «...Әбдісалан болса – қаңтарда жараған қаптағайдай шабыныпақ түр. Бұл алары – хақ. Алла жар болып ұлы бабасы Қара қыпшақ Қобыланды аруағы қолдаса...», немесе: «Ақиқатында, Әбдісалан – дешті қыпшақ даласының алмас азулы, арыстан жүректі, қабылан қайратты Көк бөрісінің тұқымы» [4, 58-59 б.].

Діни сенімдердегі Көк Тәңірге табыну да түрік халқының байырғы дүние-таным элементі. Тәңір де адамдарды бақылаушы, оларға жәрдем беруші, күш-қуат дарытушы, әділеттілік орнатушы пантеистік құрылым. Тәңіршілдіктің функциясының бірі – жігер

мен рух, сенімділік пен өзін әйгіледуді жариялау болса, ол толыққанды түрік азаматын дайындаудың идеологиялық құралына да айналған.

«Жоғарыда Көк Тәңірі, Төменде Қара жер жаралғанда», – деп басталатын көне түрік жазба ескерткіштеріндегі өміршең рух та асқақ Көк пен қасиетті Жердің арасынан еш дәнекерсіз өз орнын тапқан ұлттың өзі-өзі мәңгілік құрметтеуінің тұрақты пафосына айналған. Осы құдыретті Тәңір қуаты дарыған түрік халқының әлемге әйгіленген болмысы да ұзақ дәуір бойы жалғасқан. Тәңір де табыну объектісі, бірақ аруаққа қарағанда абстрактілі, әрі осы абстрактілік арқылы асқақ және қасиетті.

Түрік жеріне VIII-IX ғасырларда келген, дәстүрлі осы діни сенімдермен ассимиляцияланып кеткен ислам дініндегі дене тәрбиесі – тән тазалығы, еңбекқорлық, ритуалдық түрдегі тәнді сауықтыру-жетілдіру гимнастикалары түрік халқындағы спорттық өнердің тарихи-әлеуметтік ақылптасуы мен дамуы үшін де қажетті фактор болды. Атап айтқанда, денені тік ұстау, басын сәждеге иіп миына қан жүгірту т.б. дене тәрбиелік маңызы бар этикеттерден бастап, Аллаға сиынып, одан бәсекелесер шақта қолдау күтуге дейінге көптеген элементі бар.

Мәдениет пен дін бір-бірінен алшақ жатқан ұғымдар емес. Олар әрдайым бірін-бірі толықтырып, жетілдіріп отырған. Діни сенімдер мәдениеттер жүйесінде идеал жасаушы фактор, дәстүрлер жиынтығы ретінде қызмет етеді. Оның астарынан адамзат баласына қажетті барлық элементті кездестіруге болады. Соның бір парасы адамның дене тәрбиесіне, физикалық тұрғыдан жетілу үдерісіне жататынын да жоққа шығара алмаймыз. Дін тек қана адамның санасына әсер етумен ғана шектелмейді, яки оның күллі болмысына әсер ету, сол арқылы өмірдің мәні мен мазмұнын түсіндіруге бағытталғанын да ескерген жөн. Бірақ қашан да діннің ауытқушылыққа ұшырағанын, бұрмаланғанын, жалған мазмұнда таралуын шынайы таза діннен ажырата білген жөн. Сонда ғана оның жанға ғана емес тәнге де әсері дұрыс қабылданбақ.

Дін әлемдік тарихтың мазмұнын құрайтын күрестер мен өзара қатынастардан тұратын мәдени-тарихи түр ретіндегі өркениеттерді жандандырады. Мәдениет те, өркениет те шынайы мағынасында «алғашқы қауымдық құрылыстан қалған қарапайымдылық пен жабайылықты жою», «халықтардың адамға айнала бастауы» дегенді білдіреді [5, 144 б.]. Басқаша айтқанда, адамдар өздерінің ақыл-ойы мен адамгершілік қасиеттерінің

арқасында табиғатқа шексіз билік жүргізіп, жаратылушыдан жасампаздыққа көтерілгенін, адам баласының түбірімен өзгергендігін көрсетеді. Сонымен бірге, өркениет кең мағынасында жалпы адамзатқа ортақ мәдениеттің биіктігімен, әлеу-меттік жоғарғы сатысымен, рухани және әмбебаптық бағыттардағы күллі қоғамдық қатынастардың жетілгендігімен «кең көлемдегі адамдар мәдениетінің біртектілігімен» түсіндіріледі.

Белгілі бір аймақта мәдениеттің пайда болуы мен дамуына белгілі дәрежеде табиғи-географиялық, шаруашылық және нәсілдік-биологиялық факторлар да әсер етеді. Мәдениеттің шығу тегін (генотипін) ескі діни руханилық пен экономикалық бірліктің негізінде қарастырған дұрыс. Орта ғасырлық түрік жұрты жағдайындағы исламдық өркениет туралы сөз болғанда, оның көшпелі тұрмыс пен этномәдениетке негізделгенін айтуға тиіспіз. Көптеген батыс еуропалық зерттеушілер ғылымдағы «мұсылман әлеміндегі көшпелі өмір салты» дегенге заңдылық деп қарайды [б. 111 б.]. Көшпелі мәдениет исламның араласуымен, рухани жағынан нығайып әлдеқайда жоғары, өркениетті сатыға көтеріліп, мұсылман өркениетіне бұрыннан келе жатқан төл мәдениет сияқты сіңісіп кетті. Исламдық-африкалық синкретизм феномені сияқты исламдық-түркілік синкретизмінде де негізгі жүйе исламдық болғанымен мәдениеттің көнеден қалыптасқан қабаттары араласып жүрді [7, 28 б.]. Көшпелі ислам суфизмге жақындай түсті. Бүгінде номадизм (мәселен, батырлық) мен суфизмнің арақатынасы үлкен қызығушылық туғызып отыр.

Көшпелілердің жан дүниелеріндегі әсемдікке құштарлық, бойларына туа біткен қайсарлық, мәрттік, батырлық болмыстары оларды өжет те ойшыл арабтармен рухани жақтарынан жақындастыра түсті. Исламның қазіргі түрік халықтары спортшыларының бойына адамгершілік принциптерді орнықтыруда маңызы зор, тән тазалығы мен жан тазалығын қатар ұстау қажеттігі жөніндегі идеялары да ерекше ықы-ласпен қабылданған. Ислам дінінің идеологиясы спортшы психологиясына бәсекенің әділеттілігін, жауапкершілігін, елі үшін маңыздылығын сіңіретін ұлттық рухани құндылықтарды сіңіреді, мұсылманшылдық-шығысшылдық рух арқылы бәсекелесін жеңуге ұмтылдырады.

Ұлттық спорт өнерінің қалыптасуының тарихи-шығу тектік шарттарының бірі – Жауынгерлік идеология: соғыс өнері, эпостық тұлға, елін қорғау т.б. модустарды

біріктіреді.

Түріктер Азия құрлығының Алтай, Оңтүстік Сібір, Моңғолия аймақтарынан шыққан, біртіндеп бүкіл Еуразия даласын мекендеген түрік тілдес көшпелілердің тікелей ұрпақтары. Олар көшпелі тайпалар мен халықтарды, соның ішінде көне Арии, шығыс ирантектес халықтарды ассимиляцияға ұшырата отырып, біздің дәуіріміздің бірінші мың-жылдығының екінші жартысында пайда болған көшпелілер мемлекеттері бірлестіктерінің (қағанаттар) этник негізін құрады. Ондай үлкен мемлекет құру, оны саяси тұрақсыздықтарға қарамай ұстап тұру үлкен ақыл-оймен қатар, білектің күшін, жаужүрек батылдықты талап ететіні шындық. Яғни сол тұстағы ата-бабаларымыздың айналасындағы елдерді өз қол астында ұстауы үшін қаншама тер төккенін, әрдайым сергек те сақ болып жүру үшін шыныққан денсаулық пен күш қайраттың көп керек болғанын қазір тек қана ойша болжауға ғана болады.

VI ғасырдың екінші жартысында құрылған Бірінші Түрік қағанаты сол тұстағы әлемдік державалар – Византия, сасанидтік Иран, Қытай сияқты мемлекеттер санасатын үлкен Еуразиялық империя болды. Сол кезден бастап «Түрік» термині византиялықтардың, арабтардың, сириялықтардың жазбаларынан көрініс беріп, санскрит, тибет, әр түрлі иран тілдес халықтардың жылнамаларынан орын алды [8, 79 б.]. Біздің жауынгер бабаларымыз түріктерді исламның негізін қалаушы пайғамбарымыз Мұхаммед те біліп, өз сөзін арнаған деген аңыздар кездеседі. Оған Мұхаммед пайғамбардың өмір сүрген уақыты да сәйкес келетінін ескерсек, ғалым А. Зайончковскийдің ислам хадистерінде түріктер туралы айтыпты дейтін пікірін жоққа шығара алмаймыз [9, 24 б.]. Ортағасырда Еуразия материгінде ең белсенді жауынгер халықтың қатарында болған түрік тілдес халықтар кейін бөлшектеніп кетсе де олардың рухы осы кезге шейін көшпелі болып келген ұрпақтарының санасында ғасырлар бойы сақталып, әрдайым қажет кезінде қайта оянып отырғаны белгілі. Дәл сол уақыттардан бастап, одан кейінгі ғасырларда да өзгеріссіз сақталған, түрік халқының өздеріне ғана тән сипаттағы шаруашылығы, әдет-ғұрпы, тілі, этномәдениеті мен саяси дәстүрлері қалыптасып, орнықты. Индустрияның дамуына дейінгі кезеңде, мәселен, Қазақстанның ең алдымен көшпелілердің елі, номадтар әлемі ретінде танылғандығы белгілі. Сондықтан да исламға дейінгі көне түркілік

дәстүрді қарастырудың құндылықтары бүгін де көптеген зерттеулерде әділ бағаланып жүрген. Номадизмнің өзіндік сипаттары мен олар тудырған «ерекше далалық мәдениет» мәселелерінен бастаған жөн [10, 5 б.].

Мәселен, тарихта көшпелі халықтардың өздерінің атқаратын ісі, өздеріне ғана тән бет-бейнесі болды. Өркениет жағынан егіншілікпен айналысқан халықтарға тәуелді бола тұрса да, денсаулықтарының төзімділігі, епті де ширақ болып келулері, әскери ұйымшылдығы, көркем ауыз әдебиетінің молдығы жағынан олардан әлдеқайда жоғары тұрды. Көшпелі жауынгердің бойына туа бітті дарыған ерлікке деген құштарлық, тайсалмас жүректілік, ақкөңіл де адал, мәрт мінездің қалыптасуы ол өмір сүрген орта мен этнопсихологиялық жүйеге де тікелей байланысты болатын. Тарихта көшпелі халықтар пассионарлы үлгідегі адамдардың генераторы сияқты өмір сүрді. Әлі де болса анықтай түсуді қажет етсе де: «Олар өздерінің намыстары мен адамгершіліктерін жеке бастарының қауіпсіздіктері мен материалдық құндылықтардан жоғары қоятын», – деген Хара Даванның пікірінде шындық бар деп ойлаймыз [11, 78 б.].

Дәлірек айтсақ, көшпелі өзінің бойындағы сарқылмас қуаты мен маргиналдық дәрежесімен (табиғат пен өркениет аралығында) қайшылықта өмір сүрді. Оның бір басында идеализм мен материализм қатар тоғысып жатты. Көшпелілердің жоғарғы үлгісі (Бумын қаған дәуірі, Шыңғыс хан, соның ішінде мұсылмандықты қабылдаған хандар) – бұлар алтын мен мүлікке қызықпайтын, өлімнен қорықпайтын, қарапайым пендеден биік тұрған пассионар-идеалисттік ерекше түрі болатын.

Өмір сүру ортасының қатал жағдайы мен қауіпті жорықтарға үйренген, басқыншылық даңқтарына қарай қандық туыстықты сезінетін батыл да қайрат күші мол көшпелілерден бәрі де тайсақтайтын, сондықтан да ежелгі халықтардың барлығы да олардың алдында бастарын иетін. Соның ішінде дінсіз өркениеттер үшін көшпелілер басқалардан әлдеқайда озық тұрған, адамгершілік жағынан өзгелерден басым тұрған, езілгендерді азат етуші күш ретінде қабылданды.

Күллі өмірі далада ат үстінде өтіп, мал мен аңнан нәпақасын тауып жеу көшпелілердің әрдайым жинақы да ширақ жүріп, ерік жігерлері мықты, батыл да табанды болып қалыптасуларына ерекше ықпал етті. Ежелгі грек тарихшылары мен ғалымдары сақ жауынгерлерінің соғыс өнерін жете

меңгергендігі мен аттарының ұшқырлығын жоғары бағалады. Ксенофонтта патшасы ұйымдастырған салтат-тылардың ат ойынын суреттейтін эпизод бар. Онда жеңіске жеткен жас сақ жігітінің сәйгүлігін патша өз тағына ауыстыруды сұрайды, жігіт оған көнбейді. Бірақ ол өз атын «ержүрек адамға алғыс ретінде сыйлайтынын» айтады [12, 191 б.]. Сақтардан парсы патшаларының жеке гвардиялары жасақталған. «Олар тау мен таста, ормандарда көшіп жүреді, олар бесіктен белі шықпай жатып ыстық пен суыққа, аштыққа төзімді болуға үйренген» – деп жазады ғұндар туралы Аммиан Марцеллин. Көшпелі тұрмыс пен жиі қайталанып тұратын әскери қақтығыстар көшпелі халықтың ерік-жігерлерін шыңдап, жеке тұлғалардың қалыптасуына зор ықпал етті. Мұндай өмір салты көшпелілердің батыр ұлт ретінде ұйысуына, олардың арасынан билікке ұмтылған қолбасшылар мен патшалардың жиі шығуына мүмкіндік жасады. Көне түріктер өздері туралы руникалық жазбаларында да «Біз ата-бабаларымыздан бері батырмыз», – деп айқын жазған [13, 140 б.]. Әр халықтың адамзат жаралғалы бері дағдыланған, тіршілік ету барысында бейімделген, өздеріне тән атқаратын қызметтері бар. Мысалы, ақылдылық, қулық жүрген жерді еврейлерге, тәртіп, реттілік жүрген жерді немістерге теліп жатамыз. Ал өнеркәсіп дамығанға дейінгі уақытта жауынгерлік, ерлік, билеушілік қасиетті меншіктеген біздің бабаларымыз екенін айтып, ғылыми тұрғыдан дәлелдеп, жас ұрпақтың бойына сіңіретін уақыт жетті. Ал ертеректе әскердің күшті болуы техникаға емес, жауынгерлердің тікелей күш-қуатына байланысты болғаны белгілі. Біздің ата-бабаларымыз ақ білектің күшімен, ақ найзаның ұшымен өздерін Еуразияның барлық түкпірінде мойындатқан. Мұндай дәлелдер біздің ертеден келе жатқан дәстүрімізді айғақтай түседі. Мемлекеттік құрылым да шығармашылықты қажет етеді, соғысқа білу де үлкен өнер.

Басқыншылық, бір елді жаулап алу, әрине әділеттілік емес. Бірақ саяси-экономикалық жағынан дамыған мемлекеттер әрдайым әлсіз елдерді шауып, өз мүдделеріне пайдаланып келгені бұл тіршіліктегі заңдылық екендігі рас. Сондықтан да біздің ата-бабаларымыз ешқашан ешкімге өктемдік жасамаған деудің өзі тарих алдында кешірілмес күнә болар еді. Орталық Азия мен Түркістанда ежелден-ақ көшпелі түріктер жаулап алушы, билеуші күш ретінде танылған, ал қалалар мен оазистердің халықтары олардан көбінесе қорғануда болған немесе тау

мен тасқа паналап, кейде этник және тілдік ассимиляцияға ұшырап отырған. Қазақ тарихшысы Мұхаметжан Тынышбайұлы бұл туралы: «Иран мен Тұран арасындағы күресте әрқашан да даланың шыныққан жауынгер сарбаздары жеңіске жетіп отырған, Иран тайпалары өздерінің отырықшылық тұрмыс-тарына сәйкес бейбіт еңбек етуге бейім болатын», – деп атап көрсетеді [14, 12 б.].

Ерте кезден-ақ көшпелілердің шапқыншылығынан отырықшы мемлекеттер жапа шеккен (Қытай, Иран, Русь). Олар ылғи да қорғандар мен бекіністер салумен болған; бағалы сыйлықтар жіберіп, көшпелілерге тиімді сауда келісімдерін жасауға тырысты; олармен неке қатынастарын орнатып, үсті-үстіне дипломаттар мен діни миссионерлер аттандырып жататын. Отырықшы елдердің көшпелілерге жорықтары негізінен мазасыз көршілерден шекараларын тыныштандыру мақсатында, олардың басқыншылық жорықтарына жауап ретінде ғана (онда да ара-тұра) болып тұрған. Еуразияның барлық ай-мақтарында көшпелілер жаулап алушы, билік жүргізуші этнос ретінде үстемдік етті, тек қана (шамамен XV-XVI ғ.) ұлы географиялық ашылулардан кейін ғана номадизм тоқырауға ұшырап, бірте-бірте өздерінің белсенділіктерінен айырылып, әскери жеңілістерге мойынсұна бастады.

Қай халықтың болсын «қанына тартуы» мен қалыптасқан соқыр сезімі (ырықсыз сезім, инстинк) ұлттың тарихи тағдырынан жойылып кетуі мүмкін емес. Нәсілдік, ұлттық идея қанға сіңген қасиет, әр ұлт өкілі оны іске асыруға бейім келеді. Біз де түрік нәсілін нормандар мен герман нәсілдері сияқты о бастан-ақ дара тұлға ретінде, еркіндікке құштарлығымен, өз ақыл-ойына ғана сүйенетіндігімен, ақсүйектігімен басқалардан ерекшеленіп тұрады деп санаймыз. Өне бойларын кернеген билікке деген құштарлық, жаулап алу мен бағындыруға деген іштейгі нәсілдік түісік көшпелілердің қалалар мен оазистерге қайта-қайта шабуылдауларының басты себебі болатын. Сол арқылы олар тарихи саяси өзгерістерде реттеушілік рөл атқарды, этностар мен мәдениеттердің бір-бірімен араласуына жағдай жасады, олардың адамгершілік тұрғыдан қайта өркендеуіне ықпал етті.

Яки мәдениеттің жоғарылығы мен төмендігі туралы пайымдаулардың өзіне кейде күмәнмен қарауға тура келеді. Оған тарих қойнауында қалған талай өзгеше оқиғалар арқылы да жауап беруге болады. Мысалы, ислам дінінің өркениеттің шыңына шыққан парсылар арасында емес,

көшіп-қонып жүрген, мәдениеті төмен, жартылай жабайы арабтардың арасында пайда болғанын айтсақ та жеткілікті шығар.

Эпостық тұлға көне дәуірлердегі мифтік қаһарманның реалданған образы. Эпостанған өмірдегі баһадүр даралығы – өзін әлемнің орталығына орналастыратын, өзін-өзі үнемі әйгілейтін демонстрацияланған, этностың тағдырын сақтайтын жауапкершілікті жүктеген жартылай мифтік поэтикалық, қайталанбайтын күрескерлік өмірдегі даралық. Оның бойынан да: намыс-шылдық, қайсарлық, ептілік, жігерлілік, төзімділік т.б. жағымды этикалық сапалар табылып отырумен қатар, өзі – ерекше құдыретті тәндік күш тасқынының ядросы. Ол жаугершілік заманның тағайындалған көшбасшысы, түркілік «ер» образының үлгісі, өзінтану мен өзін әлемге таныстырудың экспликациясы.

Демек, ол – ұлттың өзін сақтаудың қорғаныш механизмінің идеологиясы, тұлғаны қалыптастырудың социологизмі, адам бойындағы сол дәуір тұрғысынан бағаланған сапалық қасиеттерді ұсынуының этизмі, адам бойындағы тәндік қуатты ашудың персонализмі, ел мен жерін қорғауға тәрбиелеудің педагогикасы, өзін-өзі айқындау мен қоғамдағы орнын ашудың эгогносеологизмі т.б. бола отырып, бүгінгі заман үшін спорт өнеріндегі барлық құрылымдық қасиеттердің моделіне үлгі бола білді. Сондықтан қаһармандық тұлға мифін зерттеуші ғалымдарымыз оның басты функциясы да осы идеологиялық сипатта екендігін атап өтеді [15, 39 б.].

Соғыс спортқа қатысты алғанда – бәсеке, жеңіске жету, тәуекелшілдік, жаттығудың нәтижесі, шекаралық жағдайдағы адам болмысы, социобиологизм, тәнге басымдылық берушілік т.б. болса, соғыс өнері осы процестерді сақтау мен оның тұрақтылығын қамтамасыз етудің шарты. Бұл шарт түрік қоғамында әлеуметтік сипат ала отырып, тұрмыс қалпына да айналып, бос уақытты тиімді өткізудің құралы болып саналып, өмірмәнділікті құрап, өзінің қайталамалы құндылығы арқылы өнерге, яғни, спорт өнеріне ауысқан деп тұжырымдауымызға болады, бұл барлық спорт түрлерінің синкретизмдік субстраты болған тәрізді. Сәйкесінше спорт та мәдениәлеуметтік құрылым ретінде бос уақытты тиімді өткізудің тұрмыс қалпын құраған.

Демек, соғыс өнеріндегі саяси қақтығыстық сипат – оппозициялық мәдени «ойынға» өзінің функцияларын көшірген. Бұл ұлттық болмыстағы «шынайы ойын» мен «мәдени ойын» бірлігінің даму диалектикасының тарихи-

салыстырмалылық айқындығы. «Спорттық жарыстардың барлық түрлеріндегі негізгі буын өнердегі тәрізді ойын болып табылады. Ойындық сипатын жоғалтқанда спорт күш қолдану арқылы шешілетін кикілжіңге айналар еді». Сәйкесінше, құрылымдық әдіс бойынша ұрыстық оқиғаға ойындық элементті қоссақ, күш қолдану кикілжіңі түсіріледі, бұл да ұрыс пен спорттың түбі бір психологиялық синкреттік сипатын танытады.

Жауынгерлік идеологияның негізгі элементі және түпкі имманенті мотивациясы – елін қорғау. Елін қорғаған баһадүрде прагматистік пайдакүнөмдік, өз қамын ойлайтын эгоизм т.б. қасиеттер жат, оған керісінше ұжымшылдық психологиядағы – халқын өзімен органикалық-әлеуметтік тұтастықта пайымдау тән.

Баһадүрдің ел қорғаушылық қасиеттерінің шарттары – этник эксцентризм, ұлт алдындағы альтруизм, тән құрбандығына дайын болу, мақсатты міндетке айналдыру т.б. болса, сәйкесінше спорт өнерінің иесі де өзінің мемлекеті мен халқының алдындағы ұлы жауапкершілікті осылай сезінеді деп тұжырымдауымызға болады. Оның да түпкі мақсаты өзінің демонстрацияланған тұлғасы арқылы ұсынылатын ел мүддесі болып шығады.

Ел мүддесі мен жеке мүдденің сәйкескелуі отансүйгіштіктің негізін құрайтындығын тұжырымдаушылардың идеялары да осы баһадүр психологиясын зерделеу аясында бір-бірімен байланысып, пікірлері тоқайласып жатады: «Адам бойына сіңген әлеуметтік және рухани құндылықтар рухани табандылықтың, ерлік пен батырлықтың, ізгіліктің бастауы бола отырып, Отан алдындағы борыш пен міндетті орындауда кездескен қиындықтарды батыл жеңуге құлшындырады. Ол үшін қоғам мүддесі, ұлттық мүдделер әркімнің өзінің, жеке басының мүддесі дәрежесінде қабылдануы керек» [16, 5 б.].

Елін қорғау идеалы асқақ құндылыққа айналып, ол үшін тәндік қуаттылыққа ұмтылыс пайда болады немесе күш-қуатты игі мақсатқа пайдалану дилеммасы ұлттық тарихымызда мыңдағын жылдар бойы сақталып келе жатқан оның болмысының шынайы сақталуының кепіліне айналған. Түрік халқының тұтас ұлттық болмысының анық айғағы, концептуалдық түрдегі бүкіл тыныс-тіршілігінің бағдары – әдет-ғұрып пен салт-дәстүрі құрылымдық-функционалдық түрдегі көпқызыметті-күрделі жүйе. Оның саяси-әлеуметтік, этикалық-эстетикалық, құқық-демократиялық т.б. салаларды құрайтын көпмәнділігімен қатар ұлттық

спорт өнерінің қалыптасуы мен дамуына өзіндік ықпал еткен құрылымына айрықша назар аудару да маңызды.

Әдет-ғұрып пен салт-дәстүр – көне замандардан бері ұлттың өз призмасынан өткізген, сан алуан діни сенімдер мен өзге де идеологиялар кеңістігінен таңдап және іріктеліп алынған, өздеріне оңтайлы өмір сүру бағдарларының, үлгілерінің статикалық-динамикалық түрдегі жиынтығы. Сондықтан оның құрылымы «бәрінің әу бастан берілген жауабы» дайын күйіндегі «құндылықтардың бәрі де бар» тұтас концептуал жүйе.

Жоғарыда көрсетілгендей, халқымыздың тіршілік ету мен өмір шындығынан бір сәткі үзілісі, жаугершілік пен жауласудан психологиялық жалығу, тән мен рухтың психологиялық жеңілденуі мен шынығу қажеттілігінен «ұлттық ойындар» туған дәуір – ұлттық спорт мәдениетінің алғашқы арнайы «ресми» бастауы болып саналады. Түрік халқы ойын мен спорт түрлерін, жауынгерлік соғыс өнерін арнайы ажыратпаған, оларды бірлікте қарап, тәндік-жандық жетілу функционалистігінің синкреттік құралы ретінде түйсінген.

«Наурыз – нағыз ойын-сауық, спорт пен өнер тоғысқан халықтық мереке. Наурыз үлкен мен кішінің, еркек пен әйелдің, ақын мен бишінің, ауылдағылар мен қаладағылардың спорт пен өнер саласындағы саңлақтардың ашық жарысы. Жарыста күштілердің күштісі, жүйріктердің жүйрігі «жүгіріп озады, қуып жетеді» [17, 458 б.] – деген жолдар да осының айғағы.

Сондықтан соғыс өнерінің элементтерін (садақ ату, найза лақтыру т.б.), ұлттық ойын көріністерін (ат шабыс, қыз қуу т.б.) тұтастай арнайы ұлттық спорт өнері деп, ал діни сенім ритуалдарын (бақсының зікір салуы, Тәңірге жалбарыну), тәндік дене қимылын қажет ететін салттарды (отқа май құю, т.б.) оның тарихи-шығу тектік алғы шарты деп түсінуіміз қажет.

Ұлттық ойындар спортының да құрылымдық жағы сан алуан, көп түрлі болып келетіндіктен, осы ресми бастаулармен жарыспалы түрде жүріп отыратын, толықтырылатын, дамытылатын синкретизмдік алғышарттарды құрауда да алғашқылық мәні бар. Атап өткеніміздей, ұлттық спорт өнерінің қалыптасуының құрылымдық-функционалистік негіздерінің шығу тегінің сатыларының бірі – «үдеріс коммуникациясына» келетін болсақ, рухани-мәдени диалогтардың орныға бастауы мен нығаюы тұсында әлемге әйгіленген түрік мемлекетінің этноцентристік мәдениет орталықтық сипаты болғандығы жасы-

рын емес. Мәдени дифференциациядағы синкреттік бастауларды осы түрік халықтарының ұлы қорынан тарату, оны мәдениет түпнегізі мен субстраты ретінде қарастыратын көзқарастардың астарында да шындық жатқан тәрізді.

Қорытынды

Түрік ұрпақтарының ұлттық мәдени-рухани дамуының сан ғасыр бойы қалыптасқан тұтас болмысы, жасампаздығы мен өміршеңдігі олардың әлемдік аренадағы беделінің сақталуына қызмет етті. Ғылыми-техникалық прогреске дейінгі адамзаттың күш доминанты болған кезеңдерінде ғұндар мен сақтар, түріктер мен хандық дәуірлерде шындығында да этнокөшбасшылық сақталып, оның шарты мемлекеттік қауымдасудың бірлігі мен түрік ұлдарының ержүректілігі арқылы жалғасын тауып сабақтасып отырды. Осы жауынгерлік қасиеттер тәндік ерекше күш-қуат пен ептілікті және ұлттық рух қуатының сарқылмас өлшемдерін қажет етті. Тұтастай алғанда, осының бәрі ұлттық дүниетаным синкретизміндегі біртұтас мәдениет тамырларымен астасып жатты. Бұл астасқан тұтастық түрік халқында спорт өнерінің қалыптасуы мен дамуының және нәтижелі өркендеуінің тарихи-әлеуметтік негіздерін құрады. Бүгінгі түрік халқының спортқа бейімділігі мен жетістіктері оның биологиялық негізінен, генетикалық-туыстық жалғастығынан, өзіне тән ұлттық менталитет пен түркілік рухтан бастау алады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Гончаров В.Д. Человек в мире спорта. Физическая культура человека: традиций и современность (социально-психологические аспекты). – М.: Физкультура и спорт, 1978. – 96 с.
- 2 Этнос философиясы // Ғылым тарихы мен философиясы: Оқулық. – Алматы: Қазақ университеті, 2006. – 416 б.
- 3 Қазақ бақсы-балгерлері. – Алматы: Ана тілі, 1993. – 224 б.
- 4 Қазақ спортының саңлақтары. (Октябрь Жарылғапов, Әбдісәлан Нұрмұханов, Бекзат Саттарханов туралы естеліктер). – Алматы: Білім, 2007. – 272 б.
- 5 Цивилизация // Энциклопедический словарь. – СПб., 1903. – Т. 38. – 442 с.
- 6 Клод Каэн. Кочевники и оседлые в средневековом мусульманском мире // Мусульманский мир. – М., 1981. – 312 с.
- 7 Ислам в Восточной, Центральной и Южной Африке. – М., 1991. – 226 с.
- 8 Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Казахстан: Летопись трех тысячелетий. – Алма-Ата: Рауан, 1992. – 374с.

9 Зайончковский А. Старейшие арабские хадисы о тюрках. VII-XI вв. // Тюркологический сборник. – М., 1996. – 276 с.

10 Гумилев Л.Н. Древние тюрки. – М., 1993. – 516 с.

11 Хара Даван Э. Чингис-хан как полководец и его наследие. – Алматы: КРАМДС – Ахмед Яссауи, 1993.

12 Пьянков И.В. Средняя Азия в известиях античного историка Ктесия. – Душанбе, 1975. – 191 с.

13 Стеблева И.В. Поэзия тюрков VI-VIII вв. – М., 1965. – 140 с.

14 Тынышпаев М. Историческая справка о племени в составе коренного населения Ташкентского уезда. – Кызыл-Орда, 1926. – 103 с.

15 Бекежан Ә.Қ. Қоғам және миф: Оқу құралы. – Алматы: Домино, 2002. – 124 б.

16 Устиненко В.И. Игра и эстетическая деятельность: автореф. ... док. пед. наук. – М., 1969. – 123 с.

17 Қазақ халқының философиялық мұрасы: 20 томдық. Т.7: Қазақтың халық философиясы. – Астана: Аударма, 2006. – 544 б.

Transliteration

1 Goncharov V.D. Chelovek v mire sporta. Fizicheskaya kul'tura cheloveka: tradicij i sovremenost' (social'no-psihologicheskie aspekty) [Man in the world of sports. Physical culture of man: traditions and modernity (social and psychological aspects)]. – М.: Fizkul'tura i sport, 1978. – 96 s.

2 Etnos filosofiyasy // Gylm tarihy men filosofiyasy: Okulyk [Philosophy of Ethnos // History and Philosophy of Science: Textbook.]. – Almaty: Qazaq universiteti, 2006. – 416 b.

3 Qazaq baqsy-balgerleri [Kazakh shamans-balgers]. – Almaty: Ana tili, 1993. – 224 b.

4 Qazaq sportynyn sanlaqtary. (Oktyabr' Zharylgapov, Abdysalan Nurmuhonov, Bekzat Sattarhanov turaly estelikter) [Stars of Kazakh sports. (Memories of Oktyabr Zharylgapov, Abdysalan Nurmukhanov, Bekzat Sattarkhanov)]. – Almaty: Bilim, 2007. – 272 b.

5 Civilizaciya // Enciklopedicheskij slovar' [Civilization // Encyclopedic Dictionary]. – SPb., 1903. – T. 38. – 442 s.

6 Klod Kaen. Kochevniky i osedlye v srednevekovom musul'manskom mire [Nomads and Settlers in the Medieval Muslim World] // Musul'manskij mir. – М., 1981. – 312 s.

7 Islam v Vostochnoj, Central'noj i Yuzhnoj Afrike [Islam in East, Central and Southern Africa]. – М., 1991. – 226 s.

8 Klyashornyj S.G., Sultanov T.I. Kazahstan: Letopis' trekh tysyacheletij [Kazakhstan: Chronicle of three millennia]. – Alma-Ata: Rauan, 1992. – 374 s.

9 Zajonchkovskij A. Starejshe arabskie hadisy o tyurkah. VII-HI vv. [The oldest Arabic hadiths about the Turks. VII-XI centuries.] // Tyurkologicheskij sbornik. – М., 1996. – 276 s.

10 Gumilev L.N. Drevnie tyurki [Ancient Turks]. – М., 1993. – 516 s.

11 Hara Davan E. Chingis-han kak polkovodec

i ego nasledie [Genghis Khan as a military leader and his legacy]. – Almaty: KRAMDS – Ahmed Yas-sau, 1993.

12 P'yankov I.V. Srednyaya Aziya v izvestiyah antichnogo istorika Ktesiya [Central Asia in the news of the ancient historian Ctesias]. – Dushanbe, 1975. – 191 s.

13 Stebleva I.V. Poeziya tyurkov VI-VIII vv. [Poetry of the Turks of the 6th-8th centuries]. – M., 1965. – 140 s.

14 Tynyshpaev M. Istoricheskaya spravka o plemenom sostave korennoogo naseleniya Tashkentskogo uezda [Historical background of the tribal composition of the indigenous population of Tash-

kent district]. – Kyzyl-Orda, 1926. – 103 s.

15 Bekezhan O.Q. Qogam jane mif: Oqu quraly [Society and Myth: A Textbook.]. – Almaty: Domino, 2002. – 124 b.

16 Ustinenko V.I. Igra i esteticheskaya deyatel'nost': avtoref. ... dok. ped. nauk [Play and aesthetic activity: author's abstract... doctor of pedagogical sciences]. – M., 1969. – 123 s.

17 Qazaq halqynyn filosofiyalyq murasy: 20 tomlyq. T.7: Qazaqtyn halyq filosofiyasy [Philosophical heritage of the Kazakh people: 20 volumes. Volume 7: Kazakh folk philosophy]. – Astana: Audarma, 2006. – 7 T. – 544 b.

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

Berik Mұратұлы Аташ

қауымдастырылған профессор, философия ғылымдарының докторы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, email: atash_berik@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-3431-748X

Izgiлик Жолманұлы Ахметов

философия ғылымдарының кандидаты, «Болашақ» халықаралық стипендиясының иегері, Рединг университеті, Беркшир, Англия, email: izaka73@mail.ru, ORCID ID: 0009-0001-8213-5157

Әсет Абайұлы Құранбек

философия кафедрасының меңгерушісі, философия ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, email: akuranbek@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-3801-0752

Нұргүл Мейрамқызы Тәттібек

PhD докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, email: nurgultattibek78@mail.ru, ORCID ID: 0009-0001-6155-7799

Berik Mұратұлы Аташ

ассоциированный профессор, доктор философских наук, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, email: atash_berik@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-3431-748X

Izgiлик Жолманович Ахметов

кандидат философских наук, обладатель международной стипендии «Болашақ», Университет Рединга, Беркшир, Англия, email: izaka73@mail.ru, ORCID ID: 0009-0001-8213-5157

Әсет Абайұлы Құранбек

заведующий кафедрой философии, кандидат философских наук, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, email: akuranbek@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-3801-0752

Нургул Мейрамқызы Тәттібек

PhD докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, email: nurgultattibek78@mail.ru, ORCID ID: 0009-0001-6155-7799

Berik Atash

Associate Professor, Doctor of Philosophical Sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, email: atash_berik@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-3431-748X

Izgiлик Akhmetov

Candidate of Philosophical Sciences, Bolashak International Scholarship recipient, University of Reading, Berkshire, England, email: izaka73@mail.ru, ORCID ID: 0009-0001-8213-5157

Asset Kuranbek

Head of the Department of Philosophy, Candidate of Philosophical Sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, email: akuranbek@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-3801-0752

Nurgul Tattibek

PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, email: nurgultattibek78@mail.ru, ORCID ID: 0009-0001-6155-7799

МОМАҚАН ӘЛИЕВТІҢ ҚОЛЖАЗБАЛАРЫНА ТАЛДАУ

А.Бекболат, Н.Е. Кайрбеков

АҢДАТПА

Бұл мақалада Қазақстандағы ислам мәдениетінің XX ғасырдың бас кезеңіндегі жарық көрмеген жаңа материалдардың үлкен корпусы ғылыми айналымға енгізілген. Қазақстанның бүгінгі Көкшетау өңірінде өмір сүрген дін қайраткері Момақан Әлиевтің қолжазбалары мен жеке қорында сақталып қалған араб жазулы мұраларына талдау жасалынды. Зерттеудің мақсаты және негізгі бағыттары мен идеялары - қоғам және рухани қайраткер, тарихшы, жазушы, ақын, рухани лидер Момақан Әлиев мұрағаты, кітапханасы және шығармаларын ғылыми айналымға енгізу. Қазақстан Республикасының жаңа зияткерлік дін тарихында осындай маңызды орынға ие тұлғаның шығармашылығы мен қызметі туралы нақты әрі тікелей қолжазбаларына талдаулар жасалынды. Зерттеу барысында көмекші тарихи пәндер - эвристика, шығыс қолжазбаларының палеографиясы мен кодикология, дипломатика, генеалогия мен дінтанулық зерттеу әдістері мен тәсілдері пайдаланылды. Еңбекте Момақан Әлиевтің негізгі 3 қолжазбасының сипаттамасы, қолданған материалдары, жазу стилі мен ерекшеліктері мен жазу мақсаты айқындалды. Мақала Әлиев мұрағатының және қолжазбаларының ғылыми айналымға енуіне, виртуалды каталогын зерттеушілер үшін оған қол жеткізуді жеңілдетуге, қолжазба материалдарының ішіндегі мәліметтерді өзге ғылыми еңбектермен салыстыруға қызмет етеді. Бұл еңбек Қазақстандағы дінтану саласының әсіресе ислам өркениетіне Қазақстан аумағынан шыққан ғалым ғұламалардың қосқан үлесін анықтау және ортаға қою тұрғысынан пайдалы. Сонымен қатар Қазақстан аумағында кеңестік кезеңде қалыптасқан діни мектептердің арасындағы айырмашылықты және мемелекет жүргізген дін саясатына тікелей дін өкілдерінің көзқарастарынан қарауға мүмкіндік ұсынады. Бүгінгі таңдағы діни білім және ғылым саласының дамуына және тереңірек зерттелуіне үлес қосары да анық Қазақстандағы ислам мәдениетін, бірінші деңгейлі яғни қолжазба деректерден зерттеу жұмыстарын жеңілдетері сөзсіз.

Түйін сөздер: Көкшетау, рухани мұра, тарих, қолжазба, дін қайраткері, Момақан Әлиев.

Л.Н.Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық
университеті,
Астана, Қазақстан

Автор-корреспондент:
Бекболат А.,
adil_kz.tr.87@mail.ru

Мақаланың сілтемесі:
Бекболат А.,
Кайрбеков Н.Е.,
Момақан Әлиевтің
қолжазбаларына талдау //
Адам әлемі. – 2024.
– №4 (102). – Б. 52-63.

Исследование рукописей Момакана Алиева

Аннотация. В данной статье представлена значительная коллекция новых материалов, связанных с исламской культурой в начале XX века в Казахстане, которые были внесены в научное исследование. В ней проводится анализ и изучение арабских рукописей, хранившихся в личном архиве и книжной коллекции религиозного деятеля, историка, писателя, поэта и духовного лидера Момакана Алиева, жившего в городе Кокшетау в современном Казахстане. Цель и основные идеи этого исследования заключаются в привлечении внимания общества и исследователей к научному наследию и творчеству Момакана Алиева, а также к его книжной коллекции и произведениям для дальнейшего научного изучения.

В ходе исследования были применены различные научные методы и техники, включая эвристику, палеографию и кодикологию рукописей на восточных языках, дипломатику, генеалогию и религиозные исследования. В результате были получены ценные данные и результаты исследований.

В статье также обсуждается содержание и особенности стиля письма Момакана Алиева, а также его цели при создании рукописей, подчеркивается важность этого исследования для научного общества, представлен каталог, который облегчит доступ к материалам и информации в рукописях

Момакана Алиева для исследователей. Результаты этой работы содействуют более глубокому пониманию духовного и культурного наследия исламской культуры в Казахстане, особенно в контексте новой истории религиозных исследований в стране.

Кроме того, данное исследование имеет важное значение для выявления влияния ученых и религиозных лидеров на развитие религиозной политики в Казахстане в период формирования новой динамики в образовании и межконфессиональных отношениях. Сегодняшний успех в развитии религиозного образования и науки в Казахстане, а также более глубокое исследование исламской культуры в стране невозможны без систематического анализа документов и исследований, проведенных на базе рукописей и книг Момакана Алиева.

Ключевые слова: Кокшетау, духовное наследие, рукописное сочинение, религиозный деятель, Момакан Алиев.

Analysis of Momaqan Aliyev's Manuscripts

Abstract. In this article, a significant collection of new materials related to Islamic culture in Kazakhstan at the beginning of the 20th century, which have been incorporated into scholarly research, is presented. It involves the analysis and study of Arabic manuscripts preserved in the personal archive and book collection of the religious scholar, historian, writer, poet, and spiritual leader Momaqan Aliyev, who lived in the city of Kokshetau in modern Kazakhstan. The aim and primary ideas of this research are to draw attention of the public and researchers to the scholarly legacy and works of Momaqan Aliyev, as well as to his book collection and writings for further academic investigation.

Various scientific methods and techniques were applied during the research, including heuristics, paleography, codicology of manuscripts in Eastern languages, diplomatics, genealogy, and religious studies. Valuable data and research findings were obtained as a result.

The article also discusses the content and stylistic features of Momaqan Aliyev's writings, as well as his objectives in creating the manuscripts. It underscores the significance of this research for the scholarly community and presents a virtual catalog that facilitates access to materials and information in Momaqan Aliyev's manuscripts for researchers. The outcomes of this work contribute to a deeper understanding of the spiritual and cultural heritage of Islamic culture in Kazakhstan, especially in the context of the new history of religious studies in the country.

Furthermore, this research holds importance in identifying the influence of scholars and religious leaders on the development of religious policies in Kazakhstan during the period of shaping new dynamics in education and interfaith relations. The current success in the development of religious education and science in Kazakhstan, as well as a more profound exploration of Islamic culture in the country, is impossible without the systematic analysis of documents and research conducted based on the manuscripts and books of Momaqan Aliyev.

Key words: Kokshetau, Spiritual Heritage, Handwritten, Religious Leader, Momaqan Aliyev.

Кіріспе

Көкшетау өңірінен шыққан ғұмырының бастапқы кезеңін Ресей империясының ықпалындағы саясатпен басталса да, соңы Кеңестік режимнің саясатымен араласқан, ауыспалы кезеңнің тұлғасы, тұрақсыз заманда тұрақты іс атқаруға тырысқан Момақан Әлиевтің Қазақ-түрік тарихы атты қолжазба шығармаларының әрбір нұсқаларына (Түрік тарихы, Қазақ тарихы, Қазақ шежіресі және Қазақ-түрік тарихы) анализ жасалынып, болашақта осы мәтіндерге критикалық (сыни) текст жасауға қосатын үлесін бағалау маңызды. Себебі Момақан Әлиев өз еңбегімен тарихты зерттеудегі құлшынысын, соның ішінде әсіресе ислам тарихын және күллі түркі даласындағы исламның таралу тарихына қатысты деректерді жинақтауға және өзінің пікірлерімен бөлісуге тырысқан.

Сонымен қатар алдыңғы еңбектерімізде “Момақан Молдадан қалған мұраларының көбісі тарап кеткендігіне назар аударған едік. Соған қарамастан ұрпақтарының қолында 3 қолжазбасы мен кітапханасында 70-ке жуық кітабы

аман сақталып қалған. Бұл кітаптарды Момақан молда Ташкентке барған кезінде әкелген болуы немесе сол өңірде қызмет атқарған дін қайраткерлерінен жинаған болуы мүмкін деген жорамалымыз бар. Бұл кітаптардың бәрін Момақан молда өзі қаттап, түптеп шыққандығын” [1, 73-76 бб.] айтқан едік. Кітапханасынан табылған кітаптардың тізімін сол жерде көрсеткен едік. Ал осы мақаламызда Момақан Әлиевтің кітапханасындағы кітаптарға жалпы сипаттама беріп бірнеше кітапқа нақты тоқтала кетуді дұрыс деп ойлаймыз. Жалпы Момақан Әлиевтің жинап алған кітаптарының басым көпшілігі; фикһ (ислам құқығы), тарих, пәтуа, хадис және т.с. бағытта жазылған кітаптар және осы кітаптардың басым көпшілігі Осман империясынан шыққан Османдық ғалымдардың жазған еңбектері. Ал өзінің қолжазбаларында жиі жүгінген, сілтеме ретінде көрсеткен кітаптарының ең басында Шамсаддин Самидің “Қамусул Ағлам” (Ғалымдар сөздігі) атты еңбегі келеді. Бұл еңбек алты томнан тұрады. Еңбекте тарих, жағрапия және атақты адамдар жайлы энциклопедиялық мәліметтер қамтылған. Түрік тілінде жарық

көрген энциклопедиялардың алғашқысы болып саналатын осы еңбекте, кітаптың өзінде де айтылғандай, тарих және география пәндерін ең маңызды пән деп санаған [2, 519-523 бб.].

Тағы да бір тоқтала кететін еңбектердің бірі ол Шиһаб ад-дин Маржанидің “Тәржума-и хали”. Бәршамызға мәлім болғандай Маржанидің көзқарастары жәдидшілдік мектебінің қалыптасуына орасан зор үлес қосқан. Әлиевтің де кейбір жаңаша көзқарастарына басты себеп болған еңбектердің бірі осы болу ықтималдығы өте жоғары. Сонымен қатар Маржанидің “Мустафад ал-ахбар” атты еңбегінде пайдаланған кейбір кітаптарға Момақан Әлиевтің де сілтеме жасауы назарға ілінерлік құбылыстардың бірі. Әлиевтің өлімі жайлы жазылған есепте “Оның діни ғұрыптардың көбісін мақұл көрмегендігіне” қатысты мәселелер де тоқталуға сұранып тұрған жаңалықтардың бірі. Сол жердегі дінде жоқ кейбір әдеттердің жергілікті имамдар тарапынан атқарылғандығын және мұндай әдеттердің, өз жаназасында орын алмауын қатты ескертуіне себеп болған еңбектердің бірі ол “Фирхист-и Тариқат ал-мухаммадийа” атты (*Birgivi Mehmed Efendi'nin* (ö. 981/1573) Биргиви Мехмет Ефендинің еңбегі болу ықтималы өте жоғары. Себебі бұл еңбекте діндегі жоқ бола тұра кейіннен енгізілген “Бидғаттарға” жаңашылдықтарға қатысты көптеген мәліметтерді қамтыған [3, 106-108 бб.]. Ендігі кезекте Әлиевтің кітапханасын келесі мақаламызға аманат ете отырып негізгі мәселеміз болып табылатын қолжазба мәтіндеріне тоқталатын болсақ.

Бүгінге дейін Момақан Әлиевтің 4 қолжазба (Түрік тарихы, Қазақ тарихы, Қазақ шежіресі және Қазақ-Түрік тарихы) еңбегі және Қазақ-Түрік тарихының кирилл әліппесімен машинкаға Қарта Қаңтарбаев тарапынан түсірілген нұсқасы табылды. Бұл еңбектердің 3-еуі (Түрік тарихы, Қазақ тарихы және Қазақ шежіресі) ұрпақтарының (үлкен ұлы Тастемір Әлиевтің) үйінде сақталған. Бұл кітаптарды Момақан молда өзі түптеп, өзі тіккен. Қолжазбалар альбом типтес етіп түптелген кітапқа тігілген фолиант іспеттес. Мәтіндер фабрикалық қағазға жазылған. Түрік тарихы 179 бет, Қазақ тарихы 191 бет, Қазақ шежіресі 180 бет және Қазақ-Түрік тарихы 250 беттен тұрады. Кітаптардың атауынан да байқайтынымыздай жалпы Момақан Әлиевтің ең басты мақсатының бірі жалпы Түркі әлемінің басын бір атаға апарып қосып, негізгі түбірі бір, Түрік балалары екендігін

көрсететін ислам тарихшыларының ізінен жүруге тырысуы.

Түрік тарихы атты еңбегінде жалпы түркі елдерінің шығу тегі (этногенез), салт-дәстүрі, тілдік ерекшеліктері және діни сенімдерін жеке-жеке алып бір-біріне ұқсастықтары мен айырмашылықтарын ашып көрсетуге тырысқан. Кей жерлерде өзі пікір қосып отырған.

Міне осының бәрі Қазақ даласындағы ислам тарихы зерттеулеріне орасан үлес қосатын зерттеулердің қатарында деуге әбден болады. Тұңғыш рет қазақ даласынан шыққан дін қайраткерінің көзімен қазақ тарихына үңілу, тарихтың салған жолына жаңа жолақтар қосады деген үміттеміз.

Әдіснама

Бұл мақаламыздың мақсаты аталмыш нұсқалар осы күнге дейін еш зерттелмегендіктен, бұларды зерттеудің маңыздылығын анықтау және ұлы даланың төрінен шыққан дін қайраткерінің ғылым жолындағы талпынысын көрсету.

Міндетіміз болса: қолжазбалардың ішкі және сыртқы сипаттамасын анықтап кейінгі зерттеу жұмыстарына жол ашу.

Осы алға қойған мақсатқа жету үшін біз қолжазба нұсқаларының толық сипаттамасын анықтадық, бір бірімен салыстырдық және қолжазбаларда қолданылған әдебиеттерді анықтадық. Момақан Әлиевтің артта қалған ұрпақтарымен кездесулер өткізіліп, қолдарында сақталып қалған Әлиевтің мұралары толығымен тізімделіп, скан нұсқалары тиісті папкаларға сақталды. Сонымен қатар ұрпақтарының ойында қалған естеліктері аудио таспаға жазылып, кейіннен хаттама жасалып тіркелді. Әлиевтің өзі баяндап кеткен Қарта Қаңтарбаевқа табысталған қолжазбасын Алматы қаласындағы ҚР Білім және ғылым министрлігіне қарасты Ғылым Ордасының сирек кітаптар мен қолжазбалар қорында сақталған “Түрік-Қазақ тарихы” атты еңбегінің, автордың өз қолымен жазған араб жазулы нұсқасы және Қарта Қаңтарбаев тарапынан машинка арқылы кирилл әріпіне түсірілген нұсқасы толығымен скан жасалып зерттеуге алынды [4, 243 б.].

Зерттеу барысында Көкшетау қаласының Оңтүстік Шығысындағы кіреберіс тас жолында орналасқан қабірінде тарихи және археологиялық зерттеу жұмыстары жүргізіліп, зерттеу нәтижесі хаттамаға алынды [1, 109 б.]. Осы зерттеу жұмыстары барысында күмән келтірерлік не болмаса деректердің сенімділігі тұрғысынан төмен баға берілгендері назарға алынбады. Мүм-

кіндігінше құжаттарда және қолжазба еңбектерінде қамтылған не болмаса газет-журнал беттерінде жарық көрген материалдарға басымдылық берілуге тырысылды.

Момақан Әлиевтің еңбектері

Негізінде бұл зерттеу жұмысын жасаудағы басты мақсатымыз ұлы даланың тарихында бұрын соңды көріл-меген, дін қайраткерінің қолымен қаламға алынған зерттеу жұмысын алға шығару. Баршамызға мәлім болғандай Қазақ даласының тарихы түрлі себептермен жазылды.

Түпкі тамыры 1818-жылдан бері келе жатқан Санкт-Петербург орыс шығыстану орталығына сүйенетін шығыстану институты, Кеңестік кезеңде саяси құралға айналуға мәжбүр болған еді. 1930-1970 жж. аралығында әсіресе баспа үйлерінің жұмыстары толығымен мемлекеттік идеологияға айналғаны баршамызға аян. Бұл баспалардың үкімет тарапынан берілген тапсырмаларды орындау арқылы Орта Азия елдерінің әрбіріне жаңаша, саяси идеологияға сәйкес тарих жаздырғандығы да белгілі [5, 108-109 бб.]. Дәл осы кезең аралығында жеке дара ғылыммен айналысқан ға-лымдардың еңбектері үкімет тарапынан мүлдем назарға алынбаған. Себебі Мемлекеттік идеологияның мүддесіне ғана жұмыс істейтін ғылыми жаңалықтар мен жүйелер ғана керекті болған [5, 113-114 бб.].

Көріп отырғанымыздай ұлы даланың тарихын мынандай себептермен жазды деуге болады: 1) Кеңес үкіметінің тапсырмасымен, белгілі бір саяси мақсаттарда жазылған, 2) Дербес зерттеуші ретінде келген еуропалық ғалымдардың тыс-тан жасалған көзқарастарына негізделе отырып жазылған, 3) Қазақ даласынан шыққан тұлғалардың өз қажыр-қайраты және еңбектерінің нәтижесінде дербес зерттеу жасалып тарих кітаптары жазылған (1), бірақ бұл еңбектің өзі Кеңестік режимнің ықпалынан көп шыға алмады және 4) Момақан Әлиев сынды дін қайраткерлерінің оқыған білгендерін жинақтап халық ішінен жазған (2).

Осы тұста аталмыш тарихтар арасындағы айырмашылықты, әсіресе дінтанулық тұрғыдан зерттеуді бүгінгі таңда өте маңызды деп есептейміз. Себебі ұлы даланың мәдениетіне және салт-санасына әбден сіңген діни ұғымның қай кезеңнен бастау алғандығы, тарих сахнасында қандай өзгерістердің пайда болуына себеп болғандығы, қоғамның ішкі

жүйесіне қаншалықты әсер еткендігі және т.с. тақырыптар өкінішке қарай өте аз зерттелген тақырыптардың бірі. Әсіресе көнеден қалған бірінші деңгейдегі қолжазба деректерін талдай отырып жасалған дінтанулық зерттеулер өте сирек, тіпті жоқтың қасы деуге де болады. Міне осындай себептерден жолға шыға отырып, аталмыш автордың еңбектерін алғаш рет ғылыми тұрғыдан зерттеуді қолға алып отырмыз.

Бұл зерттеу жұмысының тек осы сатыда тоқтап қалмауы, бұдан әрі жалғасын тауып, әлі күнге табылмаған, авторға тиесілі еңбектерді зерттеу жұмыстарын жалғастыру керек деген ойдамыз. Мұның себебі: Біріншіден кез келген діни салт-сана, қандай да бір қоғамға енгеннен кейін, қоғамның салт-санасына сай өзгерістер мен жаңартуларға ұшырайды. Ұлы даланың төріне VIII ғасырда келген Ислам мәдениетінің қоғамда қандай өзгерістерді туындатқанын және осы өңір қоғамының Ислам мәдениетіне қандай өзгерістер мен жаңалықтар енгізгендігін анықтау үшін аса маңызды деректерді бере алады деген ойдамыз. Екіншіден жоғарыда да қысқаша тоқталып өткеніміздей кез келген қоғамның тарихы бірнеше тұрғыдан зерттелген, алайда еш бір зерттеу қоғам ішіндегі халықтың көзқарасындай бола алмайды. Қандай да бір саяси күштің ықпалынсыз не болмаса қандай да бір мақсатты көздемей жазылған еңбек-тердің құндылығы жоғалмауы тиіс деп есептейміз.

Ендігі кезекте зерттеу жұмысында алға қойған мақсатқа жету үшін Момақан Әлиевтің қолжазба нұсқаларына мынандай талдаулар жасалынды:

1-ші нұсқа “Қазақ шежіресі” (180 бет)

А) Ішкі сипаты:

Бұл нұсқа 31 бөлімнен тұрады (3). Адам атаның шежіресінен бастап Керей шежіресіне дейін келіп тоқталады. Бұл нұсқаның ерекшелігі әрбір атаның ұрпақтарын астына жазып қызыл немесе сиялы қаламмен сызу арқылы бір біріне байланысын көрсетуге тырысқан. Кейбір жерлерінде таблица жасау арқылы көрсеткен. Бұл нұсқада төмендегі нұсқалар іспетті “Қараушыға арнап кіріспе сөз” және “Тапсырыс” деген екі өлең шумақтарын жазып кеткен. Кейбір шежірелердің астына Момақан Әлиев өзінің пікірі мен көзқарастарын көрсетіп кеткен. Ең басқы бетінде 1966-жыл 6/III деп көрсеткен. Кіріспе бөлімі ретінде “Қазақтың тарихы уа шежіресі” деген тақырыппен үш бет қылып жазған. Бірақ бұл нұсқаның соңына

қорытынды жазбаған. Жалпы нұсқа бойынша барлығы 22 бетте (4) глосса жазылған. Нұсқаны 102-ші бетке дейін жазған, одан кейінгі беттері бос қалған, жазылмаған. Жалпы көп беті бос қалған (5).

Ә) Сыртқы сипаты:

Түптеу: бүтін-картонды, сыртынан қызғылт түсті қағазбен қапталған. Өз қолымен түптеген. Көлемі 29х20 см. Мұқаба – екі қабатты: 1) сыртқы бөлігі картоннан; 2) ішкі бөлігі қағаздан құралған. Алайда ұзақ жылдар тұрғаннан ба мұқабасымен кітаптың арасы ашылып/ажырап кеткен.

Сонымен қатар 16-17 беттердің арасына 133-134 беттерді қосып жабыстырған. Дәл сол сияқты кейбір беттердің ортасына қосымша парақша жабыстырып глоссы жазған (6). 24-25 беттердің арасына бөтен біреудің қолымен жазылған қысқаша мәліметті жапсырған, жапсырманың келесі бетіне “Ескерту” деп өзі қысқаша мәлімет жазған. 34-35 беттер арасына да өзге біреудің жазған мәліметін жапсырған. Бұл еңбек 06/03/1966 жылы тәмамдалған.

Нұсқаны жазу барысында қара сиялы қалам қолданған. Бұл нұсқа Көкшетау қаласында тұратын үлкен ұлы Тастемір Әлиевтің үйінде сақталған.

2-ші нұсқа “Түрік тарихы” (179 бет)

А) Ішкі сипаты:

Мұқабаның ішкі жағы кітаптың бөлігіне жапсырылған. Мұқабаның ішкі бетіне «Ескерту: Жаңа низам Сібірде 1869-жылы шыққан. (т.х. [Тауарих хамса Б.А.] 445 б.). (Осы кітапта 143 б), Кейдани: туралы (Түрік қауым тарихы 269 б)» деп жазылған. Кейінгі бетінде Құрбанғали Халидтің бір шумақ өлеңі жазылған (7). Сол өлеңнің тұсына араб тілінде мақал жазған (8). Жалпы бұл нұсқа алпыс жеті (67) (9) бөлімнен тұрады. Сол тізім мазмұн етіліп беттерінің саны көрсетіліп тізбектеліп ұқыпты күйінде жазылған. Нұсқаның 4-бетінде “Білімде наху (грамматика) тамақтағы тұз сияқты” деген мақал араб тілінде жазылған. 5-бетінде болса бір беттік кіріспе мәтін жазған. Кіріспеде бұл еңбекті жазудағы үш түрлі себебін (10) көрсеткен. Жалпы кіріспесін екі бет етіп жазған. Араб мақалдарынан бірер мысал келтірген. Кіріспе бетін кейіннен жазғандығы білініп тұр. Себебі ақ парақтың үстіне сары жолақты қағаз жабыстырып барып, кіріспені сонда жазған. Алдыңғы жазғандарын өзгертен. Кіріспенің екінші бетінің жартысында “насихат” екінші жартысында “муәллифі [авторы Б.А.] Момақан тарапынан” деп кіріспе бөлімінің өзін 4-ке бөліп жазған. Сонымен

қатар бұл нұсқада үш қолжазбасына жалпы бір тоқталып “Бұл тарихымды үшке бөлдім. I-бөлімі: Түрік тарихы туралы, 95 қағаз 185 бет. II-бөлімі: Қазақтың тарихы туралы, 95 қағаз, 185 бет. III-бөлімі: Қазақтың шежіресі туралы, 95 қағаз” [6, 7 б.] деп көрсетіп кеткен. Бастаған жылы “27/09/1965 (м) - 1385 (h)”, деп көрсеткен. Бұл нұсқаны негізінде 170-бетте бітірмек болып қол қойып 17/ XII 1965-жыл деп жазған. Алайда кейіннен “Ақуам-түрание-туралы шолулар” деп жеті беттік қорытынды жазған. Нұсқаның ең соңында 177-бетінде “Муалифы; момақан Ғабдолжаббар ұлы Әлиев, 1/IV, 1966-жыл” деп тағы да қолын қойған.

Әрбір парақтың шетін сызғыш арқылы қызыл қаламмен сызып 3,5 см бос орын қалдырған, бет нөмірлерін осы бос орынға жазып отырған. Сонымен қатар кейбір сима қалған не болмаса түсіндірме берілуі тиісті мәселелерді (глоссаларды) осы бос қалған жерге қиғаштап жазып отырған. Жалпы нұсқа бойынша барлығы 31 бетте (11) глоссы жазылған. 110-беттің шетінде белгісіз біреудің (Қызық) деп кирилл әрпімен жазған жазуы бар. Тақырыптар арасындағы сандарды қызыл түсті қаламмен рим санымен жазып отырған. Кейбір беттерінде таблица сызу арқылы кімнен кімдер тарағанын көрсетуге тырысқан (12).

Ә) Сыртқы сипаты:

Түптеу: бүтін-картонды, сыртынан қызғылт түсті қағазбен қапталған. Өз қолымен түптеген. Көлемі 29х20 см. Мұқаба – екі қабатты: 1) сыртқы бөлігі картоннан; 2) ішкі бөлігі қағаздан құралған. Одан кейінгі бетте кітаптың мазмұны бет санымен ұқыпты күйде жазылған. Қолжазбаның 5-6 беттерінде алдыңғы жазғандарының үстінен сары жолақты қағазбен жабыстырып, қайталап жазып шыққан. Сонымен қатар кейбір беттерін дәл осындай сары қағазбен жабыстырған (13). Парақтағы жолдарының саны – 34. Кейбір парақтарының арасында қосымша жапсырмалар тіркелген (14). Қолжазбаның 189-бетінде Социалды Қазақстан газетінде 1965 жылы 15-маусым күні жарық көрген 139 (12792)-санындағы тарих ғылымдары кандидаты Ә. Оразбаевтің «Қола дәуірінің мұрасы» деген тақырыптағы мақаласы жапсырылған. Қолжазбаның толық көлемі 189 бет болса да көптеген беттері бос қалдырылған (15). Қолжазбаның 150-151 беттеріне сия төгіліп кеткен, беттің тең жартысындағы сызулар көрінбей қалған.

12-13 беттерінің арасында сары парақпен 121-122 беттер жабыстырылған.

162-беттен 167-бетке аттап кеткен, ортасындағы нөмірлерді не ұмытып кеткен не

қателесіп қоймай кеткен. Нұсқаны жазу барысында қара сиялы қалам қолданған. Бұл нұсқа да Көкшетау қаласында тұратын үлкен ұлы Тастемір Әлиевтің үйінде сақталған.

Б) Нұсқада қолданылған әдебиет-тер тізімі

Кіріспеден кейінгі бетте қолданылмаған әдебиеттер тізімін (16) жарты бет қағазға жазып екі парақ ортасына жабыстырған. Бұл жерде сөзі алынбаған кітаптарды көрсетудегі мақсаты өзінің қандай кітаптарды оқығандығын көрсетпек болды ма әлде, қосымша материал ретінде пайдаланғандығын көрсетпек болды ма деген сұрақ та туындайды. Ал пайдаланған әдебиеттер тізімін 8-бетте тізбектеп көрсеткен (17).

Қай кітаптан не алды нені алмады деген сұраққа Нұсқаның ең соңғы мұқаба бетінде былай деп жазған: «Муаррихлар [тарихшылар]: Неміс муаррихы [тарихшысы]; Антрополох пиридрих (18), қытайдың муаррихы уа саяхы [Қытай тарихшысы және саяхатшысы]; Шаншун (19), иунан муаррихы [Грек тарихшысы].

3-ші нұсқа “Қазақ тарихы” (191 бет)

А) Ішкі сипаты:

Нұсқаның мұқабасының ішіндегі келесі бетіне 1 - 22 қараша 1968 жылғы 250 бетті Қазақ-Түрік тарихы атты қолжазба еңбектің Ғылыми Ордасы институтының ғылыми хатшысы тарих ғылымдарының кандидаты Романов Ю.И., қолжазбалар қоры институтының кіші ғылыми қызметкері Таранова А.Н және Қарта Қаңтарбаевтің қолы қойылған қабылдау актысының көшірмесін жабыстырған. 2 - Сол актының артқы жағына институттың аға қызметкері тарих ғылымдарының кандидаты Е. Ділмұхамметовтың қорытынды пікірін жабыстырған. 3 - Содан кейін барып Қазақстан ССР ғылым академиясы орталық ғылыми кітапханасының сирек қолжазбалар қорына қабылданғандығы туралы кітапхана меңгерушісі Д. Қазбекованың қолы қойылған 12 шілде 1969 жылғы хаты тіркелген. Одан кейінгі бетке “Момақан Ғабдолжаббар ұлының тимсалі [суреті]” деп өзінің [Момақан Әлиевтің] бір қолында қалам екінші қолында кішкентай дәптер ұстап тұрған, басында шляпалы үстінде ұзын плашь киіп тұрып түскен суретін жабыстырған. Бұдан кейінгі 1 нөмірлі бетте “Момақан Ғабдолжаббарұлының тәржумә и халі” (20) деп өзі жайлы қысқаша мәлімет берген. Беттің төменгі жағына ескерту деп бір шумақ өлең жолын жазған (21). Беттердің

арасында үстінен жолақты сары қағазды беттер тіркелген (22). Кейбір парақтарының арасында қосымша жапсырмалар тіркелген (23). Қолжазбаның толық көлемі 191 бет, алайда арасында 12 бет бос қалған (24). 158-беттің шетінен қосымша бет іспетті ашылатындай етіліп Қазақстан картасын жабыстырған. 159-бетте болса Социалды Қазақстан газетінің 1966 жылы 05-наурыз күні жарық көрген нөмірінің 54 (12292) санындағы география ғылы-мының кандидаты Ж. Әубәкіровтің «Қазақстан көлдері» деген тақырыптағы мақаласын екі бүктеп, парақтың шетіне кеңінен ашылатындай етіп жапсырған.

Жалпы бұл нұсқа қырық төрт (44) (25) бөлімнен тұрады. Нұсқаның мазмұны берілгеннен кейінгі бетте “Қараушыға арнаб (көп адам өлеңі)” деп бір шумақ өлең жазып артынан “Табсирасы” деп тағы бір шумақ өлең жолдарын жазған. Содан кейін барып “1966-жыл 6/III Момақан Ғабдолжаббар (Әлиев)” деп қол қойған. Нұсқаның 4-бетінде “Мұқаддимә” деп жарты беттік кіріспе сөз жазған. Жалпы бұл кіріспесінде “Қазақ халқының оқу-жазу білмегендіктен, өткен тарихын жазып қалдырмағандығы, соның салдарынан көптеген тарихтардың ұмытылып кетіп жататындығын, сол үшін осы тарих жазу мәселесін, бар мәліметтерді жинап кейінгі ұрпаққа қалдыруды қолға алғандығын” баяндаған. Содан кейінгі 5-бетте “Қазақ туралы” деп басты тақырыбына кірісіп кеткен. Ал нұсқаның соңғы 170-бетінің аяғында “Зейіл” деп жазған жерде Құрбанғали Халид туралы бірер сөз жазған (26). Одан кейінгі бетте “Кейінгілерге арнап жазған бәйіт” деп бір шумақ өлең жолдарын жазған. Содан кейін 176-бетке дейін бос қалдырып барып. 176-бетте “Құрбанғали Халидовтың тәржумәи халы”на қосымша” деп жазған бір жарым беттік өмір баянның артынан жарты бетті “Құрбанғали Халидовке арнадым” деген өлең шумақтарын жазған. Содан кейін 25/V 1965-жыл деп жазған. Беттің ең төменгі тұсына “Ескерту: 1910-нші жылда, бұл кісінің қайтуына өте қайғырып, Ризаитдин Фахретдинов (27) Шура журналына жазған екен. Қалу иннә лилләһи уә әхира (Шүбәсіз, бәріміз бір Аллаға тиесіліміз және соңына дейін [“Бақара” сүресінің 156 аяты. Б.А.].” Қорытынды жазбаған. Соңғы мұқаба бетінің ішінде “Жаңа низам Сібірде 1869 - жыл нешретілген [жарық көрген], (т.х. [тауарих хамса А.Б.] 445 б), Ташкенд; Әуелде “Шаш” аталған. Оның Русыға қарауы, 1296 (611) нижриде болған? 1908” деп жазылған.

Бұл нұсқада парақтардың шетін сызбай тек кей жерлерде 3,5 см кей жерлер-

де одан да аз бос орын қалдырып отырған. Сызықсыз дәптерлердің бетіне жазу барысында өзі әзірлеген кітап жазу сызғышын пайдаланған [1, 127 б.]. Көбінесе жолақты арнайы жол дәптер іспетті қағаздарды пайдаланған (28) бұл қағаздардың шетін кей жерлерін ғана қызыл қаламмен сызып отырған. Бет нөмірлерін осы бос орынға жазып отырған. Сонымен қатар кейбір симай қалған не болмаса түсіндірме берілуі тиісті мәселелерді (глоссаларды) осы бос қалған жерге қиғаштап жазып отырған. Жалпы нұсқа бойынша барлығы 31 бетте (29) глоссы жазылған. Глоссылардың бәрін Момақан Әлиев өзі жазған. Бұл еңбектің соңына да 01/05/1966 жылы тәмамдалған деп көрсеткен.

Ә) Сыртқы сипаты:

Түптеу: бүтін-картонды, сыртынан қызғылт түсті қағазбен қапталған. Өз қолымен түптеген. Көлемі 29x20 см. Мұқаба – екі қабатты: 1) сыртқы бөлігі картоннан; 2) ішкі бөлігі қағаздан құралған. Мұқабаның ішкі жағы кітаптың бөлігіне жапсырылған.

Б) Библиография:

Бүгінге дейін профессор Ермек Өтебаев “Ақиқат” журналының 1997-жылғы № 2-санының 70-74 беттерінде “Яфис балалары. Ұлыс түріктері. Ұлыс халқы”, №3-санының 88-92 беттерінде “Ұлыс ұрпағы арабқа барады ма? Қазақ деген ат бұрын болды ма? Қазақ қалай қырғыз атанды? Шыңғыспен соқтығыс”, №4-санының 65-68 беттерінде “Шыңғыс қол астында. Ұлыстың Шағатайдан бөлініп, Жошы тұқымына қарауы. Біз Сарыарқаға қалай келдік? Үш жүз қалай құрылды? Әдебиеті. Қазақтың мәдениеті. Қазақ тілі” деген тақырыптар жалпы “Қазақ тарихы туралы бірер сөз” деген атаумен жарық көрген. Бұл жерде Момақан Әлиевтің Ғылым Ордасына дайындаған нұсқасынан өзге тағы бір нұсқаның бар екендігін аңғара аламыз. Себебі сол жерде бұл нұсқаның Омбыдан келгендігі айтылған (30).

В) Нұсқада қолданылған әдебиет-тер тізімі;

Қазақ тарихының мазмұнын да жоғарыдан көріп отырғанымыздай белгілі бір тақырыптарды қамтыған, қолын-дағы бар мәліметтерді жинақтап сол мәліметтер шеңберінде кітап жазған. Момақан молдаға Сәбит Мұқанов келіп осы Қазақ тарихына байланысты Момақан Әлиевтің білгендерін жазып кеткендігі айтылған. Бірақ Сәбит Мұқановтың шығармаларында Момақан молда жайлы еш бір дерек кездеспейді.

Керісінше «Аққан Жұлдыз» романында Науан Хазірет жайлы жазғандары бар. Сәбит Мұқановтың Момақан Әлиевке осы Науан Хазірет жайлы мәлімет алуды көздеп келген болуы ықтималы да жоғары.

Қазақ тарихын жазғанда негізге алған кітаптарының бірі Құрбанғали Халидтің “Тауарих-и Хамса и шарики” атты еңбегі екендігін өзінің қолжазбасында атап айтып өткен. Негізінде кітаптың мазмұнына үңілер болсақ тарихи деректердің көбін осы Құрбанғали Халидтің кітабынан алғандығын аңғара аламыз.

4-ші нұсқа “Қазақ-Түрік тарихы” 250 бет: 20/07/1968 жылы тәмамдалған.

Бұл нұсқа жоғарыда айтылған үш нұсқаның ішінен маңызды деген тұстарын алып біріктіріп жазып, Момақан Әлиевтің Қарта Қаңтарбаевқа Ғылым ордасына табыстауы үшін берген нұсқасы. Бұл нұсқаның Қарта Қаңтарбаев тарапынан машинкаға терілгені де осы мекеменің сирек қолжазбалар қорында сақталған. Ғылым ордасынан алынған 1672 №1 папка Момақан Әлиев «Түрік тарихы» төтеше жазылған нұсқасы (1969-жылы Қаңтарбаев Қарата Ғылым ордасына табыстаған), барлығы 255 бет.

А) Ішкі сипаты:

Бұл нұсқаның ең бастапқы беті “Амандық хат” деген Момақан Әлиевтің Қарта Қаңтарбаевқа 11/08/1968-жылы жазған екі беттік хаты жапсырылған. Одан кейінгі бетте “Тапсырыс хат” деп тағы да бір беттік 20/08/1968-жылы жазылған бір беттік хаты тігілген (31). Содан кейінгі бетте 24/06/1968-жылы Қарта Қаңтарбаевқа жазған тағы бір хаты тігілген. Келесі бетті 26/08/1968-күнгі датамен жазылған “Жолдама” деген атаумен Ғылым ордасына қарата жазған жарты беттік анықтама жазылған. 4-бетте “Жазушының өмір баяны” өзі жайлы қысқа бір мәлімет жазып астына өзінің [Момақан Әлиевтің] бір қолында қалам бір қолында кішкентай дәптер ұстап тұрған, басында шляпалы үстінде ұзын плащ киіп тұрып түскен суретін жабыстырған. Артқы бетінде “20/07/1968-күнгі датамен 1-бөлім. Түрік-тарихы” деп өзінің мекен жайын жазып барып кіріскен. 7-9 бет арасында үш беттік “Алғы сөз/Муқаддима” жазған. 10-бетте әдеттегінен “Бір екі ауыз бәйт” және “Тапсырыс” атты бірер шумақ өлеңдерін жазған. Өлеңнің астына “Момақан Ғабдолжаббарұлы (Әлиев) 27/ XI/1965” деп көрсеткен. 11-бетті “Бастауыш” деп тарих тақырыбына қатысты бір беттік анықтама жазған. 12-бетте “Түрік-

қазақ тарихы туралы” түсіндірме жазған. Бұл нұсқаны ұқыппен жазған, берген мәліметтердің артынан өз пікірін жеке көрсетіп, дәлелдерін ортаға салып жазып отырған. 162-бетте Қазақ тарихының мазмұнын берген. 163-беттен бастап “2-жүз Қазақ тарихына” кіріскен. 164-бетте кіріспе сөз жазған. 248-беттің соңына “Ден саулығым жоқ, ауру қысып бітіре алмай, жібере алмай қалам ба? деген қауіпім бар еді. Әйтеуір шала шарпы бітірген болдым. Сау күнімдегідей аяқ жағы аса зор салынбады, қысқартып жаздым” деп жазған. 249-бетте “Болдым” деген өлең жолдарымен “19/VII/1968-жыл” деп аяқтаған. Жалпы бұл нұсқаның мазмұнын Қарта Қаңтарбаев 124 тақырыпқа (32) бөліп жасаса да 22-ден 33-ке аттап кеткендігін аңғарамыз. Сонымен қатар Қарта Қаңтарбаев осы жерде кейбір қауымдарды мазмұнға алмаған (33). Демек бұл жерде 114 тақырып қамтылған.

Ә) Сыртқы сипаты:

Түптеу: бүтін-картонды, сыртынан қызғылт түсті қағазбен қапталған. Өз қолымен түптеген. Көлемі 29x20 см. Мұқаба – екі қабатты: 1) сыртқы бөлігі картоннан; 2) ішкі бөлігі қағаздан құралған. Мұқабаның ішкі жағы кітаптың бөлігіне жапсырылған. Мұқа-баның сыртына 1672 деген нөмір және төменгі тұсына “1672 №1 Момақан Әлиев Түрік тарихы араб қ/ж 1969 жыл тапсырған Қаңтарбаев Қ.” деп жапсырма жапсырылған. Әрбір парақтың шетін сызғыш арқылы қызыл қаламмен сызып 3,5 см бос орын қалдырған, бет нөмірлерін осы бос орынға жазып отырған. Қара сиялы қаламмен жазған. 1-ші және 24-ші беттерде “ҚССР Ғылым Академиясы, Центральная научная библиотека”. Бұл нұсқа Алматы қаласы, Шевченко көшесі 28 мекен-жайы бойынша орналасқан Қазақстан Республикасы ұлттық ғылым академиясының сирек қолжазбалар қорында 1672 нөмірде сақталған. Бұл еңбекті Қазақстан СССР ғылым академиясы орталық ғылыми кітапханасының сирек қолжазбалар қорына қабылданғандығы туралы кітапхана меңгерушісі Д. Қазбекованың қолы қойылған 12 шілде 1969 жылғы хаты арқылы қабылдағандығын жоғарыда айтып кеткен едік.

В) Нұсқада қолданылған әдебиет-тер:

Нұсқаның алғы сөзінің соңында қандай кітаптарды пайдаланғандығы жайлы жазып кеткен (34) және 250-бетте “Мұнда болмаған есіңізде болсын тауарих туралы мынадай кітаптар бар” деп таблицанда 18 кітаптың (35) атауы мен авторларын жазған.

Ең төменгі тұсына “Осылардың қайсысы болса да тарихи мағлұмат алуға пайдалы кітаптарды” деп бұл нұсқаны тәмамдаған.

Қорытынды

Осымен біз жоғарыда Момақан Әлиевтің қолжазба нұсқаларының жалпы сипаттамасын көрсеттік. Енді осы сипаттамалардан алға жылжи отырып, мынандай қорытындылар шығара аламыз. Жалпы Әлиевтің еңбегін комплементарі (complementary) еңбек деп қана айта аламыз, ол классификациялық (classification) деңгейге алып шыға алмаған. Ол қолына түскен тарихи және діни мәтіндерді жинақтап біріктірумен шұғылданған. Ол еңбектерге өзіндік талдау көп жасамаған, кейбір тұстарында ғана өз ойын баяндап отырған.

Сонымен қатар Момақан Әлиевтің табыстаған нұсқасын кирилл әліппесімен теріп шыққан Қарта Қаңтарбаевтің нұсқасы арасында да белгілі бір айыр-машылықтар анықталды. Олар мыналар:

А) Кирилл жазуындағы нұсқаның 28-бетінде Американдық саяхатшы Джордж Кинан деген жерге (1565) деп қара сиялы қаламмен жазылған. Алайда араб жазулы нұсқасында 32-бетінде бұл (1865) деп көрсетілген. Шамасы бұл саңды Қарта Қаңтарбаев емес кейіннен оны оқып шыққан біреу жазған болса керек.

Ә) Кирилл жазуындағы нұсқаның 78-бетінде “Идарлар” деп аталған тақырып араб жазулы нұсқада 82-бетінде “Ауарлар” деп келген. Алайда Қарта Қаңтарбаев оны Идарлар деп алған.

Б) Кирилл жазуындағы нұсқаның 97-бетінде “Тәуке, Әбілмәмбет, Абылай” ханның кезіне қатысты деректі қысқартып жазған. Себебі араб жазулы нұсқасының 101-бетіндегі бұл мәлімет қайталанып жазылған.

В) Тағы да кирилл жазулы нұсқаның 98-бетінде “Ұлыс жүздері: Ұлыс балаларының үш жүзіне бөлінуі м.а.да 1670 жылдарда болды деп маржани айтқан, 1670 (кітап бетінде қателесіп жазылған 1670 демекші болса керек) жыл шамасында болды деп т.х [тауарих хамса] иесі айтқан...” деп келсе араб жазулы нұсқаның 101-бетінде бұл мәлімет “Ұлыс жүздері: ұлыс балаларының 3 жүзге бөлінуі м.а.-да 1670 жыл худудында болды деп Маржани айтқан, 1270-жыл шамасында болды деп т.х. иесі айтқан...” - деп келген. Осы тұста да Қарта Қаңтарбаевтің сандарда қателескендігін байқаймыз.

Г) Қарта Қаңтарбаевтің машинка-ға

теріп жазған нұсқасының 152-бетінде араб жазулы нұсқаның 150-151-беттерінде жазылған “Түріктерден шыққан ғалымдар” деген бөлімде аты жазылған ғалымдар тізімін бос тастап, кейіннен қаламмен төтеше жазып шыққан.

Ғ) Кирилл нұсқасының 202-бетінің соңында Қарта Қаңтарбаев Қазақтың жүздері туралы басталып аяқталмай қалған Момақан Әлиевтің араб жазулы нұсқасының 208-бетіндегі “Қазақ балаларының бұл жерлерге бөлінуі деп басталған тақырыптың төменгі жағындағы Үйсін (Ұлы жүз) туралы қысқа мәлімет жазылып, Арғын (Орта жүз) және Алшын (кіші жүз) туралы еш ақпарат жазылмаған. Соны “Бұлардың қалған жерін кейін толтырамыз Қарта” деп қаңтарбаев өзі жазып кеткен.

Д) Араб жазулы нұсқаның 209-бетінде келген “Қазақтың хандары туралы” деген бөлім, “Тарихы” деген бөлім және төменіндегі схемаларды қоса алғанда 209-210 - беттегі бір жарым беттік мәлімет кирилл нұсқаға Қарта Қаңтарбаев тарапынан алынбаған. Ол бірден “Бұлар кіші жүздің хандары...” деп сөйлемнің ортасынан кірісіп кеткен.

Е) Кирилл нұсқасының 211-бетінде араб жазулы нұсқаның 218-бетіндегі Уәлиханның басында тұрған тас туралы мәліметтің төменгі тұсына “ол тас туралы, бір неше аңыз бар, керек еткендерге - артынан беруге болады. Қаңтарбаев”, - деп жазып кеткен.

Ж) Араб жазулы мәтіннің 224-226 беттері арасындағы мәтінді Қарта Қаңтарбаев 217-220 беттерде өзгертіп өз сөзімен түсініктірек етіп ретке келтіріп жазып шыққан.

З) Араб жазулы мәтіннің 250-соңғы бетінде жазылған “Мұнда болмағанмен есіңізде болсын, тауарих туралы мынадай кітаптар бар” деген бір беттік материал Қарта Қаңтарбаевтің терген нұсқасына түспеген.

Жалпы алғанда Қазақстан тарихын қалай жазу керек деген сол кезеңнің проблемасы болғаны іспетті бүгінгі таңда да өте шайқалып тұрған мәселе. Момақан Әлиев өз қолындағы нұсқаларда Қазақ шежіресін жазса да Ұлттық қорға оны жазып бермеген. Мұның бірінші себебі Қарта Қаңтарбаев болуы әбден мүмкін. Себебі ол кезеңде Қазақтың шежіресін (генеология) зерттеу аса маңызды болып саналмады. Ал Әлиевтің жазған хатындағы [4] Қаңтарбаевқа өз еркіне қарай реттеп жазуына рұқсат беруінің өзі, осы тұста белгілі бір қауыптен сақтанғандығының көрінісі десек артық айтқан болмаспыз.

Қорыта келгенде, мына бір мәселені

ойдан шығармаған жөн. Орыс үкіметі Қазақ даласын өз отарындағы ел ретінде қарағандықтан, оның зерттеу жұмыстары, жазған, жаздырған тарихи деректерінің бәрі осы мақсатты көздеп, үкімет саясатына қызмет етуді ғана негізге алған еді. Шынайы ғылымды көздеп жазам деушілерді әрдайым қыспаққа алып, қуғын сүргінге ұшыратып не болмаса 1952 жылғы Бекмахановқа істелген іспетті сотталғанға дейін жазған тарихын сотталып келгеннен кейін қайта өзгертіп жазуға мәжбүрлеу арқылы, өз бақылауында ұстап отырды. Ал Батыстың зерттеушілері тек сырттай бақылау мақсатында, орта тұстан өз үлестеріне қандай пайда тиерін көздеп, жергілікті халықтың салт санасын толық жетіле түсінбесе де түсінуге тырысқан болып, зерттеу жұмыстарын жалғастырды. Тек қазақ даласының суын ішіп, бар қайғы қасіретін бірге шеккен, өз халқының тағдырын өзі ойлаған азаматтар ғана, шынайы тарихтың көрінісі бола білді деп ойлаймыз. Момақан Әлиев Тарихты жаңадан жазды демейміз, тек тарихта өз тұлғалығымен, өз өмірінің аласапыран сәттерімен, іс әрекеттерімен тарих сахнасындағы өзіндік орнымен бізге сол кезеңнің бір үлгісі бола білгендігін мойындаймыз.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Бекболат Ә. Қазақстандағы ислам мәдениеті: Момақан Әлиевтің мұрасы. – Астана, 2017. – 130 б.
- 2 Islam Ansiklopedisi. – 2010. – 38-том. – 519-523 бб.
- 3 TDV İslam Ansiklopedisi. – 2011. – 40-том. – 106-108 бб.
- 4 Әлиев М. Қазақ-Түрік Тарихы, Машин-қаға теруші Қарта Қаңтарбаев. – Алматы, – 1969. – 242 б. Алматы қаласында ғылым ордасында 1672 №1 Момақан Әлиев Түрік Тарихы араб қ/ж 1969 жыл тапсырған Қарта Қ. Папка №1672. I-II (папканың ішіне тігілген)
- 5 Бустанов А.К. Ножницы для среднеазиатской историографии: “Восточные проекты” Ленинградского востоковедения, Ориентализм. Сборник статей. – М., 2015. – 108-109 бб.
- 6 Әлиев М. Түрік Тарихы. Қолжазба. – Көкшетау, 1966. – 179 б.

Transliteration

- 1 Bekbolat A. Qazaqstandagy islam madenieti: Momaqan Alievin murasy [Islamic Culture in Kazakhstan: The Legacy of Momakan Aliyev]. – Astana, 2017. – 130 b. (in Kaz)
- 2 Islam Ansiklopedisi [Islamic Encyclopedia]. – 2010. – 38-tom. – 519-523 bb. (in Kaz)
- 3 TDV İslam Ansiklopedisi [TDV Islamic Encyclopedia]. – 2011. – 40-tom. – 106-108 bb. (in Kaz)

4 Aliev M. Qazaq-Turik Tarihy, Mashinkaga terushi Qarta Qantarbaev [Kazakh-Turkish History, Typewriter Karta Qantarbayev]. – Almaty, – 1969. – 242 b. Almaty qalasynda Gylym ordasynda 1672 №1 Momaqan Aliev Turik Tarihy arab q/zh 1969 zhyl tapsyrgan Qarta Q.” Papka №1672. I-II (papkanyn ishine tigilgen) (in Kaz)

5 Bustanov A.K. Nozhnitsy dlja sredneaziatskoj istoriografii: “Vostochnye proekty” Leningradskogo vostokovedeniya, Orientalizm [Scissors for Central Asian Historiography: “Eastern Projects” Leningrad Oriental Studies]. Sbornik statej. – M., 2015. – 108-109 bb. (in Russ)

6 Aliev M. Turik Tarihy. Qolzhazba [Turkish History. Manuscript]. – Kokshetau, 1966. – 179 b. (in Kaz)

Ескертүүлер

(1) Алайда мұндай жағдайлар өте сирек кездескен.

(2) Ал дін қайраткерінің тарихпен шұғыл-данып, көзқарасын көрсетуі өте сирек кезде-сетін жағдай. Тіпті жоқтың қасы десек артық айтқан болмаспыз.

(3) Қазақтың тарихы уа Шежіресі туралы, Адам шежіресі, Ихтилафлар, Түрік, Нух, Нухтан бергі силсиле уә шежірелер, Қойлы-Атығай шежіресі, Даңқой, Тәтекек, Күтекек, Төкек ауылы, Тәткек маса, Тәткек-Түбек, Кесек, Сарыт шежіресі, Қиял, Қошқар, Дауқара шежіресі, Қара ағаштың шежіресі, Мала баласы-Есалы баласы, Керей шежіресі, Найман шежіресі, Айтымбет шежіресі, Қарамолда, Қарауыл шежіресі, Атқы шежіресі, Жауар шежіресі, Сары шежіресі, Мунтық, Найман шежіресі, Керей шежіресі.

(4) Глоссалар жазылған беттер мыналар: 17, 19, 20, 21, 22, 23, 27, 28, 29, 31, 32, 33, 34, 36, 38, 43, 45, 44, 48, 81, 82, 91.

(5) Жазылмай қалып кеткен беттері мыналар: 1-11, 13-17, 25-26, 47, 49-79, 85, 88-89, 99, 101, 103-180 беттердің арасы бос қалған.

(6) Қосымша жабыстырма жапсырған беттер; 18-беттің шетіне қосымша ашылатын парақ іспетті етіп «Келіспеушілік» деп қарсы пікірлерді, 22-23 беттердің ортасына “Желден келген жеті рулар” деп бір бетіне екінші бетіне 22-беттің жалғас сызбаларын жапсырған.

(7) Бәйт (өлең): Болма ғафыл шұғыл дүниемен ей әһлі қалам, Келді кезек сіздерге жаз қылмаңыз соң нәдәм (өкініш). Өлсең жазуыңмен атың аталар, Өліммен барлығың болған уақытта кәлғадам (жоқ тәрізді). (Құрбанғали Халидов)

(8) Мақал: Мән дәғи фә ғәлейһи әл баян [Кімдекім дау көтерсе, дәлелін келтірсін]. Эт тәрих: филмун иәжису фиһи ғән хауадис әд дүня [Тарих: дүниеде болған жағдайларды қарастыратын ғылым]. Өн әл һәдәя ғәлә микдәри мәдиһә [Силық берілген адамның деңгейіне қарай болады.] (с-203) Тәғлим әл дәләһ әл һәндәсияти фәрду ғайнун ғәлә әһади [Инженерлік білімді үйрену әркімге парыз ғайын.] 344 һ.

(9) 1-Алғы сөз (мұқаддима), 2-Тарих 3-Түрік тарихы, 4-Түрік туралы мағлұмат, 5-Ақуамы турание, 6-Нух ғамның [ғәлейһиссәләмның] 4 ұлы..., 7-Түрік қауымдары..., 8-Тарихде белгісідер, 9-Тарихде белгісідерінің баулары, 10-Қытайлар, 11-Япондар, 12-Финлар, 13-Қалмақтар, 14-Шоқшылар, 15-Филак, Коряк, Айнылар, 16-Қарлық, 17-Такрин, Ойрат, 18-Томат, Ұнғут, 19-Меркіт, Қаранот, Ормауыт, Қоңқымар, Барын, Соқот, Оқылан, Баяуыт, 20-Ноғайлы, 21-Қыбшақ, 22-Жүз, 23-Найман,

24-Қоңырат, 25-Қырғыз, 26-Татарлар, 27-Сиянпи, Жорхыни, Қытай татары, 28-Кидани, Тонғос, Манжу татарлары, 29-Яқутлар, 30-Бориятларда, 31-Долиғанларда уиырлар, 32-Жалайыр, 33-Керейіт, 34-Түрік ханлары, Өзбектер, 35-Ноғай, 36-Мешер, 37-Башқұрыт, 38-Типтар, 39-Қанды, 40-Ұйғыр, 41-Ауарлар, 42-Алтай түріктері, 43-Пишних, 44-Түркімен, 45-Ғусманлы түріктері, 46-Оғыз түріктері, 47-Саксын, 48-Арғын, 49-Ұлсы, 50-Серкеш, 51-Карей, 52-Хоңлар, 53-Самойдлар, 54-Манғұл қауымы (71 түрлі қауым болды), 55-Маңғұл хандарының тарихы 56-Шыңғыстың зухуры, 57-Түрік қауымдарына жалпы бір назар, ондағы мәдениет... 58-Түріктерде егіншілік, 59-Түріктерде сауда тижарат, 60-Түріктерде санағат, 61-Түріктерде жазу-сызу, 62-Түріктерден қалған әсәр қадимеләр, 63-Түріктерде хұкумат, 64-Түріктердің низамлары, 65-Түріктерде ғәскерилік, 66-Түріктерде дин, 67-Түріктерде ғылым уә мағфират.

(10) 1) Ертедегі білгір адамдарымыздың бұл тарих туралы асыл сөздерін, білімдерін жазып қалдырмағандықтан заа болды, азда болса білгенім заа болмасын.

2) Кейінгілерде ең азы осы сөздерді, тарихтерді, шежірелерді білмеушілері көп, солар білсін, үйренсін, мағлұмат алсын, соларға азда болса қолғабыс болсын деп жаздым.

3) Тарихте, шежіреде бәрі болмасада, кейбірі болса да, азда болса керек қылушы-ларға, ізденушілерге «Тарихи материал» бол-сын деп жазып қалдырдым.

(11) Глоссалар жазылған беттер мыналар: 7, 122, 15, 41, 44, 51, 52, 53, 56, 62, 64, 72, 83, 84, 87, 88, 92, 101, 110, 112, 124, 126, 128, 131, 132, 134, 141, 171, 172, 174, 175.

(12) Таблица сызылған беттер мыналар:

(13) Сары түсті жолақты қағазбен жапсырылған беттер мыналар: 43, 44, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 81, 82, 83, 84, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 121, 122

(14) Түрік тарихының ішіндегі жапсырма-лар тіркелген беттер мыналар: 6-7, 132-133, 176-177 беттердің арасында жарты беттік жапсырмалар тіркелген.

(15) Бос қалған беттері мыналар: 10, 20, 21, 22, 23, 24, 45, 46, 60, 118, 127, 137, 138, 139, 140, 178.

(16) Сөз алынған жоқ тарихлар есім-лері: «Тарих рушди», «Жәмиғут тауарих» хукімдердің ахуалы және инсан хақында иесі Рашидин Әбу Мұхаммад Ғаммар даула қазидур, Китабут таузихат, Расайла султаня бар. Бұда Рашидидікі, Раудатус-сафа, Фарсиша «Тарих хайдарии», Құтадғу білік, Юсуы..., Бабыр нама, Бабыр темра аулады, Хадайкал хақайық фи зайлеш-шиқақ, АтаулАллаһ ибн Яхия Нуғайдүр, Сабғу сайяр, Мұхаммад Рида афанди, УУнаме (Угнаме) Ханның дастаны, Жиһан наме, Сахиби Әбу Сағидтыкі, Китабул камил, Ибнул асир дікі, Муғжамул булдан, Яхт әл-Хамуидікі, Әсарул билад, Қумауинидікі, Тарихул Балғар, Қади Нұғман ибн Яғқубтікі, Тәмәддунул ислами, Жумаржи Зайданидікі, (Бары 15, жоғы 17, барлығы 37 тарих).

(17) Мұнда тарихи мағлұмат алған кітаптарым: 1) «Қамусул ағлам» мұжаллад шығарушы Түркия ғалымы Ш.Сами 1910 Ыстанбулда Миһранда басылған. 2) Мустафадул әхбар, Фадыл Шиһабуддин Маржани 1885-жылда Петербуртта. 3) Тауарих хамса, Құрбанғали Халдиев 1910-жылда Қазанда, 31 жыл жинаған. 4) Муфассал тарих қауым түрки, Хасан Ата Мұхаммад Ғабаши 1909-жылда Уфа Шарқда. .. Қазанда имам уа қази. 5) Тарих шажара түрік, Әбулғәзи Махази Рашид-дин ибн Араб хан Шыңғыс нәсілінен. 6) Кашғар тарихи, Мұхаммад Ғатиф, Ыстанбул 1880-Миһранда. 7) Түрік

тарихи, Сами Фисам әфәнди. 8) Қазақ ссс тарихы, Баймаханов 1960-жылда Алмадыда латынша. 9) Уақытындағы газеттерден, (Сатсиялды-Қазақстан, Қазақ-әдебияты). 10) Олжабай Барлыбайұлының қолжазба нызамындан. 11) Халық аузынан, т.т.

(18) Иоганн Фридрих Блү менбах (Блюменбах, немісі Johann Friedrich Blumenbach; 11 мамыр 1752, Гота - 22 қаңтар 1840, Гёттинген) атақты неміс анатомы, антрополог және натуралисті; медицина ғылымдарының профессоры.

(19) Чэнь Ханшэн (Chén Hànhshèng); 1897 - 2004) - социолог, тарихшы және тыңшы

(20) Момақан Ғабдолжаббарұлының тәржәмәи халі: Көкшетау облысы, қазіргіше Шкалов ауданы, Абай совхозы (ескіше шаруашылық Тәттібай ауылы) ішінде (шын аты Оразхалық), Ғабдолжаббарұлы (қазақ екі атсыз жүрмейді Әлжаппари) Әли ұлы деген кедей шаруаның ғайлесінде [отбасында], миладша 1898-нші жылында октабр жұлдызында [қазан айында] туған.

(21) Ескерту: Жоғарғы түрік тарихын, және осы қазақ тарихын екеуін де біріктіріп, 125 қағаз 250 бет қып жазып Алматыдағы қазақ тарихының зерттеушіге пошта арқылы бандрольмен 1968-жылы VII/31-і күні жөнелтілді квантансы нөмірі "52" мінекей жабырылды. Момақан Ғабдолжаббар

(22) Сары түсті жолақты қағазбен жапсыр-рылған беттер мыналар: 9, 10, 11, 12, 13, 14, 51, 52, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180.

(23) Қазақ тарихының ішіндегі жапсыр-малар тіркелген беттер мыналар: 42-43, 60-61, 64-65, 96-97, 98-99, 122-123, 126-127, 160-161, 180-181 беттердің арасында жарты беттік жапсырмалар тіркелген.

(24) Бос қалған беттері мыналар: 8, 24, 54, 62, 63, 64, 87, 88, 156, 164, 165, 166.

(25) 1-Мұқаддималары, 2-Қазақ туралы, 3-Бастаушы тарихы, 4-Қазақтың Қайдан шыққаны (Абай), 5-Алынша хан, 6-Қазақ Түріктері, 7-Қазақ тарихы, 8-Қазақ Манғолдан шықтыма? 9-Қазақ ғарабақ (арабақ) бармайды, 10-Қазақ деген ат ертеде болғанба? 11-Қазақ аты қайдан қойылды? 12-Қазақ аты аталуына дәлел, 13-Қазақ қалқының жері, 14-Қазақ баласының Шыңғысқа кездесуі, 15-Қазақтардың әдебиеті, 16-Қазақтардың мәдениеті, 17-Қазақтардың исламға келуі, 18-Қазақтардың тілі, 19-Қазақ хандарының тарихы, 20-Абылайдың хан сайлануы, себебі, 21-Абылайдың соғыстары 89 беттен, 22-Абылайдың қалмақпен тиыштық шарыт жасауы, 23-Абылайдың мажарлары.... 24-Абылайдың ықбалының төмендеген себебі, 25-Қазақтардың Русиаға қосылуы, 26-Тағы да толқып ақылдасулары туралы, 27-Қазақтарды қаратуға қытайдан өкіл келді, 28-Русиаға қарауға қарсы болғандар, 29-Тәуелсіз хандар туралы, 30-Пуғаш уақиғасы, 31-Бөгембайдың өлгенін есірткені Абылайға, 32-Тәуелді хандар туралы Уәлиханның сайлануы, 33-Тоқтамыстың сайлануы, 34-Абдалғайыз, Абдәлхайыр, Нұрғали, 35-Айшуақ, Жәңгір, 36-Қазақ хандығы 160жылға дейін созылып, ақыры Русқа қарауы, 37-Русмен Қытайдың 1860 жылғы муғһадесі, 38-Шәһарлардың салынулары, 39-Туралы сөздер, 40-Ертеде бұл жерлерде кім болған? 41-Қазақ қалқы туралы Құрбанғали Халидовтың жазғаны, 42-Луғаттардың шешуі, 43-Қазақ билерінің әділдігі, 44-Қазақтардың Муфтиден бөлініп қалғаны

(26) Құрбанғали бин Халид: Қазақ халқы-ның

һәммасын тәфтишке алған. Естіген білгенінден бір нәрсе қалдырған, жазған. Өз ұлтым емес деп, яке оқымаған бәдауи деп кемсітбеген. Бір сөзін ескерусіз тастамаған. һәммә сөзге мағына берген, тәржімәлаған. Хатта бір шалдың зиратына [қабірі жайлы] дейін жазған. Көріп тұрсыз.

(27) Башқұрт-Татар жазушысы, шығыс-танушы ғалым, дін қайраткері (А.Б.)

(28) Жолақты парақтар мына беттер: 9-14, 51, 52, 65-70, 89-126, 141-152, 157-163, 167-180 беттер арасы,

(29) Глоссалар жазылған беттер мыналар:

(30) Журналдың кіріспе бөліміндегі жазылғандар: «Бұл қолжазбаның тағдыры қызық, Автор айтулы тарихшы емес, дін адамы. Кезінде Көкшетаудағы Науан Хазірет медресесін бітіріп, молдалық құрып, біраз жыл бала оқытқан, Кеңес үкіметі орнағаннан кейін де дін жолынан таймай, сол үшін көп жылдар бойы қуғын сүргін көрген. Сібірге, содан соң Алтайға жер аударылып, атамекеніне елуінші жылдардың шенінде оралып, Көкшетау мешітінің имамы болған Момақан молда, яғни Момақан Әлжаппарұлы Әлиев. Қолжазбасы да автордың өзімен тағдырлас тәртізді. Тегінде, төңкеріске дейін жазылып, талай жыл автордың қоржынында сақталса керек. Өйткені тілінде, бүгінгі жазу, сөйлеу мәнерімізден гөрі, осы ғасырдың басындағы жазба тілінің сарыны басым: араб, түрік, шағатай-парсы сөздері аралас жүреді. Бірақ оқыған адамға барлығы да түсінікті. Кезінде автор оны еш жерге ұсынбай, қолмен жазып екі-үш дана етіп көбейткен сияқты. Соның бір данасы Момақан молда 1969 жылы жетпіс тоғыз жасында қайтыс болғаннан кейін Омбы облысында тұратын дос-жар таныс адамдарының қолына түседі. Одан журналист Мендігүл Шыңдалиева алып, Сұлтанмахмұт Торайғыров атындағы Павлодар пединститутының профессоры Еркек Өтебаевқа тапсырады. Ғалым көп еңбек сіңіріп, мұны осы күнгі әріпке көшіріп, редакцияға жіберген еді. Қолжазбаның аты – «Түрік-Қазақ тарихы». Оқып көрсек, назар аударатын мезеттері баршылық, біраз мағлұмат алғанға болғандай. Автордың бұдан басқа да жазғандары аз емес, ұлт тарихына, ұрпақ тәрбиесіне ден қойып, ел өмірін терең зерделеген ғұлама да кісі болса керек. Сол қолжазбаның бір тарауын оқырман назарына ұсына отырып, Момақан Әлиевтің тағы басқа пайдалы еңбегін білетіндер болса, журнал ұжымымен хабарласар деп сенеміз» деген.

(31) Осы "Тапсырыс хаттың" төменгі тұсында: "Басында бисмиллә, ішінде Аллаһ, Құдай деген сөздер бар, оны аналар жек көреді десең көшіріп тастаңыз", - деп жазған.

(32) Папка №1672. I-II. Всего: 243. Момақан Әлиевтің "Түрік, қазақ тарихы." 1. Тапсырыс қат, 1968, 2. Жазушының өмір баяны, 3. Түрік - тарихы, 4. Алғы сөз мұқадаама, 5. Бір-екі ауыз бәйіт, 6. Тапсырыс 1965, 7. Бастаушы, 8. "Түрік-қазақ тарихы туралы", 9. Нұхтың ұрпақтары, Нұхтан 4 ұл болады, 10. Менің пікірім, 11. Япон қауымы, 12. Фин қауымы, 13. Қалмақ, 14. Қашғар тарихы, 15. Шаш қауымы, 16. Қарлық елі, 17. Тікрин (яки Шікрин) елі, 18. Ойрат елі туралы, 19. Томат елі, 20. Үнкит елі, 21. Ұсақ елдер, 22. Ноғай елі, 33. Қыпшақ елі, 34. Найман елі, 35. Найман елінің жері, 36. Қоңырат елі, 37. Қырғыз елі, 38. Қырғыздарға жабылған жала, 39. Қырғыздардың Шыңғысқа кездесуі, 40. Қырғыздардың бұл Сарыарқаға келуі туралы, 41. Татарлар туралы, 42. Татарлардың атақты ғырқалары, 43. Татарлардың мағишат тіршілігі, 44. Сианли татарлары, 45. Жүржин татарлары, 46. Қытай татарлары, 47. Тұңғыс татарлары, 48. Якут қалқы. 49. Буряттар туралы, 50. Долиғанлар, 51. Дәуірлер, 52. Үйсін, Жалайыр, 53.

Керейіт елі, 54. Өзбектер, 55. Мешарлар туралы, 56. Башқұрттар, 57. Типтар, 58. Қаңлылар, 59. Ойғурлар, 60. Идарлар, 61. Идарлардың асылы, 62. Идарлардың ыдырауы, 63. Алтай түріктері, 64. Бишниғлардың әлсіреуі, 65. Түркмен қалқы хуаризм. 66. Ғұсманы түріктері, 67. Өғүз түріктері, 68. Өгіздің тәржіме халі, 69. Сиқсин қауымдары, 70. Ұлыс түріктері (қазақ қалқы), 71. Ұлыс қалқы, 72. Сақ, 73. Серкеш, 74. Карей (не құраллар, не керейлер), 75. Хоңлар - арабша һунлар, 76. Сайнед қауымы, 77. Манғұл қауымы, 78. Манғұл халықтарының тарихы, 79. Шыңғыс-Томошин, мұның төрт ұлы болған, 80. Шыңғыстың зуһыры, 81. Ислам діні келген соңғы, түрік балаларының халі, 82. II-бөлім “Қазақ тарихы”, 83. Балғарлардың исламияты, 84. Түріктердің Қайдани Татарлары, 85. Фарсы падшаларынан хисраулар, 86. Түріктерде ертеде егіншілік, 87. Түріктерде ертеде сауда тижараты, 88. Княз Крупаткин сөзінен. Түріктерде жазу-сызулар, 89. Түріктерден қалған есәр уақиғалар, 90. Түріктерде үкмет, 91. Түріктерде нызам, закон, 92. Түріктердің әскерлік жұмыстары. 93. Түріктерде дін, 94. Түріктерде ғұлум мен мағрифат, 95. Түріктерден шыққан ғалымдар. 96. Ақуам туранилер туралы шолулар, 97. Осыған қарай Жамбыл Жабайұлының айтқаны, 98. Қазақ тарихының беттері, 99. Кіріспе сөз. Қазақ тарихы, 100. Қазақтың (ұлыс балаларының тарихы туралы), 101. Қарақұрым туралы, 102. Ұлыс балалары (Қазақ) Манғұлдан шықты ма? 103. Ұлыс балалары Ғарабқа бармайды. 104. Қазақ деген ат бұрын болған ба? 105. Сол ұлыс балаларының Шыңғысқа кездесуі, 106. Ұлыс балаларының тегісінен Шыңғысқа қарауы, 107. Ұлыс балаларының Шағатай тұқымынан бөлінуі. Жошы тұқымына қарауы, 108. Ұлыс балаларының Сары арқаға келуі туралы. 109. Ұлыс түріктері, қазақтар, 110. Иланша хан, 111. Қазақ, 112. Қыпшақ, 113. Алаш, 114. Өзбек, 115. Қайтадан қазаққа оралайын, 116. Қазақтың мәдениеті, 117. Қазақтың тілі туралы, 118. Қазақтың жері туралы, 119. Қазақ балаларының бұл жерлерге бөлінді, 120. Мұнда болмаған мен есіңізде болсын, тауарих, тарихтар туралы мынадай кітаптар, 121. Қасым мен Уәліні хан сайлауы, 122. Тоқтамыстың хан сайлануы, 123. Қалмақ пен Қазақтың соғыстары туралы, 124. Қалдан-Серең, Жоңғар ханы.

(33) Мазмұнға алынбаған қауымдар мыналар: 1-Шоқыш қауымы, 2-Филаклар, 3-Корьяклар, 4-Айн яки Айну халықтары, 5-

(34) Мұндағы мәлімет алған кітаптарым төмендегіше:

1) Камус-ал-ағламдан 6 том. Шығарушы Түркия ғалымы Сами, 1910-жылы Ыстанбулда миранда басылған. 2) Мұстафада-ал ахбар, 1 жүз, Фазыл шиһабұддин Маржани, 1885 жылда Питербғыда. 3) Тауарих хамса, Қурбанғали Қалидов, 1910, Қазанда, 21 жыл жинаған. 4) Муфассал тарих-қауым түрки, Хасан Ғата и Мухаммад Ғабаш, 1909 Уфа шарқда. 5) Тарих шежіре түрк, Абулғазы хан, (Махази Рашидаддин тарихы), бин ғараб Мухаммедхан, Шыңғыс нәсілінен Қазанда имам уақазидур. 6) Кашғар тарихы, Мухаммед Ғатыф, 1880 Мийран Станбулда, латынша жазылған. 7) Түрік тарихы, Сами Ғисам Әфәнди, Басы жоқ, қайда басылғаны белгісіз 8) Қазақ СССР тарихы, Баймаханов, 1960-жыл, Алматыда. 9) Газеттерден де, “Қазақ әдебиеті”, “Социалистік Қазақстан” 10) Қалық аузынан 11) Қазаты балалары қолжазба шығармаларынан алынды. М.

(35) 1-Тарихи рахиди. 2-Жәмиғуттауарих, Бұл екі тарихыты манғол хукүмдарларының ахуалы уә нисабы хаққында Рашид әддин бин Абулфадл шығарған. 3-Китаб әт Таудихат, Мұхаммад бин Ғимадуддәуләһ Фазуинидр. 4-Рисала Султаниаһ, бұ да Рашид әддиндікідір. 5-Раудатул дуға, иесі мағлумсуз. 6-Тарих Хайдары, фарсша, иесі Хайдар деген адам. 7-Хадаиқ әл Хақаиқ фи зәйли шиқак, Атауллах бин иахя, татаршадр, 8-Сәбға сияр, Мұхаммед Рыза Әфәндінікі. 9-Өгіз ханның дастаны, иесі мағлумсуз. 10-Жиһаннаме, иесі Әбу Сағиддур. 11-Китаб әл Камил, Ибнул Ясирдікі. 12-Муғжамуль булдан, Яқут Хамуидікі. 13-Әсәрул биләд, Қазуинидікі. 14-Тауарихуль булғар, Қади Нуғман бин Яғқубдікі, 15-Тамдин әл ислами, Жорджи Зидандікі, Ғарабша. 16-Ислам милләти, Ғирфан Заде (Тамдин әл исламидан махуз) Татарша. 17-Бабарынама, Ақсақ Темір әулады Бабыр патшаның басынан кешкен ахуалды сөйлеген. 18-Құдатғу білік, “Юсуф Қадырхан. Тарафындан Сыдиқ Бурахан такдим қылынғанда оған хас ат қойылмаған екен. “Құдатғу білік” Артынан қойылғанда тамеңда жазылады. Білік-ғылым мағынасында құд (яки құт) ғарабидір. Құтупдан алып жеңілдетілген. Құтуп әр нәрсенің сипатына, қарарына, тұтқасына айтылады. Мұнан аңданады, ол адамға бақыт қарарланды дейек болады. Қазақша Құтды болсын деген сияқты. Яғни білімді қарарландырушы, құтайтушы мағынасында, ғарабша Құтп әл ғилм мағнасында. Бұл ойғыр тіліндедур, Момақан Әлиев.

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

Адилбек Бекболат

оқытушы, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан, email: adil_kz.tr.87@mail.ru, ORCID ID 0000-0002-2041-5647

Нурлан Евфратович Каирбеков

аға оқытушы, PhD, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан, email: nurlan.kairbekov@mail.ru, ORCID ID 0009-0001-2837-4309

Адилбек Бекболат

преподаватель, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, email: adil_kz.tr.87@mail.ru, ORCID ID 0000-0002-2041-5647

Нурлан Евфратович Каирбеков

старший преподаватель, PhD, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, email: nurlan.kairbekov@mail.ru, ORCID ID 0009-0001-2837-4309

Adilbek Bekbolat

Lecturer, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, email: adil_kz.tr.87@mail.ru, ORCID ID 0000-0002-2041-5647

Nurlan Kairbekov

Senior Lecturer, PhD, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, email: nurlan.kairbekov@mail.ru, ORCID ID 0009-0001-2837-4309

ҚАЗАҚСТАНДЫҚ КИНОДАҒЫ ТАРИХИ ЖАДТЫҢ ҚАЙТА ЖАҢҒЫРУЫ МӘДЕНИ БІРЕГЕЙЛІктің КӨРІНІСІ РЕТІНДЕ

¹Д.А. Маткерим, ²М.Б. Жаксылыкова, ³Ж.Б. Болдыков

АҢДАТПА

Бүгінгі таңда мәдени бірегейлік мәселесі бұрынғыдан да өзекті және жан-жақты талдауды қажет етеді. Әлемде жаһанданудың ықпалынан көп өзгерістер орын алған сайын, қоғам сан құбылып, өзгеріске түсуде. Бұл мәдени бірегейлік тақырыбы сан қырлы және көп деңгейлі мәселе болғандықтан егжей-тегжейлі зерттеуді қажет етеді. Әсіресе, қазіргі заманда кең етек алып отырған медиатеchnологиялардың әлемді жаулап алған жағдайында өскелең ұрпақтың фильмдер мен медиа өнімдерге деген қызығушылығының артуы, өз ұлтының ерекшелігін, болмысы мен бітімін, ділі мен дінін, тілі мен тарихын тануына кедергі болып, қиындықтар тудырады. Бұл мәселенің өзектілігі жаһандану шағында ұлттық құндылықтар мен төл мәдениеттің сақталуы және дамуына түрткі болады. Бірегейлікті құру – заманауи мәдени қоғамды қалыптастыруға мол мүмкіндік беретін ұғым болғандықтан дәстүрлі құндылықтарды қайта қарастыруды және оларды жаңаша қабылдауды талап етіп, ұлттық және мәдени бірегейліктің бұрмаланбауына, әлсіремеуіне тиянақты еңбек етеді. Бұл мақаланың мақсаты – «тарихи жады» түсінігін пайдалану негізінде қазақ киносының даму контекстіндегі мәдени бірегейлікті ашу. Бұл мақсатқа қол жеткізу үшін авторлар постколониалдық дискурстағы тарихи жад, мәдени жад пен тарихи жарақат ұғымдары арқылы қазақстандық кинодағы мәдени бірегейлік бейнесін анықтау міндетін алға қояды. Авторлар мәдени бірегейлік бейнесін көрсетуде мәдени талдау, өнертанушылық-кинотанушылық тәсілдерін қолданып, қазақстандық кинодағы мәдени бірегейліктің маңызды орнын анықтап береді.

Түйін сөздер: кино, қазақстандық кино, медиамәдениет, тарихи жад, мәдени жад, бірегейлік, мәдени бірегейлік, постколониалдық зерттеулер.

¹ Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

² Темірбек Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы, Алматы, Қазақстан

³ Қолжазбалар және сирек кітаптар орталығы, Астана, Қазақстан

Автор-корреспондент:
Маткерим Д.А.,
matkerim85@mail.ru

Мақаланың сілтемесі:
Маткерим Д.А.,
Жаксылыкова М.Б.,
Болдыков Ж.Б. Қазақстандық кинодағы тарихи жадтың қайта жаңғыруы мәдени бірегейліктің көрінісі ретінде // Адам әлемі. – 2024. – №4 (102). – Б. 64-73.

Возрождение исторической памяти в казахстанском кино как отражение культурной идентичности

Аннотация. Сегодня вопрос культурной идентичности более актуален и требует всестороннего анализа. По мере того, как в мире происходят изменения под влиянием глобализации, общество меняется и претерпевает изменения. Данная тема культурной идентичности является многогранной и многослойной проблемой, требующей детального изучения. В частности, растущий интерес молодого поколения к фильмам и медиапродуктам в условиях современных медиатеchnологий, завоевывающих мир, создает трудности в сохранении и пропаганде уникальности своего народа, существования и мира, языка и религии, языка и истории.

Актуальность этого исследования будет способствовать сохранению и развитию национальных ценностей и культуры в условиях глобализации. Создание идентичности – концепция, позволяющая создать современное культурное общество, требующее переосмысления традиционных ценностей и нового их восприятия, однако этот процесс иногда приводит к искажению или ослаблению национальной идентичности.

Цель данной статьи – раскрыть культурную идентичность в контексте развития казахского кино на основе понятия «историческая память». Для достижения поставленной цели авторы выдвинули задачу определения образа культурной идентичности в казахском кино через историческую память, культурную память и историческую травму в постколониальном дискурсе.

Авторы определяют важное место культурной самобытности в казахском кинематографе, объясняя ее дискурсивный характер, используя культурологический анализ, искусствоведческие и кинематографические научные методы в показе образа культурной самобытности.

Ключевые слова: кино, казахское кино, медиакультура, историческая память, культурная память, идентичность, культурная идентичность, постколониальные исследования.

The Revival of Historical Memory in Kazakh Cinema as a Reflection of Cultural Identity

Abstract. Today, the issue of cultural identity is more relevant and requires comprehensive analysis. As the world is changing under the influence of globalization, society is changing and undergoing changes. This topic of cultural identity is a multifaceted and multi-layered problem that requires detailed study. In particular, the growing interest of the younger generation in movies and media products in the context of modern media technologies conquering the world creates difficulties in preserving and promoting the uniqueness of their people, existence and the world, language and religion, language and history.

The relevance of this study will contribute to the preservation and development of national values and culture in the context of globalization. Identity creation is a concept that allows for the creation of a modern cultural society that requires a rethinking of traditional values and a new perception of them, but this process sometimes leads to the distortion or weakening of national identity.

The aim of this article is to reveal cultural identity in the context of Kazakh cinema development on the basis of the concept of «historical memory». To achieve the goal, the authors put forward the task of defining the image of cultural identity in Kazakh cinema through historical memory, cultural memory and historical trauma in postcolonial discourse. The authors define the important place of cultural identity in Kazakh cinema, explaining its discursive nature, using cultural analysis, art history and cinematographic scientific methods in showing the image of cultural identity.

Key words: Cinema, Kazakh Cinema, Media Culture, Historical Memory, Cultural Memory, Identity, Cultural Identity, Postcolonial Studies.

Кіріспе

Дүниежүзінің әлеуметтік-мәдени дамуы жаңа түрге көшіп, жаппай жаһандануға бейімделгені және мультимедиалық мәдениеттің ықпалы мен қоғамдық өмірдің күрделенген жағдайында бірегейлік мәселесі шынымен де ерекше өзекті. Бұл контексте Қазақстан үшін мәдени-этникалық бірегейлікті сақтау және оны жаңғырту мәселесі маңызды және стратегиялық сипатқа ие. Себебі, мәдени және этникалық көптүрлілікпен қатар, ұлттық бірегейлік пен қоғамдық ынтымақтастықты сақтау – мемлекет пен қоғамның тұрақтылығы үшін өте маңызды.

Кеңес Үкіметі тұсында қазақтардың мәдени-шаруашылық жағдайы көшпеліліктен жаңа өмірге бейімделіп, ал ұлттық-тарихи және рухани құндылықтардың нығайуы өзге идеологияның салдарынан басқа арнамен жүре бастады. Қазақ халқының дәстүрлі мәдениеті елеулі маргинализацияға ұшырап, бұл көптеген ұлттық құндылықтардың жоғалуына, сондай-ақ қазақ қоғамының өміріндегі күрделі, тағдырлы өзгерістердің себебінен тарихи-қоғамдық, әлеуметтік-мәдени жарақаттарға ұласты. Еліміз ертеден аңсаған тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейінгі жылдары рухани құндылықтарды қалпына келтіру үшін ұлттық сананың

дамуы барысында төл мәдени мұраларымызға деген қызығушылық артып, өткен тарихымыз бен салт-дәстүрлеріміз, әдет-ғұрыптарымыздың қайта жаңғыруы байқалады. Қазақ халқының өзін-өзі тануға, өзіндік ерекшелігі мен бірегейлігін сақтауға, оның бай мәдени-рухани мұрасы мен тарихи тәжірибесіне жаңаша көзқарас туындап, жаңғыртуға деген ұмтылыс-тар күшейді. Бұл, әсіресе, гуманитарлық ғылымдар саласында қатты сезіліп, іргелі зерттеулердің өзегіне айналды.

Мәдени-этникалық бірегейлікті анықтау мәселесі – гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар саласындағы маңызды тақырыптардың бірі. Бұл мәселе көптеген батыс ғалымдары Бенедикт Андерсон, Эрнест Геллнер, Эду Кедури, Энтони Смит, Эрик Эриксон, Самюэль Хантингтон еңбектеріне арқау болған. Ресейдің постколониалды дискурсында атақты философтардың бірқатар зерттеулері осы мәселеге арналған, олардың ішінде: Валерий Бадамаев, Чими-за Ламаажа ізденістерін атап айтуға болады. Отандық әлеуметтік-философиялық зерттеулердің ішінде мәдениеттанушы Алма Мирзабекова ұсынған ғылыми көзқарастары мен теориялық тәсілдерін бөліп айтуға тұрарлық. Аталған зерттеулер мәдени-этникалық бірегейліктің қалыптасуы мен дамуы, сондай-ақ оны сақтау мен дамыту механизмдерін түсінуге

және қазіргі қоғамның әлеуметтік, мәдени құрылымдары жайындағы ұғымның көкжиегін кеңейтуі үшін маңызды.

Қазіргі қоғамда мәдени-ұлттық (этни-калық) бірегейлікті анықтау мәселесінің өз өзектілігін жоғалтпауының себебі сол, аталған ғылыми проблема әлеуметтік ортадағы мәдени-рухани үдерістердің дамуына тікелей әсер етуінде. Бұл тақырыпты зерттеу мәдени бірегейлікті сақтауға, ұлттың өзін тануына және көпұлтты қоғамда тұрақтылықты қамтамасыз етуге зор септігін тигізеді. Қазіргі қоғамның даму жағдайында бірегейлік түсінігінің сан алуан сипаты мен түрлерінің пайда болып жатқанын ескере отырып, этникалық және мәдени бірегейлік мәселесін тереңірек зерттеу қажеттілігі туындайды. Өйткені аталған бірегейліктің екі түрі ұлттық құндылықтардың арзандап, жойылуына аз қалған шақта ұмыт болған тарихи жақтың жаңғыруына негіз болатын қос элемент екені түсінікті.

Бұр ретте авторлар мәдени бірегей-лікті этникалық бірегейліктің негізгі элементтерін қамтыған түсінік ретінде қарастырады. Мұнда мәдени бірегейлік – тіл, діни рәсімдер мен дәстүрлер сияқты этникалық бірегейлік элементтерінің кешенін білдіреді. Мәдени тәжірибелерге қатыса жүріп адамдар мәдени құндылықтарды қабылдайды да, сол арқылы белгілі бір этникалық топқа тиесілігін сезініп және онымен рухани байланысты екенін түсінеді. Демек, мәдени бірегейлік адамдар мен ұлттық қауымдастық арасындағы этникалық бірегейлікті қалыптастыру мен нығайту-дың негізі болады. Мәдени бірегейлік адамның өз этникалық және мәдени тегін, дүниетанымын, рухани құндылықтарын қабылдай отырып, қоғамда өзіндік орны мен идентификациясын қалыптастыратын күрделі құбылыс. Мәдени бірегейлік отбасы, тәрбие және білім сияқты мәнді факторлардың негізінде дамиды. Жеке тұлғаның мәдени бірегейлігін қалыптастыруда қазақстандық киноның әсері бүгінгі күнде ерекше маңызды. Кино өнері – бұл қоғамның мәдениетін, тарихын, дәстүрлерін көрсететін, әрі үгіттейтін басты құрал. Кино арқылы адамдар өздерінің төл мәдениетіне деген қатынасын, қоршаған әлемді түсіну тәсілдерін, өздерінің мәдени бірегейлігін тануға мүмкіндік алады.

Жаһандану жағдайында дәстүрлі құндылықтар қайта қаралып, трансформациялануға ұшырауда. Себебі әртүрлі мәдениеттерді насихаттайтын, сан мың идеяларды арқау еткен, түрлі тақырыптарды қамтыған алуан түрлі жанрлардағы кинолар легі өскелең ұрпақтың өзі туралы

түсінігін өзгертіп, жас санасын шайқалтып, бағытынан ажыратып отыр. Осыдан туындайтын бірінші мәселе сол, жастардың өзге ұлттардағы тұлғаның мінез-құлық модельдеріне еліктеп, өз тұлғаның түбінде жатқан қазақ ұлтына тән айрықша болмыс пен ерекшелікті өткен заманнан қалған сарқыншақтың белгісі ретінде қабылдап, өз ұлтына деген менсінбеушілік сезімі ұлғайып жатқаны шындық. Ал келесі мәселе – бүгінгі қазақ жастарының замануи киноға, яғни компьютерлік эффектілер мен медиа тәсілдерге сүйеніп шығарылған фильмдерге сусап отырғандығы. Отандық кино саласындағы кино тілінің жұтаңдығы, нарративтің дәрменсіздігі, стилистикалық ерекшеліктің жоқтығы, қаһарман бейнесін сомдауда ұлтты соңынан ергізе алатын қабылеттің әлсіздігі салдарынан төл мәдениетімізді насихаттау мен сол мәдениетке тиесілі өкіл болуға арлану үдерісі кең етек алып барады. Соның салдарынан батыстық, американдық, түрік және кәріс фильмдеріндегі өзге ұлттың мәдениеті мен өмір салтының жарқын көріністері, қаһармандық бейнелері, әдемі махаббат хикаялары мен шытырман оқиғалары, экшн мен хоррор жанрының үздік әдістеріне олардың аңсарлары ауған. Алайда, бұл дағдарысты ел болып жұмыла кірісіп, шешімін табуға мол шығармашылық әлеуетіміз бар. Себебі, батыс мәдениетінен қазақты ерекшелендіретін негізгі тамыр – ол біздің дәстүрлі мәдениетіміз, діліміз бен қасиетті өнеріміз. Осы бай рухани-мәдени мұрамызды шашауын шығармай, келесі ұрпаққа насихаттау ұлт зиялыларының басты міндеті. Бұл туралы Қазақстан Республикасының президенті Қасым-Жомарт Тоқаев өзінің 2020 жылдың 1 қыркүйегіндегі халыққа жолдауында «Қазіргі міндет – ұлттың жаңа болмысын қалыптастыру, тұтас ұлт сапасын арттыру. Адам мен қоғамды уақыт талабына сай жетілдіру қажеттігін өмірдің өзі көрсетіп отыр. Жаңарған ұлт қана жаңғырған елдің жетістігін жаһан жұртына таныта алады» [1] деп баса назар аударып, ел дамуының негізгі бағдаршамы ретінде ұсынады. Халық болып бұл міндеттің үдесінен шығу үшін жойылу қатері төніп тұрған тарихи жақтың өнерімізде, мәдениет пен әдебиетімізде шашырап жатқан ұшқындарын жинақтап, сырттан келетін ақпараттық қауіптен сақтанатын қалқан ретінде қайта жаңғырту мәселесі өткір тұр. Осы мәселені шешудің тиімді бір жолы – кино өнері. Себебі, кино ұлттық-мәдени бірегейлікті сақтаудың көптеген бағыттарын ұсына алады, соның ішінде, экранда халықтың дәстүрі мен

мәдениетін насихаттайтын күшке ие.

Кино қоғамдық санаға әсер ететін бірқатар мүмкіндіктерді береді. Себебі кино қоғамдық сананы түрлендіру құралы ретінде адамдарға мәдени бағдар беретін жол сілтеуші іспетті. Зерттеуші Вадим Иванов өзінің «Өнер этникалық бірегейліктің көрінісі ретінде» атты ғылыми жұмысында (2006): «кино..., білім беру, мінез-құлық қалыптастыру, ойын-сауық сынды бұқаралық ақпарат құралдарының барлық функцияларын іске асыра алады...» [2, 18 б.] деген екен. Осы сияқты, зерттеуші Василики Лаллиоти өзінің «Әлеуметтік жады және этникалық бірегейлік: еске алу рәсімі ретінде ежелгі грек драмалық қойылымдары мысалында» (2002) мақаласында күрделі мәдени тарихтың бір бөлігі ретінде неміс киносын зерттей отырып, киноматографтың рөліне үлкен назар аударды. Ол киноны тарихи жадты көрсетудегі негізгі құрал ретінде пайдаланудың маңызы зор екенін атап өткен. Автор нақты саяси мақсатты жүзеге асыру жолында неміс үкіметі киноны саяси идеологияның қаруы ретінде асыра пайдаланып, өз мүддесіне әскерді жұмылдыра жұмыс жасатқанын баса айтады. Осылайша, зерттеуші кино адам санасын манипуляциялауға мол мүмкіндік беретін, жақсылықты да, зұлымдықты да санаға қатар сіңіретіндігін дәлелдеп береді [3, 19 б.]. Бұл ойды постмодернизм философы Жан Бодрийярда қуаттайды, ол «Кино бұқараның көңілін көтеру өнері немесе атақты режиссерлердің, актерлердің, сценаристтердің шығармашылық жетістігі ғана емес, сонымен қатар мәдени және этникалық бірегейлікті көрсететін рәміздер, құндылықтар мен мінез-құлық модельдерін құруға арналған кеңістік» [4, 23 б.] деген. Ғалымдар Юрий Лотманның, Жан Бодрийярдың, Жиль Делездің, Жак Дерриданың постструктуралистік көзқарастағы еңбектерінде кино мәдениет институты ретінде оның стереотиптері мен құндылықтарын, сондай-ақ мәндері мен нышандарын алға тарата отырып, бірегейліктің белгілі бір түрлерін қалыптастыруға әсер ететіндігі айтылады. Киноның тарихи жадты құрудағы ролі мен оның әлеуметтік-мәдени, ұлттық-этникалық, гендерлік, ұжымдық бірегейліктерді көркем бейнелеудегі маңызын қарастырған В.Буденкова, Т.Дашкова, А.Доброницкая, В.Михайлин, А.Усманова, А.Колотова, Н.Хренова және тағы басқалардың еңбектерінде ұқсас пікірлер кездеседі. Бізде осы бағыттағы зерттеулерге ден қойып, кино – бұл көрермендердің ішкі дүниесіне, әлемді қабылдауына әсер етіп, олардың

мәдениетіне деген көзқарасын негіздейтін қуатты құрал екеніне келісе отырып, ол әртүрлі мәдениеттердің бірегейлігін көрсететін, ұлттық және жаһандық контексте мәдени бірегейліктің бейнесін жасайтын кеңістік ретінде қарастырамыз.

Мәдени және ұлттық бірегейлік бейнесін құрудағы киноның ролін зерттеуге арналған көптеген жұмыстардың ішінде Дебора Эшер Барнстоун мен Томас О. Хаакенсонның «Неміс бірегейлігінің өкілдері» еңбегін атап өту керек. Шелдон Сяо-пенг Лудың «Трансұлттық Қытай киноларының бірегейлігі, ұлты, жынысы», Сара Барроудың «Көлеңкеден тыс: «Жаңа» Перу киносы, ұлттық бірегейлік және саяси зорлық», Лаура Адамстың «Біз Орталық Азияға постколониалдық теорияны қолдана аламыз ба?», қазақ зерттеушілерінің арасынан Гулнара Абикееваның «Қазақ киносының қысқаша тарихы: Шәкен Аймановтан Эмир Байғазинге дейін» атты еңбектеріне назар аударамыз.

Мәселенің зерттелу деңгейін талдау мәдениеттану ғылымында қазақ киносы контекстінде мәдени-этникалық бірегейлікті құру әдістері туралы толық түсініктің жоқтығын көрсетеді. Қазақ кинотану мектебінің отандық кинематографияның тарихы мен теориясы бойынша жасайтын зерттеулері мен бірнеше жүздеген басылымдардың болуына қарамастан, бұл мақалада қарастырылған мәселе, өкінішке орай, жеткіліксіз деңгейде сараланғанын байқатып отыр. Отандық кинотануда кинематография дамуының тарихи кезеңдеріне, басым жанрларға, кино тіліне, нақты кинематографистер мен олардың туындыларының шығармашылық әдістерін талдауға, сондай-ақ киноның көркемдік компоненті – актерлік өнер, драматургия шеберлік, монтаждау және операторлық өнерге зерттеулерде бірегейлікті қалыптастырудағы әдістер мен құралдарды анықтауға деген талпыныстар көп. Олар туралы «Қазақстан мен Орта Азияның басқа елдерінде ұлт құру және бұл үдерістің кинематографиядағы көрінісі» (2006) кітабында кинотанушы Гулнара Абикеева ұлттық бірегейліктің қалыптасуын қазақ киносының даму тарихындағы кезеңдік кинолардағы «ұлт» түсінігінің құрылуы актерлік өнер, драматургия әдістері мен құралдары арқылы жүзеге асырылатынын атап өтті [5].

Мәдени бірегейлік келбетін құрумен тығыз байланысты тарихи жадыны репрезентациялау мәселесі аз зерттелген бағыттың бірі болып табылды. Халықтың тарихи жадын жаңғырту – ұлттық киноның

тікелей шығармашылық және мәдени міндеттерінің бірі. Соңғы екі онжылдықта «тарихи жад» және «мәдени жад» ұғымдары гуманитарлық және әлеуметтік білім мен зерттеулердің кең ауқымы үшін тұрақты негіз болды. Өз кезегінде, «қоғамдық тарихтың» пайда болуы ХХ ғасырдың екінші жартысындағы мәдени процестермен және тарихи жадыға деген қызығушылықтың жандануымен тікелей байланысты. Қоғамдық тарих академиялық тарих шегінен тыс жаңа білімдердің, құжаттардың, артефактілердің тың интерпретацияларын тудырып отыратындығы белгілі. Қоғамдық тарих адамның белгілі бір қоғамға және мәдениетке тиесілігін көрсету қаралының бір түріне айналады және әлеуметтену мен салт-дәстүр, әдет-ғұрып нәтижесінде ұрпақтар бойында сақталады [6, 62 б.].

Бұл мәселені зерттеу Ян және Алейда Ассман, Халбвас және тағы басқа ғалымдардың «мәдени жады» тұжырымдамасына арналған еңбек-терінде берілген. Авторлардың пікірін-ше, мәдени жады өзінің бастауын «коммуникативті жадтан» алады, ол ұжымдық жадының тек күнделікті қарым-қатынасқа негізделген түрлерін қамтиды. Мәдени жады білім қорын сақтайды, одан топ өзінің біртұтастығы мен өзіндік ерекшелігін түсінеді. Мәдени жады қайта құру арқылы жұмыс істейді, ол әрқашан өз білімін қазіргі жағдаймен байланыстырады. Бірақ әр заманауи контекст оларды басқаша қарастырады: жадыны иемдену, оны сынау, сақтау немесе түрлендіру арқылы пайдаланады. Мәдени жады екі түрде болады: ертеден бері жинақталған мәтіндер, бейнелер мен мінез-құлық ережелері тұтас көкжиек ретінде әрекет ететін мұрағаттың әлеуетті түрінде және одан әрі әрбір заманауи контекст тудыратын өзектілік кейіпінде өзінің маңыздылығын жаңарта отырып, өз тұрғысынан мағына береді. Осылайша қарастыру мәдениеттен мәдениетке, дәуірден дәуірге көшеді. Қазіргі жағдайда кино бай мұраны танымал етуші құрал. Киноның арқасында қоғамдық тарихтың алға жылжуы қамтамасыз етіледі, себебі қалың оқырман мен көрермендердің тарихи уақиғаларға деген қызығушылығы артып отыр. Кино бірегейлікті құрушы ретінде өткен тарихтың экрандық келбетін қайта тірілтіп, ал көрермен белгілі бір дәрежеде тарихи оқиғалардың қатысушысы, куәгері болады. Соның нәтижесінде көрерменнің санасында тарихи жағдайлар ұзақ сақталып қалады. Ал, тарихи жады бірегейліктің «құрылыс материалы» ретінде әртүрлі

әлеуметтік-мәдени бірегейліктердің құрушысы болып табылады.

Жоғарыда айтқанымыздай, тарихи жадтың мәдени бірегейлікті құрудағы ролі мәдениеттану контекстінде ғылы-ми тұрғыда толыққанды көзқарас таппағанын ескерсек, бұл мәселенің өзектілігі және дер кезінде зерттелу қажеттілігі талас тудырмайды.

Зерттеу жұмысының нысаны – мәдени бірегейлік. Зерттеу пәні мәдени бірегейлік проблемасы төңірегіндегі дискурспен айқындалады, оны зерттеу арқылы қазақстандық кинодағы тарихи тұлғалар бейнесінің мәдени бірегейлік келбетін қалыптастырудағы рөлі анықталды. Атап айтқанда, «Міржақып. Оян, қазақ!» туындысы талдауға алынды.

Зерттеудің мақсаты – мәдени ерекшеліктерді, дәстүрлер мен оқиғаларды көрсететін бірқатар әдістердің қалыптасу механизмін түсіну үшін отандық кино кеңістігіндегі мәдени бірегейлікті тарихи жад призмасы арқылы саралау және жаңғырту. Бұл мақаланың мақсаты – «тарихи жады» элементін қолдана отырып қазақ киносының даму контекстіндегі мәдени бірегейліктің келбетін ашу.

Бұл мақсатқа қол жеткізу үшін авторлар постколониалдық дискурсындағы тарихи жады, мәдени жады мен тарихи жарақат арқылы қазақстандық кинодағы мәдени бірегейлік бейнесін анықтау және фильмдегі кино тілінің бірегейлікті насихаттаудағы негізгі рөлін саралау міндеттерін алға қояды.

Ғылыми жаңалық – тарихи жадыны жаңғырту мәселелерін тұжырымдау арқылы қазақ киносындағы мәдени бірегейлік негізделіп және тарихи жадтың бірегейлікті құрудағы басымдылық рөлі дәлелденді.

Дереккөз базасы – мақаланы жазу кезінде авторлар қазақтың дәстүрлі мәдениеті мен мәдени мұрамыздың көрсеткіші ретінде «Міржақып. Оян, қазақ!» туындысына шолу жасап, талдаулар берген.

Әдіснама

Мақаланың теориялық-әдістемелік негізі ретінде кино зерттеушісі Қабыш Сирановтың «Қазақстан кеңес-тік киносының тарихы» (1989), кинотанушылар Бауыржан Нөгербек, Назира Мұқышева және Гулжан Наурызбекованың «Қазақ киносының тарихы» (2002) кітаптарындағы маңызды теориялық көзқарастары негізге алынды. Мақаланы жазу барысында қазақ мамандандырылған киножурналдары-

ның, атап айтқанда, «Кино алаңы», «Киноман», «Артфильм» сандарына ғылыми пікірлерге сүйеніп ой түйдік. Сонымен қатар, «Міржақып. Оян, қазақ!» фильмі туралы мерзімдік баспасөз беттерінде жарияланған ақпараттарға да көңіл бөлінді.

Мақала авторлары постколониалдық теория көзқарасындағы (Жан Бодрийяр, Жиль Делез, Эдвард Саид, Франц Фанон) еңбектерге назар аударды. Зерттеудің теориялық негізі – ресейлік және шетелдік, сондай-ақ, отандық ғалымдардың мәдени бірегейлік мәселесіне арналған еңбектері болып табылады.

Зерттеу әдістері мен әдістемесі: зерттеу барысында авторлар тарихи жады мен постколониалдық әдістемелік тәсілдерге, сондай-ақ мәдениеттанушылық талдауға, өнертанушылық, кино-танушылық әдісіне сүйенді.

Негізгі бөлім

Тәуелсіздіктен кейінгі кезеңде заманауи ұлт зиялыларының көптеген өкілдері, соның ішінде, кино қайраткерлері қазақтардың мәдени бірегейлігін репрезентациялаудың мәселелерін көтеретін фильмдер жасау қажеттігіне назар аударады. Бұл репрезентация орыстандырудың жасырын процесстеріне және дәстүрлі өмір-салтының кеңестік жаңа шындыққа сәйкестендіріліп, әлеуметтік-мәдени бейімделу мен трансформациялаудағы қиындықтардың бұрмаланғандығына, жаңа ұжымдық құндылықтарға тап болған ұлтымыздың бейнесіне постколониалистік көзқараспен жаңаша көрсетуге деген талпыныстан туды. Соның нәтижесінде қазақ халқының тарихи-мәдени жадынан, көптеген көшпелілер өркениеті қалдырған мұрасынан айырылуға мәжбүр болғандығын бар дауысымен ашып айтуға мүмкіндік алды. Туындыгерлер өзінің түптамыры, шыққан тегіне жүгіну арқылы жоғалған бірегей мәдени мұрасы мен тарихи жадын қайта түлету жолында, бір кездері «артта қалған» мәдениеттің өкілі ретіндегі өзінің маргиналдылығын, халық ретіндегі ұлттық жарақатын жеңіп, өзін-өзі толыққанды таныта алды, өзін «Басқамен» тең құқылымын деп қабылдауға мүмкіндік алды.

Әрбір фильм әдеби нұсқаны арқау етіп түсірілетіні белгілі, ал әдеби нұсқа әдетте тарихи оқиғаға негізделеді. Сондықтан режиссер өзіне қолжетімді әдіс-тәсілдердің бірі – дайын тарихи романды негізге ала отырып, экранизациялайды. Бірақ, уақыттың келбетін, атмосферасын жеткізу,

костюмдерден бастап декорацияға дейінгі барлық бөлшектерді өңдеу – өте ауыр және үлкен жауапкершілікті талап ететін жұмыс. Тарихи тұлғаны бар ішкі болмысымен, рухани әлемін, құндылықтарын экран арқылы жеткізе білу одан да қиын міндет. Кинодағы тарихи тұлға – халқы үшін қызметі тағдырлы тарихи оқиғалардың барысына елеулі әсер ететін бейне. Ол тұлға әдетте ұлт үшін маңызды болып табылатын рухани құндылықтардың өзегі.

Қазақ халқының дәстүрлі мәдениеті халқымызға таптырмас құндылық болып табылатын және күнделікті дәстүрлі өмірден бастап мифтерге, дінге, философия мен өнерге дейін болмыстық барлық салаларына әсер ететін сарқылмас қазына. Сондықтан тарихи жадымен байланыста мәдени жадты қалыптастыратын мәдени мұраға бет бұру тарихи тұлғаны қалыптастыруда маңызды рөл атқарады және өмірдің түрлі салаларына, соның ішінде өнер мен киноға айтарлықтай әсер етеді.

Ресей империясы мен Кеңес Одағы тұсында қазақ мәдениетінің көптеген құндылықтары ұмытылып, жоғалып кетті. Көшпелілердің стереотиптерін жою, кеңестік мәдениеттің атрибуттары мен үлгілерін, құндылықтарын, қарым-қатынас ерекшеліктерін, мінез-құлық нормаларын мәжбүрлі түрде қолданып, индустрияландыру мен ұжымдастыруға қысыммен көшіру, мәдени-шаруашылық қызметтің жаңа нысандарын енгізу жаңа кеңес адамының бейнесін қалыптастырудағы жол болды. Осылайша, жасанды түрде қалыптасқан кеңес адамының бейнесі қазақ халқының түпкі төл мәдениетінен ажыраған маргинал тұлға еді. Кеңес адамының жасанды тұлғасы КСРО құрамына енген халықтар үшін мәдени құндылықтар мен мінез-құлқы моделі міндетті түрде сәйкес келу керек болатын идол іспеттес болды. Франц Фанон әлеуметтену мен аккумуляцияның бұл нұсқасын таңылған бірегейлік стратегиясы деп атады [7, 22 б.]. Дәл осы таңылған тұлғаның бейнесін қазақ адамы мемлекет құрылысы кезінде көрсетеді, мұны қазақ киносындағы 60-70 жылдардағы фильмдердегі қаһармандар бейнелері дәлелдейді.

Қазақстандағы мәдени бірегейліктің келбетін постколониалдық теориясы тұрғысынан қарастыру – қоғамның барлық деңгейінде ошар салуды талап ететін күрделі және көп қырлы процесс. Тамырға қайта оралу, мәдени дәстүрлерді қалпына келтіру және ұлттық-мәдени бірегейлікті нығайту қазақ халқының жаңа, тәуелсіз болмысын

қалыптастыруда шешуші рөл атқарады. Бұл орайда, «Қазақстандық кинодағы бірегейлік, Кеңестік және пост-кеңестік Орта Азиядағы мәдениет» атты кітапта автор Рико Исаакс «Қазақстан үкіметі халықтың, әсіресе орыс халқының едәуір бөлігінің этникалық әртүрлілігін жете түсініп, азаматтық қоғам құрып, кейіннен «қазақтық бірегейлікті» енгізу-ге тырысты. Алайда, сайып келгенде, мемлекет құрудың даулы саясатын жоғарыдан төмен, элита басқаратын процесс және «этникалық» «азаматтық» ұлт арасындағы қарапайым таңдау ретінде қарастыру негізінен шектеулі және жеңілдетілген түсіндіру болып табылады. Атап айтқанда, Қазақстанда киноны режим басқаратын ұлттың «ресми» өкілдігі деп атаймын» деп атап өтті [8, 7 б.]. Бұл ретте, қазақстандық киногерлердің постколониалдық дискурс бағытындағы жасаған еңбектерін атап айтуға тұрарлық. Қазақстандық киноөндірісіне телехикая түсіруші ретінде енген, қазіргі таңда «Ұлт ұстазы», «Міржақып. Оян қазақ!» сериалдарының режиссері есебінде танымал Мұрат Есжанның шығармашылық ізденістері ұлтымыздың жүріп өткен күрделі тарихы мен ондағы іргелі қайраткерлердің (Алаш Орда қайраткерлерінің) тұлғасын ашуға бағытталған. Режиссердің «Міржақып. Оян, қазақ!» фильмінде бас кейіпкер Міржақып бейнесі арқылы қазақ мәдениетіне, тіліне, салт-дәстүріне қайта оралудың маңыздылығы көрсетіледі. «Міржақып. Оян, қазақ!» фильміндегі бас кейіпкер Міржақып Дулатұлы бейнесі арқылы жеке тұлғаға қарасты тарихи фактілерді ғана емес, сонымен бірге белгілі бір дәуір мен халық тарихындағы орын алған оқиға ұжымдық бейне ретінде көрсетіледі. Фильм 2023 жылы «Qazaqstan» ұлттық арнасының эфирінде көрсетілді, бірақ көрермендік аудиторияның басым көпшілігі кеңес үкіметінің кезеңінде өмір сүрген, сол заманның тәрбиесін алған ұрпақ болғандықтан телехикая үлкен талқының өзегіне айналмады. Бұдан біз жастардың ұлттық арнамызды мүлде көрмейтінін және ол арқылы көрсетілетін ұлттық мүддені қозғайтын киноларды қабылдамайтындығын аңғардық. Дегенмен, сериал үзінділері қазіргі таңда өте танымал «Tik Tok» әлеуметтік желі арқылы таратылады да, бұл өз кезегінде жастар аудиториясының назарын өзіне аудартады. Әлеуметтік желілерде көптеген көрсетілімдер жинаған телехикая, осылайша, фильм форматына өзгертіліп, қалың көпшілікке ұсынылды.

Көп ұзамай туынды үлкен экранға

шықты. Фильм әр көрсетілім сайын аншлағ жасап, оған билет сатып алу қиын болды. Билеттер бірнеше күн бұрын алдын-ала сатылып жатты. Халықтың фильмге деген сұранысы орасан зор еді. Прокатта екі апта ғана көрсетілген бұл фильм халықтың талабы бойынша тағы да төрт күнге ұзартылды. Бұл қазақ киносының тарихында тұңғыш рет болған оқиға еді. Осыдан біз қарапайым халық санасының ұлттық рухты, бірегейлікті жырлайтын туындыларға ашырқанып қалғандығын байқаймыз.

Алаш Орда көсемдерінің бірі Міржақып Дулатұлының бейнесін Астана қаласының Жастар театрының актері Бақыт Хаджибаев сомдады. Бұл рөлге дейін актер театр сахнасында ғана ойнап жүрген еді. Алайда, Міржақып бейнесі Бақыт Хаджибаевтың кинодағы үздік рөлі болып, оның шығармашылығы кемеліне келген сәті еді. Міржақыптың қаламдас серіктестері Ахмет Байтұрсынұлының бейнесін көрнекті театр және киноактері Байғали Есенәлиев сомдаса, ал актер Бауыржан Қаптағай Әлихан Бөкейхановты бейнесін экранда бейнеледі, Ахметсафа Юсуповтың бейнесін Мерей Мұхтарұлы сомдады. Ал, жан жары Ғайнижамалды қазіргі таңдағы театр өнерінің жарық жұлдызы Зарина Кәрмен сомдап шықты.

Өзімізге белгілі, Дулатовтың 1909 жылы жарыққа шыққан «Оян, қазақ!» өлеңдер жинағы сол кездегі халықтың санасын оятуға деген үндеуі болды. Кеңес үкіметінің озбырлы іс-әрекетінің зардаптарын көрген Міржақып, «Оян, қазақ!» ұранын өзінің саяси кредосына айналдырды. Міржақып Дулатов қазақ тілінің көркемдігіне, әсерлілігі мен әсемділігіне үлкен мән берді. Фильм қазақтың ұлттық әдебиетінің бастауында тұрған ақын-жазушының жаңашылдығын ғана емес, оның шығармашылығында серпіліс сипатын да ашады. Міржақыптың туындылары қазақ ұлтының мәдени құндылықтарды тасымалдаушы ретінде көрсетілсе, ал Міржақып бейнесі – «ұлттық құндылықтардың қоймасы» іспетті шешіледі.

Фильмде режиссер Мұрат Есжан кино тілінің бейнелеу құралы контропунктты тамаша көрсетеді. Контропункт терминінің кино тіліндегі маңыздылығы туралы Зигфрид Кракауэр өзінің «Фильм табиғаты» атты еңбегінде (1977) «Кинотану әдебиетінде дыбыс пен бейне арасындағы мұндай байланыс контропункт деп аталады. Сонымен, дыбысты түсіндірудің қос мүмкіндігі бар: синхрония – асинхрония, параллельді. Дегенмен, екі жұп бір-бірінен тәуелсіз түрді жүзеге асырылмайды. Олар

екі жұптың мүмкіндіктерінің бірі екіншісінің мүмкіндіктерінің бірімен үйлесетіндей өзара байланыста болады» – деген [9, 94 б.]. Бұл контропункт тәсілі фильмдегі Міржақыптың басынан өткен ауыр жағдайды ғана емес, сонымен қатар қазақ адамдарына жасалған кеңес үкіметінің шеттен шыққан зорлық-зомбылық әрекеттерін ашып көрсетуге жақсы қолданылған. Әсіресе, фильмде бірнеше тәулік бойы ұйқы көрмеген Міржақып пен Сапаны арнайы жы-лытылған тергеу бөлмесіне әкеліп, енді ғана маужырап, көзі ілініп бара жатқан сәтте оларға мұздай суық су шашып жібереді. Бұл көріністен біз кеңес жендеттерінің біртуар тұлғаларымызды адам ретінде қорлап ғана қоймай, сонымен бірге күллі қазақтың зиялыларын қынадай қырғанын түсінеміз. Міржақыпқа жасалған қылмыс – бүтін бір халыққа жасалған соққы деп түсінеміз. Адамның тәнін азаптап, жалған жаланы мойындату үшін қызыл империяның жандайшаптары ұлт қаймақтарына қынады не көрсетпеді дейсіз. Бірақ қорлыққа мойынсұнбаған арыстарымыз бар екенін фильм жақсы жеткізеді.

Бұл туындыдағы режиссердің жеткен зор жеңісі – экранда Міржақыптың атылар кезінде қарулас, қаламдас, үзеңгілес серігі Жүсіпбек Аймауытовпен қоштасу сәтін беруі. Бұл көрініс аса маңызды. Екі ұлт қайраткерінің қысқа ғана диалогы арқылы біз олардың өліммен бетпе-бет келсе де өздерінің күрес жолындағы ақиқатынан таңбағандарын, рухтарының сынбағанын байқаймыз, демек халық алдындағы абыройымен жаратқанның алдына бара жатқан-дықтары зор мақтанш сезімін бойынан өткізіп тұрғанын көреміз. Бірақ, қызыл империя жендеттері Міржақыпты психологиялық тұрғыдан сындыруды көздейді. Олар Міржақыптың басына қапты кигізеді, бұл тұста экранда кенеттен қараңғылық пайда болды. Осы сәтте режиссер пайдаланған контропункт әдісі Міржақыпты Жүсіпбектің қасынан әкетіп бара жатқанынан хабар береді. Бұл кадр сыртындағы кетіп бара жатқан адам аяқтарының дыбыстары еді, оны Жүсіпбекке тиген оқтың дыбысы басып кетеді. Міржақып жан даусымен «Жүсіпбек» деп айқай салды. Бұл айқай арқылы режиссер тек Міржақыптың ішкі жан дүниесінің ауыртпалығын ғана емес, халықтың айбынды алып тұлғасынан айы-рылғанын жеткізетін елдің жан айқайы еді.

Міржақып Дулатовтың ұлт алдында бейнесін ақтап алу мақсатында режиссер фильмдегі жазушының мұрасын зерттеуші ғалым Ізбасар бейнесін қосты.

Ізбасар Міржақып Дулатовтың қызы Гүлнәр Дулатоваға телефон соғып, әкесін шығармашылық жолын зерттеуге көмектесуін өтінген кадрларын көрсету арқылы отаршылдық саясатты ашық сынады. Отаршылдық езгі қазақ халқының мәдениетінде ғана емес, тарихында терең із қалдырды. Билік ауысқанымен отарлық режимнің тамыры әлі де тереңге бойлап тұрғанын Гүлнәр Дулатованың өмір жолының хронопты арқылы көреміз. Өз әкесінің есімін ақтау жолында аянбай күрескен Гүлнәрдің сот залында отырып әкесін «Халық жауы» санатына жатқызған сот үкіміне қарсылық білдіруге болмайтын түсінген эпизодтардан мұны аңғарамыз. Жас зерттеуші Ізбасар сот комиссиясының төрағасына барып, Міржақып Дулатовтың ізгі атын неге ақтап алуға болмайды, оған не кедергі екендігіне жауап талап етеді. Алайда өз сауалына жауап алмаған Ізбасарға сот төрағасы ертеңгі күнінңді ойлап, өз жайыңмен өмір сүр деген жауап алады. Бұл сөздердің астарынан сол кездегі мемлекет басында отырған қызметкерлердің кеңес үкіметі алдындағы дәрменсіздігі мен қорқақтығын сеземіз. Осыдан кейін бұл сөзге қатты ашуланған Ізбасар айқайлап, сот ғимаратының алдында «Оян, қазақ!» өлеңін дауыстап оқиды. Бұл репрессия кезін бастан өткерген, екінші дүниежүзілік соғыстың қанды қармауынан аман қалып, қойдай жуасып қалған халықтың арасында әлі де өзінің тамыры мен рухын жоғалтпаған бірегей адамдардың бар екендігін жеткізді. Қылышынан қан тамған қызыл империяның қатаң жүйесіне қарсы шыққан Ізбасар сынды кейіпкерлер арқасында алаш арыстарының есімдері тарихымыздың жарқын бір беті ретінде жадымызда сақталды.

Сот шешіміне наразы болған Ізбасар Дулатовтың ел үшін жасаған қызметін атап айтқанда, алғашқы роман, математикалық теңдеулер, «Қазақ» газетінің редакторы, алаш автономиясының дербестігі үшін күрескен қайраткерлігін де айтсақ болады. Бұл орайда, зерттеуші Валерий Бадмаев «мәдени-ұлттық бірегейлікті қалыптастыру позициясынан ұлттық мәдениеттің терең мән-мағынасын негіздеу маңызды ғылыми міндет» екенін атап өтті [10]. Демек, режиссердің бұл тәсілі көрермендік аудиторияны Міржақып Дулатовтың шығармашылығымен қайыра бір танысуға шақырады. Осылайша, оларды мәдени мұра арқылы тарихи жадқа қайтару, бұл өз кезегінде тарихи жадыны қалыптастыруға деген кезекті қадам болды. Жиықтай айтқанда, режиссер бізге Міржақыпты

қоғам қайраткері, ағартушы, өз соңынан халықты ерте білетін кейіпкер ретінде ұсынды. Халық бұл бейнені толықтай қабылдады.

Фильмнің өн бойынан оқылып отыратын келесі бір мәселе постотаршылдық дискурсы. Орталық элемент еркіндік пен тәуелсіздік тұжырымдамасы болды. Фильмде Міржақып Дулатовтың қалдырған мәдени мұрасы, атап айтқанда, оның тұңғыш романы «Бақытсыз Жамал» арқылы шын мәнінде ағартушылық қызметте және отаршылдық таптаурындардан арылуда маңызды рөл атқарады. Фильмде «Бақытсыз Жамал» романы көркем шығарма ғана емес, білім мен құндылықтарды жеткізудің маңызды құралы ретінде де қызмет етеді. Өзімізге белгілі Дулатов өз романында езгіге түскен әйелдердің бейнесіне екпін береді. Туынды да кейіпкерлер мен олардың оқиғалары арқылы режиссер қазақ болмысын отаршылдық стереотиптермен анықтамай, мәдени құндылықтар мен тарихи жадқа негізделу керектігін көрсетеді. Бұл мәдени мұраның маңыздылығын анықтап, адамның өзіндік санасы мен ұлттық мақтаншыл сезімін қалыптастырудың негізін ашады. Фильмдегі романның көшірмелерін жою эпизоды арқылы режиссер отаршылдық езгі, ассимиляция және мәдени бірегейлікті жоғалту мәселелерін көтереді, бұл көрермендерге тарихи жарақатты түсінуге көмектеседі.

Қорытынды

Талдау көрсеткендей, қазақ режиссерлерінің кинодағы қаһарман тұлғасын көрсету жолдары мәдени бірегейлік келбеті негізгі өзегі ретінде тарихи жадыны қайта жаңғыртуға негізделгенін көрсетті. Қоюшы-режиссер Мұрат Есжан мен сценарист Ұларбек Нұрғалымұлының негізгі білімі тарихшы екенін ескерсек, фильм сценарийі де, режиссерлік жұмыстың да мұрағаттардағы тарихи бай материалдарға және жазушының әдеби мұрасына басты назарға аударғаны заңдылық. Соның нәтижесінде экранда Міржақып бейнесі қаһарман деңгейіне көтерілді.

Үлкен экранда көрсетілген фильм қоғамда, әсіресе жастар арасында зор резонанс тудырды. Фильм көпшіліктің көңілінен шығып, оны қолдаушылардың қатары көбейді. Фильмнің көрсетілім-дерінен кейін жастар арасында қазақтың тарихы мен тіліне деген құрмет сезімі пайда болды. Қазақ балалары фильмде көрсетілген «Бақытсыз Жамал» романын қолдарынан түсірмей, жазушының шығармашылығын,

оның қазақ халқының тарихында қалдырған мұрасына көңіл аударды. Осы арқылы қазақ халқының мәдени бірегейлігін таныды. Осы мысал көрсетіп отырғандай қазақтың тарихи тұлғалары туралы, әсіресе ақтаңдақ болған алаш арыстарының бейнесін көрсету арқылы қазақтың ұлттық мәдени бірегейлігін насихаттауда қазақ кино индустриясының мол мүмкіндігі бар екендігіне көз жеткіздік.

Қорытындылай келе, тамыры терең жатқан ұлттық мәдени бірегейлігімізді жаңғыртуда тарихи жады ұғымының маңызы зор. Кейінгі жылдары жарық көрген тарихи еңбектер мен қазіргі таңда ел шежіресін қайта қарап постколониалдық көзқараспен саралау жүріп жатқан шақта мәдени бірегейлікті насихаттаудың жаңа белеске көтерілетініне сенімдіміз. Сондықтан тарихшыларымыз бен киногерлер бірлесе отырып үндестікте жұмыс жасаса, экранда ұлт тарихының жарқын көріністерін жаңғырта алады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Тоқаев Қ. Қазақстан халқына жолдауы. 2020 жылғы 1 қыркүйек. https://www.akorda.kz/public/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomartatokaeva-narodu-kazahstana-1-sentyabrya-2020-g (қаралған күні: 19.10.2024).
- 2 Иванов В.В. Искусство как выражение этнической идентичности. Диск. ... д-ра полит. наук. – Ставрополь, 2006. – С.24.
- 3 Lalioti V. Social memory and ethnic identity: ancient Greek drama performances as commemorative ceremonies. – London: Press, 2002. – 190 P.
- 4 Бодрийяр Ж. Реквием по масс-медиа /Поэтика и политика: Альманах Рос.-франц. центра социологии и философии Ин-та социологии РАН. – Москва: Алетейя, 1999. – 226 б.
- 5 Абикеева Г. Нациостроительство в Казахстане и других странах центральной Азии, и как этот процесс отражается в кинематографе. - Алматы: ОФ «ЦЦАК», 2006. - 308 б.
- 6 Евсеева Л.Н. Роль языка в формировании национальной идентичности. 09.00.11 - Социальная философия. АВТОРЕФРАТ диссертации на соискание ученой степени. – Москва, 2009.
- 7 Фанон Ф. Отвержки из книги «Весь мир голодных и рабов» // Анархия. Антология современного анархизма и левого радикализма. В 2 т. Т. 2. – Москва: Культура, 2003. – С. 15–78.
- 8 Isaac R. Film an identity in Kazakhstan Soviet and Post-Soviet Culture in Central Asia. – London: I.B.Tauris &Co. Ltd, 2018. - 329 б.
- 9 Кракауэр З. От Калигари до Гитлера: Психологическая история немецкого кино. – Москва: Искусство, 1977. – 352 б.
- 10 Бадмаев В. Феномен национальной идентичности (социально-философский анализ). – Волгоград: Элиста, 2005. – 280 б.

Transliteration

1 Тоқаев Қ. Қазақстан halkyna zholdauy. 2020 zhylyry 1 qyrkyjek [Address to the people of Kazakhstan. September 1, 2020]. https://www.akorda.kz/public/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-1-sentyabrya-2020-g (Qaralghan kuni: 19.10.2024). (in Kaz).

2 Ivanov V.V. Iskusstvo kak vyrazhenie etnicheskoy identichnosti [Art as an expression of ethnic identity]. dis. ... d-ra polit. nauk. – Stavropol', 2006. – S.24. (in Russ.)

3 Lalioti V. Social memory and ethnic identity: ancient Greek drama performances as commemorative ceremonies. – London: Press, 2002. – 190 P. (in Eng.)

4 Bodriyjar Zh. Rekviev po mass-media [Requiem for the mass media] /Poetika i politika: Al'manah Ros.-franc. centra sociologii i filosofii In-ta sociologii RAN. – Moskva: Aletejya, 1999. – 226 b. (in Eng.)

5 Abikeeva G. Naciostroitel'stvo v Kazahstane i drugih stranah central'noj Azii, i kak etot process otrazhaetsya v kinematografe [Nation-building in Kazakhstan and other Central Asian countries, and

how this process is reflected in cinema]. – Almaty: OF «ССАК», 2006. – 308 b. (in Russ.)

6 Evseeva L.N. Rol' yazyka v formirovanii nacional'noj identichnosti [The role of language in the formation of national identity]. 09.00.11 - Social'naya filosofiya. AVTOREFERAT dissertacii na soiskanie uchenoj stepeni. – Moskva, 2009. (in Russ.)

7 Fanon F. Otryvki iz knigi «Ves' mir golodnyh i rabov» [Excerpts from the book "The Whole world of hungry and slaves"]// Anarhiya. Antologiya sovremennogo anarhizma i levogo radikalizma. V 2 t. T. 2. – Moskva: Kul'tura, 2003. – S. 15–78. (in Russ.)

8 Isaac R. Film an identity in Kazakhstan Soviet and Post-Soviet Culture in Central Asia. – London: I.B.Tauris &Co. Ltd, 2018. – 329 b. (in Eng.)

9 Krakauer Z. Ot Kaligari do Gitlera: Psihologicheskaya istoriya nemeckogo kino [From Caligari to Hitler: A Psychological History of German Cinema]. – Moskva: Iskusstvo, 1977. – 352 b. (in Russ.)

10 Badmaev V. Fenomen nacional'noj identichnosti (social'no-filosofskij analiz) [The phenomenon of national identity (socio-philosophical analysis)]. – Volgograd: Elista, 2005. – 280 b. (in Russ.)

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

Дана Адильханқызы Маткерим

PhD докторант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педа-гогикалық университет, Алматы, Қазақстан, e-mail: matkerim85@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-2940-1532

Меруерт Болатканқызы Жақсылықова

өнертану кандидаты, доцент, Темірбек Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы, Алматы, Қазақстан, e-mail: topjargan@mail.ru, ORCID ID: 0000-0001-6462-2616

Жандос Бекдильдаевич Болдыков

PhD, Қолжазбалар және сирек кітаптар орталық директоры, Астана, Қазақстан, e-mail: teatr_doc@mail.ru ORCID 0009-0004-1135-0644

Дана Адильханқызы Маткерим

докторант PhD, Казахский педагогический национальный университет имени Абая, Алматы, Казахстан, e-mail: matkerim85@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-2940-1532

Меруерт Болатканқызы Жаксылыкова

кандидат искусствоведения, доцент, Казахская национальная академия искусств имени Темирбека Жургенова, Алматы, Казахстан, e-mail: topjargan@mail.ru, ORCID ID: 0000-0001-6462-2616

Жандос Бекдильдаевич Болдыков

PhD, директор Национального центра рукописей и редких книг, Астана, Казахстан, e-mail: teatr_doc@mail.ru, ORCID 0009-0004-1135-0644

Dana Matkerim

PhD student, Abay Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: matkerim85@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-2940-1532

Meruert Zhaxylykova

Candidate of Art History, Associate Professor, Temirbek Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts, Almaty, Kazakhstan, e-mail: topjargan@mail.ru, ORCID ID: 0000-0001-6462-2616

Zhandos Boldykov

PhD, Director of National Center for Manuscripts and Rare books, Astana, Kazakhstan, e-mail: teatr_doc@mail.ru, ORCID 0009-0004-1135-0644

САЯСАТТАНУ ҒЫЛЫМЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫНДАҒЫ РЕСЕЙЛІК ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН-АМЕРИКАЛЫҚ ВЕКТОРЛАРДЫҢ КЕЙБІР АСПЕКТІЛЕРІ: КОМПАРАТИВИСТІК ТАЛДАУ

¹Л.Ю. Зайниева, ¹Э.Н. Суимбаева, ²К.Е. Абдрасилова, ¹А.А.Абжаппарова

АҢДАТПА

Саясаттану – адамдардың саяси ой-санасын қалыптастыру және олардың қоғамдық өмірге қатысуын реттеуде зор маңызға ие ғылым саласы. Бүгінде осы ғылымның дамуына, әсіресе пай-да болуына жаһандық деңгейде де, жекелеген мемлекеттер деңгейінде де баса көңіл бөлінуде. Мақалада XVIII ғасырда құрылған Ресей университеттерінің саясаттану ғылымының дамуына қосқан үлесі жан-жақты қарастырылған. Саясаттануды өз алдына пән ретінде оқыту дәстүрі алғаш Мәскеу мемлекеттік университетіне, оның негізін қалаушы М.В. Ломоносовқа тиесілі. Бірқатар ғалымдардың пікірінше, Ресейде саясаттану туралы тұжырымдар әртүрлі қиындықтарға қарамастан және 1988 жылы Кеңес Одағында алғаш рет саясаттанушыларға арналған мамандықтар номенклатурасы бекітілгенге дейін дами берді.

Орыс ғалымдарының еңбектерін талдау барысында олардың ағылшынтілді авторлардың «саясаттану – америкалық фактордың шешуші әсері бар ағылшын-америкалық өнертабыс» деген тұжырымдарына қайшы келетіні анықталды. Әрине, аталмыш елдердің зерттеуші-ғалымдарының саясаттанудың дамуына қосқан сүбелі үлесін, олардың осы саладағы жетістіктерін әсте жоққа шығаруға болмайды. Саясаттанудың ғылым ретінде қалыптасуының ағылшын-америкалық нұсқасын жақтаушылар тұжырым-даған мұндай жағдайдың пайда болуына ықпал еткен себептер мен жағдайлар: қоғамның шұғыл қажеттілігі, Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін АҚШ-тың Еуропадағы ықпалын күшейту факторларының бірі болған ғылымның саясатқа әсері – назар аударуға тұрарлық жайттар.

Біздің ойымызша, әртүрлі елдердің ғалымдары мен саясаткерлерінің күш-жігерін сындарлы біріктіру арқылы саясаттану ғылымы теориялық және практикалық тұрғыдан одан әрі дами түсті.

Түйін сөздер: саясаттану, білім беру, ХСФК, ұлттық қауымдастық, университет, колледж, кафедра, оқулық, басылым.

¹ Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

² Білім беру мекемесі “ҚАЗНҰР” гуманитарлық колледжі, Алматы, Қазақстан

Автор-корреспондент:
Суимбаева Э.Н.,
ehlmira9@mail.ru

Мақаланың сілтемесі:
Зайниева Л.Ю.,
Суимбаева Э.Н.,
Абжаппарова А.А.,
Абдрасилова К.Е.
Саясаттану ғылымының қалыптасуындағы ресейлік және ағылшын-америкалық векторлардың кейбір аспектілері: компаративистік талдау // Адам әлемі. – 2024. – №4 (102). – Б. 74-84.

Некоторые аспекты российского и англо-американского векторов становления политологии: компаративистский анализ

Аннотация. Политология имеет большое значение для воспитания и формирования сознания людей, их участия в жизни общества. Это объясняет усиление внимания к развитию данной науки как в мировом масштабе, так и в рамках отдельных государств. Большое внимание уделяется её зарождению. В статье показан вклад в становление политологии российских университетов, созданных в XVIII веке. Первенство в создании традиции преподавания политологии принадлежит Московскому университету, его основателю М.В. Ломоносову. Ряд ученых считает, что политологическая мысль продолжала развиваться в России, несмотря на различные сложности, и до утверждения в 1988 году впервые в Советском Союзе номенклатуры специальностей научных работников по политологии.

Анализ трудов российских учёных вступает в противоречие с утверждениями англоязычных авторов о том, что политология - англо-американское изобретение с решающим влиянием американского фактора. Безусловно, нельзя отрицать вклад ученых этих стран в развитие политологии, их достижения в данной сфере. Заслуживают внимания, сформулированные сторонниками англо-американской версии становления политологии причины и условия, которые способствовали складыванию такой ситуации: насущная потребность общества, влияние науки на политику, один из факторов усиления влияния США в Европе после Второй мировой войны.

На наш взгляд, дальнейшее развитие политической науки как в теоретическом, так и в практическом плане возможно при конструктивном объединении усилий учёных и политиков различных стран.

Ключевые слова: политология, образование, МАПН, национальная ассоциация, университет, колледж, кафедра, учебник, публикация.

Some Aspects of the Russian and Anglo-American Vectors of the Formation of Political Science: a Comparative Analysis

Abstract. Political science is of great importance for the education and formation of people's consciousness, their participation in the life of society. This explains the increased attention to the development of this science both on a global scale and within individual states. Much attention is paid to its origin. The paper shows the contribution to the formation of political science of Russian universities established in the XVIII century. The primacy in creating the tradition of teaching political science belongs to Moscow University, its founder M.V.Lomonosov. A number of scientists believe that political science thought continued to develop in Russia, despite various difficulties, and before the approval in 1988 for the first time in the Soviet Union of the nomenclature of specialties of scientists in political science.

The analysis of the works of Russian scientists contradicts the statements of English-speaking authors that political science is an Anglo-American invention with the decisive influence of the American factor. Of course, it is impossible to deny the contribution of scientists from these countries to the development of political science, their achievements in this field. The reasons and conditions formulated by the supporters of the Anglo-American version of the formation of political science that contributed to the formation of such a situation deserve attention: the urgent need of society, the influence of science on politics, one of the factors being the strengthening of US influence in Europe after World War II.

In our opinion, the subsequent development of political science, both theoretically and practically, is possible with the constructive unification of the efforts of scientists and politicians from various countries.

Key words: Political Science, Education, Upbringing, Ipsa, National Association, University, College, Department, Textbook, Publication.

Кіріспе

Кез келген елдің лайықты азаматтарын қалыптастыруда саясаттану үлкен рөл атқарады. Сондықтан ғылым саласы ретінде енді құлашын кеңге созуы мен күрделілігін ескере отырып, теорияны дамыту, эмпирикалық базаны толықтыру, аз зерттелген немесе даулы мәселелерді зерттеу сынды аспектілерді қамтып, саясаттануды сапалы түрде жетілдіру қажет. Мұның бір дәлелі – бұл ғылымды институцияландыру. Осыған негізделіп Халықаралық саяси ғылымдар қауымдастығы құрылды. Ресейде саяси ғылымдар қауымдастығы бар. Саясаттану ғылымының қолданбалы рөлін арттырудың тиімді жолы – зерттеушілік ой-көзқарастың жетістіктерін пайдалана отырып, жақсы оқулықтар жазу. Бұл тың ереже емес, бірақ іс жүзінде әрдайым тиісті деңгейде орындала бермейді.

Жалпыәлемдік саяси процесс ретінде саясаттанудың пайда болуы мен даму процесі, сондай-ақ оның барлық компонентін зерттеу және объективті талдау өзекті мәселе болып

табылады. Мұнда әр елдің саясаттанушы ғалымдарының, адамзаттың жетекші ақыл-ойларының, теоретиктердің, практиктердің, олардың басшылығымен жұмыс істейтін құрылымдардың, әртүрлі оқу және ғылыми-зерттеу мекемелерінің үлесі туралы сөз қозғаған жөн болар.

Бұл мақаланың мақсаты – Ресей ғалымдарының, әсіресе Мәскеу университетінің және оның негізін қалаушы М.В. Ломоносовтың, Ресейдің алғашқы университеттерінің саясаттану ғылымының дамуына қосқан үлесін көрсету. Саясаттанудың дамуындағы ресейлік векторды қарастырғанда саясаттануды, әсіресе академиялық пән ретінде басқа елдердің, ең алдымен АҚШ-тың дамуына қосқан үлесі салыстырмалы талдаумен бірге жүзеге асырылады. Мақала ресейлік және шетелдік автор-лардың орыс, ағылшын тілдеріндегі жарияланымдарын зерттеу негізінде дайындалды. Басылымдардың ішінде ММУ ғалымдарының 1755–1835 жылдардағы университеттік саясаттану тарихына арналған кітабы [1] және осы мақаланы жазу барысында пайдаланған профессор Ю.В. Ирхиннің зерттеу еңбектері

ерекше көзге түсті. Мақаланы әзірлеуге ағылшын тіліндегі 15 басылым қамтылды. Жалпы алғанда, қолжетімді материалдарды талдау негізінде, таңдап алынған мәселені кейіннен кеңінен зерттеу мүмкіндігімен жалпы шолу және қорытынды жасалды.

Әдіснама

Мақаланы жазу барысында әртүрлі әдістер қолданылды. Олардың негізгілері ретінде салыстырмалы саясаттану әдістері мен проблемалық-хронологиялық тәсілдерді атауға болады. Түрлі әдіс-тәсілдерді пайдалану барысында саясаттанудың пайда болу және даму кезеңдері, оны оқыту сияқты негізгі мәселелер талданды. Бұл мәселелер кейбір елдерде, атап айтқанда, Ресейде, АҚШ-та және Англияда салыстырмалы тарихи тұрғыдан қарастырылды. Салыстырмалы тәсілмен қатар статистикалық және ретроспективті талдау әдістері қолданылды. Негізінен Ресей мен АҚШ-та жарияланған дереккөздер зерттелді. Дереккөздер арасында оқулықтар мен оқу-әдістемелік құралдарға сілтемені ерекше атап өткен жөн. Алматы кітапханаларындағы қажетті дереккөздерді анықтауға ерекше көңіл бөлінді. Алайда мақала тақырыбына қатысты әдебиеттер, әсіресе соңғы жылдары жарияланған әдебиеттер жоқтың қасы десе болады. Ағылшын тіліндегі дереккөздер аздап табылды. ҚМЭБИ университетінің кітапханасынан аталған бағыттағы дереккөздер кездескенін атап өту қажет. Сонымен қатар дереккөз ретінде интернет ресурстары да пайдаланылды.

Негізгі бөлім

Саясаттануды дамыту және танымал ету идеясына ЮНЕСКО қолдау білдіріп, саясаттануды пән ретінде оқытуды ұсынды және 1949 жылы Халықаралық саясаттану қауымдастығын (IAPS) құру туралы шешім қабылдады. Саясаттануға баса назар аударту бағытында оның ғылыми дамуындағы Ресей мемлекетінің қосқан үлесі, қалыптасу, даму жолдары да қызықтырады. Осы орайда Ресей саяси ғылымдар қауымдастығы (РСФК) құрылғанын атап өте қажет. Мәскеу мемлекеттік университеті мен Санкт-Петербург мемлекеттік университетіне арнайы факультеттер қосылды. Академик В.А.Садовничий ұжымға Жолдауында жаңа факультеттің пайда болуы «Белгілі бір мағынада Мәскеу университетінде саясаттануды оқыту дәстүрін қайта құру, қалпына келтіру болып табылады.

М.В. Ломоносов И.И. Шуваловқа тапсырып, Елизавета патшайымға бекітуге берген біздің университетті ұйымдастыру жобасында – алғашқы он кафедраның ішінде – саяси кафедра болғанын еске түсіру жеткілікті» деді. Бұған қарап, М.В. Ломоносов саясаттануды мемлекет туралы ғылым саласы ретінде кеңінен түсінген деп топшылауға болады. Атап айтқанда, онда М.В. Ломоносов заң факультетінің толыққанды жұмысы үшін «мемлекеттер мен егемендердің өзара мінез-құлқын, одақтары мен іс-әрекеттерін, өткен ғасырларда қалай болғанын және қазіргі уақытта қалай болғанын көрсететін саясат профессоры» қажет екенін көрсетеді. Бұл жағдайда М.В. Ломоносов саясаттануды мемлекет (және мемлекеттердің өзара әрекеті) туралы ғылым ретінде кең мағынада түсінді деген қорытынды жасауға болады. Ал 1804-1835 жылдар аралығында Мәскеу университетінде моральдық-саяси ғылым-дар факультеті жұмыс істеді...». Бұл Жолдау 2009 жылы жарық көрген «Мәскеу университетіндегі саясаттану тарихының очерктері (1755-1835)» кітабында жарияланған. Оның авторлары саясаттың әлеуметтік пәндерді зерттеу пәні ретінде Ресейдегі ең көне оқу орнында – Мәскеу университетінде XVIII ғасырда оқытыла бастағанын білетіндер аз екенін атап өтті.

Бұл М.В. Ломоносовтың бастамасымен болғаны кездейсоқ емес. Біріншіден, сол кездегі Ресейде ғылым күшті даралануымен ерекшеленді, екіншіден, Марбург университетінде М.В. Ломоносовтың оқу кезеңінде саясат курсы XVIII ғасырдағы ең ірі еуропалық ғалымдардың бірі Христиан Вольф оқыды. М.В. Ломоносовтың еңбекқор шәкірт ретінде осы ғалымның дәрістеріне қатысқан болуы әбден мүмкін [1, 5, 6, 27, 28 бб.].

М.В. Ломоносовтың Ресейдегі қызметі үшін орыс қоғамының ағартушы бөлігінің көрнекті өкілі И.И. Шуваловтың қолдауы маңызды болды. Академик В.А. Садовничийдің пікірінше, біріншісінің ғылыми күші және екіншісінің тәрбиелік көзқарастары мен ұмтылысы олардың бірлескен жобасы – Мәскеу университетін құрудың табысының кілті болды [2, 9 б.]. М.В. Ломоносовтың энциклопедиялық білімін айта отырып, замандастары мен кейінгі дәуір ғалымдары оның саясаттану саласындағы жетістіктерін іс жүзінде атап өтпейді. Алайда, М.В. Ломоносовтың саяси ғылымның дамуындағы осы адамның маңызды рөлін есте сақтау және бағалау үшін Мәскеу университетінің жұмысының басынан бастап саясат кафедрасын

ұйымдастыруға күш салуы жеткілікті. Бұл ретте, әрине, ғалымның көрегендігі мен ғылымды ұйымдастырушы ретіндегі тамаша қабілеті әсер етті. Дәл осы ғалым мемлекеттің білімді элитасын дайындау үшін саясаттануды оқытудың маңыздылығы мен қажеттілігін көре білген.

1802 жылдан 1811 жылға дейін Ресейде алты жаңа университет ашылды. 1804 жылы Санкт-Петербургте ашылған Бас педагогикалық институттың негізінде 1819 жылы Петербург университеті қайта құрылды (1821 жылдан – Императорлық Петербург университеті). Императорлық Царское Село лицейі құрылып, университет мәртебесін алды. Адамгершілік және саяси пәндер лицей тәрбиеленушілерін даярлаудың жетекші бағыттарының бірін құрады. Лицей үшін жоғары білімді және өнегелі ұстаздар қауымы маңызды болды.

1804 жылы 5 қарашада Императорлық Мәскеу университетінің Жарғысы, сонымен қатар онымен бір мезгілде Қазан және Харьков университеттерінің жарғысы бекітілді. 1804 жылғы Жар-ғыларға сәйкес университеттерде моральдық және саяси ғылымдар кафедралары құрылып, гуманитарлық пәндердің кең ауқымын оқу үшін белгілі мүмкіндіктер ашылғаны маңызды. XIX ғасырдың 30-жылдарының ортасында Ресей университеттерінің моральдық және саяси ғылымдар факультеттері жабылды. Университеттердегі саясаттың теориялық аспектілері тек заң факультеттеріндегі құқықтық пәндер аясында қарастырылуы мүмкін болды. [3, 191-193, 206, 215 бб.].

Мәскеу мемлекеттік университеті жетекші рөл атқаратын Ресейдің алғашқы университеттеріндегі саясаттану ғылымының даму процесі тұтастай алғанда елде, сондай-ақ әлемдік қауымдастықта осы ғылымның пайда болуымен тікелей байланысты. Көбінесе Ресей Федерациясындағы бұл процесс Кеңес одағының ғылым және техника жөніндегі мемлекеттік комитетінің 1988 жылы 4 қарашада «Ғылыми қызметкерлердің мамандықтарының номенклатурасы туралы» қаулы қабылдауымен байла-нысты, ол алғаш рет саясаттану бо-йынша ғылыми қызметкерлердің ма-мандықтарының номенклатурасын бекітті.

Жүргізілген зерттеу басқа да пайымдауларды анықтауға мүмкіндік берді. Олардың кейбірін келтірейік. Мысалы, Д.М. Воробьевтің 2004 жылы жарияланған мақаласында ресейлік саясаттану қауымдастығының қалып-тасуы 1989 жылға дейін басталған [4, 151 бб.]. Тарих

ғылымдарының докторы А.А. Галкин 2000 жылдың шілдесінде берген сұхбатында Ресейдің қазіргі саясаттануы XIX ғасырдың 2-жартысының соңында пайда болғанын атап өтті [5]. 2005 жылдың желтоқсанында Ресей саясаттануының қазіргі мәселелері мен даму перспективаларына арналған семинар өткізілді. Сол кездегі СҒХҚ вице-президенті В.В. Смирновтың сөзінде 1955 жылы кеңестік саясаттанушылар делегациясы қауымдастық конгресіне қатысқаны атап өтілді. СҒХҚ дәл осы сәттен бастап Ресейдің саясаттанушылар қауымдастығының дүниеге келуі туралы айтуға болады деп санайды. В.А. Туманов 1979 жылғы Мәскеу СҒХҚ конгресінің маңыздылығын атап өтті, онсыз Ресейде ұзақ уақыт бойы тәуелсіз білім саласы ретінде саяси ғылым болмас еді [6, 141, 145 бб.].

Зерттеліп отырған мәселе тұрғысында 2008 және 2011 жылдары шыққан Ю.В. Ирхиннің екі басылымына сілтеме жасаған жөн. Олар атауы мен мазмұны жағынан ұқсас. Бірақ «Орыс саясаттануы: ширек ғасыр немесе 255 жыл?» деген екінші мақала қызықтырақ көрінеді. Онда Ресейде саясаттану ғылымының қалыптасу процесі бірнеше ұзақ кезеңдерден өтіп, әртүрлі формада өткені айтылады. Ю.В. Ирхин мақаласында Ресей саяси ғылымдар академиясының бірінші президенті Г.Х. Шахназаровтың Ресей саясаттанушыларының екінші конгресінде сөйлеген сөзінен алынған сөздерді келтіреді. Ол Ресей саясаттануын оның дамуының қазіргі, посткеңестік кезеңіне «төмендету» әрекеттері «тарихшылар мен экономистердің, философтар мен заңгерлердің дипломдары болса да, өте жақсы саясаттану еңбектерін жазған ғалымдарымыздың бірнеше буынының шығармашылық жұмысын елеусіз қалдырып, ұмытып кететінін» атап өтті... Егер Ресейдің саяси ғылымы кенже қалған болса, онда оны жасаушылар қатарынан мақтануға құқылы көптеген саяси ойшылдарды алып тастау керек... Бір сөзбен айтқанда, біздің ғылым өзінің даңқты тарихқа дейінгі тарихын есіне түсірмесе, бет-бейнесі жоқ, екінші ретті, еліктегіш болып, американдық банкет дастарханынан теориялық сынықтарды жеуге мәжбүр... Біз жаһандық саясаттану ізденісіне лайықты үлесімізді қоса аламыз». Ю.В.Ирхин сондай-ақ Петербург мемлекеттік университетінің саясаттану факультетінің кафедра меңгерушісі Л.В.Сморгуновтың Ресейдегі саясаттану мен саяси философияның тари-хын зерттеген кезде, бұл мәселеге назар аударғанын ерекше атап өтті. Бұл олардың XX ғасырдағы институ-

ционализациясының 90-шы жылдары ғана емес, кем дегенде, ертерек болмаса, XVII ғасырдан бастау керек екенін ескеру қажет. Ю.В. Ирхин өзінің мақаласында Мәскеу мемлекеттік университетінің маңызды оқиға ретінде пайда болуын, сонымен қатар саясат кафедрасының қалыптасуын атап өтті [7, 34-35 бб.].

Жоғарыда айтылған «ММУ-дегі саяси ғылым тарихының очерктерінен» басқа, профессор Ю.В. Ирхинді, біздің ойымызша, өз басылымдарында саясаттанудың басталуын, оны орыс университеттерінде оқыту дәстүрін қалыптастыратын жалғыз автор деп санауға болады. Бұл мәселелер оның СФХҚ білімі мен қызметіне қатысты соңғы екі еңбегінде бір-бірімен тығыз байланысты. Осыған байланысты Ю.В. Ирхиннің Ресей мемлекеттік гуманитарлық университетінде (Мәскеу қ.) 2018 жылдың қазан айында және оның материалдары «Халықаралық саяси ғылымдар қауымдастығының» (1950-2020) Дүниежүзілік конгрестерінің ұйымы мен мағынасын жобалау» деген атпен жарық көрді. Баяндамада автор саясаттанудың дербес академиялық пән ретінде қалыптасуына және Ресейді нақты атамай-ақ саясаттанушылардың ұлттық бірлестіктерін құруға өте қысқаша тоқталады. Мақалада СФХҚ конгрестері туралы мәліметтер бар [8]. Конференция қарсаңында 2017 жылы Ю.В. Ирхиннің «Халықаралық саясаттану қауымдастығы: институционализация, генезис, концептуалды тәсілдер және тәжірибелер» атты кітабы жарық көрді. Монографияның едәуір бөлігі СФХҚ арналған. АҚШ, Канада және Даниядағы саяси ғылымға, сондай-ақ Ресей университеттеріндегі саяси ғылымдарды институционализациялауға арналған «Саяси ғылымның ұлттық мектептері: тарих және қазіргі заман» кітабының екінші бөлімі назар аударарды (бірінші тәжірибе және қазіргі заман) [3, 156-221 бб.].

Саясаттанудың қалыптасуындағы ресейлік векторын зерттеу, әсіресе, жоғарыда аталған материалдарды ағылшын тілді зерттеушілердің басылымдарымен салыстырған кезде орын-ды болып көрінеді. Мұндай ақпарат қолжетімді емес. Оларда саясаттануды зерттеу және оқыту негізінен Америкамен байланысты. Сонымен, Р. Гудин мен Х.-Д. Клигеманның редакциясымен «Саяси ғылым: жаңа бағыттар» ұжымдық басылымында саяси ғылым, мемлекеттану және саясат факультеттері алғаш рет XIX ғасырдың соңында ынтымақтастық негізінде және тарихшылардың, заңгерлер мен философтардың бірлескен күш-жігерінің арқасында пайда болды делінген.

XIX ғасырдың алғашқы онжылдықтарында көптеген американдық университеттерде саясаттанудың жеке факультеттері бұрыннан бар болатын [9, 90 б.].

«Саясаттануға кіріспеде» қазіргі саясаттану пәнінің университеттерде оқу және ғылыми зерттеулер үшін бір ғасырдан аз уақыт бойы қолданылғаны атап өтіледі. Бірінші тарих және саясаттану кафедрасы 1857 жылы Колумбия университетінде құрылды. «Саясаттану» сөзін өз атауларында бірінші рет қолданған институттар мен кафедралар 1857 жылы Париждегі Еркін саясаттану мектебі, 1880 жылы Колумбия университетінің саяси ғылымдар мектебі және 1895 жылы Лондон экономика және саясаттану мектебі болды. [10, 13 б.].

Дәл осындай ұстаным тағы бір автор Фрэнк Н. Мэзилді сипаттайды. Ол саясаттану барлық әлеуметтік ғылымдардың ішіндегі ең жасы, шамамен жүз жыл деп жазады. Саясатты зерттеу тарихы этика мен моральдық философияның классикасынан бастау алғанымен, Платон мен Аристотель сияқты грек ойшылдарынан бастап, ортағасырлық, ренессанс және қазіргі заманғы саяси ойшылдардан бастап, пәннің саясатты жүйелі және ғылыми зерттеу ретінде дамуы XIX ғасырдың аяғында басталды. Америка Құрама Штаттарында бұл пән 1880 жылы Колумбия университетінде саяси ғылымдар мектебінің құрылуымен тәуелсіз мәртебеге ие бола бастады. Осыдан кейін көптеген университеттерде саясаттану жеке пәнге айналды. 1903 жылы оның кәсіби ұйымы-американдық саяси ғылымдар қауымдастығы саясатты ғылыми зерттеуді насихаттау мақсатында құрылды. Саяси ғылымның пән ретінде дамуы және оның әртүрлі зерттеулеріндегі теориялық және эмпирикалық білімдегі жетістіктері негізінен американдық университеттерде сабақ беретін ғалымдардың үлестерімен байланысты. Бұл ғалымдар, әсіресе Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін пән бойынша пікірталастарда басым болды, бұл саланы іс жүзінде американдық ғылымға айналдырды. 1988 жылы Америка Құрама Штаттарында саясаттану ғылымдарының докторы дәрежесін беретін 121 мекеме болды. Бұл мекемелер әлемде дайындалған саясаттанушылардың шамамен 70 пайызын шығарды [11, 1532 б.].

Дороти Росс саясаттану академиялық пән ретінде Ұлыбритания мен Америка Құрама Штаттарында шамамен 1880 жылдардан Бірінші дүниежүзілік соғысқа дейін пайда болды және көптеген ұқсас жолдармен қалыптасты деп санайды.

Бұл ғалымдар арасында айтарлықтай ағылшын-американдық байланыс және әлдеқайда жиі байланыс орнатылды. Екі елде де либералды академиялық элита университетте беделді позиция-ны орнату және индустрияландыру мен жаппай демократия тудырған жаңа сын-қатерлер жағдайында өздерінің саяси мұраларын сақтау үшін жұмыс істеді. Бірқатар өлшемдер бойынша – интеллектуалдық және кәсіби ұстаным, саяси мақсаттар мен тарихты түсіну, пайдалану – бұл елдердегі саясаттануға ұқсас тәртіптік ұстанымдарды дамытты. Бірінші дүниежүзілік соғыстан кейін ғана американдық саясаттанушылар жалпы курстан тарихшылдық емес, позитивистік ғылым қалыптастырған үлгіге қарай бет бұра бастады [12, 18 б.].

Кейбір басылымдарда саясаттану тікелей ағылшын-американдық өнер-табыс деп аталады, бірақ американдық ықпалға көбірек ұшырайды. Мысалы, авторлар Джонсон мен Невилл сая-саттану – көбінесе саясат немесе үкімет ретінде белгілі – қазір британдық университеттердің көпшілігінде, политехникалық және басқа да жоғары оқу орындарында ерекше және тәуелсіз пән ретінде танылғанын жазады. Бұл пән мектеп бағдарламаларында «саясат», кейде «Британ Конституциясы» деп те аталады. Университеттерде зерттелетін пән ретінде саясаттану қазіргі мағынасында негізінен ағылшын-американдық өнертабыс болып табылады. Оның қазіргі түрінде ол ағылшын тіліне қарағанда американдық әсерге көбірек ұшырауы мүмкін [13, 14 б.].

«Халықаралық саяси ғылым энциклопедиясында» осындай баға беріледі. Онда саясат ғылымының субъектісі екендігі туралы ереже Аристотельдің өзі сияқты ескі, дегенмен, Бернард Крик атап өткендей, саясаттану жеке академиялық пән және әлеуметтану ғылымының бір саласы ретінде Американың бірегей өнертабысы болды. Саясаттануда және басқа мемлекеттерде ұқсас зерттеулер болғанына қарамастан, XIX ғасырдың ортасынан XX ғасырдың ортасына дейінгі саяси ғылымның тарихы, ең алдымен, американдық саяси ғылымның тарихымен байланысты болды [14, 1087 б.].

Тағы екі шетелдік автор Роберт Джексон мен Дорин Джексон да АҚШ-тың басымдылығын көрсетеді. Олар VIII-XIX ғасырдың аяғына дейін университеттерде факультеттер құрылғанға дейін саясаттану жеке пән болған жоқ деп есептейді. Бірінші саясаттану кафедрасы 1880 жылы АҚШ-та Колумбия университетінде құрылды. Алайда саясаттану ресми түрде жеке ғылым саласы болып танылғаннан кейін де тарих

және экономика кафедраларында «саяси экономика» ретінде ұзақ жылдар бойы оқытыла берді. Сөйтіп, саясаттану пәнаралық ғылым ретінде дамыды [15, 21 б.].

Ел ішіндегі американдық басымдылықтың қызықты интерпретациясын Джон Кинг Гамбель АҚШ-тағы саяси ғылымның даму кезеңдерін тұжырымдау контекстінде сипаттайды. Ол Америкадағы саяси ғылымның дамуын ыңғайлы түрде бірнеше кезеңге бөлуге болады деп есептейді, олардың біріншісі 1636 жылы Гарвард университетінің негізі қаланған кезден басталып, 1865 жылы Азамат соғысының бітуімен аяқталады. Отаршыл Американың басынан бастап саясаттану элементтері жеке курс ретінде емес, басқа пәндердің, этиканың, тарихтың немесе халықаралық құқықтың бөлігі ретінде оқытылды. 1789 жылы Гарвард университетінде «табиғи дін, моральдық философия және азаматтық қоғам» профессорының құрылуы саяси ғылымның дамуындағы маңызды кезең болды. Саясаттану бірінші орынға қойылмады, бірақ кем дегенде оның бар екендігі мойындалды. 1825 жылы құқық және саяси экономика салаларында оқыту басталды. Бұл саясаттанудағы болашақ оқытудың негізін қалауға көмектесті. Келесі кезең – 1865 жылғы Азамат соғысының аяқталуынан 1900 жылға дейінгі кезең – саясаттанудың қазіргі формасының басталуын белгілеген алғашқы кезең болды. 1880 жылдар саясаттану ғылымының өте қарқынды дамыған уақыты еді. Осы онжылдықта Колумбия колледжінде Саясаттану мектебі құрылды. Гарвард университеті мемлекеттік басқару (мемлекеттік басқару нысандары) бойынша алғашқы жалпы курсын ұсынды. Саясаттану саласындағы баспа жұмыстары Колумбияда, одан кейін Джонс Хопкинс университеті, Мичиган университеті және Пенсильвания университетінде басталды [16, 9 б.]. Осылайша, Джон Кинг Гамбель Гарвард университетінің саясаттануды дамытудағы қызметіне ерекше тоқталды.

Саясаттанудың пайда болу себептері қоғамның шұғыл қажеттілігі ретінде беріледі. Ник Дорцвейлер саяси ғылым-ның пән ретінде пайда болуын XIX ғасырдың екінші жартысына жатқызып, американдық тарихтың осы ерекше кезеңінің көптеген себептерін көрсетеді. Олардың негізгілері «индустрияландыру мен қалалардың өсуінен туындаған елеулі әлеуметтік өзгерістер», соның ішінде «діни биліктің құлдырауы», «протестанттық ауылдың ыдырауы», «гетерогенді қаланың өсуі», «қалалық мәселелердің өсуі» және «1870

жылдардағы ұзақ депрессия мен еңбек қақтығысы» болды. Сол кездегі көптеген саясаттанушылар үшін бастапқы мақсат «реформалар үшін әлеуметтік мәселелерді зерттеуді» қамтамасыз ету болды. Көптеген жұмыстар американдық қоғамдағы бар ұйым мен басқаруға қатысты айқын алаңдаушылық сезімін көрсетті [17, 1416].

Эррки Берндтсон АҚШ-та саяси ғылымның пайда болуымен айналысты. 1987 жылғы басылымында ол бұрынғы мақаласында (1983) американдық саясаттанудағы дамудың 4 фазасын анықтап, осы фазаларды демократия тұжырымдамасы арқылы байланыстыратынын жазады. Бұл өкілді демократияның қалыптасуы (1880–1920); өкілді демократияның төтенше мәселелері (1900-1940); плюралистік демократия демократия мәселелерінің шешімі ретінде (1920–1965); плюралистік демократия дағдарысы (1945 - қазіргі).

Бұл кезеңдерді 1880 жылдан бастап қарастыру біршама қисынсыз, өйткені өкілдік демократия мен саясаттану 1880 жылға дейін біраз уақыт бұрын қалыптасады. Дегенмен, 1880 жыл бастапқы нүкте ретінде қабылданды, өйткені сол жылы Колумбия университетінде саясаттанудың алғашқы академиялық институты, Саясаттану мектебі құрылды. Мектеп негізінен Джон В. Бергесстің күш-жігерімен құрылғандықтан, ол көбінесе пәннің негізін салушы болып саналады [18, 86 б.].

Джон В. Бургесс рөлін қолдау үшін Дороти Росс сияқты зерттеуші де сөйлейді. Ол өзінің жарияланымында саясаттану саласында тарихи және әкімшілік мәселелерге бағытталған ғалымдардың бір бөлігі кәсіби институттар құруға бастамашы болғанын жазады. Топтағы бастамашылар 1870 жылдары Амхерст колледжінде және 1880 жылы Колумбия колледжінде саясаттануды енгізген Джон В. Бергесс және Джон Хопкинс университетінде тарих және саясаттану кафедрасының негізін салған Герберт Бакстер Адамс болды [19, 89 б.].

Эррки Берндтсон АҚШ-тағы саясаттанудың сәтті дамуына да өз үлесін қосты. Оның жұмысында орталық және Шығыс Еуропада саясаттану постсоциалистік пән болып табылады, ол тек 1990 жылдары жаңа демократиялық режимдердің құрылуымен дами бастады, ал Еуропадағы барлық ұлттық саяси бірлестіктер соғыстан кейін құрылды (1935 жылдан басталатын фин саясаттанушылар қауымдастығын қоспағанда). Автор 1949 жылы жазған СҒХҚ бірінші президенті Квинси Райттың сөзін келтіреді: «Қиындықтардың бірі – әлеуметтік ғылымның енді ғана дамып келе

жатқандығы және оның мүмкіндіктеріне аз адамның сенетіндігі. Жақында Парижде Халықаралық саясаттану қауымдастығын құруға арналған жиналыста мені дүние жүзіндегі саясаттану қауымдастығының жетіспейтіндігі және адамдардың көпшілігінің саясаттану мүмкіндіктеріне деген сенімінің жоқтығы таң қалдырды. Шынында да, жаратылыстану ғылымдарында әзірленген әдістерді мүмкіндігінше пайдалануға ұмтылатын басқа пәндер сияқты, әлеуметтік ғылым да соңғы елу жылдағы американдық құбылыс ретінде қарастыруға жақын. Басқа елдерге қарағанда Америка Құрама Штаттарында әлеуметтік ғылымдарға көп қаржы жұмсалды. Осылайша, халықаралық әлеуметтік ғылымдар қауымдастығының алдында тұрған міндеттердің бірі – Америка Құрама Штаттарындағы әлеуметтік ғылым туралы білетінімізді бүкіл әлем-мен бөлісуге тырысу». Саясаттану академиялық пән ретінде Америка Құрама Штаттарында дамығандықтан, кейде бұл, әрине, американдық ғылым деген пікір айтылады. Бұл түсінік Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін күшейе түсті, өйткені Америка Құрама Штаттары Еуропаның саяси және экономикалық істеріне араласқандықтан, мәдени өмірде ықпалдың күшеюі ғажап емес еді. Американдық саясаттану осы әсердің бір бөлігі болды [20].

Саясаттану ғылымының пайда болуы мен дамуының тағы бір себебі: ғылымның саясатқа әсер ету қабілеті. Бұл идеяны Джон Дж. Ганнел баяндаған. Америкалық саясаттанушыларды тарих-шылар мен экономистерден кәсіби түрде бөлініп, жеке бірлестік құруға итермелеген басты мәселе әдіс емес еді. Саясатты зерттеудегі тарихи және экономикалық тәсілдер айтарлықтай сынға ұшыраған жоқ, саясаттанушылар осы пәннің тақырыбын анықтап қойған. Шын мәнінде, «үйлесімді қарым-қатынасты» сақтау және бірге кездесу дәстүрін жалғастыру міндеттемесі болды. Бұл кәсіби жаңашылдыққа түрткі болған басты мәселе әлеуметтік ғылымдар мен саясаттың арақатынасы төңірегінде өрбіді. Ғасырдың басына қарай АЭҚ (Американдық экономикалық қауымдастық) консервативті сипатқа ие болды және тағы да классикалық экономика идеологиясының үстемдігіне айналды, ал Америка тарихи қауымдастығы тек консервативті ғана емес, сонымен қатар салыстырмалы түрде мемлекеттік саясатқа қатыстырылмады. Автор саясаттанушылар бөлімін жақтаушыларды пәннің саясатқа әсер ету қабілетіне наразылық біріктірді деп тұжырымдайды [21, 4816].

Тағы бір американдық автор Идо Орен шамамен осындай көзқарасты ұстанады. Ол американдық саясаттану академиялық пән ретінде пайда болған кезде ол тарихты зерттеумен институционалдық және интеллектуалдық байланысты болды деп жазады. XIX ғасырдың аяғында екі жетекші білім беру бағдарламасының негізін салушылар – Колумбиядағы Либердің орнын басқан Джон В. Бурджесс және Джон Хопкинс университетіндегі Герберт Бакстер Адамс – «тарих пен саясаттың практикалық бірлестігінің» берік жақтаушылары болып қала берді. Олар 1884 жылы құрылған Америка тарихи қауымдастығының мүшелері болды. Саясаттанушылар өздерінің кәсіби бірлестігін 1903 жылы ғана құрды [22, 310 б.].

Басылымдар саясаттануды дамытудағы оқытушылардың оң рөлін көрсетеді. Мәселен, Индиана колледжінде, болашақ Индиана университетінде саясаттану ғылымының дамуына ықпал еткен жағдайлар осылайша сипатталады. 1829 жылдың соңында Эндрю Уайл Индиана колледжине президент ретінде ғана емес, моральдық және психикалық философия, саяси экономика және көркем әдебиет профессоры ретінде де келді. 1824 жылға дейін колледждің алдында болған семинарияда негізінен классикалық оқу бағдарламасы болды. Қамқоршылық кеңес моральдық және психикалық философиядағы кейбір жұмыстарды қосу арқылы академиялық курстардың кеңеюіне ықпал етті. Бірақ профессорлар оқыту саласында әкімшілік қадағалаудан ғылыми жалтару әдісін әзірледі. Соңдықтан Э.Уайл келгенге дейін классикалық шығармалардан басқа шығармалар оқытылмады. Профессор ретінде Э.Уайл орта мектептерде әртүрлі пәндерден, соның ішінде Саяси экономика мен Конституциялық құқықтан дәріс оқыды. 1838 жылға қарай ол мораль және халықаралық құқықты қосты. Осыны ескере отырып, саясаттану саласындағы жұмыс Индианада Майамиден басқа Орта-Батыс университеттерінде оқытыла бастағаннан әлдеқайда ертерек басталды [23, 3 б.].

Колумбия колледжінде саясаттануды дамыту туралы сөз болғанда, Фрэнсис Либердің рөлі әрқашан атап өтіледі. Дэвид Ричи оны өзінің ілімдерінде моральдық философияның шеңберінен шыға және жаңа пәннің мәнін құра бастаған саяси зерттеулердің жай-күйін ерекше көрсеткен алғашқы американдық саясаттану профессоры деп атайды. 1857-1865 жылдары Ф. Либер Колумбия университетінде тарих және саясаттану профессоры қызметін атқарды [24, 58 б.].

Саясаттану ғылымының қалыптасуы, оны оқытудың басталуы мен орны туралы бірқатар ағылшын тілді зерттеушілердің пікірлері осындай. Ресей университеттері мен ғалымдарының рөлі қарастырылмаған.

Қорытынды

Осылайша, әртүрлі дереккөздерді зерттеу саяси ғылымның дамуындағы ресейлік вектордың бар екенін көрсетеді. Алайда, ағылшын тілді авторлардың жазбаларында ол көрсетілмейді. Сонымен бірге, Ресей Федерациясында жарияланған бірқатар оқулықтар мен оқу-әдістемелік кешендерді талдау олардың авторларының көп жағдайда шетелдік басылымдардың ақпаратын ұстанатындығын көрсетеді. Мысалы, төрт басылымнан өткен В.П. Пугачев пен А.И. Соловьевтің «Саясаттануға кіріс-пе» оқулығында осындай мәліметтер жазылған. Кейбір ғалымдар саясаттанудың дербес ғылым ретіндегі ресми бастамасын Германиядағы заң мектебінің XIX ғасырдың бірінші жартысындағы білім деп санайды, ал басқалары – негізінен американдық авторлар – оның пайда болуын XIX ғасырдың екінші жартысына жатқызады және ең алдымен, 1857 жылы Колумбия университетінде саяси теория бойынша курстан дәріс оқыған әрі 1880 жылы оның орнына келген Джон Бургесс саяси ғылымның жоғары мектебінің ашылуына қажетті жағдай жасаған Фрэнсис Либердің есімімен байланыстырады [25, 26 б.]. К.С. Гаджиевтің «Саясаттану. Негізгі курс» атты мақаласында саясаттанудың қоғамдық және гуманитарлық ғылымдар жүйесінен бөлінуі XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында бірнеше ондаған жылдарға созылғаны жазылған. Германия, Франция, Ұлыбритания берілген. Америка Құрама Штаттарында саяси ғылымның тууы 1880 жылы Дж.Бурджесстің Колумбия колледжінде Саяси ғылымдар мектебінің негізін қалауы болып саналады. Ресейде саяси ғылымның қалыптасуы Батыс елдерімен салыстырғанда біршама кешіктірілді [26, 24-26 бб.]. Осы тұста Ю.В.Ирхиннің оқулығы ерекшеленеді. Онда Ресей университеттеріндегі саясат-тың зерттелуі, Мәскеу университетінде саяси кафедраның ұзақ өмір сүрмегені, Ресейде XIX ғасырдың басынан бастап «моральдық және саяси ғылымдар» кафедрасының профессоры атағы берілгені туралы қысқаша ақпарат берілген [27, 35 б.].

Жалпы, ресейлік оқулықтар елде болып жатқан саяси құбылыстар мен процестерді ашып көрсетуге көңіл бөледі. Бірақ елде

саясаттану ғылымының пайда болуы мен дамуының тарихы, оның айрықша белгілері мен басымдықтары, әсіресе, ретроспективада іс жүзінде жоқ. Бұл, сөзсіз, байыпты және қажырлы зерттеу жұмысын талап етеді. Бірақ пайда болған ғылыми ақпарат та қолданылмайды. Көрнекі мысал – елдің алғашқы университеттерінде, ең алдымен Мәскеу университетінде саяси ғылымның пайда болуы. Осыдан М.В. Ломоносов сияқты көрнекті ақыл-ой иесінің рөлін төмендету байқалады. Саясаттану ғылымының пайда болуы туралы орыс оқулықтарындағы мәліметтер негізінен қазақстандық оқу басылымдарына тән. Демек, орыс тілінде басылып шыққан саяси ғылым саласындағы ресейлік ғылымтанымдық әдебиеттердің рөлі де оның посткеңестік кеңістікте қолданылуы тұрғысынан маңызды.

Саясаттанудың қалыптасуын ретроспективті талдау саяси ғылымның дамуын барлық мемлекеттердің, әр ғалымның үлесін объективті бағалау кезінде, саясаттану білімінің өсуін барынша интеграциялау кезінде біртұтас әлемдік процесс ретінде қарастырған жөн екенін дәлелдейді. Кәсіби саясаттанушылар кадрларын даярлаумен, олардың шығар-машылық байланыстарын жетілдірумен бірге толыққанды дереккөз базасын қалыптастыру саясаттану саласындағы зерттеу жұмысының деңгейін көтеруге және заманауи оқулықтар құруды қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі

1 Блинов В.В., Ваганов И.Е., Кирсанова Е.Г. и др. Очерки истории политической науки в Московском университете (1755-1835). – М.: Аспект Пресс, 2009. – 288 с.

2 Московский государственный университет им. М.В.Ломоносова. 1755-2005. – М.: ООО«Ин-октаво», 2005. – 176 с.

3 Ирхин Ю.В. Международная ассоциация политической науки: институционализация, генезис, концептуальные подходы и практики: монография. – М.: Издательство «Реал Принт», 2017. – 240 с.

4 Воробьев Д.М. Развитие политологического сообщества в постсоветской России // *Полит. Политические исследования*. – 2004. – № 6 (83). – С. 151-161.

5 Галкин А. Политическая наука стала у нас расти на выжженном пространстве // [Электронды ресурс] URL: <https://rapn.ru/in.php?part=7&gr=1655&d=5005> (Қаралған күні:17.07.2018).

6 Политическая наука в России: вчера, сегодня, завтра (Материалы научного семинара) // *Полит. Политические исследования*. – 2006. – № 1 (91). – С. 141-156.

7 Ирхин Ю.В. Российская политология: четверть века или 255 лет? // *Социально-гуманитарные знания*. – 2011. – № 2. – С. 34-51.

8 Ирхин Ю.В. Проектирование организации и смыслов Всемирных конгрессов Международной ассоциации политической науки (1950-2020 гг.) // *Политическое проектирование в пространстве социальных коммуникаций: материалы ХП Международной научной конференции*. – М.: Издательство «Мир философии», 2018. – С. 213-222.

9 Политическая наука: новые направления. – М.: Вече, 1999. – 816 с.

10 Hix S., Whiting M. Introduction to political science. Textbook. – London: University of London International Programmes Publications Office, 2012. – 240 p.

11 Magill N. Frank. Survey of Social Science: Government and Policies. vol. 4. – Salen Press, 1995. – 2372 p.

12 Ross Dorothy. Anglo-American Political Science, 1880–1920 // *Modern political science: Anglo-american exchanges since 1880*. –Princeton. University Press, 2007. – pp. 18-36.

13 Johnson Nevil. The limits of political science. – Oxford: Great Britain Clarendon press, 1989. – 142 p.

14 Bertrand Badie, Dirk Berg-Schlosser, Leonardo Morlino. International Encyclopaedia of Political Science. – Sage Press, 2011. – 4032 p.

15 Jackson J. Robert, Doreen Jackson. A comparative introduction to political science. – Prentice-Hall Inc. A Pearson Education Company, 1997. – 474 p.

16 Gamble John King. Introduction to political science. Englewood Cliffs. – N.J.: Prntice-all, 1952. – 502 p.

17 Dorzweiler Nick. Popular culture in (and out of) American political science: A concise critical history. 1858–1950 // *History of the Human Sciences*. – 2017. – No. 1 (Vol. 30). – Pp. 138-159.

18 Berndtson Erkki. The Rise and Fall of American Political Science: Personalities, Quotations, Speculations // *International Political Science Review / Revue internationale de science politique. The Evolution of Political Science: Selected Case Studies*. – 1987. – No. 1 (Vol. 8). – Pp. 85-100.

19 Ross Dorothy. The development of social sciences // *Discipline and History. Political Science in the United States* / Editors: James Farr and Raymond Seidelman. – The University of Michigan Press, 1993. – Pp. 81-104.

20 Berndtson Erkki // University of Helsinki, Finland. Prepared for presentation at the XX1st World Congress of the International Political Science Association. - Santiago de Chile. July 12-16, 2009.

21 Gunnell G. John. The Founding of the American Political Science Association: Discipline, Profession, Political Theory, and Politics // *The American Political Science Review*. – 2006. – No. 4 (Vol.100). – Pp. 479-486.

22 Oren Ido. Political Science as History. A reflexive approach // *Interpretation and Method. Empirical Research Methods and the Interpretive Turn*. Vol 2. – London and New York, 2015. – Pp. 309-322.

23 Field P. Oliver. Political science in Indiana University. 1829-1951. – Bloomington. Indiana: Indiana University, 1952. – 53 p.

24 Ricci M. David. The tragedy of Political Science: Politics, Scholarship, and Democracy. - Yale University Press, 1984. – 335 p.

25 Пугачев В.П., Соловьев А.И. Введение в политологию. Учебник для студентов вузов. 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Аспект Пресс, 2002. – 477 с.

26 Гаджиев К.С. Политология. Базовый курс. 2 изд., перераб. и доп. – М.: Издательство «Юрайт», 2011. – 505 с.

27 Ирхин Ю.В. Политология. Учебник. 2-е изд., доп. – М.: Издательство «Экзамен», 2007. – 894 с.

References:

1 Blinov V.V., Vaganov I.E., Kirsanova E.G. i dr. Ocherki istorii politicheskoy nauki v Moskovskom universitete (1755-1835) [Essays on the History of Political Science at Moscow University (1755-1835)]. – М.: Aspekt Press, 2009, – 288 s. (in Russ)

2 Moskovskij gosudarstvennyj universitet im. M.V.Lomonosova [Lomonosov Moscow State University]. – М.: ООО«In-oktavo», 2005. – 176 s. (in Russ)

3 Irhin YU.V. Mezhdunarodnaya asociaciya politicheskoy nauki: institucionalizaciya, genezis, konceptual'nye podhody i praktiki: monografiya. [International Association of Political Science: Institutionalization, Genesis, Conceptual Approaches and Practices: monograph], – М.: Izdatel'stvo «Real Print», 2005, – 240 s. (in Russ)

4 Vorob'ev D.M. Razvitie politologicheskogo soobshchestva v postsovetskoy Rossii. [The development of the political science community in post-Soviet Russia. Policy], *Polis. Politicheskie issledovaniya*, – 2004. – No. 6 (83). – S. 151-161. (in Russ)

5 Galkin A. Politicheskaya nauka stala u nas rasti na vyzhzhennom prostranstve [Political science began to grow in our scorched space] // [Jelektronnyy resurs] URL: <https://rapn.ru/in.php?part=7&gr=1655&d=5005> (Qaralğan kuni: 17.07.2018) (in Russ)

6 Politicheskaya nauka v Rossii: vchera, segodnya, zavtra (Materialy nauchnogo seminar) [Political Science in Russia: yesterday, today, tomorrow (Materials of the scientific seminar)] // *Polis. Politicheskie issledovaniya*, 2006. – No.1 (91). – P.141-156. (in Russ)

7 Irhin YU.V. Rossijskaya politologiya: chetvert' veka ili 255 let? [Russian political science: a quarter of a century or 255 years?] // *Social'nogumanitarnye znaniya*. – 2011. – No. 2. – S. 34-51. (in Russ)

8 Irhin YU.V. Proektirovanie organizacii i smyslov Vsemirnyh kongressov Mezhdunarodnoj asociacii politicheskoy nauki (1950-2020 gg.) [Designing the organization and meanings of the World Congresses of the International Association of Political Science (1950-2020)] // Politicheskoe proektirovanie v prostranstve social'nyh kommunikacij: materialy HP Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii. - Moscva,

2018. – S. 213-222. (in Russ)

9 Politicheskaya nauka: novye napravleniya [Political science: new directions]. – М.: Izdatel'stvo «Mir filosofii», 1999, – 816 s. (in Russ)

10 Hix S., Whiting M. Introduction to political science. Textbook. – London: University of London International Programmes Publications Office, 2012. – 240 p.

11 Magill N. Frank. Survey of Social Science: Government and Policies. vol. 4. – Salen Press, 1995. – 2372 p.

12 Ross Dorothy. Anglo-American Political Science, 1880–1920 // *Modern political science: Anglo-american exchanges since 1880*. –Princeton. University Press, 2007. – Pp. 18-36.

13 Johnson Nevil. The limits of political science. – Oxford: Great Britain Clarendon press, 1989. –142 p.

14 Bertrand Badie, Dirk Berg-Schlosser, Leonardo Morlino. International Encyclopaedia of Political Science. – Sage Press, 2011. – 4032 p.

15 Jackson J. Robert, Doreen Jackson. A comparative introduction to political science. – Prentice-Hall Inc. A Pearson Education Company, 1997. – 474 p.

16 Gamble John King. Introduction to political science. Englewood Cliffs. – N.J.: Prntice-all, 1952. – 502 p.

17 Dorzweiler Nick. Popular culture in (and out of) American political science: A concise critical history. 1858–1950 // *History of the Human Sciences*. – 2017. – No. 1 (Vol. 30). – Pp. 138-159.

18 Berndtson Erkki. The Rise and Fall of American Political Science: Personalities, Quotations, Speculations // *International Political Science Review / Revue internationale de science politique. The Evolution of Political Science: Selected Case Studies*. – 1987. – No. 1 (Vol. 8). – Pp. 85-100.

19 Ross Dorothy. The development of social sciences // *Discipline and History. Political Science in the United States* / Editors: James Farr and Raymond Seidelman. – The University of Michigan Press, 1993. – Pp. 81-104.

20 Berndtson Erkki. // University of Helsinki, Finland. Prepared for presentation at the XXIst World Congress of the International Political Science Association. - Santiago de Chile. July 12-16, 2009.

21 Gunnell G. John. The Founding of the American Political Science Association: Discipline, Profession, Political Theory, and Politics // *The American Political Science Review*. – 2006. – No. 4 (Vol.100). – Pp. 479-486.

22 Oren Ido. Political Science as History. A reflexive approach // Interpretation and Method. Empirical Research Methods and the Interpretive Turn. Vol 2. – London and New York, 2015. – Pp. 309-322.

23 Field P. Oliver. Political science in Indiana University. 1829-1951. – Bloomington. Indiana: Indiana University, 1952. – 53 p.

24 Ricci M. David. The tragedy of Political Science: Politics, Scholarship, and Democracy. – Yale University Press, 1984. – 335 p.

25 Pugachev V.P., Solov'ev A.I. [Introduction to Political Science. Textbook for university students]

Vvedenie v politologiyu. Uchebnik dlya studentov vuzov. 4-e izd., pererab. i dop. – M.: Aspekt Press, 2002. – 477 s. (in Russ)
26 Gadzhiev K.S. Politologiya. [Political science. Basic course]. Bazovyy kurs. 2 izd., pererab. i dop. – M.: Izdatel'stvo «Jurajt», 2011. – 505 s. (in Russ)
27 Irhin YU.V. Politologiya. Uchebnik. [Political science. Textbook]. 2-e izd., dop. – M.: Izdatel'stvo «Jekzamen», 2007. – 894 s. (in Russ)

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

- Лилия Юсуповна Зайниева* профессор, саясаттану ғылымдарының докторы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, email: zainieval@mail.ru, ORCID ID 0000-0001-9112-1702
- Эльмира Нуркалыккызы Суимбаева* PhD докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, email: elmira9@mail.ru, ORCID ID 0009-0005-4593-3140
- Камиля Ерболқызы Абдрасилова* оқытушы, гуманитарлық ғылымдар магистрі, “ҚАЗНҰР” гуманитарлық колледжі, Алматы, Қазақстан, email: akamilya98@gmail.com, ORCID ID 0009-0002-3001-8634
- Айгуль Абдумуталиповна Абжаппарова* доцентінің м.а., саяси ғылымдар кандидаты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, email: aigul.abzhapparova@gmail.com, ORCID ID 0000-0002-7009-1038
- Лилия Юсуповна Зайниева* профессор, доктор политических наук, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, email: zainieval@mail.ru, ORCID ID 0000-0001-9112-1702
- Эльмира Нуркалыккызы Суимбаева* PhD докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, email: elmira9@mail.ru, ORCID ID 0009-0005-4593-3140
- Камиля Ерболқызы Абдрасилова* преподаватель, магистр гуманитарных наук, Гуманитарный колледж «ҚАЗНҰР», Алматы, Казахстан, email: akamilya98@gmail.com, ORCID ID 0009-0002-3001-8634
- Айгуль Абдумуталиповна Абжаппарова* и.о.доцента, кандидат политических наук, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, email: aigul.abzhapparova@gmail.com, ORCID ID 0000-0002-7009-1038
- Lilia Zainieva* Professor, Doctor of Political Sciences, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, email: zainieval@mail.ru, ORCID ID 0000-0001-9112-1702
- Elmira Suimbayeva* Doctoral student, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, email: elmira9@mail.ru. ORCID ID 0009-0005-4593-3140
- Kamilya Abdrasilova* Teacher, Master of Arts, Humanitarian College «KAZNUR», Almaty, Kazakhstan, email: akamilya98@gmail.com, ORCID ID 0009-0002-3001-8634
- Aigul Abzhapparova* Acting Associate Professor, Candidate of Political Sciences, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, email: aigul.abzhapparova@gmail.com, ORCID ID 0000-0002-7009-1038

FEMALE LEADERSHIP AS A TOOL FOR STRENGTHENING POLITICAL AND CIVIL INSTITUTIONS IN KAZAKHSTAN

¹Zh. Davletbayeva, ²Y. Semidotskikh

ABSTRACT

Female leadership is one of the tools for improving civic engagement in governance. The aim of this article is to examine the factors that hinder women's participation in political and civic institutions and the development of female leadership in the Republic of Kazakhstan. To this end, an analysis was conducted on the representation of women in representative, legislative, and executive bodies, as well as in leadership and decision-making positions. The study also analyzed the results of expert interviews conducted with women from the North Kazakhstan Region regarding their perspectives on the development of female leadership and existing gender barriers to career advancement. The findings reveal relatively low female representation in high-level political positions within the public service, local councils, and Parliament. However, the high percentage of women in public councils (42%) indicates the potential for further development of female leadership in Kazakhstan. Key challenges restricting women's access to leadership roles in government institutions include societal stereotypes, the difficulty of balancing work and family responsibilities, high workloads, and the specific demands of leadership positions. Based on the research findings, several recommendations are made to improve policies that support female leadership.

Key words: Gender Policy, Civil Society, Public Councils, Women's Leadership, Accountability, Participation.

¹Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan

²The National Commission on Women's Affairs and Family-Demographic Policy under the President of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan

Author-correspondent:
Davletbayeva Zh.Zh.,
zhuldyz.davletbayeva@apa.kz

Reference to this article:
Davletbayeva Zh.,
Semidotskikh Y.
Female Leadership as a Tool
for Strengthening Political
and Civil Institutions in
Kazakhstan // Adam Alemi.
– 2024. – No.4 (102).
– P. 85-94.

Әйелдер көшбасшылығы Қазақстандағы саяси және азаматтық институттарды жетілдіру құралы ретінде

Аңдатпа. Әйелдер көшбасшылығы азаматтық қоғамның мемлекетті басқаруға қатысуын жетілдіру құралдарының бірі болып табылады. Осы баптың мақсаты әйелдердің саяси және азаматтық институттарға қатысуына, сондай-ақ Қазақстан Республикасында әйелдер көшбасшылығын дамытуға кедергі келтіретін факторларды зерделеу болып табылады. Осы мақсатта өкілді, заң шығарушы және атқарушы билік органдарында, ұйымдардағы басшылық позицияларда және шешім қабылдау лауазымдарында әйелдердің өкілдігіне талдау жүргізілді. Сондай-ақ, Солтүстік Қазақстан облысындағы әйелдер арасында жүргізілген сараптамалық сұхбаттың нәтижелері, олардың әйелдер көшбасшылығын дамыту перспективаларын, сондай-ақ мансаптық өсу жолындағы гендерлік кедергілерді қабылдауы тұрғысынан талданды. Зерттеу нәтижелері мемлекеттік қызметте, мәслихаттарда және Парламентте жоғары саяси лауазымдардағы әйелдердің әлсіз өкілдігін көрсетті. Бұл ретте, әйелдердің Қоғамдық кеңестер құрамына қатысуы айтарлықтай жоғары (42%), бұл Қазақстанда әйелдер көшбасшылығын дамыту перспективаларының бар екендігін айғақтайды. Әйелдердің мемлекеттік органдарда басшылық лауазымдарға орналасуын тежейтін негізгі проблемалар қоғамда қалыптасқан стереотиптер, жұмыс пен отбасылық міндеттерді үйлестірудің күрделілігі, басшы қызметкерлердің жоғары жүктемесі мен жұмысының ерекшелігі болды. Зерттеу нәтижелері бойынша әйелдер көшбасшылығын қолдау саласындағы саясатты жетілдіру бойынша бірқатар ұсыныстар беріледі.

Түйін сөздер: гендерлік саясат, азаматтық қоғам, қоғамдық кеңестер, әйелдер көшбасшылығы, есеп беру, қатысу.

Женское лидерство как инструмент совершенствования политических и гражданских институтов в Казахстане

Аннотация. Женское лидерство является одним из инструментов совершенствования вовлеченности гражданского общества в управление государством. Целью данной статьи является изучение факторов, препятствующих участию женщин в политических и гражданских институтах, а также развитию женского лидерства в Республике Казахстан. Для этой цели проведен анализ представленности женщин в органах представительной, законодательной и исполнительной власти, на руководящих позициях в организациях и должностях принятия решения. Также проанализированы результаты экспертного интервью, проведенного среди женщин Северо-Казахстанской области на предмет их восприятия перспектив развития женского лидерства, а также существующих гендерных преград на пути к карьерному росту. Результаты исследования показали достаточно слабую представленность женщин на высоких политических должностях в государственной службе, маслихатах и Парламенте. При этом, участие женщин в составе общественных советов достаточно высокое (42%), что свидетельствует о наличии перспектив развития женского лидерства в Казахстане. Ключевыми проблемами, сдерживающими занятие женщинами руководящих должностей в государственных органах, оказались существующие в обществе стереотипы, сложность совмещения работы и семейных обязанностей, высокая нагрузка и специфика работы руководящих работников. По итогам исследования дается ряд рекомендаций по совершенствованию политики в сфере поддержки женского лидерства.

Ключевые слова: гендерная политика, гражданское общество, общественные советы, женское лидерство, подотчетность, участие.

Introduction

The philosophy of gender equality and the issue of female leadership have gained special significance in the modern socio-political context, where democratic processes demand broad representation and the active participation of diverse social groups. Gender equality and female leadership are interrelated issues that exhibit a strong correlation. On the one hand, women's pursuit of leadership positions paves the way for the effective realization of gender equality goals. On the other hand, the promotion of gender equality issues brings more female leaders into view.

Female leadership contributes to the creation of inclusive and sustainable institutions, which is especially important for developing countries aiming to strengthen political and civic institutions. Numerous studies and practices today confirm that women's participation in politics and civic initiatives positively affects the quality of governance, social justice, and economic stability, enhancing trust in state institutions [1, 2, 3]. The concept of actively involving women in shaping civil society emerged long ago, dating back to the end of the 19th century. One ideological founder of this philosophical school of thought was John Stuart Mill, who highlighted past factors that hindered women's active roles in societies based on strong hierarchical power [4].

In recent decades, the notion of women's positive influence in parliament – leading to more substantive and constructive decisions – has gained popularity, as evidenced by numerous international organization documents [5]. Leveraging women's talents in addressing the complex problems of the modern world is an

undeniable necessity in the age of globalization. Women's representation in high governmental positions introduces fresh perspectives on the agenda and innovative approaches to policy implementation. Maintaining a natural gender balance in strategic decision-making enhances the quality of implemented policies and strengthens democracy, enabling timely responses to global challenges under various conditions.

Global perspectives on gender equality policies are reflected in such international documents as the Convention on the Political Rights of Women [6], the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women [7], the Beijing Platform for Action [8], and the Millennium Declaration [9]. These documents serve as ideological and methodological foundations for governments worldwide to review and align local legislation, provided there is political will.

Relevance

A legislative review is essential to protect women's rights, particularly in regions undergoing economic and political transformation or recovering from conflicts. National gender equality laws play a key role in securing women's rights and facilitating their active participation in the region's political life. Kazakhstan, being on a path of reform and modernization, provides an intriguing case for analyzing the role of female leadership in enhancing the effectiveness of political and civic institutions. As a signatory to the United Nations Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women, Kazakhstan has implemented a series of measures to institutionalize gender policy processes. The National Commission on Women's Affairs and Family and

Demographic Policy under the President of the Republic of Kazakhstan plays a crucial role in forming and implementing comprehensive state policies aimed at achieving gender equality [10]. The Law on State Guarantees of Equal Rights and Equal Opportunities for Men and Women also supports this goal [11].

Problem

Despite positive trends in gender policy, women in Kazakhstan still face barriers to participating in governance. However, their growing presence in state and public structures opens new perspectives for developing a more inclusive and just governance system.

Objective

The goal of this article is to explore factors that hinder women's participation in political and civic institutions and the development of female leadership in the Republic of Kazakhstan. To achieve this goal, an analysis of the current gender distribution within the executive and representative bodies of Kazakhstan was conducted, along with expert interviews with female leaders from the North Kazakhstan Region. The findings generated theoretical insights and recommendations for improving gender policy.

Literature Review

An important avenue for female leadership development is civic engagement. Women's involvement in public organizations, NGOs, and other civic initiatives is seen as a key factor in fostering social cohesion, justice, and improved public administration quality. Unlike political participation, women may be more actively engaged in civil society participation. For example, participation in NGOs plays a vital role in expanding civil rights and opportunities for women in countries where these are significantly limited [12]. One stream of research highlights gender quotas for women's representation in local governments as potential measures for improvement [13, 14]. However, increased female participation is not always feasible due to various structural issues, including governmental reluctance and socio-cultural factors [15].

The political participation of women and female leadership are subjects of numerous studies exploring the complexities of their influence on democratic processes and the strengthening of state institutions. In diverse countries and cultures, women's political participation is viewed as an indicator of the democracy and maturity of the socio-political system, as well as an essential factor in promoting social justice and improving governance quality. Researchers, in particular, focus on the role of women in politics [16], their influence on decision-making and political stability [17], and the barriers they encounter on the path to leadership [18]. Several theoretical

approaches, such as feminist theory [19] and the concept of inclusive governance [20], view female leadership as essential for building more inclusive political structures where diverse viewpoints foster better understanding and meeting of societal needs. Empirical studies indicate that women's presence in leadership positions positively impacts the implementation of gender equality policies, social climate improvement, and increased trust in government institutions while also reducing corruption [21].

In Kazakhstan, female leadership is attracting increasing attention from both academic and practical circles. Women's growing involvement in various aspects of national life and their influence on societal development highlight the need for a deeper understanding and examination of this issue. Studies on women's political participation in Kazakhstan reveal positive trends [22] and analyze the challenges women face in their efforts to assume high positions in government, parliament, and other political institutions. Traditional views on gender role distribution remain one of these challenges [23].

The research relevance is underscored by the increasing role of women in the contemporary global context. Their involvement in various leadership areas, including the political system, offers an additional channel for their abilities and potential, enabling greater influence on decision-making and public policy development. The extent of female leadership is also a marker of political system quality, civil society development, and democratic maturity.

Methodology

In this study, a comprehensive analysis was conducted to examine the role of women in the political, governmental, and civic institutions of Kazakhstan. The research was carried out in two phases.

In the first phase, an analysis of available data on women's participation in various institutional structures across the country was performed. This included reviewing official reports and survey data accessible from public sources. This approach enabled the identification of existing trends and the quantitative characterization of female leadership within Kazakhstan's institutions.

The second phase employed a qualitative research method through expert interviews conducted in 2024 with women from the North Kazakhstan region. Women who had participated in a national information and educational program were selected to gain a deeper understanding of the barriers hindering female leadership in the region. A total of 10 women participated in the

interviews, during which they were asked the following questions: (i) What obstacles prevent women from demonstrating leadership qualities and taking on managerial roles? (ii) What reasons do women give for avoiding leadership positions? (iii) What measures do they believe could enhance women’s representation in senior management roles?

The data obtained from these interviews were analyzed to identify common themes and typical barriers faced by women aspiring to leadership positions in Kazakhstan’s political and governmental institutions.

Women’s Participation in State Policy in Kazakhstan

Leadership plays a crucial role in positioning women across various fields, such as politics, public administration, and civic institutions. It empowers women to influence decision-making processes, promote gender equality, and

initiate social change. In each of these areas, leadership allows women to leverage their skills and experiences to address challenges and achieve common goals, while also serving as role models for others, encouraging active participation in public life and the pursuit of leadership positions. Additionally, a female leader can amplify the influence of other women in less powerful positions [25].

The expression of leadership can be seen in the representation in positions that enable decision-making and the oversight of the implementation of those decisions. To assess the prospects for the development of women’s leadership in Kazakhstan, it is essential first to examine the current state of such representation.

Despite significant advancements in state policy regarding the support of gender equality since the country’s independence, women’s participation in elected bodies remains at a low level (see Table 1).

Table 1 – Representation of Women in Kazakhstan in Representative, Legislative, and Executive Bodies, as well as in Leadership Positions and Decision-Making Roles (2021-2023)

	2021		2022		2023	
	Total	women	Total	women	Total	women
Senators of the Parliament of Kazakhstan	48	9	49	9	50	11
Deputies of the Mazhilis of the Parliament of Kazakhstan	107	29	107	29	98	18
Deputies of the maslikhats of regions, cities of Astana, Almaty, and Shymkent	570	154	613	171	668	138
Deputies of city maslikhats	722	201	687	193	617	166
Deputies of district maslikhats	2,158	687	2,049	631	2,130	482
Akim (mayors) of regions, the capital, and cities of republican significance, along with their first deputies and deputies	94	9	81	5	81	6
Akims of cities that are administrative centers of regions	214	5	217	5	217	5
Political civil servants	737	67	726	59	731	61
Administrative civil servants	82,056	46,039	83,237	46,487	82,278	46,055

Note – compiled by the authors based on data from the Bureau of National Statistics [26].

The representation of women in Kazakhstan’s highest representative bodies (the Mazhilis and the Senate) is significantly below global averages. On average, there is 1 woman for every 4 men, indicating systemic barriers that hinder gender equality in the political sphere. The situation is slightly better in maslikhats, local representative bodies, where the percentage of women reached about one-third in 2021-2022. However, these figures still fall short compared to global practices. Moreover, in 2023, there was a negative trend

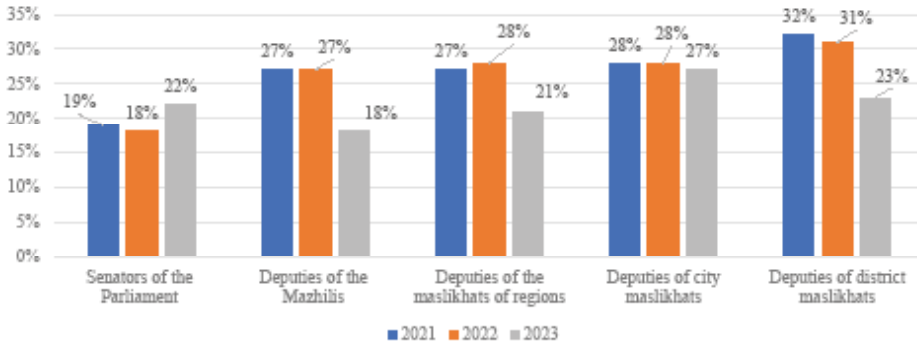
in women’s representation in regional and city maslikhats, which adversely affected the overall indicators (see Figure 1)

Regarding the executive bodies of government, official statistical data indicate that the share of women among all civil servants in the Republic of Kazakhstan in 2023 was 55.4%, which is more than half. However, only a small portion of them are represented in the category of political civil servants who make strategic decisions (8%). Even lower are the representation figures for women in the subcategory of

political civil servants – akims at all levels, who also hold the status of political civil servants (Figure 2). These figures highlight the weak positions of female leadership in the field of public administration in Kazakhstan.

One of the important institutions of civil society in Kazakhstan is public councils. Special attention is currently paid to the participation of women, among other categories of citizens, as this ensures inclusivity and diversi-

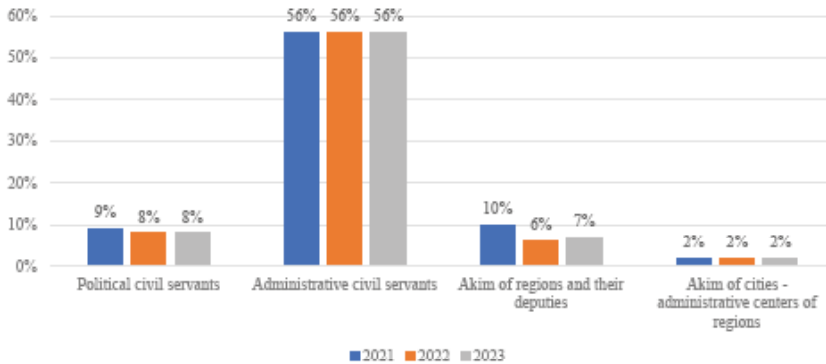

Figure 1 – Share of female deputies in the Senate, Majilis of Parliament, and local maslikhats of Kazakhstan

ty in the exercise of public oversight and political discussions. However, there are no legal provisions in Kazakhstan for special quotas for women, youth, etc., in the formation of the composition of public councils. Moreover, there is expert opinion that in the context of the activities of public councils, emphasizing

gender issues is not relevant:

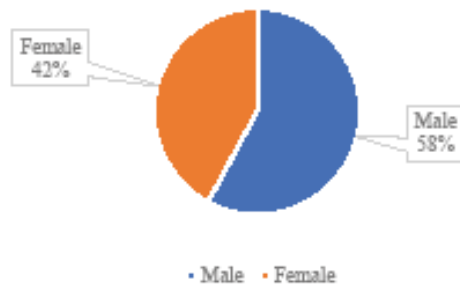
“...And as for gender policy, I wouldn’t particularly highlight it. If it’s a woman and she doesn’t work, then this person is of no use. Or the opposite. There are active individuals; the most important thing is that this person cares about the people, about improvements...” [27].

Figure 2 – Structure of the Number of Women in Public Service in Kazakhstan

Official statistical data on the gender composition of participants in public councils in Kazakhstan are not published. As a data source, survey data conducted by the Public Association “Civil Alliance of Kazakhstan” [28] were used (Figure 3).

According to the survey results from 1,491 respondents, more than half of the members of public councils (58%) are men, while 42% are women. Considering that women in public councils typically serve as opinion leaders or represent specific organizations (associations, unions, etc.), it can be said that these figures are quite high compared to the situation in government agencies.

Figure 3 – Gender Composition of Representatives in Public Councils of the Republic of Kazakhstan

Although there is significant activity among women leaders in Kazakhstan's civil society, their advancement in the public sector remains limited. Many women who have distinguished themselves as opinion leaders and active participants in public organizations rarely transition to leadership positions in government structures. This situation highlights the gap between opportunities for women in civil society and the barriers they face when attempting to occupy strategically important positions in politics and public administration. The study will further explore the reasons that hinder this transition, as well as the factors influencing the representation of women in leadership positions.

Results of Expert Interviews: Perspectives, Obstacles, and Necessary Qualities of Women Leaders

For the analysis purposes of this research, the results of a survey conducted among women in the North Kazakhstan region who participated in the Women's Leadership School training under the concept of the republican information and educational program «Tomiris» were studied. During the expert interviews, women were asked about their vision for developing leadership qualities. Additionally, a block of questions focused on the barriers women face in obtaining leadership positions.

Question 1: In your opinion, what prevents women from demonstrating leadership qualities, building careers, and occupying leadership positions?

Based on the analysis of the respondents, the following obstacles can be identified:

(a) Socio-cultural stereotypes.

This category of obstacles that hinder the emergence of women leaders is related to societal expectations. Historically, in Kazakhstan, as in many other countries, there are gender roles according to which women should primarily focus on raising children and household duties. This is a significant limitation on women's career advancement.

(b) Inequality in access to education and professional training.

This factor is largely related to the broader socio-cultural issue mentioned above. Society tends to invest more in the education of boys than girls, as it is viewed as a more profitable investment.

(c) Discrimination in the workplace.

Women may face difficulties when searching for jobs or advancing in their careers. Although in public service, salary levels are not gender-dependent, such issues can arise in the private sector. This, in turn, creates a barrier to leadership.

(d) Work-life balance.

Due to the societal distribution of gender roles, women find it more challenging to balance work and personal life. Numerous family responsibilities can create difficulties regarding career aspirations.

(e) Self-confidence.

Some women, due to inherent qualities associated with their gender, lack confidence in their abilities and skills. This can hinder their pursuit of leadership roles and career growth.

To overcome these barriers, it is necessary to work on changing societal stereotypes, ensuring access to educational and professional resources, creating conditions for work-life balance, and developing support and mentoring programs for women.

Question 2: In your opinion, what needs to be done to help women demonstrate leadership qualities, build careers, and occupy leadership positions?

The responses from the interviewees to this question were diverse. Summarizing the data obtained, the suggestions can be grouped into the following categories:

Firstly, the surveyed women believe that it is necessary to implement legislative quotas for women in various spheres of state management and decision-making.

Secondly, the introduction of mentorship practices for women aspiring to careers (in the form of regular meetings, seminars, and workshops for sharing experiences) is needed. Successful women leaders could serve as mentors.

Thirdly, communications among like-minded women can bring practical benefits. This suggests the organization of professional communities, clubs, and networking meetings, mutual assistance forums and conferences, and business breakfasts for women ready to share experiences, find partners, and discuss career advancement opportunities.

Fourthly, a large-scale informational campaign is necessary to change gender stereotypes and raise public awareness of the importance of gender equality.

Question 3: What are the reasons why women do not pursue leadership positions?

Below are the main responses obtained during the interviews:

(a) Fear and uncertainty about their abilities in the face of increased responsibility.

"...Once I had the opportunity to take a leadership position. It was a very responsible decision that could impact my career. However, I suddenly felt fear and uncertainty about my abilities. I thought I wasn't ready for such serious challenges and that I wouldn't be able to handle new responsibilities. These feelings made me refuse this opportunity, and I certainly regretted that deci-

sion later..." (Participant No. 1)

(b) Reluctance to leave the comfort zone.

"...When I was offered a leadership position, I didn't want to step out of my comfort zone. I felt that my current role and responsibilities suited me well, and that transitioning to a new, more responsible position would bring too much uncertainty and change. At that moment, I decided to stick to the familiar and comfortable environment, declining the opportunity to become a leader..." (Participant No. 2)

(c) Societal stereotypes.

"...When I was offered to head a department, I felt some pressure. There were many people around me who firmly believed that only men should be leaders. I felt uncomfortable because I didn't fit these standards. Even if I were to choose between a man and a woman for a leadership position, I think I would vote for the man..." (Participant No. 3)

(d) Conflicts within the team and a spirit of competition.

"...Once, I decided to decline a promotion offered to me because at that time, there was a strong spirit of competition within our team. Conflicts among colleagues and divisions into functional blocks hindered normal interaction and collaboration. If I had accepted the offer, it would have exacerbated the situation..." (Participant No. 4)

(e) High workload in government agencies.

Participants noted that due to the recent optimization of the government apparatus, some departments were reorganized. Functional responsibilities were redistributed among the remaining departments. The increased workload on employees led to significant stress and a deterioration of the overall atmosphere within the team. Consequently, the leader had to combine work in their professional area with learning new directions and responsibilities.

(f) Difficulty maintaining a work-life balance.

During the discussion, the difficulty of balancing work and family responsibilities was highlighted. Dedicating oneself to work in a leadership position requires effort and time, which must be taken away from one's family. Additionally, some are reluctant to go on long business trips, which is also a reason for refusing a leadership position.

The aforementioned aspects were priorities for many participants in the expert interviews, leading them to sacrifice career advancement in exchange for a more balanced personal life.

Conclusion

Analysis of Women's Leadership in Kazakhstan has revealed a high level of activity

among women in civil society but also highlighted their limited access to leadership positions in the public sector. Despite their significant contributions to public organizations, the transition of women into managerial roles in politics and public administration remains challenging. These barriers indicate the existing structural and cultural obstacles affecting women's career advancement, reflecting the gap between their opportunities in the civil sector and government structures.

The political lessons of this research underscore the need to eliminate obstacles that limit women's representation in top positions and call for targeted efforts to promote gender equality. Implementing measures such as legislative quotas, mentorship programs, and expanding networks of professional support can help overcome the existing inequalities. An important task is also to change societal stereotypes through informational campaigns aimed at recognizing the value of women's leadership. These steps can contribute to creating a more balanced and inclusive political environment in Kazakhstan.

Funding

This article was carried out within the framework of grant funding from the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (AR23490980 Modernization of the activities of public councils in Central Asia as a mechanism for increasing transparency and accountability of government bodies).

References

- 1 Currell M. E. Political woman. – Taylor & Francis, 2024.
- 2 Gittel M., Ortega-Bustamante I., Steffy T. Social capital and social change: Women's community activism // *Urban Affairs Review*. – 2000. – Vol. 36. – №. 2. – P. 123-147.
- 3 Hessami Z., da Fonseca M. L. Female political representation and substantive effects on policies: A literature review // *European Journal of Political Economy*. – 2020. – Vol. 63. – P. 101896.
- 4 Knüfer A. Gender and Race in John Stuart Mill's The Subjection of Women // *Frontiers: A Journal of Women Studies*. – 2023. – Vol. 44. – №. 1. – P. 53-79.
- 5 Equal participation of women and men in decision-making processes, with particular emphasis on political participation and leadership. // Division for the Advancement of Women // [Electronic resource] URL: <https://www.un.org/womenwatch/daw/egm/eq1-men/index.html> (Accessed: 28.01.2024)
- 6 United Nations. Конвенция о политических правах женщин // [Электронный ресурс] URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pdf/women.pdf (Дата обращения 27.10.2024)

- 7 ООН. Конвенция о ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин. Принята резолюцией 34/180 Генеральной Ассамблеи от 18 декабря 1979 года // [Электронный ресурс] URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/cedaw.shtml (Дата обращения 27.10.2024)
- 8 Пекинская декларация 1995 года // [Электронный ресурс] URL: <https://www.un.org/womenwatch/daw/beijing/pdf/BDPfA%20R.pdf> (Дата обращения 27.10.2024)
- 9 Декларация тысячелетия Организации Объединенных Наций. Принята резолюцией 55/2 Генеральной Ассамблеи от 8 сентября 2000 года // [Электронный ресурс] URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/summitdecl.shtml (Дата обращения 09.06.2024)
- 10 Основные задачи // Комиссия по делам женщин и семейно-демографической политике при Президенте РК // [Электронный ресурс] URL: <https://ultcom.kz/about> (Дата обращения 11.06.2024)
- 11 Закон Республики Казахстан от 8 декабря 2009 года № 223-IV «О государственных гарантиях равных прав и равных возможностей мужчин и женщин». Информационно-аналитическая система нормативных правовых актов Республики Казахстан «Әділет» // [Электронный ресурс] URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z090000223_ (Дата обращения 27.10.2024)
- 12 Stefani S. et al. Gender differences in civic and political engagement and participation among Italian young people // *Social Psychological Bulletin*. – 2021. – Vol. 16. – №. 1. – P. 1-25.
- 13 Gupta M. Role of NGOs in women empowerment: case studies from Uttarakhand, India // *Journal of Enterprising communities: People and places in the Global Economy*. – 2021. – Vol. 15. – №. 1. – P. 26-41.
- 14 Patnaik P. Politics is not just a man's game: women in democratic local governance of Odisha // *Social Change*. – 2014. – Vol. 44. – №. 1. – P. 131-153.
- 15 Clayton A. Electoral gender quotas and attitudes toward traditional leaders: A policy experiment in Lesotho // *Journal of Policy Analysis and Management*. – 2014. – Vol. 33. – №. 4. – P. 1007-1026.
- 16 Wang Z., Dai W. Women's Participation in Rural China's Self-Governance: Institutional, Socioeconomic, and Cultural Factors in a Jiangsu County // *Governance*. – 2013. – Vol. 26. – №. 1. – P. 91-118.
- 17 Ford L. Women and politics: The pursuit of equality. – Routledge, 2018.
- 18 Krauss S., & Kroeber C. How women in the executive influence government stability // *Journal of European Public Policy*. – 2021. – №28(9). – Pp. 1372-1390.
- 19 Krook M. L. Violence against women in politics. – Springer International Publishing, 2020. – P. 57-64.
- 20 Dietz M. G. Current controversies in feminist theory // *Annual review of political science*. – 2003. – Vol. 6. – №. 1. – P. 399-431.
- 21 Divakar M., Singh M. Inclusive governance for women empowerment: A case study of Kudumbashree, Kerala // *Journal of Positive School Psychology*. – 2022. – P. 11587-11597-11587-11597.
- 22 Sung H.E. Women in government, public corruption, and liberal democracy: a panel analysis // *Crime, law and social change*. – 2012. – №58. – Pp. 195-219.
- 23 Асылгожина Р.Е. Вопросы политического лидерства женщин в странах Центральной Азии // *Большая Евразия: развитие, безопасность, сотрудничество*. – 2022. – №. 5-1. – С. 361-362.
- 24 Туребекова А.А., Жунусова А.Ж. Гендерные аспекты управления и профессионального развития менеджеров в Казахстане // *Современные тенденции развития науки и производства*. – 2015. – С. 178-180.
- 25 Blumenau J. The effects of female leadership on women's voice in political debate // *British Journal of Political Science*. – 2021. – Vol. 51. – №. 2. – P. 750-771.
- 26 Бюро Национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан // [Электронный ресурс] URL: https://gender.stat.gov.kz/page/frontend/detail?id=72&slug=-59&cat_id=9&lang=ru (Дата обращения 10.08.2024)
- 27 Министерство культуры и информации Республики Казахстан. Национальный доклад о деятельности общественных советов в Республике Казахстан – 2023 // [Электронный ресурс] URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/mam/documents/details/574387?lang=ru> (Дата обращения 10.08.2024)
- 28 Аналитический отчет по опросу членов Общественных Советов Казахстана // [Электронный ресурс] URL: <https://kazkenes.kz/static/documents/analiticheskij-otchet-po-oprosu-chlenov-obschestvennyih-sovetov-kazahstana.pdf> (Дата обращения 28.10.2024)
- 29 Yuval-Davis N. Nationalist projects and gender relations // *Narodna umjetnost-Hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku*. – 2003. – Vol. 40. – №. 1. – P. 9-36.

Transliteration

- 1 Currell M. E. Political woman. – Taylor & Francis, 2024.
- 2 Gittel M., Ortega-Bustamante I., Steffy T. Social capital and social change: Women's community activism // *Urban Affairs Review*. – 2000. – Vol. 36. – №. 2. – P. 123-147.
- 3 Hessami Z., da Fonseca M. L. Female political representation and substantive effects on policies: A literature review // *European Journal of Political Economy*. – 2020. – Vol. 63. – P. 101896.
- 4 Knüfer A. Gender and Race in John Stuart Mill's The Subjection of Women // *Frontiers: A Journal of Women Studies*. – 2023. – Vol. 44. – №. 1. – P. 53-79.
- 5 Equal participation of women and men in decision-making processes, with particular emphasis on political participation and leadership. // Division for the Advancement of Women // [Electronic resource] URL: <https://www.un.org/womenwatch/daw/egm/eq1-men/index.html> (Accessed: 28.01.2024)
- 6 United Nations. Konvencija o političeskih pravah ženshshin [Convention on the Political

- Rights of Women] // [Elektronnyj resurs] URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pdf/women.pdf (Data obrashhenija 27.10.2024). (in Russ)
- 7 OON. Konvencija o likvidaciji vseh form diskriminacii v otnoshenii zhenshhin. Prinjata rezoluciej 34/180 General'noj Assamblei ot 18 dekabnja 1979 goda [UN. Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women. Adopted by General Assembly resolution 34/180 of 18 December 1979] // [Elektronnyj resurs] URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/cedaw.shtml (Data obrashhenija 27.10.2024). (in Russ)
- 8 Pekinskaja deklaracija 1995 goda [Beijing Declaration of 1995] // [Elektronnyj resurs] URL: <https://www.un.org/womenwatch/daw/beijing/pdf/BDPfA%20R.pdf> (Data obrashhenija 12.10.2024). (in Russ)
- 9 Deklaracija tysjacheletija Organizacii Ob#edinyennyh Nacij. Prinjata rezoluciej 55/2 General'noj Assamblei ot 8 sentjabnja 2000 goda [United Nations Millennium Declaration. Adopted by General Assembly resolution 55/2 of 8 September 2000] // [Elektronnyj resurs] URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/summitdecl.shtml (Data obrashhenija 23.10.2024). (in Russ)
- 10 Osnovnye zadachi // Komissija po delam zhenshhin i semejno-demograficheskoj politike pri Prezidente [Main tasks // Commission on Women's Affairs and Family and Demographic Policy under the President] // [Elektronnyj resurs] URL: <https://ultcom.kz/about> (Data obrashhenija 27.10.2024). (in Russ)
- 11 Zakon Respubliki Kazahstan ot 8 dekabnja 2009 goda № 223-IV «O gosudarstvennyh garanti-jah ravnnyh prav i ravnnyh vozmozhnostej muzhchin i zhenshhin». Informacionno-analiticheskaja sistema normativnyh pravovyh aktov Respubliki Kazahstan «Adilet» [Law of the Republic of Kazakhstan dated December 8, 2009 No. 223-IV «On state guarantees of equal rights and equal opportunities for men and women». Information and analytical system of regulatory legal acts of the Republic of Kazakhstan «Adilet»] // [Elektronnyj resurs] URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z090000223_ (Data obrashhenija 25.10.2024). (in Russ)
- 12 Stefani S. et al. Gender differences in civic and political engagement and participation among Italian young people // *Social Psychological Bulletin*. – 2021. – Vol. 16. – №. 1. – P. 1-25.
- 13 Gupta M. Role of NGOs in women empowerment: case studies from Uttarakhand, India // *Journal of Enterprising communities: People and places in the Global Economy*. – 2021. – Vol. 15. – №. 1. – P. 26-41.
- 14 Patnaik P. Politics is not just a man's game: women in democratic local governance of Odisha // *Social Change*. – 2014. – Vol. 44. – №. 1. – P. 131-153.
- 15 Clayton A. Electoral gender quotas and attitudes toward traditional leaders: A policy experiment in Lesotho // *Journal of Policy Analysis and Management*. – 2014. – Vol. 33. – №. 4. – P. 1007-1026.
- 16 Wang Z., Dai W. Women's Participation in Rural China's Self-Governance: Institutional, Socioeconomic, and Cultural Factors in a Jianguo County // *Governance*. – 2013. – Vol. 26. – №. 1. – P. 91-118.
- 17 Ford L. Women and politics: The pursuit of equality. – Routledge, 2018.
- 18 Krauss S., & Kroeber C. How women in the executive influence government stability // *Journal of European Public Policy*. – 2021. – №28(9). – Pp. 1372-1390.
- 19 Krook M. L. Violence against women in politics. – Springer International Publishing, 2020. – P. 57-64.
- 20 Dietz M. G. Current controversies in feminist theory // *Annual review of political science*. – 2003. – Vol. 6. – №. 1. – P. 399-431.
- 21 Divakar M., Singh M. Inclusive governance for women empowerment: A case study of Kudumbashree, Kerala // *Journal of Positive School Psychology*. – 2022. – P. 11587–11597–11587–11597.
- 22 Sung H.E. Women in government, public corruption, and liberal democracy: a panel analysis // *Crime, law and social change*. – 2012. – №58. – Pp. 195-219.
- 23 Asylgozhina R. E. Voprosy politicheskogo liderstva zhenshhin v stranah Central'noj Azii [Issues of Women's Political Leadership in Central Asian Countries] // *Bol'shaja Evrazija: razvitie, bezopasnost', sotrudnichestvo*. – 2022. – №. 5-1. – S. 361-362. (in Russ)
- 24 Turebekova A.A., Zhunusova A.Zh. Gendernye aspekty upravlenija i professional'nogo razvitiya menedzherov v Kazahstane [Gender aspects of management and professional development of managers in Kazakhstan] // *Sovremennye tendencii razvitiya nauki i proizvodstva*. – 2015. – S. 178-180. (in Russ)
- 25 Blumenau J. The effects of female leadership on women's voice in political debate // *British Journal of Political Science*. – 2021. – Vol. 51. – №. 2. – P. 750-771.
- 26 Bjuro Nacional'noj statistiki Agentstva po strategicheskomu planirovaniju i reformam Respubliki Kazahstan. Oficial'nyj sajt [Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan. Official website.] // [Elektronnyj resurs] URL: https://gender.stat.gov.kz/page/frontend/detail?id=72&slug=-59&cat_id=9&lang=ru (Data obrashhenija 10.08.2024). (in Russ)
- 27 Ministerstvo kul'tury i informacii Respubliki Kazahstan. Nacional'nyj doklad o dejatel'nosti obshhestvennyh sovetov v Respublike Kazahstan – 2023 [Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan. National report on the activities of public councils in the Republic of Kazakhstan – 2023] // [Elektronnyj resurs] URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/mam/documents/details/574387?lang=ru> (Data obrashhenija 10.08.2024). (in Russ)
- 28 Analiticheskij otchet po opros-u chlenov Obshhestvennyh Sovetov Kazahstana [Analytical report on the survey of members of the Public Councils of Kazakhstan] // [Elektronnyj resurs] URL: <https://kazkenes.kz/static/documents/analiticheskij-otchet-po-opros-u-chlenov-obshchestvennyih-sovetov-kazahstana.pdf> (Data obrashhenija 28.10.2024). (in Russ)
- 29 Yuval-Davis N. Nationalist projects and gender relations // *Narodna umjetnost-Hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku*. – 2003. – Vol. 40. – №. 1. – P. 9-36.

INFORMATION ABOUT AUTHORS

- Zhuldyz Davletbayeva* Candidate of Sociological Sciences, Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan, email: zhuldyz.davletbayeva@apa.kz, ORCID ID 0000-0002-2271-1570
- Yelena Semidotskikh* Member of the National Commission on Women's Affairs and Family-Demographic Policy under the President of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan, email: helen20_2004@mail.ru, ORCID ID 0009-0002-7377-6865
- Жулдыз Жетпұсбаевна Давлетбаева* әлеуметтану ғылымдарының кандидаты, Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясы, Астана, Қазақстан, email: zhuldyz.davletbayeva@apa.kz, ORCID ID 0000-0002-2271-1570
- Елена Александровна Семидоцких* Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы Әйелдер істері және отбасылық-демографиялық саясат жөніндегі ұлттық комиссияның мүшесі, Астана, Қазақстан, email: helen20_2004@mail.ru, ORCID ID 0009-0002-7377-6865
- Жулдыз Жетпұсбаевна Давлетбаева* кандидат социологических наук, Академия государственного управления при Президенте Республики Казахстан, Астана, Казахстан, email: zhuldyz.davletbayeva@apa.kz, ORCID ID 0000-0002-2271-1570
- Елена Александровна Семидоцких* Член Национальной комиссии по делам женщин и семейно-демографической политике при Президенте Республики Казахстан, Астана, Казахстан, email: helen20_2004@mail.ru, ORCID ID 0009-0002-7377-6865

РЕГИОНАЛЬНЫЙ ВЕКТОР РАЗВИТИЯ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ В НОВОЙ СИСТЕМЕ КООРДИНАТ

Г.М. Дуйсен, Д.А. Айтжанова

АННОТАЦИЯ

Реализация основных векторов коллективной безопасности и устойчивого развития стран Центральной Азии (ЦА) обуславливает необходимость углубления внешнеполитических и -экономических связей для активизации развития перспективных трендов стратегического направления и тактических задач с целью повышения взаимовыгодного сотрудничества и долгосрочного партнерства. На наш взгляд, региональный трек развития центрально-азиатского пространства должен быть ориентирован в сторону координации усилий всех стран региона в направлении внешней интеграции и внутренней межстрановой кооперации. Взаимовыгодная стратегия развития должна учитывать интересы стран и ориентироваться на устойчивое развитие региона через расширение торгово-экономических возможностей и повышения эффективности интеграционного потенциала. Последнее обуславливает, во-первых, анализ и оценку конкурентных преимуществ стран с целью эффективного распределения ресурсного потенциала региона; во-вторых, создание устойчивой инфраструктуры для всех отраслей экономик стран в региональном измерении (транспортно-логистической, промышленной, сельскохозяйственной, культурной, научно-образовательной, информационно-цифровой, экологической, туристско-рекреационной и т.д.; в-третьих, достижение консенсуса между странами-партнерами по вопросам многогранного взаимодействия и сотрудничества. Авторами резюмируется, что успех процессов регионализации напрямую коррелирует с расширением диалога на основе доверительности взаимоотношений между субъектами региона.

Ключевые слова: Казахстан, Центральная Азия, сотрудничество, взаимодействие, регион, региональный вектор.

Институт востоковедения
им. Р.Б. Сулейменова
КН МНВО РК,
Алматы, Казахстан

Автор-корреспондент:
Дуйсен Г. М.,
galyimzhan@inbox.ru

Ссылка на данную статью:
Дуйсен Г.М.,
Айтжанова Д.А.
Региональный вектор
развития Центральной
Азии в новой системе
координат // Адам әлемі.
– 2024. – №4 (102).
– С. 95-107.

Жаңа координаттар жүйесінде Орталық Азия дамуының аймақтық векторы

Аңдатпа. Орталық Азия (ОА) елдерінің ұжымдық қауіпсіздігі мен орнықты дамуының негізгі векторларын іске асыру өзара тиімді ынтымақтастықты арттыру мақсатында стратегиялық бағыттағы перспективалық үрдістер мен тактикалық міндеттерді дамытуды күшейту үшін сыртқы саяси және экономикалық байланыстарды тереңдету қажет. ынтымақтастық және ұзақ мерзімді серіктестік. Біздің ойымызша, Орталық Азия кеңістігінің өңірлік даму жолы аймақтағы барлық елдердің сыртқы интеграция және ішкі еларалық ынтымақтастық бағытында күш-жігерін үйлестіруге бағытталуы тиіс.

Өзара тиімді даму стратегиясы елдердің мүдделерін ескеріп, сауда-экономикалық мүм-кіндіктерді кеңейту және интеграциялық әлеуеттің тиімділігін арттыру арқылы аймақтың тұрақты дамуына бағытталуы тиіс. Соңғысы, біріншіден, аймақтың ресурстық әлеуетін тиімді бөлу мақсатында елдердің бәсекелестік артықшылықтарын талдау мен бағалауды анықтайды; екіншіден, өңірлік өлшемдегі елдер экономикасының барлық секторлары үшін тұрақты инфрақұрылым құру (көлік және логистика, өнеркәсіп, ауыл шаруашылығы, мәдени, ғылыми-білім беру, ақпараттық-цифрлық, экологиялық, туризм және демалыс және т.б.; үшіншіден, көп қырлы өзара іс-қимыл және ынтымақтастық мәселелері бойынша серіктес елдер арасындағы консенсусқа қол жеткізу. Авторлар аймақтандыру үдерістерінің табыстылығы аймақ субъектілері арасындағы сенімді қарым-қатынасқа негізделген диалогтың кеңеюімен тікелей байланысты деп қорытындылайды.

Түйін сөздер: Қазақстан, Орталық Азия, ынтымақтастық, өзара іс-қимыл, аймақ, аймақтық вектор.

Regional Vector of Central Asia Development in a New Coordinate System

Abstract. The implementation of the main vectors of collective security and sustainable development of the countries of Central Asia (CA) necessitates the deepening of foreign policy and economic relations to enhance the development of promising trends in the strategic direction and tactical tasks in order to increase mutually beneficial cooperation and long-term partnership. In our opinion, the regional development track of the Central Asian space should be oriented towards coordinating the efforts of all countries in the region in the direction of external integration and internal inter-country cooperation.

A mutually beneficial development strategy should take into account the interests of countries and focus on the sustainable development of the region through expanding trade and economic opportunities and increasing the efficiency of integration potential. The latter determines, firstly, the analysis and assessment of the competitive advantages of countries in order to effectively distribute the resource potential of the region; secondly, the creation of sustainable infrastructure for all sectors of the economies of countries in the regional dimension (transport and logistics, industrial, agricultural, cultural, scientific and educational, information and digital, environmental, tourism and recreation, etc.); thirdly, the achievement of consensus between partner countries on issues of multifaceted interaction and cooperation. The authors summarize that the success of regionalization processes directly correlates with the expansion of dialogue based on trusting relationships between the subjects of the region.

Key words: Kazakhstan, Central Asia, Cooperation, Interaction, Region, Regional Vector.

Введение

Современный период развития мирового сообщества характеризуется обострением противоречий между ведущими игроками мира, открытыми военными действиями, политическими и экономическими кризисами мирового характера. ростом напряженности межрегиональных и внутренних региональных конфликтов, экологических рисков [1]. Все это вкупе усугубляется ухудшением общей ситуации в мире, вследствие которой, по прогнозам ВОЗ, мир ожидает затяжной кризис, несмотря на все усилия мирового сообщества [2] в целом и региональных образований в частности.

В этих напряженных условиях перед регионом Центральной Азии (ЦА) открываются широкие перспективы вследствие географического фактора: регион занимает геостратегически важное место в сердце Евразии, соединяя обширное континентальное пространство, которым является Европа и Азия, на перекрестке путей, глобально связывающих Север и Юг, Запад и Восток [3]. Как отметил Президент РК К. Токаев регион становится пространством новых экономических возможностей в торговле, инвестициях, бизнесе, науке и инновациях. Однако для того, чтобы противостоять геополитическим рискам и эффективно использовать огромный экономический потенциал ЦА необходимы объединение усилий и ресурсов для совместного решения возникающих проблем и максимальное задействование имеющихся ресурсов.

Методология

В связи с изложенным перед странами ЦА стоит задача консолидации усилий по обеспечению устойчивой стабилизации

развития и коллективной безопасности. Речь идет о поиске новых моделей взаимодействия и сотрудничества между странами ЦА, которых объединяют общая история, религия, культура, интеллектуальные ресурсы, коммуникационные связи и т.д. [4].

Что касается обеспечения коллективной и национальной безопасности стран ЦА и развития центрально-азиатского пространства, то в этом плане имеются благоприятные предпосылки и условия, в частности:

- сохранившиеся территориально-производственные связи между ними в рамках национального разделения труда;
- общая инфраструктура территории (ресурсная, транспортная, вводно-энергетическая и т.д.);
- общие проблемы в развитии стран, что важно для консолидации их потенциала при их решении;
- традиционные исторические, культурные, духовные, гуманитарные, социальные и др. связи между народами

Необходимость пересмотра и определенной корректировки сотрудничества и взаимодействия стран Центральной Азии (ЦА) в формате региона и вне его обусловлена следующими факторами:

- а) вторжением России в Украину и введением санкционных мер и в связи с этим необходимостью б) и в);
- б) диверсификацией национальных политик в сферах обороны и коллективной безопасности;
- в) формированием новых союзов и институциональных структур в западном, восточном и южном направлениях.

К слову сказать о союзах и объединениях: за 30-летний период независимости страны ЦА использовали различные формы сотрудничества и интеграции. Деятельность международных организаций в ЦА (ООН, ОБСЕ, ОДКБ, ШОС, ЕАЭС) не всегда отвеча-

ет реальным условиям, а международные программы отличаются невысокой эффективностью, параллелизм и дублирование, конкуренция, иными словами, несоответствие с принципами умной политики [5]. И вот теперь, учитывая современную ситуацию в мире и ее влияние на субъектов мирового сообщества, правомерно осторожно и взвешенно подходить к формированию любых новых союзов и институциональных структур, проводя научно-экспертный анализ их необходимости, оценивая их возможности и перспективы, используя методы конструктивной дипломатии, проводя консультативные встречи и широкие обсуждения в рамках региона.

Основная часть

Прошедший год для государств ЦА можно назвать наиболее насыщенным вследствие:

1) проведенных встреч в формате С5.

- Президенты РК и РУз с 2019 г. встречались лично 12 раз. В начале марта Президент РК К. Токаев встретился с Президентом Азербайджана И. Алиевым в Баку, чтобы укрепить и расширить торговые и транспортные соглашения.
 - Регулярно действует механизм консультативных встреч глав государств региона.
 - президенты стран ЦА регулярно посещают Пекин.

2) саммитов в формате С5 + 1, в т.ч. наиболее значительные.

- Президент США Джо Байден впервые встретился с 5-ю лидерами стран ЦА.
 - Лидеры ЕС, Германии, Франции, Турции, Ирана, Пакистана, Индии и стран Персидского залива проводили переговоры с президентами стран ЦА.
 - Председатель КНР Си Цзиньпин лично неоднократно посещал Астану, Ташкент, Бишкек, Ашхабад и Душанбе для продвижения торговых и инвестиционных инициатив.

Результатом данных политических процессов правомерно назвать соглашения о миллиардных инвестициях стран дальнего окружения в экономики стран ЦА; КНР планирует инвестировать в регион 4 млрд. долл. [6] и т.д. В этих условиях РФ пока остается важным партнером для стран ЦА, но уже не крупнейшим импортером, экспортером, инвестором и дистанцирование от нее усилится [7].

Особое место в центрально-азиатских стратегиях сотрудничества и взаимодействия занимает новое институциональное образование – Каспийский регион. В настоящее время ЦА укрепляет связи со стра-

нами Кавказа, которые вследствие географического расположения и определенных внешнеполитических факторов поддерживают отношения с РФ, равно как и ЦА в силу соседства и существующих экономических связей. Однако в новом реальном времени отмечается укрепление транскаспийского сотрудничества и углубление взаимодействия между ЦА и Кавказом, т.е., для совместных процессов, по мнению аналитиков, наступает исторический (поворотный) момент [8].

Срединный коридор (Транскаспийский) соединяет КНР и Европу через ЦА и Азербайджан, и выступает альтернативой железной дороге через РФ. В инфраструктуру коридора, по прогнозам ЕБРР, ЕС инвестирует €18,5 млрд.

В 2023 г. грузопоток по Транскаспийскому коридору в обход РФ значительно вырос, это свидетельствует о потенциале маршрута и о том, эффективное партнерство без участия РФ имеет место быть и в 2024 г. страны продолжают сотрудничество.

В новых условиях согласно многовекторности своих внешних политик страны ЦА должны строить новую инфраструктуру, новые системы и схемы транспортной взаимосвязанности, находить новые рынки сбыта. По большому счету, о переориентации (об обновлении) национальных экономик вследствие современных геополитических шоков и трансформаций. Это вкрупне обуславливает разработку инфраструктурных проектов по укреплению связей между Востоком и Западом, включая модернизацию портов на Каспии, развитие железных и автомобильных дорог между Западным Казахстаном и Узбекистаном.

В целях оценки эффективности проектов с интеграционным эффектом необходимо привлечение местных и международных экспертов для анализа регрессивных процессов экономического развития, их последствий и возможностей (уровень системы коллективной безопасности, недопущение ослабления систем безопасности в целом, степень рисков, нарушение сложившихся товаропроизводящих цепочек, рост цен на ресурсы-товары-продукты-услуги, дестабилизация ресурсо-сырьевых и товарных рынков, и др.).

На углубление экономического сотрудничества и достижение коллективной безопасности влияет широкий спектр внешних и внутренних факторов. Внешние факторы в фокусе новых угроз и вызовов можно обозначить как: 1) война РФ против Украины; 2) проблемы водопользования между

субъектами ЦА; 3) водные разногласия с Афганистаном; 4) пограничные конфликты, в частности, между Кыргызстаном и Таджикистаном; 5) проблемы изменения климата и последствия климатических изменений.

И здесь, на наш взгляд, особо следует остановиться на том, что некоторые из вышеприведенных проблем имеют довольно длительную историю обсуждения, и попытки решения, хотя до сих пор далеки от своего завершения; их откладывание чревато в будущем гораздо большими негативными проблемами между странами региона и даже регионами, беспрецедентными трансформациями глобального мирообустройства. Сегодня же на региональную повестку дня выносятся в основном экономические вопросы, которые, по большому счету относятся к текущим вопросам, вопросам краткосрочного порядка. Безусловно, их следует решать, без их разрешения сложно говорить о долгосрочных программах. Однако, на наш взгляд, правомерен подход синхронизации вопросов обоих уровней срочности, их совместного рассмотрения, поскольку вопросы, например, трансграничного водопользования, изменения климата и сгачения его последствий уже наступают. А это значит, что их правомерно включать уже сегодня в повестку внутренних проблем и попытаться их своевременно и бесконфликтно решить.

Внутренние вызовы обусловлены нерешенностью следующих вопросов: авторитарность власти в субъектах региона, высокий уровень коррупции и теневой экономики, несовершенство управления, чрезвычайные ситуации, природные катастрофы и т.д.

Изучение и анализ вышеуказанных факторов имеют важное значение для обеспечения устойчивых системных связей стран ЦА в рамках всестороннего сотрудничества, обеспечения эффективности политической, экономической и национальной безопасности стран, определения конфигураций их разновекторных политик. И это представляется базовым условием формирования нового взгляда на разработку совместных программ регионального развития, политических, экономических и социальных реформ в формате региона, а также основой разработки новых экономических моделей развития и коллективной безопасности ЦА в условиях динамично меняющегося формата мира и поиска ответов и ответных мер на данные вызовы. Отправной точкой при этом представляются действующие экономические связи во внешнем окружении региона ЦА:

- **КНР** – через ЦА использует транзитные возможности. Китай - значимый геополитический и активный актор [9, 10].

- В рамках «Один пояс, один путь» страны ЦА могут ускорить реализацию межгосударственных инфраструктурных проектов [11].

Китай заинтересован в импорте энергоресурсов и твердых полезных ископаемых, а также в расширении рынков сбыта для своих товаров.

- За последние 10 лет Китай стал основным кредитором для ряда стран ЦА; внешний долг Кыргызстана и Таджикистана перед Китаем резко вырос [12].

- **ЕС** выступает в основном в качестве консультирующей стороны, фокусируясь на таких сферах экономики, как управление и водная безопасность, изменение климата [13,14]. Однако некоторые европейские страны заинтересованы в экспорте критических ресурсов из Казахстана [15].

- **США** интерес постепенно снижается [10], но Штаты продолжают содействовать по отдельным программам [17].

- **Турция** - экономические связи региона, по прогнозам, будут интенсивно укрепляться.

- РФ – использование налаженных связей и транзитных возможностей.

- **Азиатские страны** (Индия, Иран, страны Ближнего Востока, Япония и др.) – активизация и укрепление экономических взаимоотношений.

Вследствие геополитического риска для ЦА, в частности, санкционных мер из-за войны России с Украиной повышаются риски колебаний волатильности роста и замедления экономического развития стран региона [18]. Негативное влияние на замедление роста нацэкономик оказывает и несогласованность стран при решении внутренних проблем: приграничных, водных, климатических.

Для реализации приоритетов безопасности и устойчивого развития стран центрально-азиатского региона необходимо усиление связей в условиях роста конкуренции стран региона за привлечение финансовых, инвестиционных, человеческих и др. ресурсов; либерализацию внешней торговли, освоение внешних рынков и т.д. [19]. Конкуренция между странами региона не позволяет эффективно использовать его потенциал, т.к. стимулирует их обособление и отчуждение, нарастание дифференциации по уровню развития, а также усиление рисков и угроз безопасности. В противовес этому правомерна координация усилий стран центрально-азиатского региона в направлении интеграции и кооперации.

Взаимовыгодная стратегия развития должна учитывать интересы стран и ориентироваться на устойчивое развитие регио-

на через расширение торговых возможностей и наращивание торгового потенциала. Реализации экономического потенциала сотрудничества стран ЦА обуславливает:

- выявление и анализ конкурентных преимуществ стран с целью эффективного распределения ресурсов (и здесь особое место отводится доверительности взаимоотношений между субъектами региона;
- создание устойчивой инфраструктуры для обеспечения промышленности сырьем (усилит устойчивость к колебаниям мировой энергосистемы);
- расширение доверительного диалога и достижение консенсуса между странами-партнерами по вопросам кооперации и интеграции

Несмотря на позитивные сдвиги с нач. XXI в. в социально-экономическом развитии ЦА, отмечаются факторы, тормозящие экономическое развитие региона. Стабильное устойчивое развитие ЦА возможно при создании в регионе благоприятных условий (макроэкономических, институциональных, отраслевых, социально-экономических) необходимых для расширения кооперации и углубления интеграции стран ЦА в общемировое пространство (рис. 1):

При проведении согласованной эконо-

мической и торговой политики необходимо координировать вопросы относительно выявления и реализации потенциала взаимной торговли с учётом регионального и международного разделения труда. При этом, сотрудничество не будет эффективным без совместной производственной инфраструктуры и коммуникационных сетей. Поэтому доля транспортно-логистического сектора в объеме ВВП каждой страны ЦА должна быть не менее 9% [20].

Расширение взаимосвязей стран ЦА предполагает создание торгово-промышленных кластеров как пространств промышленной локализации и импортозамещения [21], создаваемых с целью обеспечения рынка необходимыми товарами и услугами.

В современной глобальной производственной системе обозначились тренды создания коротких, региональных, устойчивых цепочек поставок, что свидетельствует в пользу задействования реального потенциала региона и на этой основе развития кластерных кооперационных проектов по производству широкого ряда продукции (продуктов питания, товаров легкой, химической, строительной и др. отраслей про-

Разработчик авторский

Рис. 1 – Основные факторы формирования экономических стратегий развития ЦА

мышленности. И в этом плане руководство Казахстана предлагает разработать план действий по развитию промышленной кооперации в регионе Центральной Азии, направленный на формирование замкнутого цикла производства отдельных видов товаров с перспективой экспорта на рынки третьих стран.

На наш взгляд, в целях устойчивого дол-

госрочного развития центрально-азиатского пространства новые экономические стратегии в фокусе реальных трансформаций глобального и регионального миропорядка будут ориентироваться на углубление сотрудничества внутри и вне региона (по всему периметру региона) и преодоление вызовов на принципах добрососедства и мирного сосуществования со всеми стра-

нами ближнего и дальнего окружения.

В этих условиях сосредоточение усилий ЦА на решение, прежде всего, внутренних проблем ЦА повысит значимость кооперации для региона в краткосрочной перспективе. Углубление кооперации основывается на исторической, культурной, религиозной схожести народов ЦА, усилении гуманитарного сотрудничества, повышении открытости нацэкономик друг для друга, установлении доверительных взаимоотношений, синхронизации и гармонизации правил и процедур совместной торговли, стран ЦА.

Анализ темпов роста ВВП стран ЦА за 30 лет показывает положительный долгосрочный тренд. По оценкам ВБ, в ближайшей перспективе в ЦА экономический рост в среднем составит 2,7%. Сегодня, по оценкам экспертов, на внутрорегиональную торговлю приходится менее 10% от общего товарооборота стран, что не соответствует потенциалу экономик стран ЦА и емкости рынка (80 млн. чел.). Рост за последние 5 лет составил 3% - самый низкий показатель в мире. В развитых региональных сообществах показатель взаимной торговли гораздо выше:

- ЕС превышает 63,2%;
- АСЕАН - 70%;
- НАФТА – 40,9%;
- Восточная Азия -57,5% [21].

Несмотря на то, что взаимная торговля между государствами региона характеризуется устойчивый рост. Внутрорегиональный товарооборот за последние 5 лет вырос на 80% и составил \$10,6 млрд. [20], страны ЦА недостаточно используют значительный экономический и торговый потенциал, доля внутрорегиональной торговли в общем товарообороте стран незначительна.

В ближайшей перспективе страны ЦА могут довести взаимный товарооборот до \$15 млрд. [22] Казахстан может нарастить экспорт в страны региона по 175 несырьевым товарным позициям, а также нарастить экспортные поставки до \$1 млрд. По оценкам ВБ, развитие транспортных коммуникаций в ЦА обеспечит рост ВВП всех стран на 15%.

Исходя из общих интересов на данном этапе развития странам ЦА важно сосредоточиться на:

- активизации взаимной торговли;
- улучшении структуры взаимной торговли;
- расширении номенклатуры поставляемых товаров;
- расширении географии экспорта.

Вкупе это требует проведения системных преобразований в экономиках стран ЦА относительно структуры торговли, роста транспортных издержек, обусловленных:

1. Снижением зависимости от импорта, особенно продовольственных товаров. Высокая зависимость стран ЦА от импорта (его доля - более 45% от общего объема товарооборота - 167 млрд. долл., причем, импорта продовольствия (порядка 50%). Рост цен в 2022 г. на энергоносители и транспортные издержки вызвал рост цен на продукты питания на 14% [21].

2. Отсутствием диверсификации производства и экспорта. От 40% до 60% сегодня занимает экспорт сырья (углеводородов, золота, меди, алюминия). Торговый оборот стран ЦА сконцентрирован в основном на рынках КНР и РФ (более 40% внешней торговли ЦА). Это объясняет уязвимость стран ЦА от снижения цен на сырьевые ресурсы и внешних шоковых факторов и сильно

<p>1. Инвестиционные потоки. Рост объемов взаимных инвестиций.</p>	<p>Наибольший вклад на рост индекса оказало увеличение взаимных инвестиций странами региона в экономики друг друга. Так, доля объема инвестиционных потоков (приток-отток) между странами ЦА в общем объеме инвестиционных потоков стран выросла в 5,6 раз.</p>
<p>2. Рост объемов товарооборота между странами ЦА. И_к = 74,2%.</p>	<p>Доля внутрорегионального товарооборота к общему товарообороту стран выросла в 1,5 раза. Стоимость торговли стран ЦА между собой в среднем в 4 раза ниже, чем с остальными торговыми партнерами. Центральноазиатский регион проводит активную политику по развитию транспортной инфраструктуры внутри региона.</p>
<p>3. Туристические потоки. И_к = 83,0%.</p>	<p>Сегодня более 80% граждан ЦА, выезжающих из страны с туристическими целями, выбирают внутрорегиональный туризм. В связи с этим доля внутрорегионального туризма в общих туристических потоках составляет 83%.</p>
<p>4. Миграционные потоки. И_к = 15,3%.</p>	<p>Всего 15,3% выезжающих людей с целью проживания и работы в страны ЦА являются гражданами данных стран. Т. е., для жителей стран ЦА регион не относится к приоритетному при выборе страны проживания или поиска работы.</p>

Разработано авторами

Рис. 1 – Значение индекса кооперации стран ЦА по основным показателям

влияет на экономику и инвестиционную привлекательность региона [23].

3. Высокими транспортными издержками вследствие: а) географического фактора (отсутствие выхода к морю). Из-за высоких транспортных издержек ВВП стран, не имеющих выхода к морю, растет на 1,5% медленнее, а товарооборот на 30% меньше, чем ВВП и товарооборот стран, имеющих выход к морю [21]; б) дефицита транспортных сетей; в) высокой стоимости и низкого качества транспортно-логистических услуг в ЦА; г) сложностями с пересечением границ. В итоге, расходы на транспорт-логику в стоимости экспортируемых товаров достигает до 60%. При этом сбои в цепоч-

ках поставок и рост цен на энергоресурсы ведут к их росту еще на 20-40% [21].

Согласно анализу экспертов, индекс кооперации стран Центральной Азии за 2017-2021 гг. вырос на 1,3 раза с 28 до 38% [24]. Расчет индекса кооперации (I_c) основан на следующих показателях: товарооборот, инвестиционные потоки, стоимость торговли, туристические и миграционные потоки, составленным нами по значимости (рис. 1),

В целом Индекс кооперации стран ЦА составил за рассматриваемый период 38,4% (табл. 1):

Таблица 1 – Показатели индекса кооперации стран ЦА и внутрирегиональной кооперации [24]

Страны ЦА	Индекс кооперации стран ЦА	Показатель внутрирегиональной кооперации стран ЦА, %
Казахстан	38,4	17,5
Узбекистан		23,9
Кыргызстан		49,4
Таджикистан		33,4
Туркменистан		6,4

Составлено автором

Самый высокий уровень кооперации у Кыргызстана - 49,4%, самый низкий – 6,4% у Туркменистана. Поскольку расчет индекса основан на принципе, что внутрирегиональная

кооперация оценивается как доля взаимных процессов между странами региона в их общих процессах, то при анализе необходимо смотреть на показатели основных направлений кооперации между странами региона. Например, какую долю инвестиционные потоки между странами региона составляют в общем инвестиций данных стран.

Исходя из аналитико-экспертных исследований [24] в таблице 2 нами представлены проблемы и возможности развития региональной кооперации в ЦА:

Таблица 2 – Проблемы и факторы углубления региональной кооперации

Основные направления углубления региональной кооперации	Факторы, тормозящие углубление региональной кооперации	Ответные меры для решения проблем в сфере энергетики региона
1) обеспечение режима свободной торговли, поддержка трансграничного передвижения товаров-услуг-капитала (устранение бюрократизации процессов, гармонизация нормативно-правовой базы в сфере таможенных, логистических услуг, экспортно-импортных операций. 2) создание в ЦА пространства о промышленной локализации и импортозамещения. За счет конкурентных преимуществ и взаимодополняемости экономик ЦА может производить качественную продукцию и замещать дорогостоящий импорт, а также экспортировать продукцию ВДС. 3) развитие транспортной инфраструктуры, транспортно-логистических услуг, упрощение и гармонизация процедур торговли, поддержание конкуренции в транспорте и логистике (развитие торговли, производства, выход на внешние рынки). ВВП стран, не имеющих выхода к морю, растет на 1,5% медленнее (из-за высоких транспортных издержек), а товарооборот на 30% меньше, чем	1) отсутствия взаимодействия, 2) высокий физический и моральный износ энергетических мощностей, который в среднем составляет около 70-80%; 3) медленное развитие ВИЭ, мы не можем эффективно задействовать потенциал и снизить риски сбоев энергетической системы, что негативно влияет на экономическую кооперацию. 4) Сильная зависимость энергосистемы государства региона от одного вида ресурса, что ограничивает полноценное обеспечение энергетической безопасно-	- ЦА располагает высоким потенциалом и достаточными объемами запасов энергоресурсов, занимая в мире лидирующие места. В Казахстане имеется нефть и уголь, Туркменистане и Узбекистане – газ, Таджикистан и Кыргызстан обладают значительными водно-энергетическими ресурсами; - в регионе имеется возможность взаимодополнять энергетические рынки стран; - для решения указанных проблем, важно активизировать деятельность Координационного электроэнергетического совета ЦА; - проводить согласованную политику в сфере энергетики; - создание единого транспортного и энергетического пространства позволит превратить регион в про-

<p>в странах с выходом к морю [21] (недостаток транспортных сетей, высокая стоимость, низкое качество транспортно-логистических услуг в ЦА, сложности пересечения границ). 4) создание Регионального совета по транспортно-коммуникационным проектам стран ЦА [21]. Его цель - координация сотрудничества по развитию транспортной инфраструктуры, рост транспортно-транзитно-логистического потенциала. 5) развитие энергетической сферы. Рост цен на нефть и газ в 2-3 раза + проблемы в мировой логистике обусловили рост инфляции, которая превысила в ЦА 12% (а это спад спроса на продукцию, объемов производства, рост безработицы).</p>	<p>сти каждой страны ЦА</p>	<p>изводственно-технологический хаб, выходить на рынки третьих стран с продукцией с ВДС [21].</p>
---	-----------------------------	---

Относительно небольшой объем взаимной торговли между странами ЦА обусловлен недоиспользованием имеющегося потенциала в этой области. Задействование экономического потенциала стран ЦА будет способствовать:

- созданию инфраструктуры для реально-го сектора экономик стран-участниц;
- улучшению условий торговли для стран ЦА;
- созданию транспортно-коммуникационной системы для стран;
- улучшению инвестиционного климата и др.

Учитывая географическую близость стран региона и схожесть исторических, культурно-нравственных, гуманитарных и религиозных устоев народов ЦА, можно отметить благоприятные условия для торгово-экономического сотрудничества. Но для роста региональной торговли существуют и ограничения структурно-экономического и институционального характера, а именно: объемы производств нацэкономик, различия в экономических моделях развития, таможенно-пограничные барьеры, несогласованность регуляторной среды, низкий уровень развития финансового и транспортно-логистического секторов, а также транспортной инфраструктуры [25].

Несмотря на трудности, взаимная торговля стран региона развивается опережающими темпами по отношению к внешней, ее вес в общем товарообороте растет. По мнению аналитиков, структура взаимной торговли до недавнего времени носила преимущественно аграрно-сырьевой характер, особенно в Узбекистане. Но ситуацию позитивно меняет развитие промышленного производства и производственная кооперация. За прошедшие 20 лет товарооборот стран вырос в 6 раз. Внешнеторговый оборот товаров стран ЦА составил \$165,5 млрд. при следующем участии стран во взаимной торговле (2021):

- Казахстан — 61,4%;
- Узбекистан — 22,9%;

- Туркменистан — 7,7%;
- Кыргызстан — 4,4%;
- Таджикистана — 3,6%.

Объем торговли товарами относительно ВВП находится на достаточно устойчивом уровне порядка 49% (2018-2021 гг.). Положительный торговый баланс ЦА достигается за счет значительного ресурсного потенциала Казахстана и Туркменистана. Узбекистан, Казахстан, Туркменистан экспортируют в основном углеводороды, Кыргызстан и Таджикистан обладают огромным гидроэнергетическим потенциалом. По запасам урана (Казахстан, 2-е место в мире) и газа (более 4% мировых доказанных запасов газа или около 8 трлн. м³ приходится на Туркменистан, Узбекистан и Казахстан); это обеспечило региону лидирующие позиции в мире.

Из всего объема экспорта минеральные продукты составляли более 50%, продукция металлургии – порядка 16% (2021). По странам ЦА картина экспорта выглядит следующим образом:

- Туркменистан - экспорт составляет практически 90% топливно-энергетических ресурсов.

- Казахстан - почти 60% экспорта составляют минеральные ресурсы, значимое место занимает продукция металлургии.

- Узбекистан, Кыргызстан и Таджикистан - в значительной степени ориентируются на экспорт золота. Таджикистан также экспортирует рудные концентраты и металлы.

- Узбекистан и Кыргызстан специализируются и на экспорте продовольственных товаров.

По мнению международных экспертов, структура внешней торговли (экспортоориентированные экономики с доминированием на треть в импорте оборудования и транспортных средств свидетельствует о том, что для нацэкономик ЦА, присуща модель догоняющего развития. Таким образом, ресурсо-сырьевая модель развития экономики, зависимая от конъюнктуры на мировых рынках сырья; нерациональная

структура экономик с преобладанием первичной переработки сырья; высокий уровень теневой экономики и безработицы, социальные проблемы и т.д., все это вкуче представляет основные риски достижения для стабильности, безопасности и устойчивости развития региона: В этих условиях для стран ЦА актуальна выработка совместной общерегиональной стратегии развития по основным секторам национальных экономик (промышленному, финансовому, природно-ресурсному, транспортно-логистическому, инфраструктуре и др.).

Это предусматривает проведение системных диалогов и организацию скоординированных действий стран-участниц [26] по обеспечению и устранению факторов, препятствующих региональной кооперации стран региона. Иными словами, речь идет о новом видении региональной и межстрановой политик, включающих [27]:

- пересмотр действующих стратегий развития ЦА, их всесторонний анализ и оценку;

- оценка потенциалов (ресурсо-сырьевого, финансового, инвестиционного, промышленно-производственного, инновационного, человеческого, интеллектуального и т.д.) стран ЦА для разработки стратегий развития ЦА в режиме реального времени;

- научное обоснование новых приоритетов безопасности и развития взаимовыгодного сотрудничества и интеграционных процессов в ЦА в условиях геополитических рисков, ориентированных на региональную кооперацию;

- выстраивание smart-специализации в системе нацэкономики и региона в целом (модернизация и развитие новых инновационных точек роста, реализация проектов с интеграционным эффектом, развитие цифровых технологий и систем и др.);

- включение в стратегии развития региона межстрановых проектов модернизации национальных экосистем на основе интегрированных инфраструктурных, телекоммуникационных, цифровых и др. систем и платформ;

- реализацию совместной структурной, инфраструктурной, инвестиционной, инновационной политик развития региона и их сопряжение и координацию с государственными программами развития стран ЦА по данным направлениям;

- создание региональных органов/институтов по управлению ресурсами совместно пользования (водными, энергетическими), решению приграничных вопросов, транспортно-коммуникационной взаимосвязанности, изменению климата и смягчению по-

следствий водodelения и -пользования и климатических изменений [14, 28];

- широкое вовлечение научно-экспертно-аналитического ресурса региона при разработке социально-экономических стратегий развития региона на кратко- и долгосрочную перспективы и т.д.

Заключение

Всесторонне продуманный, взвешенный курс формирования приоритетов безопасности центрально-азиатского пространства при реализации программ стратегического развития государств региона обуславливает согласование и координацию национальных интересов основных субъектов стран-участниц. Для стран ЦА в целом и Казахстана в частности это приобретает особый смысл и значимость сегодня, когда поставлен вопрос эффективного распоряжения особо значимыми, дефицитными и критически важными ресурсами (новая нефть), к которым проявляют интерес игроки мирового масштаба.

Принятие согласованной общерегиональной политической линии поведения на межрегиональном и глобальном полях, углубление кооперационных и интеграционных связей и создание институтов координации и сопряжения целей и задач стран-соседей во всех сферах экосистемы ЦА представляются основой устойчивого, стабильного и безопасного развития экономического пространства центрально-азиатского региона.

Для этого в условиях геополитической напряженности и неопределенности в настоящий период и на ближайшую перспективу по большому счету необходимы: а) изучение предпосылок и масштабов глобальных трансформаций и потрясений, а также их последствий; б) оценка влияния санкционных политик и их последствий на состояние национальных экономик; в) поиск возможностей противостояния нарастающему всеобщему политическому и экономическому кризису; г) выявление возможностей и выстраивания общерегиональной стратегической политики по основным трекам (стабильности, устойчивого развития и коллективной безопасности на принципах конструктивной дипломатии. Осуществление данных задач базируется на использовании системного подхода к развитию стратегии взаимовыгодного сотрудничества стран ЦА, охватывающей все уровни и сферы развития общерегионального и странового пространств в новой геополитической и -экономической реальности.

Финансирование

Статья подготовлена в рамках проекта грантового финансирования МНВО РК «Региональный вектор сотрудничества в формате «Казахстан-Центральная Азия»» ИРН № AP19680321.

Список литературы

1 Карин Е. Дилеммы безопасности Центральной Азии. Февраль 2017. – 34 с.; Сагпаев Д. Центральная Азия: риски, вызовы и возможности // [Электронный ресурс] URL: https://forbes.kz/process/expertise/tsentralnaya_aziya_riski_vyzovy_i_vozmojnosti (дата обращения: 15.04.2024)

2 Страны Центральной Азии во время пандемии COVID-19 в 2020 году: взгляд из Казахстана // Central Asia's AFFAIRS 2/2021. – 7-20 pp.; COVID-19 в странах Центральной Азии: последствия и ответные политические меры // [Электронный ресурс] URL: www.oecd.com от 4 июня 2020 года. (дата обращения: 23.03.2024).

3 Центральная Азия становится пространством новых экономических возможностей – Токаев // [Электронный ресурс] URL: <https://inbusiness.kz/ru/news/centralnaya-aziya-standovitsya-prostranstvom-novyh-ekonomicheskikh-vozmozhnostej-tokaev> 14.09.23 (дата обращения: 6.03.2024); Central Asia 2050. Unleashing the Region's Potential. Editors: Rajat M. Nag, Johannes F. Linn, Harinder S. Kohli. - Astana, National Analytical Center, 2016. - New Delhi, SAGE, 2016. – 337 p.

4 Бисенбаев А. Национальные интересы и внешняя политика // Мысль, 2020. - №2. – С. 6-12; Юсупов Ю. Перспективы регионального экономического сотрудничества в Центральной Азии. «CAA Network» // [Электронный ресурс] URL: <http://inozpress.kg/news/view/id/53300> 14.09.2018 (дата обращения: 7.05.2024); Новый Казахстан и страны Востока в меняющемся глобальном контексте. Коллективная монография. – Алматы: Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова КН МОН РК, 2022. - 383 с.

5 Контуры внешней политики Казахстана и стран Центральной Азии: многовекторность и безопасность. Коллективная монография. - Алматы: Издательство «Дайк-Пресс», 2020. – 372 с.

6 «Дистанцирование от России усилится». Что ждет Центральную Азию в 2024 году? // [Электронный ресурс] URL: <https://rus.azattyk.org/a/kazakhstan-media-review-what-awaits-central-asia/32753485.html> (дата обращения: 30.04.2023).

7 Пятая Консультативная встреча глав государств Центральной Азии в Таджикистане – Итоги // [Электронный ресурс] URL: <https://www.newscentralasia.net/2023/09/15/5-aya-konsultativnaya-vstrecha-glav-gosudarstv-tyadzhikistane-itogi/> 15/09/2023; Винокуров Е., Ахунбаев А., Шашкенов М., Забоев А. Международный транспортный коридор «Север – Юг»: создание транспортного каркаса Евразии. Доклад 21/5. - Алматы, Москва: Евразийский банк развития // [Электронный ресурс] URL: <https://eabr.org/analytics/special-reports/mezhdunarodnyy-transportnyy-koridor-sever-yug-sozdanie-transportnogo-karkasa-evrazii/> (дата обращения: 15.02.2024).

8 КНР остается одним из основных торговых партнеров Казахстана // [Электронный ресурс] URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31216496&pos=20;42#pos=20;42 (дата обращения: 16.03.2024).

9 Rumer E., Sokolsky R., Stronski P. U.S. Policy Toward Central Asia 3.0 // [Электронный ресурс] URL: <https://carnegie.ru/2016/03/18/ru-pub-63019> (дата обращения: 29.03.2024).

10 Как Китай увеличил свое присутствие в Казахстане в рамках инициативы «Один пояс – один путь»? // [Электронный ресурс] URL: <https://rus.azattyk.org/a/32654822.html> 26 октября 2023 г. (дата обращения: 5.05.2024).

11 Pieper M. The Making of Eurasia: Competition and Cooperation Between China's Belt and Road Initiative and Russia. - London: Bloomsbury Publishing, 2021.

12 Spaier O.A. The European Union's Influence in Central Asia. Geopolitical Challenges and Responses. - Lanham: Lexington Books, 2018.

13 Центральная Азия на COP28: обзор региональной климатической политики // [Электронный ресурс] URL: <https://cabar.asia/ru/tsentralnaya-aziya-na-cop28-obzor-regionalnoj-klimaticheskoy-politiki> 29.11.2023; Центральноазиатская климатическая информационная платформа (ЦАКИП) Сельское хозяйство и адаптация к изменению климата. Обзор ЦАКИП, выпуск 2, октябрь-декабрь // [Электронный ресурс] URL: https://careco.org/publications/CACIP-Review-2-RU_c.pdf (дата обращения: 5.02.2024); PwC Пути решения вопросов по изменению климата в Туркменистане – KC26. Посольство Великобритании в Ашхабаде // [Электронный ресурс] URL: https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/979661/RU_PwC_report_Tackling_Climate_Change_in_TKM.pdf (дата обращения: 20.03.2024).

14 Критически важные полезные ископаемые: Казахстан и Великобритания открывают новые возможности // [Электронный ресурс] URL: https://www.inform.kz/ru/kriticheski-vazhnye-poleznye-iskopaemye-kazhstan-i-velikobritaniya-otkryvayut-novye-vozmozhnosti_a4054322; Критические ресурсы Центральной Азии: новое пространство для конкуренции великих держав? // [Электронный ресурс] URL: <https://cabar.asia/ru/critical-raw-materials-central-asia> (дата обращения: 6.04.2024)

15 USAID проводит 12-й ежегодный Центрально-Азиатский торговый форум в Казахстане // [Электронный ресурс] URL: <https://kz.usembassy.gov/ru/usaids-hosts-the-12th-annual-central-asia-trade-forum-in-kazakhstan/> 12 октября 2022 (дата обращения: 1.04.2024); UNCTAD (2022) World Investment Report 2022. International Tax Reforms and Sustainable Investment // [Электронный ресурс] URL: <https://unctad.org/webflyer/world-investment-report-2022> (Accessed 15 June 2022); Саммит C5+1 в Вашингтоне: что хотят США от лидеров Центральной Азии? // [Электронный ресурс] URL: <https://cabar.asia/ru/sammit-s5-1-v-washingtone-cto-hotyat-sshah-ot-liderov-tsentralnoj-azii> (дата обращения: 27.03.2024).

16 Экономика Центральной Азии: новый взгляд. Доклады и рабочие документы 22/3. - Алматы, Бишкек, Москва: Евразийский банк развития. - 2022. – 104 с.; Винокуров Е. Экономическая реальность и перспективы Центральной Азии пока не осознаны. Kapital.kz // [Электронный ресурс] URL: <https://kapital.kz/economic/100273/ekonomicheskaya-real-nost-i-perspektivy-tsentralnoj-azii-poka-ne-osoznany.html> (дата обращения: 21.03.2024).

17 Центральная Азия 2027: меняющийся стратегический ландшафт. Вероятные сценарии на десять лет вперед. – Астана: Библиотека Первого Прези-

дента РК – Елбасы, 2017. - 100 с. // [Электронный ресурс] URL: <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/kasachstan/13872.pdf> (дата обращения: 23.05.2024).

18 Лаумулин М.Т. Центральная Азия в эпоху трансформации. – Нур-Султан, КИСИ при Президенте РК, 2020. – 464 с.

19 Токаев принял участие в V Консультативной встрече глав государств ЦА // [Электронный ресурс] URL: <https://24.kz/ru/news/top-news/item/617692-tokaev-prinyal-uchastie-v-v-konsultativnoj-vstreche-glav-gosudarstv-tsa> 14.09.2023. (дата обращения: 19.04.2024).

20 Эксперт: Потенциал Центральной Азии огромен и только путем региональной кооперации можно раскрыть его в полной мере // [Электронный ресурс] URL: <https://aktualno.uz/ru/a/7895-ekspert-potencial-centralnoi-azii-ogromen-i-tolko-putem-regionalnoi-kooperacii-mozno-raskryt-ego-v-polnoimere> (дата обращения: 28.04.2024).

21 Центральная Азия становится пространством новых экономических возможностей – Токаев // [Электронный ресурс] URL: <https://inbusiness.kz/ru/news/centralnaya-aziya-stanovitsya-prostranstvom-novyh-ekonomicheskikh-vozmozhnostej-tokaev> (дата обращения: 13.05.2024)

22 Обзорно-аналитический портал Strategy 2050 Заседание совета иностранных инвесторов: как будет развиваться несрыевой экспорт // [Электронный ресурс] URL: <https://strategy2050.kz/ru/news/soveto-inostrannykh-investorov-prokhorodit-v-nursultane/> (дата обращения: 16.02.2024).

23 Страны Центральной Азии нарастили кооперацию // [Электронный ресурс] URL: <https://nova24.uz/uzbekistan/strany-centralnoj-azii-narastili-kooperaciju/> 25 января 2023; [Электронный ресурс] URL: <https://uzdaily.uz/ru/post/75070> Рассчитан Индекс кооперации стран Центральной Азии 24.01.2023. (дата обращения: 21.04.2024).

24 Винокуров Е., Либман А. Евразийская континентальная интеграция. Санкт-Петербург: ЦИИ ЕАБР // [Электронный ресурс] URL: <https://eabr.org/analytics/integration-research/cii-reports/evraziyskaya-kontinentalnaya-integratsiya/> (дата обращения: 12.03.2024); Новый Казахстан и страны Востока в меняющемся глобальном контексте. Коллективная монография. – Алматы: Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова КН МОН РК, 2022. - 383 с.

25 Абдымомунова Л., Бутенко В., Нуриев Р., Перапечка С., Раджи М., Рузда-Сабатер Э., Соколова В., Тюрпиц А., Чин В. Инвестиции в Центральную Азию: один регион – множество возможностей // [Электронный ресурс] URL: https://web-assets.bcg.com/img-src/BCG-Investing-In-Central-Asia-report-RUS_tcm9-247777.pdf (дата обращения: 11.05.2024).

26 Единство народа и системные реформы – прочная основа процветания страны. Послание Главы государства К. Токаева народу Казахстана // [Электронный ресурс] URL: <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaevanarodu-kazahstana-183048>; Опубликован полный текст выступления Президента РК на Консультативной встрече глав государств ЦА // [Электронный ресурс] URL: https://www.inform.kz/ru/opublikovannopolnyy-tekst-vystupleniya-prezidenta-rk-na-konsultativnoj-vstreche-glav-gosudarstv-ca_a3820940 6 Августа 2021. (дата обращения: 25.12.2023).

27 Экономический взгляд на сотрудничество Казахстана и стран Востока: анализ и перспективы (в порядке постановки и решения проблем). – Алма-

ты: Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, 2021. – 208 с.

28 Сайдл Р.С. Темные тучи над Шелковым путем: экологические проблемы, возникающие в горных районах Центральной Азии. Исследовательский отчет № 8. Университет Центральной Азии // [Электронный ресурс] URL: <https://ucentralasia.org/media/oteacpdh/usa-msri-researchpaper-8-rus.pdf> (дата обращения: 11.04.2024); Центральноазиатская климатическая информационная платформа (ЦА-КИП) Сельское хозяйство и адаптация к изменению климата. Обзор ЦАКИП // [Электронный ресурс] URL: https://carececo.org/publications/CACIP-Review-2-RU_c.pdf (дата обращения: 21.02.2024).

Transliteration

1 Karin E. Dilemmy bezopasnosti Central'noj Azii [Security dilemmas in Central Asia]. Fevral' 2017. – 34 s.; Satpaev D. Central'naja Azija: riski, vyzovy i vozmozhnosti [Central Asia: risks, challenges and opportunities] // [Jelektronnyj resurs] URL: https://forbes.kz/process/expertise/tsentralnaya_aziya_riski_vyzovy_i_vozmozhnosti (data obrashhenija: 15.04.2024) (In Russ)

2 Strany Central'noj Azii vo vremja pandemii COVID-19 v 2020 godu: vzgljad iz Kazahstana [Central Asian countries during the COVID-19 pandemic in 2020: a view from Kazakhstan] // Central Asia's AFFAIRS 2/2021. – 7-20 pp.; COVID-19 v stranah Central'noj Azii: posledstviya i ovetnyye politicheskie mery [COVID-19 in central Asia: implications and policy responses] // [Jelektronnyj resurs] URL: www.oecd.com ot 4 ijunya 2020 goda. (data obrashhenija: 23.03.2024) (In Russ)

3 Central'naja Azija stanovitsja prostranstvom novyh jekonomicheskikh vozmozhnostej – Tokaev [Central Asia is becoming a space of new economic opportunities - Tokayev] // [Jelektronnyj resurs] URL: <https://inbusiness.kz/ru/news/centralnaya-aziya-stanovitsya-prostranstvom-novyh-ekonomicheskikh-vozmozhnostej-tokaev> 14.09.23 (data obrashhenija: 6.03.2024) (In Russ); Central Asia 2050. Unleashing the Region's Potential. Editors: Rajat M. Nag, Johannes F. Linn, Harinder S. Kohli. - Astana, National Analytical Center, 2016. - New Delhi, SAGE, 2016. - 337 p.

4 Bisenbaev A. Nacional'nye interesy i vneshnjaja politika [National interests and foreign policy] // Mysl', 2020. - №2. – С. 6-12; Jusupov Ju. Perspektivy regional'nogo jekonomicheskogo sotrudnichestva v Central'noj Azii [Prospects for regional economic cooperation in Central Asia]. "CAA Network" // [Jelektronnyj resurs] URL: <http://inozpress.kg/news/view/id/53300>. 14.09.2018 (data obrashhenija: 7.05.2024); Novyj Kazahstan i strany Vostoka v menjajushhemsja global'nom kontekst [New Kazakhstan and the countries of the East in a changing global context]e. Kollektivnaja monografija. – Алматы: Institut vostokovedenija im. R.B. Sulejmenova KN MON RK, 2022. - 383 s. (In Russ)

5 Kontury vneshnej politiki Kazahstana i stran Central'noj Azii: mnogovektornost' i bezopasnost' [Outlines of foreign policy of Kazakhstan and the countries of Central Asia: multi-vector and security]. Kollektivnaja monografija. - Алматы: Izdatel'stvo «Dajk-Press», 2020. – 372 s.

6 «Distancirovanie ot Rossii usilitsja». Chto zhdet Central'nuju Aziju v 2024 godu? [“Distancing from Russia will intensify.” What awaits Central Asia in 2024?] // [Jelektronnyj resurs] URL: <https://rus.azattyk.org/a/kazahstan-media-review-what-awaits-central-asia/32753485.html> (data obrashhenija: 30.04.2023)

(In Russ)

7 Pjataja Konsul'tativnaja vstrecha glav gosudarstv Central'noj Azii v Tadzhikestane – Itogi [Fifth Consultative Meeting of Heads of State of Central Asia in Tajikistan – Results] // [Elektronnyj resurs] URL: <https://www.newscentralasia.net/2023/09/15/5-aya-konsultativnaya-vstrecha-glav-gosudarstv-tsentralnoy-azii-v-tadzhikestane-itogi/> 15/09/2023; Vinokurov E., Ahunbaev A., Shashkenov M., Zaboev A. Mezhdunarodnyj transportnyj koridor «Sever – Jug»: sozdanie transportnogo karkasa Evrazii [International transport corridor “North-South”: creating a transport framework for Eurasia]. Doklad 21/5. - Almaty, Moskva: Evrazijskij bank razvitija // [Elektronnyj resurs] URL: <https://eabr.org/analytics/special-reports/mezhdunarodnyj-transportnyj-koridor-sever-yug-sozdanie-transportno-go-karkasa-evrazii/> (data obrashhenija: 15.02.2024) (In Russ)

8 KNR ostaetsja odnim iz osnovnyh torgovyh partnerov Kazahstana [China remains one of Kazakhstan's main trading partners] // [Elektronnyj resurs] URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31216496&pos=20;-42#pos=20;-42 (data obrashhenija: 16.03.2024) (In Russ)

9 Rumer E., Sokolsky R., Stronski P. U.S. Policy Toward Central Asia 3.0 // [Elektronnyj resurs] URL: <https://carnegie.ru/2016/03/18/ru-pub-63019> (data obrashhenija: 29.03.2024).

10 Kak Kitaj uvelichil svoe prisutstvie v Kazahstane v ramkah iniciativy «Odin pojas – odin put'»? [How has China increased its presence in Kazakhstan as part of the Belt and Road Initiative?] // [Elektronnyj resurs] URL: <https://rus.azattyk.org/a/32654822.html> 26 oktjabrja 2023 g. (data obrashhenija: 5.05.2024) (In Russ)

11 Pieper M. The Making of Eurasia: Competition and Cooperation Between China's Belt and Road Initiative and Russia [How has China increased its presence in Kazakhstan as part of the Belt and Road Initiative?]. - London: Bloomsbury Publishing, 2021. (In Russ)

12 Spaiser O.A. The European Union's Influence in Central Asia. Geopolitical Challenges and Responses. - Lanham: Lexington Books, 2018.

13 Central'naja Azija na COP28: obzor regional'noj klimaticheskoy politiki [Central Asia at COP28: review of regional climate policies] // [Elektronnyj resurs] URL: <https://cabar.asia/ru/tsentralnaya-aziya-na-cop28-obzor-regionalnoj-klimaticheskoy-politiki> 29.11.2023; Central'noaziatskaja klimaticheskaja informacionnaja platforma (CAKIP) Sel'skoe hozjajstvo i adaptacija k izmeneniju klimata [Central Asian Climate Information Platform (CACIP) (2021) Agriculture and adaptation to climate change]. Obzor CAKIP, vypusk 2, oktjabr'-dekabr' // [Elektronnyj resurs] URL: https://carececo.org/publications/CACIP-Review-2-RU_c.pdf (data obrashhenija: 5.02.2024); PwC Puti reshenija voprosov po izmeneniju klimata v Turkmenistane – KS26. Posol'stvo Velikobritanii v Ashhabade [Ways to address climate change issues in Turkmenistan - COP26. British Embassy in Ashgabat] // [Elektronnyj resurs] URL: https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/979661/RU_PwC_report_Tackling_Climate_Change_in_TKM.pdf (data obrashhenija: 20.03.2024) (In Russ)

14 Kriticheski vazhnye poleznye iskopaemye: Kazahstan i Velikobritanija otkryvajut novye vozmozhnosti [Critical minerals: Kazakhstan and UK open up new opportunities] // [Elektronnyj resurs] URL: <https://www.inform.kz/ru/kriticheski-vazhnye-poleznye-iskopaemye-kazahstan-i-velikobritanija-otkryvajut-novye-vozmozhnosti>

znye-iskopaemye-kazahstan-i-velikobritaniya-otkryvajut-novye-vozmozhnosti_a4054322; Kriticheskie resursy Central'noj Azii: novoe prostranstvo dlja konkurencii velikih derzhav? [Central Asia's critical resources: a new space for great power competition?] // [Elektronnyj resurs] URL: <https://cabar.asia/ru/critical-raw-materials-central-asia> (data obrashhenija: 6.04.2024) (In Russ)

15 USAID provodit 12-j ezhegodnyj Central'no-Aziatskij torgovyj forum v Kazahstane [USAID Hosts 12th Annual Central Asia Trade Forum in Kazakhstan] // [Elektronnyj resurs] URL: <https://kz.usembassy.gov/ru/usa-id-hosts-the-12th-annual-central-asia-trade-forum-in-kazakhstan/> 12 oktjabrja 2022 (data obrashhenija: 1.04.2024); UNCTAD (2022) World Investment Report 2022. International Tax Reforms and Sustainable Investment // [Elektronnyj resurs] URL: <https://unctad.org/webflyer/world-investment-report-2022> (Accessed 15 June 2022); Sammit S5+1 v Vashingtone: chto hotjat SSHA ot liderov Central'noj Azii? [C5+1 summit in Washington: what does the US want from Central Asian leaders?] // [Elektronnyj resurs] URL: <https://cabar.asia/ru/sammit-s5-1-v-vashingtone-chto-hotyat-ssha-ot-liderov-tsentralnoj-azii> (data obrashhenija: 27.03.2024) (In Russ)

16 Jekonomika Central'noj Azii: novyj vzgljad [Economy of Central Asia: a new look]. Doklady i rabochie dokumenty 22/3. - Almaty, Bishkek, Moskva: Evrazijskij bank razvitija. - 2022. – 104 s.; Vinokurov E. Jekonomicheskaja real'nost' i perspektivy Central'noj Azii poka ne osoznany [The economic reality and prospects of Central Asia have not yet been realized]. Kapital.kz // [Elektronnyj resurs] URL: <https://kapital.kz/economic/100273/ekonomicheskaja-real-nost-i-perspektivy-tsentralnoy-azii-poka-ne-osoznany.html> (data obrashhenija: 21.03.2024) (In Russ)

17 Central'naja Azija 2027: menjajushhij strategicheskij landschaft. Verojatnye scenarii na desjat' let vpered [Central Asia 2027: a changing strategic landscape. Likely scenarios for ten years ahead]. – Astana: Biblioteka Pervogo Prezidenta RK – Elbasy, 2017. – 100 s. // [Elektronnyj resurs] URL: <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/kasachstan/13872.pdf> (data obrashhenija: 23.05.2024). (In Russ)

18 Laumulin M.T. Central'naja Azija v jepohu transformacii [Central Asia in an era of transformation]. – Nur-Sultan, KISI pri Prezidente RK, 2020. – 464 s. (In Russ)

19 Tokaev prinjal uchastie v V Konsul'tativnoj vstreche glav gosudarstv CA [Tokayev took part in the V Consultative Meeting of the Heads of State of Central Asia] // [Elektronnyj resurs] URL: <https://24.kz/ru/news/top-news/item/617692-tokaev-prinjal-uchastie-v-v-konsultativnoj-vstreche-glav-gosudarstv-tsa> 14.09.2023. (data obrashhenija: 19.04.2024) (In Russ)

20 Jekspert: Potencial Central'noj Azii ogromen i tol'ko putem regional'noj kooperacii mozžno raskryt' ego v polnoj mere [Expert: The potential of Central Asia is enormous and only through regional cooperation can it be fully revealed] // [Elektronnyj resurs] URL: <https://aktualno.uz/ru/a/7895-ekspert-potencial-centralnoi-azii-ogromen-i-tolko-putem-regionalnoi-kooperacii-mozno-raskryt-ego-v-polnoi-mere> (data obrashhenija: 28.04.2024) (In Russ)

21 Central'naja Azija stanovitsja prostranstvom novyh jekonomicheskikh vozmozhnostej – Tokaev [Central Asia is becoming a space of new economic opportunities - Tokayev] // [Elektronnyj resurs] URL: <https://inbusiness.kz/ru/news/centralnaya-aziya-stanovit>

sya-prostranstvom-novyh-ekonomicheskikh-vozmozhnostej-tokae (data obrashheniya: 13.05.2024) (In Russ)

22 Obzorno-analiticheskij portal Strategy 2050 Zasedanie soвета inostrannykh investitorov: kak budet razvivat'sja nesyr'evoj jeksport [Meeting of the Council of Foreign Investors: how non-resource exports will develop] // [Jelektronnyj resurs] URL: <https://strategy2050.kz/ru/news/sovet-inostrannykh-investitorov-prokhodit-v-nur-sultane/> (data obrashheniya: 16.02.2024) (In Russ)

23 Strany Central'noj Azii narastili kooperaciju [Central Asian countries have increased cooperation] // [Jelektronnyj resurs] URL: <https://nova24.uz/uzbekistan/strany-centralnoj-azii-narastili-kooperaciju/> 25 janvarja 2023; [Jelektronnyj resurs] URL: <https://uzdaily.uz/ru/post/75070> Rasschitan Indeks kooperacii stran Central'noj Azii [The Cooperation Index of Central Asian Countries has been calculated]. (data obrashheniya: 21.04.2024). (In Russ)

24 Vinokurov E., Libman A. Evrazijskaja kontinental'naja integracija [Eurasian continental integration]. – Sankt-Peterburg: CII EABR // [Jelektronnyj resurs] URL: <https://eabr.org/analytics/integration-research/cii-reports/evrazijskaja-kontinentalnaya-integratsiya/> (data obrashheniya: 12.03.2024); Novyj Kazahstan i strany Vostoka v menjajushhemsja global'nom kontekste [New Kazakhstan and the countries of the East in a changing global context]. Kollektivnaja monografija. – Almaty: Institut vostokovedenija im. R.B. Sulejmenova KN MON RK, 2022. – 383 s. (In Russ)

25 Abdymomunova L., Butenko V., Nuriev R., Perapechka S., Radzhi M., Rujeda-Sabater Je., Sokolova V., Tjurpic A., Chin V. Investicii v Central'nuju Aziju: odin region – mnozhestvo vozmozhnostej [Investments in Central Asia: one region – many opportunities] // [Jelektronnyj resurs] URL: https://web-assets.bcg.com/img-src/BCG-Investing-In-Central-Asia-report-RUS_tcm9-247777.pdf (data obrashheniya: 11.05.2024) (In Russ)

26 Edinstvo naroda i sistemnye reformy – proch-

naja osnova процветания страны. Poslanie Glavy gosudarstva K. Tokaeva narodu Kazahstana [The unity of the people and systemic reforms are a solid foundation for the country's prosperity. Message from the Head of State K. Tokayev to the people of Kazakhstan] // [Jelektronnyj resurs] URL: <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-183048>; Opublikovan polnyj tekst vystuplenija Prezidenta RK na Konsul'tativnoj vstreche glav gosudarstv CA [The full text of the speech of the President of the Republic of Kazakhstan at the Consultative Meeting of the Heads of State of Central Asia has been published] // [Jelektronnyj resurs] URL: https://www.inform.kz/ru/opublikovan-polnyj-tekst-vystupleniya-prezidenta-rk-na-konsul-tativnoy-vstreche-glav-gosudarstv-ca_a3820940 6 Avgusta 2021. (data obrashheniya: 25.12.2023). (In Russ)

27 Jekonomicheskij vzgljad na sotrudnichestvo Kazahstana i stran Vostoka: analiz i perspektivy (v porjadke postanovki i reshenija problem) [An economic view of cooperation between Kazakhstan and Eastern countries: analysis and prospects (in the order of posing and solving problems)]. – Almaty: Institut vostokovedenija im. R.B. Sulejmenova, 2021. – 208 s. (In Russ)

28 Sajdl R.S. Temnye tuchi nad Shelkovym putem: jekologicheskie problemy, voznikajushhie v gornyh rajonah Central'noj Azii [Dark clouds over the Silk Road: environmental problems emerging in the mountainous regions of Central Asia]. Issledovatel'skij otchet № 8. Universitet Central'noj Azii // [Jelektronnyj resurs] URL: <https://ucentralasia.org/media/oteacpdh/ua-msri-researchpaper-8-rus.pdf> (data obrashheniya: 11.04.2024); Central'noaziatskaja klimaticheskaja informacionnaja platforma (CAKIP) Sel'skoe hozjajstvo i adaptacija k izmeneniju klimata. Obzor CAKIP [Central Asian Climate Information Platform (CACIP) (2021) Agriculture and adaptation to climate change. CACIP review] // [Jelektronnyj resurs] URL: https://carececo.org/publications/CACIP-Review-2-RU_c.pdf (data obrashheniya: 21.02.2024) (In Russ)

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

<i>Галымжан Мустахимұлы Дүйсен</i>	заместитель генерального директора, доктор эконо-мических наук, доцент, Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова КН МНВО РК, Алматы, Казахстан, e-mail: galyimzhan@inbox.ru , ORCID ID 0000-0002-4352-0482
<i>Дина Альбиевна Айтжанова</i>	главный научный сотрудник, кандидат экономических наук, доцент, Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова КН МНВО РК, Алматы, Казахстан, e-mail: diait@inbox.ru , ORCID ID 0000-0001-5373-1075
<i>Ғалымжан Мұстахимұлы Дүйсен</i>	бас директордың орынбасары, экономика ғылымда-рының докторы, доцент, ҚР ҒЖБМ ҒК Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан, email: galyimzhan@inbox.ru , ORCID ID 0000-0002-4352-0482
<i>Дина Әлібиқызы Айтжанова</i>	бас ғылыми қызметкер, экономика ғылымдарының кандидаты, доцент, ҚР ҒЖБМ ҒК Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан, email: diait@inbox.ru , ORCID ID 0000-0001-5373-1075
<i>Galyimzhan Duisen</i>	Deputy Director General, Doctor of Economics, Associate Professor, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan, email: galyimzhan@inbox.ru , ORCID ID 0000-0002-4352-0482
<i>Dina Aitghanova</i>	Chief Researcher, Candidate of Economic Sciences (PhD), Associate Professor, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan, email: diait@inbox.ru , ORCID ID 0000-0001-5373-1075

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ МИГРАЦИОННОЙ И ДИАСПОРАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ ЮЖНОЙ КОРЕИ

Ж.М. Қаржаубай, Қ.И.Қобландин, А.Н. Оспанова

АННОТАЦИЯ

Южная Корея, как одна из ведущих экономик мира, привлекает значительное количество мигрантов, что требует тщательного анализа и понимания этого явления. Известно, что миграция включает перемещение людей из одной страны в другую с целью временного или постоянного проживания. В последние же десятилетия Южная Корея превратилась из преимущественно эмигрантской страны в иммиграционную, где приток иностранных рабочих, брачных мигрантов и желающих получить образование привносит новую динамику в демографический ландшафт страны. Актуальность исследования миграционной политики в стране с одной стороны, и изучение его диаспоральной политики с другой, обусловлены необходимостью понимания современных тенденций, вызовов и перспектив развития Южной Кореи в ближайшем будущем. В данной статье мы рассматриваем некоторые тренды миграционных процессов, такие как трудовая, социальная и образовательные аспекты вкпе с диспоральной политикой Южной Кореи.

Ключевые слова: миграционная политика, диаспоральная политика, иммиграция, мигранты, этнические корейцы, экономический рост, мультикультурные семьи, корейская диаспора.

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Автор-корреспондент:
Қаржаубай Ж.М.,
karzhaubay.zhanel@gmail.com

Ссылка на данную статью:
Қаржаубай Ж.М.,
Қобландин Қ.
Некоторые аспекты миграционной и диаспоральной политики Южной Кореи // Адам әлемі. – 2024. – №4 (102). – С. 108-116.

Оңтүстік Кореяның көші-қон және диаспора саясатының кейбір аспектілері

Аңдатпа. Оңтүстік Корея әлемдегі жетекші экономикалардың бірі ретінде мигранттардың едәуір санын тартады. Бұл құбылыс мұқият талдау мен түсінуді қажет етеді. Көші-қон адамдардың бір елден екінші елге уақытша немесе тұрақты тұруы үшін көшуін қамтитыны белгілі. Соңғы онжылдықтарда Оңтүстік Корея негізінен эмигрант елден иммигранттық елге айналды, өйткені шетелдік жұмысшылардың, неке мигранттарының және білім алғысы келетіндердің ағыны елдің демографиялық ландшафтына жаңа динамика әкелді. Елдегі көші-қон саясатын зерттеудің өзектілігі, бір жағынан, оның диаспоралық саясатын зерттеуге, екінші жағынан, Оңтүстік Кореяның қазіргі тенденцияларын, болашақтағы сын-қатерлері мен даму перспективаларын түсіну қажеттілігіне байланысты. Бұл мақалада еңбек, әлеуметтік және білім беру аспектілері, сондай-ақ Оңтүстік Кореяның диаспоралық саясат сияқты көші-қон процестерінің кейбір тенденциялары қарастырылады.

Түйін сөздер: көші-қон саясаты, диаспоралық саясат, иммиграция, мигранттар, этникалық корейліктер, экономикалық өсу, мультимәдениетті отбасылар, корей диаспорасы.

Some Aspects of South Korea's Migration and Diaspora Policy

Abstract. South Korea, as one of the world's leading economies, attracts a significant number of migrants, which requires careful analysis and understanding of this phenomenon. Migration is known to involve the movement of people from one country to another for temporary or permanent residence. In recent decades, South Korea has transformed from a predominantly emigrant country into an immigrant one, where the influx of foreign workers, marriage migrants, and those seeking education had brought new dynamics to the country's demographic landscape. The relevance of studying migration policy in the country on the one hand, and examining its diaspora policy on the other, is driven by the need to understand the current trends, challenges, and development prospects for South Korea in the near future. This article explores some trends in migration processes, such as labor, social, and educational aspects, along with South Korea's diaspora policy.

Key words: Migration Policy, Diaspora Policy, Immigration, Migrants, Ethnic Koreans, Economic Growth, Multicultural Families, Korean Diaspora.

Введение

По данным KOSIS, на 2024 год население Южной Кореи составляет 51.8 миллиона человек. Возрастные группы распределены следующим образом: 10.6% составляют дети до 14 лет, 70.2% — люди трудоспособного возраста от 15 до 64 лет, и 19.2% — старше 65 лет. Средний возраст населения составляет 43 года. Общий коэффициент зависимости равен 42.5, что означает, что на каждые 100 трудоспособных людей приходится 42.5 иждивенца. Индекс старения составляет 181.2, что указывает на значительное преобладание пожилых людей по сравнению с детьми.

Прогноз на почти 50 лет вперед, на 2072 год предполагает снижение численности населения до 36.2 миллиона человек. Возрастное распределение значительно изменится: дети до 14 лет составят всего 6.6%, доля людей трудоспособного возраста снизится до 45.8%, а доля пожилых людей возрастет до 47.7%. Эти данные указывают на серьезные демографические вызовы, связанные со старением населения и сокращением доли трудоспособного населения, что потребует адаптации социальных и экономических систем страны к новым реалиям [1].

Методология

В процессе исследования миграционных процессов и диаспоральной политики Южной Кореи были применены несколько методов, что позволило глубже понять текущие вызовы и аспекты этой темы. Во-первых, был проведен обширный литературный обзор, включающий анализ академических статей и отчетов о миграционной ситуации в стране. Этот подход помог выявить исторические и политические контексты, формирующие тенденцию миграционных процессов в Южной Корее на основе данных материалов.

Во-вторых, осуществлялся анализ законодательства и официальных документов, связанных с миграцией. Изучение таких документов позволило получить полное представление о текущих нормативных актах, регулирующих въезд, пребывание и права мигрантов в стране, а также о мерах по их социальной интеграции и защите.

Третий метод включал сбор и анализ статистических данных о миграционных потоках. Анализ численности мигрантов, их стран происхождения и основных мотивов миграции дал представление о социально-экономическом влиянии миграции на развитие Южной Кореи. Эти данные также по-

могли выявить текущие тренды и вызовы в управлении миграционными процессами в стране.

Основная часть

Результаты исследования. К началу 1990-х годов, столкнувшись с падением уровня безработицы, Республика Корея осознала необходимость привлечения временных рабочих для выполнения неквалифицированных работ, которые корейцы все реже соглашались выполнять [2]. Фактически, без участия иностранной рабочей силы, преимущественно из Китая и стран Юго-Восточной Азии, было бы почти невозможно поддерживать экономический рост.

Для этого Южная Корея особо внимание уделила на законодательные акты и соблюдение международных договоров, регулирующие миграционные процессы. Были приняты нормативно-правовые акты по вопросам миграции: Закон о контроле за иммиграцией и беженцами (Immigration Control and Refugee Act, 2005) Закон о защите иностранной рабочей силы (Act on the Employment, etc. of Foreign Workers, 2007), Закон о социальном обеспечении (National Basic Living Security Act, 2014), Закон о гражданстве (Nationality Act, 2022) [3, 63 с.]. Были установлены категории виз, для въезжающих в страну. Так, выдавались краткосрочная рабочая, в том числе гостевая виза, преподавательская, исследовательская и техническая виза, визы для коммерции, и в области искусства и др. Для этнических корейцев из стран СНГ и Китая в возрасте после 25 лет, выдавались рабочая виза выходного дня и гостевая рабочая виза, которая позволяла свободно въезжать и выезжать из Кореи в течение трех лет без необходимости получения специального разрешения, с возможностью продления еще на два года на территории Кореи [4].

Все эти меры позволяли Южной Корее регулировать процессы иммиграции и эмиграции, как среди своих граждан, так и среди иностранцев. Тенденции национальной и иностранной иммиграции с 2018 по 2023 годы демонстрируют существенный рост. Так, по данным статистики Министерства юстиции Республики Корея, в 2023 году общее число иммигрантов в Южной Корее достигло 68 121 658 человек, что представляет собой увеличение на 250,9% по сравнению с предыдущим годом. Число занятых иностранцев составило 923 тысячи человек, что на 80 тысяч человек больше, чем в 2022 году [5].

Республика Корея превратилась в процветающую и промышленно развитую страну благодаря своей экспортно-ориентированной стратегии. Валовой национальный продукт (ВНП) вырос с 1 256 000 млн. KRW (142 долл. США на душу населения) в 1967 году до 471 514 млрд. KRW (352,332 млрд. долл. США) во втором квартале 2023 года [6]. Только в 2023 году в стране было около 400,000 иностранных рабочих, занятых по системе разрешений на трудоустройство (Employment Permit System, EPS). В статистике представлен валовой внутренний продукт (ВВП) Южной Кореи с 1987 по 2023 год, включая прогнозы до 2029 года (рисунок 1).

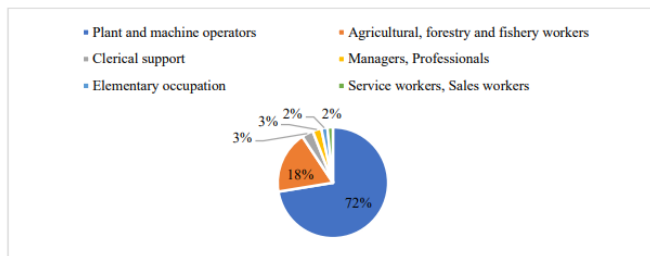
Рисунок 1 - Южная Корея: Валовой внутренний продукт (ВВП) в текущих ценах с 1987 по 2029 год (в млрд. долл. США) [7]

В Южной Корее повышается спрос на рабочую в силу в так называемой непрестижной 3D-сфере (difficult, dirty and dangerous — трудный, грязный и опасный) [8]. Согласно данным Korean Development Institute и World Bank в 2019 году, 79% работодателей сталкивались с большими трудностями при найме сотрудников-корейцев. Самые значительные затруднения с подбором кадров были отмечены для машинистов (72%), профессии с наибольшей долей работников EPS, за которыми следуют работники сельского, лесного и рыболовного хозяйства (18%) [9] (рисунок 2).

Между тем динамика иммиграционных потоков показывает, что Южная Корея становится все более глобализированным обществом, привлекающим людей со всего мира. Увеличение числа иммигрантов также связано с экономическим ростом, улучшением условий жизни и возможностей трудоустройства, которые предлагает страна (рисунок 3).

В 2023 году среднемесячная заработная плата в Южной Корее составляла около 3,58 млн KRW (около 3 000 долларов США). Минимальная заработная плата на 2023 год установлена на уровне 9 620 KRW в час, что составляет около 2 миллионов KRW (около 1 700 долларов США) в месяц для работника с полной занятостью. В соседних странах среднемесячная зарплата была существенно ниже, что является сильным стимулом для

Figure 3-1: Occupations with Highest Levels of Recruiting Difficulty

Рисунок 2 - Профессии с самым высоким уровнем сложности найма [9].

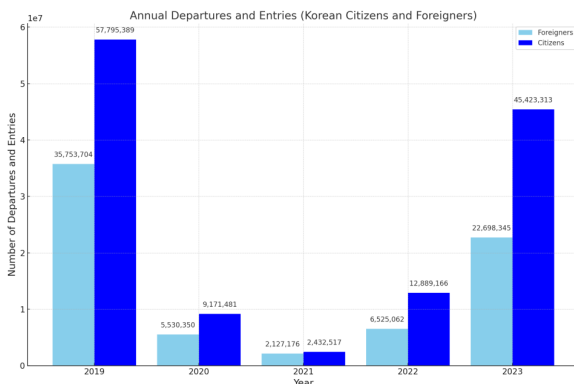
миграции. Так, например, в Китае за аналогичную работу в Корею получали около 1 400 долл. США, в Японии – 1300 долл., во Вьетнаме – 300 долл., в Филиппинах – около 800 долл., Непале – 170 долл. США [10].

Эти тенденции свидетельствуют о важности адаптации государственных политик к новым реалиям, обеспечивая интеграцию и поддержку иммигрантов, а также поддержание социальной гармонии и экономической стабильности.

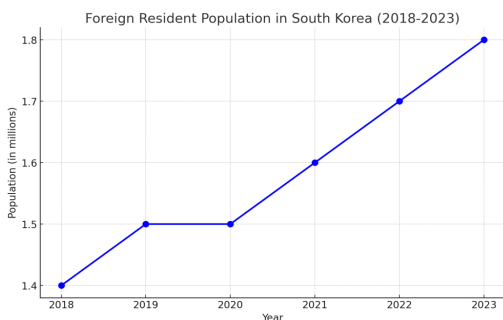
Следует отметить, что миграция в Южной Корею имеет значительные социальные последствия, влияя на демографические

изменения, культурную интеграцию и социальную сплоченность. Прибытие разнообразных общин мигрантов способствовало формированию более мультикультурного общества, бросая вызов традиционным представлениям об этнической однородности. Мигранты привносят свои культурные обычаи, языки и традиции, обогащая общественную ткань, но при этом сталкиваются с проблемами интеграции.

В течение 2018-2023 годы это число неуклонно росло (рисунок 4):

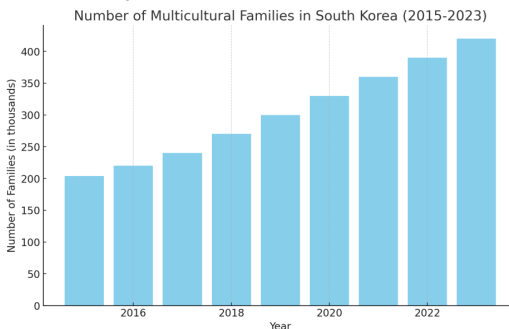

Рисунок 3 - Тенденции национальной и иностранной иммиграции по годам (2018-2023) [5]

Рисунок 4 - Иностранное население, проживающее в Южной Корее (2018-2023 гг.) [11]

Так же стоит отметить прирост числа мультикультурных семей в Южной Корее, представляющих собой значительный демографический сдвиг. Эти семьи обогащают культурный ландшафт, но при этом сталкиваются с проблемами интеграции. По состоянию на 2023 год в стране насчитывалось около 420 000 мультикультурных семей (рисунок 5).

Рисунок 5 - Количество мультикультурных семей в Южной Корее (2015-2023 гг.) [12, 139 с.]

Рост числа мультикультурных семей объясняется несколькими факторами, в том числе международными браками и нали-

чием иностранных граждан, проживающих в стране длительное время. В частности, международные браки стали более распространенными, что также способствует росту числа мультикультурных семей. Государственные инициативы и социальные программы, направленные на поддержку мультикультурных семей, также играют определенную роль в стимулировании этого демографического сдвига. Южная Корея активно внедряет различные меры для поддержки мультикультурных семей и их интеграции в общество. Одним из ключевых нормативных актов является Закон о поддержке мультикультурных семей (Multicultural Families Support Act, 2023) [13].

Основные положения Закона о поддержке мультикультурных семей включают образовательные услуги (курсы корейского языка, ознакомление с корейской культурой и обычаями и др.), социальное обеспечение (доступ к медицинскому обслуживанию, юридические и психологические консультации, поддержка в трудоустройстве), поддержка мультикультурных семей (создание центров, культурные и образовательные программы), информационная поддержка (информация о правах и возможности мультикультурных семей, доступ к информации на различных языках и др.). Кроме того, предоставляются программы социальной интеграции, правовой защиты и поддержка социальных инициатив.

Наряду с урегулированием вопросов миграционных процессов, Южная Корея активно развивает диаспоральную политику. В 2023 году численность этнических корейцев, проживающих за пределами Кореи, составила более 7 млн человек (7 081 510), что свидетельствует о широком глобальном присутствии корейской диаспоры. Из них 1.023011 имеют статус постоянного жителя, 1.293842 — генерального резидента, и 1.51116 — иностранных студентов. В сово-

купности за границей проживает 2.467969 граждан Южной Кореи, а 4.613541 человек имеют иностранное гражданство.

В настоящее время общая численность корейцев, включая Северной Кореи составляет около 76 млн человек. Наибольшая концентрация корейской диаспоры наблюдается в США (2.6 млн), Китае (2.1 млн,) и Японии (802 118), что составляет около 72 % всего зарубежного корейского населения. Другие значительные группы этнических корейцев проживают в Канаде (247 362), в южной части Азиатско-Тихоокеанского региона (520 490), в Латинской Америке (102 751), в Европе (654 249), в Африке (10 455) и на Ближнем Востоке (18 939) [14] (рисунок 6).

Важно так же подчеркнуть, что миграция сыграла ключевую роль в формировании корейского общества, особенно в XX веке. Корейский полуостров был свидетелем значительных миграционных перемещений, вызванных сочетанием политических, экономических и социальных факторов. Понимание этих исторических тенденций обеспечивает важнейший контекст для анализа современных миграционных моделей и политических мер реагирования [15, 37 с].

В начале XX века Корея находилась под японским колониальным господством (1910-1945 гг.). В этот период наблюдалась значительная вынужденная миграция, поскольку многие корейцы были призваны японским правительством на трудовую и

Статус зарубежных корейцев по статусу проживания

По статусу проживания		Граждане, проживающие за рубежом				Иностранное гражданство (гражданин)	сумма
		постоянный житель	Генеральный резидент	иностраннй студент	общий		
сумма		1 023 011	1 293 842	151 116	2 467 969	4 613 541	7 081 510
Северо-Восточная Азия	Япония	337 766	61 720	12 414	411 900	390 218	802 118
	Китай	9,602	188 846	17 516	215 964	1 893 763	2 109 727
	Промежуточный итог	347 368	250 566	29 930	627 864	2 283 981	2 911 845
Южная Азия и Тихий океан		72 434	317 611	33 833	423 878	96 612	520 490
Северная Америка	США	440 171	607 333	44 092	1 091 596	1 523 823	2 615 419
	Канада	70 566	13 491	15 935	99 992	147 370	247 362
	Промежуточный итог	510 737	620 824	60 027	1 191 588	1 671 193	2 862 781
Латинская Америка		527 066	9,452	297	62 455	40 296	102 751
Европа		37 488	69 905	25 667	133 060	521 189	654 249
Африка		2158	7,484	664	10 306	149	10,455
Средний Восток		120	18 000	698	18 818	121	18 939

Рисунок 6 - Статус и численность зарубежных корейцев (2023) [14]

военную службу. Кроме того, значительное число корейцев переехало в Маньчжурию и другие части Японской империи в поисках лучших экономических возможностей или в рамках политики колониального заселения. К концу Второй мировой войны численность корейцев в Японии, так называемых *зайничи* (Zainichi Chōsenjin/Kankokujin), достигла более 2 миллионов человек [16]. После подписания Базового договора об отношениях между Японией и Кореей (Treaty on Basic Relations Between Japan and the Republic of Korea) некоторые из них вернулись в Южную Корею, а часть из них натурализовались в Японии [17].

Корейское меньшинство - *чосонжюки* (Chosŏnjok) также проживает в северной провинции Китая, а *корё-сарам* (Koryŏsaram) на Дальнем Востоке России и Центральной Азии.

Миграция корейцев в Китай началась в 1875 году, многие из них поселились в провинции Цзилинь. После 1945 года многие

корейцы остались в стране из-за земельных реформ, и Китай предоставил им гражданство и культурную автономию, создав в 1955 году Яньбянь-Корейский автономный округ. Около 90 % чосонжюков живут в Донгбей, многие переехали в города после экономических реформ и урегулирования отношений между Китаем и Южной Кореей в 1992 году [18, 123 с].

Миграция корейцев в основном из северного региона Кореи в Россию началась в 1860-х годах из-за засухи и голода и усилилась во время японского колониального правления. В годы Второй мировой войны в Сахалин было переселено около 45 тыс. корейцев. Большинство из них не смогли эмигрировать после советской оккупации. В 1937 году около 180 тыс. корейцев были принудительно переселены в Среднюю Азию, в основном в Казахстан и Узбекистан. Они стали «образцовым меньшинством», благодаря своим успехам в культивировании риса и получению образования [19, 24 с].

Корейская война (1950-1953 гг.) вызвала массовое перемещение населения, разделив Корейский полуостров по 38-й параллели и затруднив добровольную репатриацию корейцев за границу. Это привело к значительным политическим, экономическим, языковым и культурным различиям между Северной и Южной Кореями. После войны Северная Корея активно работала с корейскими диаспорами за границей, организуя их и привлекая к поддержке своих политических целей, тогда как Южная Корея полагалась на помощь диаспоры для экономического роста и продвигала эмиграцию своих граждан в другие страны.

В настоящее время Южная Корея активно развивает диаспоральную политику, направленную на поддержку и укрепление связей с корейцами, проживающими за границей. Основой этой политики являются принятые ряд законов и нормативных актов для поддержки своей диаспоры. Ими являются Закон о поддержке зарубежных корейцев (*Overseas Koreans Act*, 1999) (направлен на защиту прав и интересов корейцев, проживающих за границей, и на поддержку их связи с исторической родиной) и Закон о репатриации и поддержке (2000). Этот закон предоставляет возможность возвращения корейцев на родину, а также поддержку в виде жилья, медицинской помощи и социальной адаптации. Он также регулирует вопросы, связанные с предоставлением гражданства и постоянного проживания возвращающимся корейцам [20].

Среди организаций, занимающихся делами диаспоры и реализации диаспоральной политики ключевую роль играет *Фонд зарубежных корейцев* (*Overseas Koreans Foundation*), который поддерживает корейские сообщества за границей, организует культурные и образовательные мероприятия, предоставляя финансовую и консультационную помощь. Например, OKF помогает корейским предпринимателям развивать бизнес за рубежом, стимулируя инвестиции в экономику Южной Кореи. *Институт Седжонг* (*King Sejong Institute*) продвигает корейский язык и культуру за рубежом, предлагая курсы языка, культурные программы и образовательные материалы. Министерство иностранных дел Республики Корея (MOFA) предоставляет юридическую и консульскую поддержку корейцам за границей, разрабатывает и реализует государственную политику в отношении корейцев за рубежом. [21, 153 с.]

Корейская ассоциация предприятий за рубежом (ОКТА) содействует развитию биз-

нес-связей между корейскими предпринимателями за рубежом и их партнёрами в Южной Кореи. ОКТА организует бизнес-форумы, выставки и семинары, а также предоставляет консультационные услуги и ресурсы для успешного ведения бизнеса за границей. *Корейские культурные центры* (*Korean Cultural Centers*) играют важную роль в продвижении корейской культуры, организуя выставки, концерты, курсы корейского языка и другие культурные мероприятия.

Основными направлениями диаспоральной политики Кореи являются имидж-распространение культуры и идеи высокотехнологичной страны посредством диаспоры, создание технологических хабов, образовательные инициативы. Для этнических корейцев зарубежья существует *Программа глобальных стипендий Кореи* (*GKS for Overseas Koreans*), предоставляющей иностранным студентам возможность обучаться в корейских университетах со своей специальной стипендией. Также функционирует *Стипендия для изучения корейского языка* (*Korean Language Training Fellowship*), которая предоставляет этническим корейцам возможность пройти языковую подготовку и улучшить свои навыки владения корейским языком.

Кроме того, имеются университеты Южной Кореи, которые предлагают *специальные программы приема для этнических корейцев* (*Special Admissions for Overseas Koreans*), учитывая их культурные и языковые особенности. Эти программы помогают этническим корейцам получать высшее образование в Кореи. Помимо GKS, существуют другие стипендии и программы для этнических корейцев и международных студентов, такие как: *KAIST International Student Scholarship (KISS)* и *KAIST Global Scholarship (KGS)*: Эти стипендии предоставляются Корейским передовым институтом науки и технологий (KAIST) и включают полное покрытие обучения, ежемесячное пособие на проживание и медицинское страхование.

Ewha Global Partnership Program (EGPP): Женский университет Ихва предоставляет стипендии студенткам из развивающихся стран, покрывающие полное обучение, проживание и стипендию на проживание. Программа направлена на поддержку женщин из неблагополучных стран и предоставление им возможности получить качественное образование; *Yonsei University Scholarships*: Университет Йонсей предлагает несколько программ стипендий для иностранных студентов, включая *Yonsei International Summer*

School (YISS), Underwood International College (UIC) Scholarships, u Graduate Scholarships. Эти стипендии предоставляют полное или частичное покрытие обучения в зависимости от академических достижений и финансовых потребностей студентов [22] .

Эти образовательные программы способствуют не только укреплению связи этнических корейцев с исторической родиной, но и популяризации корейской культуры и языка за рубежом.

Заключение

Исследование миграционной и диаспоральной политики Южной Кореи выявило сложную динамику, формирующую демографическую, экономическую и социальную ситуацию в стране. В последние десятилетия Южная Корея превратилась из преимущественно эмигрантской страны в значительный центр иммиграции, существенно изменила демографическую карту страны. Данный фактор требует всестороннего анализа и разработки эффективной миграционной, интеграционной и диаспоральной политики.

Демографический анализ показал, что население Южной Кореи стареет, что создает дополнительные социальные и экономические нагрузки.

Экономические факторы играют ключевую роль в стимулировании миграции в Южную Корею. Высокий спрос на рабочую силу не требующий высокой квалификации привел к значительному привлечению иностранных рабочих. Программы, такие как Employment Permit System (EPS), обеспечивают легальный въезд и работу для мигрантов, способствуя экономическому росту страны.

Рост числа мультикультурных семей и иностранных резидентов требует активной государственной поддержки через образовательные, социальные и культурные программы.

Для дальнейшего улучшения миграционной и диаспоральной политики Южной Кореи следует продолжать разработку и внедрение программ, направленных на интеграцию мигрантов, улучшение их условий труда и социальной защиты. Укрепление связей с корейской диаспорой через поддержку культурных и образовательных инициатив за рубежом также актуальна. Разработка долгосрочных стратегий для решения демографических проблем, связанных со старением населения и сокращением трудоспособного населения, является необходимой мерой.

Эти усилия помогут обеспечить стабильное развитие Южной Кореи, а также оказать полноценное содействие корейскому диаспоральному сообществу за рубежом.

Список литературы

1 Национальная служба статистики Кореи. Информационная панель по населению Кореи // [Электронный ресурс] URL: <https://kosis.kr/visual/populationKorea/PopulationDashBoardMain.do> (дата обращения: 09.06.2024).

2 CEIC Data. Южная Корея: Экономические показатели, исторические данные и прогнозы // [Электронный ресурс] URL: <https://www.ceicdata.com/en/country/korea> (дата обращения: 20.06.2024).

3 Тен М.Д. Трудовая миграция корейцев Узбекистана в Республику Корея // *Известия корееведения в Центральной Азии.* - 2009. - № 8. - С. 61-77.

4 Виды виз и деятельность // [Электронный ресурс] URL: <https://vseokoree.com/vizovye-voprosy/vidy-viz-i-deyatelnost> (дата обращения: 20.06.2024)

5 Министерство юстиции Кореи. Статистика въездов и выездов (граждане и иностранцы) по годам // [Электронный ресурс] URL: <https://www.moj.go.kr/moj/2411/subview.do> (дата обращения: 06.07.2024).

6 CEIC Data. Южная Корея: Экономические показатели, исторические данные и прогнозы // [Электронный ресурс] URL: <https://www.ceicdata.com/en/country/korea> (дата обращения: 01.07.2024).

7 South Korea: Gross domestic product (GDP) in current prices from 1987 to 2029 // [Электронный ресурс] URL: <https://www.statista.com/statistics/263579/gross-domestic-product-gdp-in-south-korea/> (дата обращения: 19.06.2024).

8 Joohee Lee. Income Assistance and Employment Creation through Public Works in Korea: Labor Market Reforms in Korea: Policy Options for the Future // Korea Labor Institute, 2001.

9 Understanding Employers' and Workers' Needs: Employment Permit System in Korea (English). Washington, D.C.: World Bank Group // [Электронный ресурс] URL: <http://documents.worldbank.org/curated/en/099340112152162220/P168563029ed0e0f08fab03614168c193f> (дата обращения: 23.06.2024).

10 Average income around the world // [Электронный ресурс] URL: <https://www.worlddata.info/average-income.php>. (дата обращения: 29.06.24).

11 Иностранное население, проживающее в Южной Корее (2018-2023 гг.) // [Электронный ресурс] URL: https://www.koreatimes.co.kr/www/nation/2023/11/281_362821.html (дата обращения: 09.06.2024).

12 Kim H. Multicultural Phenomenon and Multicultural Education in South Korea // Международный научно-исследовательский журнал [International Research Journal]. - 2023. - №12 (138).

13 Министерство по вопросам гендерного равенства и семьи Республики Корея. Закон о поддержке многокультурных семей // [Электронный ресурс] URL: https://elaw.klri.re.kr/eng_service/lawViewTitle.do?hseq=54655 (дата обращения: 02.07.2024).

14 National Agency for Overseas Koreans. Status and Number of Overseas Koreans (2023) // [Электронный ресурс] URL: [https://oka.go.kr/oka/information/known/status/#:~:text=%EC%9E%AC%EC%99%B8%EB%8F%99%ED%8F%AC%20%ED%98%84%ED%99%A9%20%EC%B4%9D%EA%B3%84\(2023,2%2C467%2C969%EB%AA%85%EC%9C%BC%EB%A1%9C%20%EA%B5%AC%EC%84%B1%EB%90%9C%EB%8B%A4](https://oka.go.kr/oka/information/known/status/#:~:text=%EC%9E%AC%EC%99%B8%EB%8F%99%ED%8F%AC%20%ED%98%84%ED%99%A9%20%EC%B4%9D%EA%B3%84(2023,2%2C467%2C969%EB%AA%85%EC%9C%BC%EB%A1%9C%20%EA%B5%AC%EC%84%B1%EB%90%9C%EB%8B%A4) (дата обращения: 22.06.2024).

15 Kim, K.-y. *한인의 일본 이주사 연구* [История иммиграции корейцев в Японию]. - Сеул: Nonhyon, 2010. - 400 с.

16 Гайкин Виктор Алексеевич. Трудовая миграция корейцев в Японию (1910-1931 гг.) // Россия и АТР. 2010. №3. [Электронный ресурс]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/trudovaya-migratsiya-koreytsev-v-yaponiyu-1910-1931-gg> (дата обращения: 05.05.2024).

17 «Treaty on Basic Relations Between Japan and the Republic of Korea» Japan-South Korea, 22 June 2024 // [Электронный ресурс]. URL: <https://www.mofa.go.jp/region/asia-paci/korea/index.html> (дата обращения: 05.07.2024).

18 Choi Woo-Gil. The Korean Minority in China: The Change of Its Identity // *Development and Society*. 2001. - Т. 30, № 1. - Пп. 119-141.

19 Kim, Герман. Корейские поселения на русском и советском Дальнем востоке (1864-1937). Алматы, Казах университети, 2022. - 355 с.

20 National Library of Korea. Collection of Overseas Koreans Foundation // [Электронный ресурс] URL: <https://www.nl.go.kr/EN/contents/EN3440100000.do> (дата обращения: 04.06.2024).

21 Международный опыт взаимодействия и поддержки диаспоральных сообществ: информационный справочник. - Нур-Султан: [б. и.], 2020. - 542 с.

22 Best Scholarships for Studying in South Korea. [Электронный ресурс]: URL: <https://joyofkorean.com/scholarships-south-korea/> (дата обращения: 01.07.2024).

Transliteration

1 Nacional'naja sluzhba statistiki Korei. Informacionnaja panel' po naseleniju Korei. [Korea's National Statistics Service. Korean Population Dashboard] // [Jelektronnyj resurs] URL: <https://kosis.kr/visual/populationKorea/PopulationDashboardMain.do> (дата обращения: 09.06.2024). (in Russ)

2 CEIC Data. Juzhnaja Koreja: Jekonomicheskie pokazateli, istoricheskie dannye i prognozy. [CEIC Data. South Korea: Economic Indicators, Historical Data and Forecasts] // [Jelektronnyj resurs] URL: <https://www.ceicdata.com/en/country/korea> (дата обращения: 20.06.2024). (in Russ)

3 Ten M.D. Trudovaja migracija korejcev

Uzbekistana v Respubliku Koreja [Labour Migration of Uzbek Koreans to the Republic of Korea// Newsletter of Korean Studies in Central Asia] // *Izvestija koreevedenija v Central'noj Azii*. - 2009. - № 8. - S. 61-77. (in Russ)

4 Vidy viz i dejatel'nost' [Types of visa and activities] // [Jelektronnyj resurs] <https://vseokoree.com/vizovye-voprosy/vidy-viz-i-deyatelnost> (data obrashhenija: 20.06.2024) (in Russ)

5 Ministerstvo justicii Korei. Statistika v#ezdov i vyezdov (grazhdane i inostrancy) po godam [Ministry of Justice of Korea. Entry and exit statistics (citizens and foreigners) by year] // [Jelektronnyj resurs] URL: <https://www.moj.go.kr/moj/2411/subview.do> (data obrashhenija: 06.07.2024). (in Russ)

6 CEIC Data. Juzhnaja Koreja: Jekonomicheskie pokazateli, istoricheskie dannye i prognozy [CEIC Data. South Korea: Economic Indicators, Historical Data and Forecasts] // [Jelektronnyj resurs] URL: <https://www.ceicdata.com/en/country/korea> (data obrashhenija: 01.07.2024). (in Russ)

7 South Korea: Gross domestic product (GDP) in current prices from 1987 to 2029 // [Jelektronnyj resurs] URL: <https://www.statista.com/statistics/263579/gross-domestic-product-gdp-in-south-korea/> (data obrashhenija: 19.06.2024).

8 Joohee Lee. Income Assistance and Employment Creation through Public Works in Korea: Labor Market Reforms in Korea: Policy Options for the Future // Korea Labor Institute, 2001.

9 Understanding Employers' and Workers' Needs: Employment Permit System in Korea (English). Washington, D.C.: World Bank Group // [Jelektronnyj resurs] URL: <http://documents.worldbank.org/curated/en/099340112152162220/P168563029ed0e0f08fab03614168c193f> (data obrashhenija: 23.06.2024).

10 Average income around the world // [Jelektronnyj resurs] URL: <https://www.worlddata.info/average-income.php>. (data obrashhenija: 29.06.24).

11 Inostrannoe naselenie, prozhivajushhee v Juzhnoj Koree (2018-2023 gg.) [Foreign population living in South Korea (2018-2023)] // [Jelektronnyj resurs]. URL: https://www.koreatimes.co.kr/www/nation/2023/11/281_362821.html (data obrashhenija: 09.06.2024). (in Russ)

12 Kim H. Multicultural Phenomenon and Multicultural Education in South Korea // *Mezhdunarodnyj nauchno-issledovatel'skij zhurnal* [International Research Journal]. - 2023. - №12 (138).

13 Ministerstvo po voprosam gendernogo ravenstva i sem'i Respubliki Koreja. Zakon o podderzhke mnogokul'turnyh semej. [Ministry of Gender Equality and Family Affairs of the Republic of Korea. Multicultural Family Support Act] // [Jelektronnyj resurs] URL: https://elaw.klri.re.kr/eng_service/lawViewTitle.do?hseq=54655 (data obrashhenija: 02.07.2024). (in Russ)

14 National Agency for Overseas Koreans. Status and Number of Overseas Koreans (2023). // [Jelektronnyj resurs] URL: <https://oka.go.kr/>

oka/information/know/status/#:~:text=%EC%9E%AC%EC%99%B8%EB%8F%99%ED%8F%AC%20%ED%98%84%ED%99%A9%20%EC%B4%9D%EA%B3%84(2023,2%2C467%2C969%EB%AA%85%EC%9C%BC%EB%A1%9C%20%EA%B5%AC%EC%84%B1%EB%90%9C%EB%8B%A4 (data obrashhenija: 22.06.2024). (in Russ)

15 Kim, K.-y. *한인의 일본 이주사 연구* [Istorija immigracii korejcev v Japoniju]. [History of immigration of Koreans to Japan]. - Seul: Nonhyön, 2010. - 400 s.

16 Gajkin Viktor Alekseevich. *Trudovaja migracija korejcev v Japoniju (1910-1931 gg.)*. [Korean labour migration to Japan (1910-1931)] // *Rossija i ATR*. - 2010. - №3 // [Jelektronnyj resurs]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/trudovaya-migratsiya-koreytcsev-v-yaponiyu-1910-1931-gg> (data obrashhenija: 05.05.2024). (in Russ)

17 «Treaty on Basic Relations Between Japan and the Republic of Korea.» Japan-South Korea, 22 June 2024 // [Jelektronnyj resurs] URL: <https://www.mofa.go.jp/region/asia-paci/korea/index.html> (data obrashhenija: 05.07.2024).

18 Choi Woo-Gil. *The Korean Minority in China: The Change of Its Identity // Development and Society*. - 2001. - T. 30, № 1. - S. 119-141.

19 Kim, German. *Korejskie poselenija na russkom i sovetском Dal'nem vostoке (1864-1937)*. [Korean settlements in the Russian and Soviet Far East (1864-1937)]. - Almaty, Kazak universiteti, 2022. - 355 s. (in Russ)

20 National Library of Korea. *Collection of Overseas Koreans Foundation* // [Jelektronnyj resurs] URL: <https://www.nl.go.kr/EN/contents/EN34401000000.do> (data obrashhenija: 04.06.2024).

21 *Mezhdunarodnyj opyt vzaimodejstvija i podderzhki diasporal'nyh soobshhestv: informacionnyj spravocchnik* [International experience of interaction and support of diaspora communities: an information directory]. - Nur-Sultan: [b. i.], 2020. - 542 s. (in Russ)

22 *Best Scholarships for Studying in South Korea* // [Jelektronnyj resurs] URL: <https://joyofkorean.com/scholarships-south-korea/> (data obrashhenija: 01.07.2024).

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Жанель Мұхит-Ардагерқызы Қаржаубай

PhD докторант, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, e-mail: karzhaubay.zhanel@gmail.com

Қалыбек Ибрагимұлы Қобландин

профессор, доктор исторических наук, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, e-mail: kkalybek@mail.ru

Айгерим Нуралқызы Оспанова

заведующая кафедрой регионоведения, и.о. профессора, PhD, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, e-mail: ospanova@mail.ru

Жанель Мұхит-Ардагерқызы Қаржаубай

PhD докторант, Л. Н. Гумилева атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан, e-mail: karzhaubay.zhanel@gmail.com

Қалыбек Ибрагимұлы Қобландин

профессор, тарих ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилева атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан e-mail: kkalybek@mail.ru

Айгерим Нуралқызы Оспанова

кафедра меңгерушісі, PhD, профессор м.а., Л.Н. Гумилева атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан, e-mail: ospanova@mail.ru

Zhanel Karzhaubay

Doctoral student, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, e-mail: karzhaubay.zhanel@gmail.com

Kalybek Koblandin

Professor, Doctor of Historical Sciences, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, e-mail: kkalybek@mail.ru

Aigerim Ospanova

Head of the Department of Regional Studies, Acting Professor, PhD, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, e-mail: ospanova@mail.ru

ҚҰНДЫЛЫҚ ТЕОРИЯЛАРЫ ЖӘНЕ САЯСАТ ПЕН ҚҰНДЫЛЫҚ ҚАТЫНАСЫ

А.Н. Алтайбаева, Ғ.Т.Телебаев

АНДАТПА

Құндылықтар адамзат тарихының түрлі кезеңдерінде уақыт қажеттіліктеріне сәйкес мәнге ие болып қоғамның дамуына ықпал ететін негізгі фактор ретінде қарастырылады. Құндылықтар – белгілі бір уақыт кезеңінде өмір сүрген қоғамның және оның мүшелерінің қалаулары мен ұмтылыстарын қамтитын қажеттіліктер. Қоғамда қабылданған құндылықтар қоғам мүшелерінің басынан өткерген оқиғалардан алған тәжірибелері нәтижесінде пайда болады және уақыт өте келе олардың жеке адамдардың мінез-құлқын қалыптастыруға әсер етеді. Сондай-ақ, құндылықтар қоғамның қызметінің жалғасуын қамтамасыз ететін бақылау механизмі ретінде қызмет етеді және қоғамдағы әртүрлі топтарды ажырататын критерийлерді анықтайды. Құндылықтар қоғамға лайықты ой мен мінез-құлық көзін қамтамасыз ете отырып, қоғамға қажетті өлшемдерді анықтап, оны соған бағыттайды. Қоғамдық құндылықтардың ажырамас құрамдас бөлшегінің бірі ретінде саяси құндылықтарды есептеуге болады. Саяси құндылықтар – бұл жеке адамның немесе қоғамның саяси сенімдері мен мақсаттары, олардың санасында белгілі бір мағыналардың, қағидалар мен құбылыстардың тұрақты жағымды мәнін көрсететін және саясат әлеміндегі бағдар болып табылады. Мақаламызда, құндылықтар ұғымы, теориялары және бұл теориялының жіктеуі, сонымен қатар «саяси құндылық ұғымы», саясат пен құндылық қатынастары зерделенеді.

Түйін сөздер: қоғам, құндылық, құндылық теориялары, қоғамдық құндылық, саясат, саяси құндылық.

Әл-Фараби атындағы
Қазақ ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан

Автор-корреспондент:
Алтайбаева А.Н.,
ayaulym-91@mail.ru

Мақаланың сілтемесі:
Алтайбаева А.Н.,
Телебаев Ғ.Т.
Құндылық теориялары
және саясат пен құндылық
қатынасы // Адам әлемі.
– 2024. – №4 (102).
– Б. 117-124.

Теории ценностей и взаимосвязь политики и ценностей

Аннотация. Ценности рассматриваются как основной фактор, способствующий развитию общества, приобретая значение в соответствии с потребностями времени на различных этапах истории человечества. Ценности – это потребности, включающие в себя желания и стремления общества и его членов, живших в определенный период времени. Ценности, принятые в обществе, возникают в результате опыта, полученного членами общества в результате пережитых ими событий, и со временем влияют на формирование ими поведения индивидов. Ценности также служат механизмом контроля, обеспечивающим продолжение деятельности общества, и определяют критерии, отличающие различные группы в обществе. Предоставляя обществу источник достойных мыслей и поведения, ценностные ориентиры определяют критерии, необходимые обществу, и направляют его на это.

Политические ценности можно считать неотъемлемыми составляющими общественных ценностей. Политические ценности-это политические убеждения и цели личности или общества, отражающие в их сознании устойчивую положительную сущность тех или иных смыслов, принципов и явлений, являющихся ориентирами в мире политики. В статье изучаются понятие ценностей, теории, классификация теорий, а также понятие «политическая ценность», отношения между политикой и ценностями.

Ключевые слова: общество, ценность, теории ценности, общественная ценность, политика, политическая ценность.

Theories of Value and the Relationship of Politics and Value

Abstract. Values are considered as the main factor contributing to the development of society, having significance according to the needs of time in different periods of human history. Values are needs that encompass the desires and aspirations of a society and its members at a particular time. The values accepted in a society arise as a result of the experiences of the members of that society and over time they influence the formation of the behavior of individuals. Additionally, values serve as a control mechanism that ensures the continuation of society and determine the criteria that distinguish different groups in society. Values, by providing a source of appropriate thinking and behavior for society, determine the dimensions necessary for society and direct it to them.

Political values can be counted as one of the integral components of social values. Political values are the political beliefs and goals of an individual or society, which in their minds reflect the permanent positive value of certain meanings, principles and phenomena and are a guide in the world of politics.

In our article, the concept of values, theories and the classification of these theories, as well as the concept of political value, the category of the concept of political value, the relation between politics and values are studied.

Key words: Society, Value, Theories Of Value, Social Value, Politics, Political Value.

Kipicne

Құндылық ұғымы философия, антропология, психология, теология және әлеуметтану сияқты ғылым салаларында талқыланатын маңызды термин болып табылады. Құндылықтар тақырыбының тарихы ежелгі дәуірден бастау алып бүгінгі күнге дейін қоғамда және ғылым саласында маңыздылығын жоғалтқан жоқ. Демокрит, Эпикур, Платон, Аристотель, Дж.Бруно, Т.Гоббс, Д.Дидро, Г.Лейбниц, Ф.Бэкон, И.Кант, Г.Гегель еңбектерінде құндылық ұғымының талдаулары орын алған [1, 153 б.]. Құндылықты шығыс ойшылдары Әбу Райхан Беруни, Әбу Әли ибн Сина, Әл-Фараби, Ахмет Яссауи, М.Қашқари, Ж.Баласағұн еңбектерінде құндылықтар адамның рухани-адамгер-шілік қасиеттерін, адамның рухани жетілуі-не көмектесетін ұғым ретінде түсіндіріледі.

Құндылық ұғымын зерттеу ХІХ ға-сырдың 60-80 жылдарында Вильгельм Виндельбанд, Генрих Рикерт, Рудольф Лотце, Вильгельм Дильтей еңбектерінің негізгі тақырыптары болды. Виндельбанд, құндылықты қоғамға және жал-пыға бірдей қажетті ұғым ретінде қарастырады. Рикерттің пікірі бойынша, құндылық – адамдардың қалауларынан тұратын материалдық әлемнен тәуелсіз қажеттіліктері деп есептесе, Лотценің ойынша құндылықтар – қоғамдағы міндеттіліктер болып табылады [2, 9 б.].

Құндылықтар қоғамның әлеуметтік-экономикалық, мәдени-рухани дамуының нәтижесі ретінде саналады. Құндылықтар белгілі бір кезеңде өмір сүрген қоғам мүшелерінің рухын, арман-тілектерін, қалаулары мен ұмтылыстарын қамтиды. Қоғамның мақсаттар мен мүдделері үшін жалпы қабылданған барлық қағидалар құндылықтар ретінде қарастырылады. Басқаша айтқанда, топ немесе жеке адам қалаған қалаулардың бәрі құндылық

ретінде қарастырылады. Құндылықтар әлеуметтік тәртіптің маңызды элементі болып табылатын нормалар болып табылады. Құндылықтар қоғамдық құрылымды қалыптастыруда белсенді рөл атқаруы арқылы жеке адамның мінез-құлқына және қоғамға да әсер етеді. Қоғам қалыптастыратын құндылықтар көптеген элементтерді қамтиды. Жеке адам өзі өмір сүріп жатқан қоғамның құндылықтары арқылы өзінің мақсаты мен бағытын анықтайды. Жеке тұлғаның өзі өмір сүретін қоғамда үйлесімді әлеуметтік өмірді құра білуі құндылықтардың функционалдық ерекшеліктерімен тығыз байланысты.

Белгілі бір қоғамның рухани мәдениеті, әдебиеті мен өнері, ғылым мен техникасы, әлеуметтік жағдайы және т.б жетістіктері сол қоғамдағы халықтың ұлттық құндылықтары жүйесін құрайды. Қоғамдық құндылықтар сол қоғамды құраушы халықтың (ұлттың және этностардың) өзіндік санасының ерекшеліктеріне байланысты да қалыптасады. Қандай да бір қоғамдағы құндылықтар қабылданған жалпыадамзаттық құндылықтан бөлек белгілі бір ұлттардың өзіндік ерекшеліктеріне негізделген құндылықтарымен ажыратылады. Бір қоғамды екінші бір қоғамнан ажырататын негізгі ерекшеліктердің бірі де ұлттық сана. Ұлттық сананың қалыптасуы түрлі факторларға негізделеді, атап айтсақ; халықтың өмір сүру образының әлеуметтік-экономикалық және тарихи жағдайлары; қоғамның этникалық құрылымы, салт-дәстүрлер, діни көзқарастар, халықтың көш-қон процесі, қоғамдағы этникааралық қарым-қатынастар, мемлекет және оның институттары, отбасы, білім беру жүйесі, мәдени мекемелер және т.б. [3, 308 б.].

Құндылықтар дегеніміз – адамзат үшін маңызды болып табылатын формалардың, заттардың, оқиғалардың, процестердің,

жағдайлардың, қасиеттердің, талаптардың құндылық өлшемін білдіретін ұғым. Уақыттың өзгеруімен құндылықтардың мазмұны мен мағынасы өзгеріп отырады. В.Винделюбанд, Г.Риккертдің пікіріне сәйкес, құндылықтар кеңістік пен уақыттан тәуелсіз болатын өзіндік бір әлем қалыптастырады [1, 154 б.].

Құндылық – адам ұмтылуы тиіс мақсаттарға қатысты нормалар мен идеалдармен, жалпы қабылданған сенімдермен қатар адам мәдениетінің маңызды құрамдас бөлігі. Дробницкий О.Г. құндылық мәселесі әдетте адамға көрінетін екі аспектіні анықтайды [4, 224 б.]. Сондай-ақ, құндылық – әлеуметтік өмірде нормативтік жүйені құрудың екі маңызды факторы деп айтуға болады. Нормалар – бұл санкциялары бар ережелер жүйесі. Бұл жағдайда құндылықтар «қоғамдық өмірді реттейтін нормалар шеңберінде іске асырылатын және тиімді болатын жалпы және абстрактілі субъектілер болып табылады. Нормалар негізінен мәдениет құндылықтарды көрсететін мінез-құлық ережелері болып табылады [5, 50-52 б.]. Құндылықтар мен нормалар әрбір қоғамның негізгі мәдени құрамдас бөлігін құрағанымен, егер нормалар құндылықтарға сүйенбесе қоғам ішінде үйлесімсіздік болады. Яғни, қоғамдық нормалар қоғамның құндылықтарымен үйлесуі қажет. Бұл тұрғыда құндылық-норма қатынасы әлеуметтік бақылау функциясын атқарады деп айтуға болады. Бұл екі ұғымның ең үлкен айырмашылығы – бұл мәннің нормаға қарағанда жалпы және абстрактілі сипатқа ие болуы деп айтуға болады. Басқаша айтқанда, құндылық ұғымы норманы да қамтиды [5, 53 б.].

Материалдар мен зерттеу әдістері

Тарихтың қай кезеңінде болмасын әрбір қоғам сол қоғамды құрайтын мүшелері және түрлі әлеуметтік топтардың мақсат, мүдделері және бағыттары анықтайтын ортақ құндылықтарымен ерекшелінеді. Құндылықтар тарихи кезеңдерге, қоғамдағы қалыптасқан өзгерістерге байланысты мәні мен мазмұны өзгеріске ұшырап отырды. Бастапқыда қоғамдық құндылықтар бірегей ұғым ретінде қабылдана, уақыт өте келе құндылықтардың жіктелуі нәтижесінде саяси құндылық ұғымы да қалыптасты. Адамзат тарихында қоғам дамуының әрбір сатысында құндылықтардың сипаты да ауысып отырды. Мысалы: индустриялық қоғамда құндылық материалдық сипатта болса, постиндустриялық қоғамда құндылық материалдық емес, яғни, ақпарат ретінде қарастырылды [6, 73 б.].

Құндылық теориялары және құндылықтардың саясатпен қатынасын зерттеуге қатысты мақаламызда: құндылықтар ұғымы мен теориялары, құндылық теорияларының жіктеуі, сондай-ақ саяси құндылық ұғымы мен категориялары, саясат пен құндылық қатынастарын қарастыруда салыстырмалы-тарихи әдісін негізге алады. Сонымен қатар, зерттеуде тарихи талдау, саралау, деректанулық сыни әдістері де қолданылды. Құндылық туралы ұғымды түсінудің әртүрлі теорияларын қарастырғанда жүйелі түрде талдау әдісі және бұл теориялардың жіктелуінде салыстырмалы-сыни талдау әдістері де қолданылады.

Құндылық теориялары және жіктелуі

Жалпы қоғамның қай түрі болмасын барлық әлемнің барлық халықтарына тиесілі, яғни жалпыадамзаттық құндылықтары болады; бұл құндылықтар: бостандық, бейбітшілік, әлеуметтік теңдік, ағартушылық, руханият, сұлулық, жақсылық, адамгершілік, демократия, құқықтық қоғам, құқықтық мемлекет, гендерлік теңдік және т.б. [1, 156 б.].

Әлеуметтік ғылымдарда құндылықтарды зерттеудің негізгі үш бағыты бар: тарихи-антропологиялық, әлеуметтік-мәдени және мәдени-философиялық. Тарихи-антропологиялық тәсілде, құндылықтар адамдарды басқа жанды әлемнен ажырататын мәдениеттің бір түрі ретінде қарастырылады. Мәдени-философиялық тәсілде құндылықтар – қоғамды құрайтын түрлі әлеуметтік топтардың қоғамдық идеалы ретінде кәрініс табады және жалпы адамзаттың өмірлік қызметінің нәтижесі деп санайды. Құндылықтар қоғам мүшелері арасындағы қарым-қатынасты әлеуметтік реттеуде негізгі фактор болып есептеледі [2, 9-10 б.].

Әлеуметтік өмірдің барлық дерлік саласында тұлғаны бағыттайтын құндылықтардың әртүрлі анықтамаларымен қатар әртүрлі классификациялары бар Төменде Хофсед, Шварц, Рокич, Лейхентритт және Реттигтің теорияларына тоқталып өтеміз. Хофседтің пікірінше, адамдарың мінез-құлқына олардың өмір сүрген орта жағдайы әсер ететінін айтады. Хофседтің ойынша, адамның мінез-құлқын анықтау үшін индивидтің психикалық систематикасын және өмір сүретін ортасын білу маңызды деп таныған ғалым 66 елдегі 100 мыңнан астам адамды зерттеу нәтижесінде индивидуализм мен коллективизмнің негізгі белгілерін ашуға тырысты. Хофседтің пікірінше,

индивидуалистік мәдениеті қалыптасқан адамдар өздерінің күш-қайратына сенсе, ал ұжымшылдық мәдениеті бар адамдар өздерінің жетістіктерін өздері өмір сүрген ортамен байланыстырады [7, 52 б.].

Ш. Шварцтың теориясы бойынша құндылықтар сандық сипаттамасы бойынша жіктелген. Бұл теория бойынша әлемдік қауымдастықта әрбір ел жеті өлшемнен тұратын құндылық бойынша бағаланады: үндестік, тиістілік, иерархия, шеберлік, теңқұқықтық, қызба және зияткерлік автономия. Осы өлшемдер бойынша Шварц елдерді аумақтық-мәдени топтарға бөлді [2, 12 б.].

Жалпы құндылықтарды Шварц құндылықтарды он топқа топтастырады:

1. Билік: әлеуметтік жағдай, адамдар мен ресурстарды бақылау күші

2. Жетістік: әлеуметтік стандарттарға негізделген жеке жетістікті бағдарлау

3. Гедонизм: өмірден қанағаттануға бағдарлану

4. Ынталандыру: өмірді мәнді ету үшін жаңа ізденістер іздеу

5. Өзіндік бағыт: ойлау мен іс-әрекеттегі тәуелсіздік

6. Әмбебаптық: түсіністік, толеранттылық және барлық адамдарға деген сенім және табиғаттың игілігіне қамқорлық жасау

7. Қайырымдылық: жақын адамдарының жақсылығын іздеу және дамыту

8. Дәстүрлілік: мәдени немесе діни әдет-ғұрыптар мен идеяларды құрметтеу және адалдық.

9. Сәйкестік: басқаларға зиян келтіретін және әлеуметтік үміттерге қайшы келетін әрекеттерді шектеу.

10. Қауіпсіздік: қоғамның тыныштығы мен сабақтастығы [5, 48-49 б.].

Лейхтентритт және Реттигтің классификациясына сәйкес құндылықтар өмір сүру кеңістігі мен өмір сүру сапасы бойынша төрт бөлікке бөлінеді:

1. Физикалық биологиялық құндылықтар: организм, сыртқы көрінісі, денсаулығы, энергиясы, дамуы, төзімділігі пен қабілеті.

2. Әлеуметтік-психологиялық құндылықтар: туралық, басқарушылық, еркіндік.

3. Отбасылық өмірлік құндылықтар: жанашырлық, адалдық, тәуелділік, құрмет.

4. Әлеуметтік өмір өрісінің құндылықтары: сабақтастық, мұраттар, дәстүр, әділдік, тәртіпті сақтау, қадір-қасиет және мұра болып жіктеледі.

Рокич болса, құндылықтардың екі түрін: мақсаттық мәндегі және құралдық мәндегі құндылықтар ретінде әрқайсысы 18 элементтен тұратын 36 құндылықты

тізбектейді. Мақсаттық құндылықтар «жайлы өмір» және «өзін-өзі бағалау» сияқты өмірдің негізгі мақсаттарын білдіреді, ал құралдық құндылықтарға ашықтық, кешірімділік сияқты мақсаттар кіреді [5, 47 б.].

Рокичтің жіктеуіндегі «мақсатты құндылықтар»:

1. Мәңгілік өмірге сену (діни сенім)

2. Отбасы

қауіпсіздігі

3. Бейбіт әлем

4. Жетістік сезімі

5. Даналық

6. Теңдік

7. Шынайы

достық

8. Сұлулық әлемі

9. Қызықты да

мәнді өмір

10. Ішкі әлеміңмен үйлесімділік

11. Өзін-өзі

құрметтеу

12. Бақыттылық

сезімі

13. Саналы

махаббат

14. Бостандық

15. Жайлы өмір

16. Әлеуметтік тану

17. Ұлттық

қауіпсіздік

18. Хоббилар

Ал мақсаттық құндылықтарға апаратын «құралдық құндылықтар» болса төмендегідей:

1. Тәуелсіздік

2. Кешірімділік

3. Батылдық

4. Адалдық

5. Зияткерлік

6. Ақыл-ойы кең

7. Қиял күші мықты

8. Амбициялылық

9. Мойын-

сұнушылық

10. Өзін-өзі

басқару

11. Әдептілік

12. Логикалық

13. Қабілеттілік

14. Көңілділік

15. Сүйіспеншілік

16. Жауаптылық

17. Тазалық

18. Көмек көрсету

Құндылықтарды белгілі бір салаларға байланысты да бөлуге болады. Осы салалардың бірі саясаттану болып табылады, мұнда құндылықтар «саяси құндылықтар» ретінде қарастырылады. Рокичтің пікірінше, салалық құндылықтар адамдардың жеке құндылықтарынан тәуелсіз емес және жеке адам құндылықтары саяси негізгі құндылықтарды ұйымдастырады. Бұл тұрғыда негізгі құндылықтар адамдарды әлеуметтік контексте олар үшін пайдалы болуы мүмкін идеологияларды немесе саясаттарды таңдауға итермелейді [7, 52 б.].

Жоғарыда келтірілген анықтамалар мен классификацияларды қарастыра отырып, жеке тұлға өзінің әлеуметтену процессінде қоғамда қалыптасқан стандарттарды, яғни нормалар мен құндылықтарды қабылдау арқылы қоғамдық құндылықты роліне әсер ете алатынын байқаймыз.

Құндылықтарды зерттеудің ең ауқымды жобасы ретінде 1981 жылдан бастап жүргізіліп келе жатқан дүниежүзі-

лік «Құндылықтарға дүниежүзілік шолу» (World Values Survey) тақырыбындағы жобасын айта аламыз. Бұл жоба адамдардың құндылықтары жөнінде, бұл құндылықтардың уақыт өте өзгеретіндігін және бұл өзгеріске әсер ететін әлеуметтік және саяси себептерді зерттейтін дүниежүзілік ғылыми-зерттеу жобасы болып табылады. 1981 жылдан бастап 100-ге жуық өкілетті елде сауалнамалар арқылы жүргізілген жобада қойылған негізгі сұрақтар: жаһандандудың ықпалы, қоршаған ортаға қатынас, демократияны қолдау, шетелдіктер мен этникалық азшылықтарға толеранттық, гендерлік теңдікті қолдау, дін орны мен діншілдікті өзгерту, жұмыс, отбасы, саясат, ұлттық бірегейлік және мәдениет. Сонымен қатар, құндылық тақырыбына қатысты 2006 жылдан бері ТМД елдерінде жүргізіліп келе жатқан «Еуразиялық мониторинг» халықаралық зерттеу агенттігінің зерттеулері де бұл тақырыптың мәнін ашуға көмектесті деп айта аламыз [2, 11-12 б.].

Саясат пен құндылық қатынасы және саяси құндылық

Белгілі бір қоғамның дамуына түрлі мәдениеттер, этникалық топтар, әлеуметтік жүйелер, тілдердің әртүрлі-лігі секілді факторлар әсер етеді. Бұл әртүрлілік сол қоғамда әлеуметтік, қоғамдық және саяси құндылықтардың өзіндік жүйелерін қалыптастырады. Қоғамдық құбылыстардың құрылымына негізделген қоғамдық-саяси құндылықтар: қоғамдық тәртіп, бейбітшілік, қауіпсіздік, бостандық, теңдік, әділдік секілді құндылықтарды жатқызуға болады. Қоғамның әлеуметтік стратификациясының әр саты-сындағы әлеуметтік топтардың саяси құндылықтарын ажыратуға болады. Сондай-ақ, құндылықтар макродеңгейде және мемлекеттік деңгейде қалыптасып дамиды. Саяси құндылықтардың екі деңгейі қарастырылады. Микроқоғам деңгейінде саяси құндылықтар белгілі бір әлеуметтік топтың (партияның, таптың, әлеуметтік топтың және т.б.) мүдделері мен қажеттіліктерін көрсететін әлеуметтік-саяси қатынастар саласындағы мақсаттардың, көзқарастардың, идеалдардың жиынтығы. Макроқоғамды бұл құндылықтың бағалану аясы мемлекеттік деңгейге көтеріледі, яғни саяси құндылықтар жүйесі идеологиялық жүйеге айналады [9, 287 б.].

Құндылықтар дегеніміз қоғамдағы жеке адамның немесе әлеуметтік топтың жоспарланған игі мақсаттарына апаратын бағыт бағдарлар. Жеке құндылықтар жеке адамның биологиялық, әлеуметтік және

психологиялық қажеттіліктерімен байланысты болады. Құндылықтар қоғамдағы идеологиялық негіздердің қалыптасуына әсер ете отырып саяси құндылықтың негізін қалайды [8, 35 б.]. «Саяси құндылық» түсінігі жеке адам өзін жалпы әлемге және соған қатысты оқиғаларға, институттарға, субъектілерге, әлеуметтік немесе саяси функцияларға бағдарлау үшін қолданатын ұғым ретінде қабылданады. Яғни, «құндылық» - бұл жеке адамның өз өмірін басқару немесе қоғамдық және саяси өмірге мән беру кезіндегі пікірінің, көзқарасының, ойы-ның және әсерінің жиынтығы. Азаматтар өздерінің саясатқа деген қалауларын хабардар ету, мемлекеттік басқарушыларды бағалау және дауыс беру үшін өздерінің негізгі саяси құндылықтарына сүйенеді [8, 35 бб.].

Саяси құндылықтар ғылымда кейіннен зерттеген термин болса да құндылық ретінде мәндес мәтіндер ежелгі дәуіргі ойшылдарының еңбектерінде демократия, азаматтардың теңдігі туралы, идеалды мемлекеті туралы, мемлекет т.б. секілді ұғымдар құндылықтар ретінде түсіндіріледі. Ортағасырлық ғалымдардың еңбектерінің көбінде ең жоғары игілік Құдай деп қарастырып саяси құндылық ретінде де қарастырады. Ал ағарту дәуірінде азаматтар үшін құндылықтар ретінде табиғи құқық және қоғамдық келісім теориялары, мемлекет концепциясы, азаматтық теңдік идеясы және т.б. ұғымдары пайда болды [9, 284-285 б.].

«Саяси құндылықтар» ұғымы либералдық және социалистік саяси ойлардың пайда болуымен байланысты 19 ғасырда қолданыла бастады. Саяси құндылықтар теориясы Р.Инглехарт, Л.Халман, С.Шварц, Р.Эриксон, О.Шпенглердің, А.Тойнбидің, Г.Алмондтың, С.Вербаның, Н.Я.Данилевский, В.П.Тугаринова, Г.И.Саганенко, В.А.Ядов, Г.Г.Дилигенский, В.П.Тугаринов, В.Н.Мясищев пен Д.Н.Узнадзеңің еңбектерінің негізгі тақырыптары болды [9, 285 б.].

Адамзат тарихындағы көзқарастардың және мінез-құлықтардың өзгеруі қоғамдарды саяси өзгерістерге алып келді. Құндылық басымдықтарының бұл өзгеруі саясаттанудағы құндылықтар мәселесінің өзектілігін арттырды. Бүгінгі таңда саясаттануда құндылықтарды зерттеу екі кезеңде бөлінеді. Бірінші кезең – саяси мінез-құлықты зерттеу. Бұл бағыттағы алғашқы үдерісті саяси мәдениетпен түсіндіруге тырысты. Саясаттану саласында құндылық зерттеулерінің артуына ықпал еткен екінші кезең – Екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі саяси көзқарастар мен мінез-құлықтардың

өзгеру кезеңіне сәйкес келеді [7, 53 б.].

Қазіргі демократиялық елдерде негізгі саяси құндылықтардың нақты ортақ анықтамасы болмаса да, бұл бағытта біршама анықтамалары бар. Хейвудтің пікірінше, құндылықтар – бір қоғамда болуы керек моральдық принциптерді немесе идеалдарды білдіреді, ал саяси құндылықтардың мысалдарына «әділдік», «бостандық», «адам құқықтары», «теңдік» және «толеранттылық» жатады. Саясаттанушылар негізінен «негізгі саяси құндылықтар» деп атайтын саяси саладағы қарым-қатынастарда туындайтын эгалитаризм, адам құқықтары, нәсілшілдік ұғымдарын есептейді. Басқа бір көзқарас бойынша, сайлау, сөз бостандығы және демократияның сабақтастығы сияқты саяси құндылықтар саяси құндылықтар деп саналады. Басқа бір анықтамаға сәйкес, саяси құндылықтар саясат пен қоғамға қатысты кеңінен қолданылатын және тұрақты мақсаттар ретінде анықталады. Қортындылай келе, саяси құндылықтарды «жеке адамның саяси өмірді түсіну кезіндегі барлық пікірлері, көзқарастары, ойлары мен әсерлері» деп түсіндіруге болады [10, 122 б.].

Саяси құндылықтар - бұл жеке адамдардың, әлеуметтік топтардың, таптардың және қоғамның өзара қарым-қатынасын білдіретін саяси қажеттіліктердің идеялары [4, 225 б.]. Саяси құндылықтар категориясына саяси құқықтар ұғымы да жатады. Саяси құқықтар азаматтардың мемлекет ісін басқаруға, мемлекеттік органдарға сайлануға, сайлауға қатысуын қамтамасыз ететін құқықтар болып табылады. Сонымен қатар, адам құқықтары мен бостандықтары қоғам мен мемлекет дамуындағы негізгі басты бағыттарды айқындайды. Сонымен қатар, адам қоғамдағы қалыптасқан саяси құқықтық институттар арқылы өзін-өзі танытуға, әрі мемлекет пен қоғам өміріне қатысуға мүмкіндік алады. Азаматтар қоғамдағы саяси билікке қатынасын саяси партиялар мен қозғалыстар құру арқылы өз мүделері мен қажеттіліктерін білдіріп отырады.

Саяси құндылықтар адамның, әлеуметтік топтың санасында сәйкес идеялар, мақсаттар, нормалар түрінде рухани өмірдің өнімі ретінде пайда болады және қызмет етеді. Саяси құндылық: қоғамдық тәртіп, бейбітшілік, қауіпсіздік, бостандық, теңдік, әділдік, адамгершілік секілді ұғымдарымен де түсіндіріледі. Саяси құндылықтар – бұл жеке адамның немесе қоғамның саяси сенімдері мен мақсаттары, олардың санасында белгілі бір мағыналардың, қағидалар мен құбылыстардың тұрақты

жағымды мәнін көрсететін және саясат әлеміндегі бағдар болып табылады. Саяси құндылықтарға сәйкес жүріп жатқан елдерде саяси режим тұрақты болады. Керісінше, дамуы құндылықтар жүйесінің түбегейлі өзгеруімен байланысты болатын елдерде саяси үдеріс өткір идеологиялық және саяси қайшылықтармен сипатталады. Саяси құндылықтар үнемі пайда болады, таралады, белгілі бір уақыт аралығында қызмет етеді, жойылады, қайтадан пайда болып отыратын процесстерден тұрады. Яғни, олар әлеуметтік құрылымда әлеуметтік топтардың, қауымдастықтың, таптардың және олардың саяси өкілдіктерінің идеялар-құндылықтары ретінде қызмет етеді. Саяси құндылықтар жүйесі әрқашан ұйымдасқан әлеуметтік күш ретінде қандай да бір әлеуметтік топтың құндылықтарының жиынтығы түрінде пайда болады [4, 226 б.].

Қорытынды

Қазіргі әлем құндылықтардың бұрын-соңды болмаған жылдам өзгеруімен, көптеген дәстүрлі идеялардың күйреуімен, бұрын өзгермейтін деп саналатын нәрселердің көпшілігінің құнсыздануымен сипатталады және керісінше, көптеген процестер мен құбылыстар өзгеріп жаңа құндылықтар пайда болуымен де ерекшеленеді. Құндылық ұғымы қажеттіліктерді, тілектерді, борыштарды, моральдық міндеттемелерді және басқа да көптеген таңдаулы бағыттарды білдіреді. Құндылықтар – жеке адамдардың өз мақсаттарын анықтауға көмектесетін, олардың іс-әрекеттерін бағыттайтын, пайымдаулардың қалыптасуына ықпал ететін және жақсы-жаман, дұрыс-бұрыс сияқты таңдау жасауға бағыттайтын бір бағдар ретінде де түсіндіріледі.

Қоғамдық құндылықтың бір бөлшегі ретінде саяси құндылықтар жеке адамның әлеуметтік және жеке тәжірибесінің арақатынасы негізінде қалыптасатын идеологиялық және идеологиялық емес сипатқа ие болуы мүмкін. Қоғамның дамуында қоғамдық институттардың қызметінің маңызы зор екені белгілі. Бұл институттар өз құндылықтарымен қоғамның жұмыс істеуіне көмектесумен қатар, қоғамдық бірлік пен келісімді қамтамасыз етеді. Жеке тұлғаның әлеуметтену процесінде үйренетін құндылықтарының көпшілігі институттардан арқылы қалыптасады.

Қорытындылай келе, қандай да бір қоғамның дамуына түрлі факторлар әсер етеді. Бұл факторлар мәдениеттер, этникалық топтар, әлеуметтік жүйелер,

тілдер т.б. секілді әртүрлі болуы мүмкін. Қоғамдық құрылымның әртүрлілігі сол қоғамның әлеуметтік, қоғамдық және саяси құндылықтардың өзіндік жүйелерін қалыптастырады. Сәйкесінше, әр қоғамда құндылықтардың басымдылық берілу дәрежесі де әрқилы болады. Дегенмен жалпыадамзаттық құндылық ұғымы бар секілді, кең тараған саяси құндылықтардың да негізгі категориялары да бар. Бұл категориялар: қоғамдық тәртіп, бейбітшілік, қауіпсіздік, бостандық, теңдік, әділдік секілді құндылықтар болып табылады. Жоғарыда атап өткеніміздей ғалымдардың құндылыққа қатысты зерттеу еңбектерімен қатар дүниежүзілік құндылықтарды зерттеудің арнайы жобалары да қоғам құндылықтары туралы зерттеу еңбектерімен толықтырып отырады [11]. Демократиялық бағытта дамуды көздейтін қоғамдар аталған категорияларды саяси құндылық ретінде қабылдағанын әлемдік тәжірибеден көре аламыз.

Әдебиеттер тізімі

1 Таирова Б.Л. Құндылықтар мәселесін зерттеудің философиялық мәні // *Dulaty University Хабаршысы*. – 2024. – №2. – Б. 153-159.

2 Николаева О.В., Маулитов А.Е. «Қазақстандық құндылықтардың қалыптасу ерекшеліктері» әдістемелік құрал // Особенности формирования казахстанских ценностей: учебное пособие. – Астана: «Жастар» ҒЗО, 2016. – Б. 4-31.

3 Ғабдолла Т.Ғ., Русланұлы Р. Ұлттық құндылықтар – ұлт тарихы // Қазақстан халқының мәдени құндылықтары: әлемдік тәжірибе мен заманауи үрдістер контекстінде сақтау және дамыту // Халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның жинағы. – Алматы, Қазақстан, 2003. – Б. 307-310.

4 Абдигалиева Г.К., Турабекова Б.Б. Политические ценности как фактор социально-политической интеграции // *KazNU Bulletin. Philosophy series. Cultural science series. Political science series*. – 2016. – No.3 (57). – С. 223-229.

5 Yüce Nefide. Modernleşme Sürecinin Lise Gençliğinin Değerleri Üzerindeki Etkileri: Diyarbakir Örneği // *Türkiye Cumhuriyeti. Ankara Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü. Felsefe Ve Din Bilimleri Anabilim Dalı // Doktora Tezi*. – Ankara. – 2023.

6 Исаева М.И., Исабаева Н.М., Шимаева С.М., Ешпанова Д.Д. Цифрлық түркі әлемі және Қазақстанның ақпараттық дискурсы // *Адам әлемі*. – 2024. – No 1 (99). – Б. 73-81.

7 Vural Yavuz. Parlamento Sistemine Dönüş Tartışmalarının Siyasi Değerler Açısından Analizi // T.C Kocaeli Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü. Halkla İlişkiler ve Tanıtım Anabilim Dalı Halkla İlişkiler ve Tanıtım Bilim Dalı // *Yüksek Lisans Tezi*. – Kocaeli, 2023 // [Электронды ресурсы] URL: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYe->

[ni.jsp](https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYe-ni.jsp) (Қаралған күні: 08.09.2024.)

8 Степанищенко О. В. Понятие и природа политических ценностей // [Электронды ресурсы] URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ponyatie-i-priroda-politicheskikh-tsennostey> (Қаралған күні: 23.08.2024.)

9 Demirtaş Mehmet Can. Siyasal değerlerin seçmen davranışlarına yönelik etkileri üzerine bir araştırma // *Kurkarelili Üniversitesi. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. – 2017. – Cilt: 6 – Sayı: 1. – S. 33-52.

10 Çaha Ömer. Bir Sivil Beraberlik Olarak Devlet // *Liberal Düşünce Dergisi*. – 2017. – 22 (87). – S. 121-134.

11 Сайт Всемирного обзора ценностей // [Электронды ресурсы] URL: <http://www.worldvaluessurvey.org/WVSCContents.jsp> (Қаралған күні: 30.09.2024.)

Transliteration

1 Tairova B.L. Qundylyktar masesin zertteudin filosofiyalyk mani [The philosophical significance of studying the issue of values] // *Dulaty University Khabarshysy*. – 2024. – No. 2. – B. 153-159. (in Kaz)

2 Nikolaeva O.V., Maulitov A.E. "Qazakhstandyq qundylyktardyn kalypyasu erekshelikteri" adistemelik qural [Methodological tool "Features of the formation of Kazakhstani values"] // Osobennosti formirovaniya kazakhstanskikh tsennostey: uchebnoye posobiye. – Astana: «Zhastar» GZO. – 2016. – B. 4-31. (in Kaz)

3 Gabdolla T.G., Ruslanuly R. Ulttyq qundlyqtar – ult tarihi [National values - national history] // Qazaqstan halqynyn madeni qundlyqtar: alemdik tajiribe men zamanauy urdister kontekstinde saqtaw jane damitu // Halyqaralyq gilimi-praktikalik konferenciyanin jinagi. – Almati, Qazaqstan, 2003. – B. 307-310. (in Kaz)

4 Abdigaliyeva G.K., Turabekova B.B. Politicheskije tsennosti kak faktor sotsial'no-politicheskoy integratsii [Political values as a factor in socio-political integration] // *KazNU Bulletin. Philosophy series. Cultural science series. Political science series*. – 2016. – No.3 (57). – S. 223-229. (in Russ)

5 Nefide Yuçe. Modernleşme Sürecinin Lise Gençliğinin Değerleri Üzerindeki Etkileri: Diyarbakir Örneği // *Türkiye Cumhuriyeti. Ankara Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü. Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı // Doktora Tezi*. – Ankara. – 2023. (in Turkish)

6 Issayeva M.I., Isabaeva N.M., Shimaeva S.M., Eshpanova D.D. Cifirly turku alemi jane Qazaqstanın aqparattıq diskursy [The Digital Turkic World and Kazakhstan's Information Discourse] // *Adam alemi*. – 2024. – No 1 (99). – B. 73-81. (in Kaz)

7 Yavuz Vural. Parlamento Sistemine Donus Tartismalarinin, Siyasi Degerler Acisindan Analizi [Analysis of the Debates on Returning to the Parliamentary System in Terms of Political Values] // T.C Kocaeli Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü. Halkla İlişkiler ve Tanıtım Anabilim Dalı. Halkla İlişkiler ve Tanıtım Bilim Dalı // *Yuksek Lisans Tezi*. – Kocaeli, 2023 // [Jelektronды resurs] URL: [https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYe-](https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYe-ni.jsp)

gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp (Qaralgan kuni: 08.09.2024.) (in Turkish)

8 Stepanishchenko O. V. Ponyatiye i priroda politicheskikh tsennostey [The concept and nature of political values] // [Jelektrondy resurs] URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ponyatie-i-priroda-politicheskikh-tsennostey> (in Russ)

9 Demirtas Mehmet Can. Siyasal degerlerin secmen davranislarina yonelik etkileri uzerine bir arastirma [A study on the effects of political values on

voting behavior] // *Kirklareli Universitesi. İktisadi ve İdari Bilimler Fakultesi Dergisi*. - 2017. – Cilt: 6 – Sayı: 1. – S. 33-52. (in Turkish)

10 Çaha Ömer. Bir Sivil Beraberlik Olarak Devlet [The State as a Civil Union] // *Liberal Düşünce Dergisi*. – 2017. – 22 (87). – S. 121-134. (in Turkish)

11 Sayt Vsemirogo obzora tsennostey [World Values Survey website] // [Jelektrondy resurs] URL: <http://www.worldvaluessurvey.org/WVSCContents.jsp> (Qaralgan kuni: 30.09.2024.) (in Russ)

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

Аяулым Нұрболдықызы Алтайбаева

PhD докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: ayaulym-91@mail.ru, ORCID: 0009-0007-3323-1832

Ғазиз Тұрысбекұлы Телебаев

профессор, философия ғылымдарының докторы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, telebaev@gmail.com, ORCID: 0000-0003-1343-9867

Аяулым Нурболдиевна Алтайбаева

PhD докторант, Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан, e-mail: ayaulym-91@mail.ru, ORCID: 0009-0007-3323-1832

Ғазиз Турысбекович Телебаев

профессор, доктор философских наук, Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан, telebaev@gmail.com, ORCID: 0000-0003-1343-9867

Ayaulym Altaibaeva

Doctoral student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: ayaulym-91@mail.ru, ORCID: 0009-0007-3323-1832

Gaziz Telebaev

Professor, Doctor of Philosophical Sciences, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: telebaev@gmail.com, ORCID: 0000-0003-1343-9867

АҚПАРАТТЫҚ ҚОҒАМ ЖАҒДАЙЫНДА ҚҰҚЫҚТЫҚ САНА МЕН ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘДЕНИЕТТІҢ ҚАЛЫПТАСУЫНДА АҚПАРАТТЫҢ РӨЛІ

¹М.И.Исаева, ¹Д.Д.Ешпанова, ²Г.Ж.Көбегенова, ³Н.А. Исабаева

АНДАТПА

Қоғам дамуының жаңа бір сатысы болып табылатын ақпараттық қоғам – экономика, саясат, ғылым, білім, мәдениет және құқықтық қызмет секілді қоғам өмірінің көптеген салаларында ақпараттық технологиялардың қолданысының өсуімен ерекшеленеді. Ақпараттық қоғам жаһандану процесінің бір нәтижесі ретінде пайда болған қоғам форматы саналады. Ақпараттық қоғамдағы жаңа өзгерістердің барлығы заң жүйесі тәжірибесінде жаңа бір қызметтің пайда болуына қажеттілік туындатты және нәтижесінде жаңа бір құқықтық мәдениеттің қалыптасуына әкелді. Қазіргі қоғамдағы қолданыстағы ақпараттық технологиялардың біртіндеп құқықтық санаға әсер етуі және ақпараттық технологиялардың қызметін құқықтық реттеу қажеттілігі ақпараттық қоғамның талаптарының бірі болып табылады. Қазіргі қоғамда ақпараттың рөлінің артуы, әлеуметтік өзара әрекеттесу сипатының өзгеруі, сондай-ақ мемлекеттік билікті жүзеге асыру ерекшеліктері секілді процесстер құқықтық сананың функциясына әсер етуде.

Мақалада ақпараттық қоғам форматында құқықтық сананың өзгеруі, оған әсер ететін факторлар және құқықтық сана қызметтері баяндалады. Сондай-ақ, ақпараттық қоғам кезеңінде құқықтық сананың дамытуына бағытталған бағдарлар да қарастырылады.

Түйін сөздер: ақпараттық қоғам, құқықтық сана, құқықтық мәдениет, ақпараттық технология, мемлекет, азаматтық қоғам.

¹ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан

²Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау, Қазақстан

³Ерзинджан Биналы Йылдырым Университеті, Ерзинжан, Түркия

Автор-корреспондент:
Исаева М.И.,
miraisa777@gmail.com

Мақаланың сілтемесі:
Исаева М.И., Ешпанова Д.Д.,
Көбегенова Г.Ж.,
Исабаева Н.М. Ақпараттық қоғам жағдайында құқықтық сана мен мәдениеттің қалыптасуында ақпараттың рөлі // Адам әлемі. – 2024. – №4 (102). – Б. 125-133.

Роль информации в формировании правового сознания и правовой культуры в информационном обществе

Аннотация. Информационное общество, являющееся новым этапом развития общества, отличается ростом использования информационных технологий во многих сферах жизни общества, таких как экономика, политика, наука, образование, культура, правовая деятельность. Информационное общество – это форма общества, возникшая в результате процесса глобализации. Все новые изменения в информационном обществе создали потребность в новой службе в практике правовой системы и, как следствие, привели к формированию новой правовой культуры. Одним из требований информационного общества является постепенное влияние информационных технологий в современном обществе на правосознание и необходимость правового регулирования деятельности информационных технологий. В современном обществе на функцию правосознания влияют такие процессы, как повышение роли информации, изменение характера социального взаимодействия, а также особенности осуществления государственной власти.

В статье описывается изменение правосознания в формате информационного общества, факторы, влияющие на него, и услуги правосознания. Также рассмотрены тенденции, направленные на развитие правосознания в период информационного общества.

Ключевые слова: информационное общество, правосознание, правовая культура, информационные технологии, государство, гражданское общество.

The Role of Information in the Formation of Legal Consciousness and Legal Culture in the Information Society

Abstract. The information society, which is a new stage of society's development, is distinguished by the growth in the use of information technologies in many spheres of society's life, such as economy, politics, science, education, culture, and legal activity. The information society is a form of society that emerged as a result of the globalization process. All the new changes in the information society has created the need for a new service in the practice of the legal system and, as a result, led to the formation of a new legal culture. One of the requirements of the information society is the gradual influence of the information technologies on modern society on the legal consciousness and the need for legal regulation of the activities of information technologies. In modern society, such processes as the increase in the role of information, the change in the nature of social interaction, as well as the peculiarities of the exercise of state power affect the function of legal consciousness.

The article describes the change of legal consciousness in the format of the information society, the factors affecting it and the services of legal consciousness. Additionally, orientations aimed at the development of legal consciousness in the period of information society are considered.

Key words: Information Society, Legal Awareness, Legal Culture, Information Technology, State, Civil Society.

Kіpіcne

Жаһандану мен ақпараттандыру жағдайында ақпараттық қоғамның қалыптасуымен қоғамның барлық саласына және мемлекеттік қызмет түрлеріне жаңа өзгерістер енді. Ақпараттық қоғам жағдайында азаматтардың құқықтық мәдениетін қалыптастыру процесінде әлеуметтік қатынастар маңызды роль орындайды. Ақпараттық қоғамда заңнама мен құқықты қолдану тәжірибесі, сондай-ақ ақпарат көзі ретінде интернет желісін қолдану мен жеке тұлғаның құқықтық мәдениетінің өзара әрекеттесуінің ұйымдық-құқықтық нысандарын жетілдіру қоғамның жаңа сатысының маңызды талаптардың бірі болып табылады. Ақпараттық қоғамда мемлекеттік саясаттың нақты бағыттарын айқындау және әлеуметтік пайдалы даму бағдарламаларын әзірлеу үшін адам өмірінің әртүрлі салаларында болып жатқан процестермен анықталатын өзгерістердің құқықтық сананың дамуына әсерін зерттеу жаңа заманның маңызды талаптарының бірі болып табылады.

Ақпараттық қоғамда болып жатқан өзгерістер қоғам мүшелерінің арасындағы әлеуметтік байланыстар құрылымының да, құндылықтар жүйесінің де өзгеруімен сипатталады. Жалпы қоғам қабылдаған сананың ерекше түрі ретінде құқықтық сана әлеуметтік құрылымнан туындаған нақты заңдылықтар аясында қалыптасады. Құқықтық негіздеделердің, мазмұны мен формаларының кең тараған түсінігі ретінде қарастыратын «құқықтық сана» ұғымы ХХ ғасырдың басында Америка Құрама Штаттарында пайда болған [1, 56 б.]. Қоғамдағы құқықтың сананың дамуын қоғам дамуының кепілдерінің бірі ретінде қарастыруға бола-

ды. Құқықтық сана қалыптасқан қоғамда азаматтар өздерінің бостандықтары мен құқықтарын біледі және құқықтармен бірге жүретін міндеттерді мойындайды, өз құқықтарын іздеуде батылдық танытады, құқықтық құралдар арқылы қашан және қалай әрекет ету керектігін, құқықтардың заңмен қамтамасыз етілуін қамтамасыз ету керектігін біледі. Сонымен қатар, басқа адамдардың құқықтарын құрметтеу, әділ болу, әділеттілікке сену және заң үстемдігін мойындау сияқты оң көзқарастар дамытыған бір қоғам ретінде сипатталады.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Ақпараттық прогрестің жетістіктерін қоғам мен мемлекеттің қызметіне енгізу жылдамдығы үнемі артуымен қоғамдық қатынастардың жаңа бір формасы ретінде – электронды форматы қалыптасты. Қоғамның жаңа ақпараттық түріне көшу кезінде экономика, саясат, ғылым, білім, мәдениет және құқықтық қызмет секілді көптеген салаларда ақпараттық технологиялардың қолданысы басымдылыққа ие болды. Мақалада ақпараттық қоғам жағдайында құқықтық реттеу қызметіндегі маңызды саналатын құқықтық сана мен құқықтық мәдениет функцияларының рөлі ашылды. Яғни, ақпараттық технологиялардың құқықтық санаға әсер ететін маңызды факторлардың бірі ретінде бір-бірімен қатынасын анықтау. Зерттеуде талдау, саралау, сыни әдістері қолданылды. Зерттеудің теориялық негізін мемлекет және құқық теориясы, салалық заң ғылымдары, саясаттану, философия, әлеуметтану, құқықтық психология саласындағы отандық және шет елдік ғалымдардың еңбектері құрайды.

Құқықтық сана мен құқықтық мәдениеттің қалыптасуында ақпараттың рөлі

Құқықтық мемлекеттің және азаматтық қоғамның қалыптасуы мен дамуында құқықтық сана мен құқықтық мәдениет қажетті ресурстардың бірі. Құқықтық сана тақырыбы әлеуметтік-құқықтық ғылымдар саласында әлі де зерттеуді қажет ететін маңызды тақырыптардың бірі. Құқықтық сана ұғымының шығуы ХХ ғасырдың басында АҚШ-та пайда болған [1, 56 б.] және бүгінге дейін ғылым саласында жан-жақты зерттеуді қажет ететін маңызды тақырыптардың бірі саналады.

Ақпараттық қоғамның негізгі ерекшелігі технологиялық негіздегі жаһандық телекоммуникациялық желілер қазіргі заманғы құқықтық мәдениетті қалыптастыруға әсер ететін шешуші факторлардың бірі ретінде саналады. Азаматтардың құқықтық мәдениетіне ақпараттар көзі әсерінің нәтижесі ретінде азаматтардың ұстанымы мен көзқарасының өзгеру процесі, яғни азаматтардың құқықтық мәдениетінің түрленуі көрініс тапқанын байқауға болады. Құқықтық мәдениеттің өзіндік нормалары құқықтық нормаларды жасайды және құқықтық мәдениет құқықтың қайнар көзі. Қоғамдағы әлеуметтік өзгерістер заңға өзгерістер әкеледі, нәтижесінде бұл өзгерістер саяси және құқықтық процестің бастамашысы болып табылады [2, 287 б.]. Құқықтық мәдениетті, құқықтық өлшемге ие әлеуметтік қатынастар мен мінез-құлықтардың үлгісі ретінде анықтауға болады. Құқықтық мәдениет ұғымы идеяларды, көзқарастарды, құндылықтарды және мазмұны жағынан құқықтық болып саналатын пікірлерді қамтиды [3, 3247 б.]. Сондай-ақ, құқықтық мәдениетті қалыптастыру процесінде интернет желісінің әсері: ақпараттық қоғам мәдениетін қалыптастыру; мемлекет пен қоғам, мемлекет пен тұлға арасындағы қарым-қатынасты өзгерту; мемлекет пен демократияның функцияларын өзгерту; қоғамдық өмірдің негізгі салаларындағы (өндіріс, тұтыну, ойын-сауық, білім беру, коммуникация сферасында) құқықтық ақпаратты сақтау, тарату және пайдалану; құқықтық білім беру саласындағы өзгерістер секілді кең саланы қамтиды [4, 9 б.].

Қазіргі ғылыми әдебиеттерде құқықтық сана категориясына әртүрлі аспектілерде анықтама берілген. Ақпараттық қоғам шарттарында құқықтық сана – ақпараттық қоғамның ықпалымен қарқынды да-

мып келе жатқан, құқықтық маңызды жағдайларда адамның мінез-құлқын реттеуге арналған және ақпараттық технологиялар арқылы алынған ақпаратқа, сондай-ақ құндылық бағдарларға, құқықтық нұсқауларға негізделген құқық, құқықтық шындық туралы идеялар, теориялар, түсініктер, сезімдер, әдеттер жүйесі [5, 20 б.].

Жалпы кең қабылданған түсінікте, құқықтық сана – адамдардың білімінің заңдық қорына негізделген қоғам сананың ерекше формасы ретінде қоғам мүшелерінің танымдық ойлау процестерін сипаттайтын, тарихи дамудың барлық кезеңдерінде қоғамның ұжымдық болмысын қайта құрудың өнімі ретінде көрінетін қоғам мүшелерінің мінез-құлық ерекшеліктерінің негізгі реттеуші элементі ретінде әрекет етеді; сондай-ақ ұжымдық дамудың қажеттіліктерін дамыта отырып, құқық пен ұжымдық қатынастардың өзара әрекетін қалыптастырады. Н.Г. Яковлева құқықтық сананың құқықтық нормаларды жүзеге асырудың үйлесімділігін бағалау механизмі ретінде сипаттаса, В.М.Сырыхтың пікірінше құқықтық сананың қалыптасу мен дамуы: құқықтық нормалар мен заңдарға, билік құрылымындағы азаматтардың заңды әрекеттеріне, құқық қорғау органдарына және олардың қызметіне және азаматтардың заңды әрекеттеріне тәуелді шарттарда анықталады [6, 80 б.].

Кейбір америкалық ғалымдардың пікірінше, құқықтық сана анықтамасы құқықтық сананы жасаушы және жүзеге асырушы ретінде заңгерлердің қызметін қарастырады. Құқықтық сана – қоғамда саналы немесе бейсаналы түрде құқықпен, саясатпен, әлеуметтік өмірмен, тарихпен және әділеттілікпен байланысты құндылықтардың қабылдануын білдіреді. Паунд құқықтың өзін-өзі қамтамасыз ететін ұғымдар жиынтығы ретінде емес, оның қоғаммен байланысы арқылы қарастыру керектігін атап көрсетеді. Осы тұста ең маңызды мәселе – «кітаптағы заң» мен «әрекеттегі заң» арасындағы «айырмашылықты» ашу маңызды. Құқықтық нормалардың тиімділігін арттыру үшін жазбаша құқықтық нормалар үнемі қайта қаралып, оларды әлеуметтік шындыққа бейімдеу арқылы олқылық жойылып отырылуы қажет [1, 56-60 бб.].

Ғылыми әдебиеттерде мемлекеттің жалпы құқықтық нормалары мен ережелерін сақтайтын, негізгі қызметі әлеуметтік маңызды позитивті тұлғаны қалыптастыру әлеуметтік ортаны білдіретін «тәрбиелік әлеуметтік орта» термині көбірек қолданыла бастады. Бұл тұжырымдамаға

сәйкес, әлеуметтік ортаның әсерінен азаматтардың белгілі бір жеке қасиеттері қалыптасады, белгілі бір әлеуметтік орта үшін маңызды ережелер мен нормалар игеріледі. Азаматтардың құқықтық әлеуметтенуімен байланысты тұлғаның қалыптасуы, әлеуметтік қатынастардың өзгеру процесімен бірге жүреді. Құқықтық сипаттағы тетіктер мен әлеуметтік реттеу әдістерінің тікелей өзара іс-қимылы азаматтардың құқықтық санасының өсуіне, әртүрлі құқықтық қызметтің дамуына, сондай-ақ тұтастай алғанда құқықтық мәдениеттің қалыптасуына ықпал етеді [7, 92-бет].

Ақпараттық технологиялар азаматтардың құқықтық санасын дамытуда жаңа мүмкіндіктер ашты. Ақпараттық қоғамға көшумен құқықтық санаға әсер ететін БАҚ, құқықтық білім беру, тұлғааралық қарым-қатынас секілді құқықтың дәстүрлі факторлармен қатар әртүрлі ақпараттық және телекоммуникациялық технологиялардың қарқынды дамуымен және жетілдірілуімен байланысты жаңа факторлар (интернет форумдары, интернет – конференциялар, вебинарлар, мәліметтер базасы, электронды басылымдар) пайда болды [8, 1 б.]. Ақпараттың қоғамның негізгі талаптарының бірі ретінде ақпараттық технологияларды пайдалану арқылы: заң шығару процесінде, мемлекеттік істерді басқаруда және мемлекеттік аппараттың қызметіне қоғамдық бақылауды жүзеге асыруда, тұлғаның әлеуметтік белсенділігін арттыруда, азаматтық қоғам мен мемлекет арасында тікелей және кері байланыс жасайтын өзара әрекеттесу процесітерін жетілдіру қызметтері іске қосылды [5, 17 б.]. Ақпараттық қоғамға көшу кезінде құқықтық санаға әсер ететін әртүрлі ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы мен жетілдірілуіне байланысты жаңа факторлар пайда болады: интернет, мобильді технологиялар, әртүрлі мамандандырылған бағдарламалық өнімдер, мәліметтер базасы, аналитикалық және сараптамалық жүйелер және т.б.) [5, 9 б.].

Қоғамның ақпараттандырылуы (ақпараттың жалпыға қолжетімділігі, ақпараттың дербес шешімдерді табудың негізі ретіндегі ақпарат, азаматтардың ақпаратты іздеу, өндіру және тарату мүмкіндіктерін кеңейту, ақпараттың техникалық базасы мен техникалық-коммуникациялық желілерін дамыту), интерактивті ақпараттық және телекоммуникациялық технологиялардың дамуы, қоғам мен әлеуметтік топтардың өзара әрекеттесуі мен саяси еркін

білдірудің жаңа коммуникациялық мүмкіндіктері құқықтық сананың дамуына әсер ететін факторлар болып табылады [8, 10 б.]. Қазіргі қоғамда ақпараттық және телекоммуникациялық технологиялар қоғамдағы психологиялық және идеологиялық әсер етудің күшті құралына айналды. Ақпараттық қоғамдағы басты күрделі мәселелердің бірі – ақпараттың таралуының аумақтық шекарасының нақтысыздығынан ақпараттың ағымдарын заңнамамен толық реттеу және қадағалау мүмкін еместігі. Дегенмен, ақпараттық қоғамда құқықтық сананы қалыптастырудың жекелеген мәселелерін: үгіт-насихат, құқықтық сауаттылық, электронды коммуникациялардағы алғашқы дағдыларды дамыту және т.б секілді қызметтер арқылы шешуге болады.

Жалпы, құқық саласында ақпараттық технологияларды интеграциялау мемлекеттің құқық жүйесіне және құқықтық реттеуде төмендегідей нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік береді: қолданыстағы құқықтық нормалардың тәжірбиеде жүзеге асатын әлеуметтік ортаны қалыптастыру, қоғамның құқықтық мәдениетін арттыру және құқықтық сана деңгейін арттыру; тұтастай алғанда мемлекеттің құқықтық жүйесінің заңнамасы жасаудың сапалы жаңа деңгейіне көшу. [8, 11 б.] Құқықтық сананың деңгейіне ақпараттық технологиялардың ықпал ету тиімділігін арттыру және құқықтық мәдениетті қалыптастыру мақсатында ақпараттық технологияларды пайдалану саласында ойластырылған мемлекеттік саясат және сапалы құқықтық ақпарат қажет.

Қазіргі қоғамның құқықтық санасының кең тараған маңызды белгілері: азаматтардың басым көпшілігінің құқықтық сауатсыздығы; қоғамда заң шеңберінен тыс әрекеттерді жасауға бейімділік; заңнан тыс қызмет ету үрдісі; этатизм, яғни, қоғамдық өмірде мемлекеттің белсене араласуы; құқықтық сананың тарихи жетілмегендігі, құқықтық жүйесі дамыған еуропалық мемлекеттердің құқықтық жүйелерінің құрамдас бөліктерін көшіру және еліктеу көріністері [6, 12-13 б.].

Құқықтық сананың белгілері мен ерекшеліктерін қорытындылай келе, құқықтық сананың бүкіл қоғамдық жүйенің жұмысына реттеуші ықпалы бар деп айтуға болады. Ал Қазақстанның құқықтық санасына әсер ететін факторларды ақпараттық әсерлер призмасы арқылы жаңа зерттеулер жүргізуді қажет етеді.

Ақпараттық қоғамның талаптарының бірі ретінде азаматтық қоғам мен

мемлекеттің өзара әрекеттесу арқылы, қоғам мүшелерінің өзара және мемлекеттік құрылымдармен тұрақты және жедел байланысының мүмкіндігі құқықтық сананың дамуына оң әсер етеді. Ақпараттық және телекоммуникациялық технологияларды пайдалану кезіндегі ақпараттық қоғамдағы мемлекеттік басқарудың құқықтық ықпалы мейлінше ашық, орталықсыздандырылған және шешім қабылдау уақытының қысқаруы, дамыған кері байланысымен сипатталады [8, 23 б.]. Мемлекеттік органдардың ақпараттық ашықтығы және азаматтардың және қоғамдық ұйымдардың мемлекеттік ақпараттық ресурстарға қолжетімділігі принципі электрондық мемлекеттік басқарудың қызметінің негізгі талаптары.

**Ақпараттық қоғам жағдайында
Қазақстанда құқықтық сананы
қалыптастыруға бағытталған
бағдарлар**

Қазіргі таңда, мемлекеттік саясаттың нақты бағыттарын айқындау және әлеуметтік даму бағдарламаларын әзірлеуде ақпараттық технологиялардың құқықтық санаға әсерін зерттеу, және бұл құбылыстың оң және теріс жақтарын анықтау, сондай-ақ құқықтық санаға оң әсер ететін факторларды күшейту, әртүрлі теріс нәтижелер тудыратын факторларды азайту қызметтері маңызды мәнге ие. Жаңа ақпараттық қоғамның дамуы заманауи ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың дамуына, ақпараттың адами, материалдық, физикалық ресурстармен қатар ақпараттың дұрыс қолданылуымен тікелей байланысты. Қоғамның барлық саласында ақпараттық прогрестің жетістіктерінің жылдамдығы артуымен бұл құбылыс қоғамдық қатынастардың бірнеше салаларында жаңа бір форматының – электронды түрінің қалыптасуына әсер етті. Соңғы жылдары елімізде ақпараттық қоғам жағдайында басқарудың электрондық нысандарын енгізуге басымдылық берілуде. Ақпараттық қоғамдағы күрделі өзгерістер ақпараттық-коммуникациялық жүйелерді пайдалануға негізделген мемлекеттік қызметтің: атқарушы биліктің («электрондық үкімет»), парламенттік («электрондық парламент») және сот органдарының («электрондық сот төрелігі») қызметі секілді ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың көмегімен қызметтің жаңа тәсілі қолданыла бастады.

Елімізде ақпараттық технологияларды пайдалана отырып, халыққа құқықтық білім

беру тәжірибесін қайта жаңғырту, бұл процеске информатика және құқық, психология саласындағы мамандарды тарту, сондай-ақ, құқықтық білім берудің мүмкіндігін арттыру, қоғамдық бірлестіктерге, педагогикалық ұжымдарға және белсенді азаматтарға құқықтық білім беруге арнайы бағытталған интернет-сайттар мен порталдарды, әртүрлі оқу компьютерлік бағдарламаларын және т.б. құруға бастамашылық жасау және қолдау көрсету арқылы оң нәтижеге қол жеткізуге болады. Сондай-ақ, қоғамда ақпараттық технологиялар арқылы зиянды ақпаратты таратуға мемлекеттік бақылауды күшейту үшін азаматтарды психикалық денсаулығына, моральдік және рухани дамуына зиян келтіретін, құқықтық сананың деформациясын тудыратын ақпараттан қорғауға бағытталған заңдардың болуы ақпараттық қоғам форматының қажеттілігі.

Мемлекеттік органдар интернет желісінің жұмыс істеуіне мемлекеттік органдардың қатысу қауіпсіздігін қамтамасыз етуге және ақпараттық қауіпсіздік құралдарын таңдау құқығын сақтауы тиіс мемлекеттік емес субъектілер үшін ақпаратты қорғауға жағдай жасауға міндетті. Қазақстан Республикасында құқық жүйесіндегі реформалардың негізге мақсаты заң үстемдігін жақсартуға бағытталған шаралар болып табылады. Елімізде ақпараттық қоғамның талабына сәйкес ақпараттар ағымын реттеу, бақылау, ақпараттандыру қызметі және ақпаратты басқаруды жетілдіру мәселелері бойынша бірқатар заңдар, Президент жарлықтары, ҚР Үкіметінің қаулылары қабылданды. Бұл жаңа шаралардың арасында Қазақстан Республикасында ақпараттық кеңістік қызметін реттеуге байланысты маңызды екі бағдарламаны атап өтуге болады. Бұл құжаттар: Қазақстан Президенті Қ.Тоқаевтың 2023 жылғы 20 наурыздағы № 145 қаулысымен қабылданған Қазақстан Республикасының ақпараттық доктринасы және Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2023 жылғы 28 наурыздағы № 269 қаулысымен қабылданған 2023-2029 жылдарға арналған цифрлық трансформация, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар саласын және киберқауіпсіздікті дамыту тұжырымдамасы [9, 77 б.].

Бұл құжаттардың біріншісі – Қазақстан Республикасының ақпараттық доктринасы – еліміздегі ақпараттық сала қызметін дамуына бағытталған, ақпараттық кеңістіктің ашықтығы мен бәсекеге қабілеттілігін реттейтін қағидаттар жүйесін құрайды. Сонымен бірге, Ақпараттық доктрина мемлекет пен қоғамның үйлесімді дамуын қамтамасыз ететін және халықтың

мүддесіне сай жүргізілетін идеялық-құндылық бағдарларды қамтиды. Қазақстан Республикасының ақпараттық доктринасы: отандық ақпараттық кеңістіктің ағымдағы жағдайына талдау жасау, ақпараттық кеңістікті дамыту әдістері, ақпараттық саясатты одан әрі жетілдіру, отандық ақпараттық контенттің бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ету және сапасын арттыру, отандық ақпараттық кеңістікті құндылықтық тұрғыдан толықтыру секілді қызметтерді қамтиды. Қазақстан ақпараттық қоғам жағдайында түрлі ақпараттық көздер арқылы жететін ақпараттар ағымын реттеу қызметі жалпыадамзаттық құндылықтар ұстанымдарына сәйкес келетін және қоғам мүшелерінің негізгі құндылықтарын қалыптастыруға бағытталған идеяларға негізделуі тиіс. Мемлекеттік ақпараттық саясат ұлттық құндылықтарды ұстануға бағытталғанын атап өткен жөн. Оның ішінде ең маңыздылары: тәуелсіздік пен патриотизм және әділеттілік пен заңның үстемдігі. Ақпараттық Доктринада азаматтардың құқықтық мәдениетін үнемі жетілдіріп отыру арқылы азаматтарда құқықтық тәртіп дағдысын қалыптастыру, сонымен қатар, цензураға тыйым салу және азаматтық жауаптылық арқылы сөз бостандығын қамтамасыз ету секілді негізгі мақсаттар атап өтілген [10].

Еліміздегі ақпараттық кеңістіктегі ақпараттар қызметін реттеуге байланысты екінші құжат – 2023-2029 жылдарға арналған цифрлық трансформация, ақпараттық коммуникациялық технологиялар саласын және киберқауіпсіздікті дамыту тұжырымдамасы. Бұл тұжырымдаманың негізгі мақсаттары: ақпараттық кеңістіктің ағымдағы жағдайы, халықаралық тәжірибеге шолу, цифрлық трансформацияның іске асырылуы, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар және киберқауіпсіздік салаларын дамыту жағдайы, дамудың негізгі қағидаттары мен тәсілдері, нысаналы индикаторлар және күтілетін нәтижелерді (қағидаттар, тәсілдер, цифрлық трансформация, деректерді басқару, ақпараттық-коммуникациялық технологияларды дамыту, киберқауіпсіздік) қамтитын алты бөлімнен тұрады. Аталған концепция аясында 2023 жылы Қазақстан Республикасының “электрондық үкіметінің” архитектурасын жаңғырту жоспарланды және бірнеше салалар цифрландыру арқылы электрондық форматқа көшірілді. (мектепке дейінгі ұйымдарға бірыңғай цифрлық кезек; әскерге шақырудан босату немесе уақытша кейінге қалдыру рәсімін автоматтандыру; тұрғын үй алуға цифрлық

кезек; онлайн режимінде еңбек шарттарын жасасу; мобильді қосымшада жеке тұлғалар үшін кедендік декларациялау және т.б.). Концепцияда көрсетілген шараларды жүзеге асырудың негізге мақсаты азаматтар мен бизнес өкілдерінің қызметін оңтайландыруға, әртүрлі деңгейдегі құжаттармен жұмыс жасау сатыларында уақыт үнемдеуге бағытталған [11].

Қазақстандық ғалым Ғ.Әбсаттаровтың пікірінше, Қазақстан халқының құқықтық санасын дамытуда бірнеше жұмыстар атқарылуы тиіс: біріншіден, құқықтық мемлекет пен азаматтық қоғам негіздерін қалыптастырудағы нақты саяси-құқықтық мәселелермен байланысты деректер ағымының сапасын өзгерту қажет; екіншіден, кадрлық мәселелерді шешу кезінде лауазымды тұлғалардың қолданыстағы заңнама мен елдің құқықтық саясатының негіздерін білуі талап етілуі керек; үшіншіден, халықтың құқықтық ақпараттандыруда ынталандыру жұмыстарын өзгерту қажет [12, 232 б.]. Сонымен бірге, құқықтық мәдениет пен құқықтық сананы дамыту, қоғамдағы заңдылықты нығайту, әлеуметтік әділеттілікті қамтамасыз ету және адамгершілік атмосфераны құру тұрғысынан үлкен рөлге ие. Жалпы қоғамдағы құқықтық мәдениеттің төмен деңгейінің негізгі себептерінің бірі - азаматтардың мемлекеттік істерді басқару процестерінен алшақ екендігімен де байланыстыруға болады [13, 19 б.].

Қорытынды

Жаһандану процесінің бір нәтижесі ретінде ақпараттық қоғам қоғам өмірінің барлық саласын дерлік өзгерістер енгізді. Жаһандық кезеңі ақпарат ағамының жылдамдығымен қоғамдарға жаңа құбылыстардың ағымымен сипатталады. Ақпараттық қоғамның қалыптасуымен тек құқықтық институттардың қызметі ғана емес, құқықтық ойға да әсер етіп, құқықтық сананың жаңаша даму сатысына жетуне, жалпыға бірдей құқықты түсінудің дамуына ықпал етеді.

Кеңестік дәуірде марксистік саяси-құқықтық идеологияның үстемдігі кезінде қоғамдық санаға тиісті көңіл бөлінбегені тарихтан белгілі. Қоғамдық болмыс пен қоғамдық сананың арақатынасы туралы мәселе қоғамдық болмыстың пайдасына шешіліп қоғамдық сана әрқашан қоғамдық болмыстың дамуынан арта қалып отырды. Кеңестік кезеңде еліміздегі мемлекеттік-құқықтық құбылыстар марксистік-лениндік әдіснама тұрғысынан зерттелсе, қазіргі заманғы қоғамымызда мемлекеттік-

құқықтық құбылыстар: бірлік, үйлесімділік, келісім, төзімділік және т.б. сияқты ұғымдарға негізделген жалпы адамзаттық құндылықтар теориясына тұрғысынан зерттеледі. Еліміздегі тәуелсіздік алғаннан кейін кезеңдерде жүргізілген құқықтық реформалар нәтижесінде азаматтардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау жөніндегі қызметі едәуір жақсарып, азаматтардың сот органдарына деген сенімі қалыптаса бастады [14, 203-204 б.]. Бұл құбылыс қоғамдағы құқықтық санадың жаңа бір сипатын қалыптасуына негіз болды.

Заңдылықты нығайтудың басты құралдарының бірі азаматтарда жоғары дамыған құқықтық сана мен азаматтық борыш сезімін қалыптастыру және халықты құқықтық тәрбиелеуден бастау алады. Халықтың құқықтық санаға назарын арттыру жұмысы тек заңдылықты одан әрі нығайту міндетімен ғана емес, сондай-ақ елді жаңғырту жағдайында қоғамның әлеуметтік-мәдени қажеттіліктерінің барлық саласының дамытумен қатар жүзеге асады. Яғни, ғылыми-техникалық прогрестің, қоғамның әлеуметтік-экономикалық дамуының, халықтың саяси белсенділігі, сондай-ақ, азаматтардың құқықтары мен заңды мүдделерін қанағаттандыру мен қорғауға назар аударумен қатар, қоғамдық тәртіпті, ұйымдасқан және тәртіпті қамтамасыз етуге қойылатын талаптардың артуын талап етеді. Мұның бәрі мемлекеттің заңдылық пен құқықтық тәртіпті нығайту жөніндегі жұмысының, оның ішінде қазақстандық адамдардың құқықтық сана деңгейін арттыру жөніндегі идеялық-тәрбие жұмысының әлеуметтік-саяси маңыздылығын көрсетеді [12, 170-171 б.].

Құқықтық ақпарат көздері азаматтарға құқықтық ақпаратты өз қызметінде тиімдірек алуға және пайдалануға мүмкіндік береді. Құқықтық ақпаратты қолдану процесінде азаматтар өздеріне қажетті: құқық ұғымдары, заң органдарының қызметі, құқықтық механизмдердің қызметі секілді құқықтық мазмұндағы ақпараттарды алады. Құқықтық сананы қалыптастыруда, азаматтарды құқықтық тәрбиелеуде және құқықтық мәдениетінің деңгейін арттыруда құқықтық ақпаратты оңтайлы пайдалану өте маңызды роль атқарады. Бұл қызметтер қоғамның әлеуметтік-экономикалық даму мәселелерін шешуде азаматтардың әлеуметтік белсенділігінің деңгейін арттыруға көмектеседі. [7, 12 б.]. Еліміздегі соңғы жылдары жүргізіліп жатқан жаңа өзгерістер – телекоммуникациялар мен ақпараттық технологиялардың жалпы

қолжетімділігі құқықтық ақпаратты алу мен түсінудің бұрын қолданылған әдістерін заманауи, жылдамырақ және ыңғайлырақ әдістерге ауыстыруды жүзеге асыруы ақпараттық қоғам талаптарына сәйкес екендігін білдіреді.

Ақпараттық қоғамда ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың қарқынды дамуы заң жүйесіне де оң әсерлерімен қатар теріс әсерлерімен өзгерістер алып келді. Ақпараттық қоғамда ақпаратты және интернетті қолдану сауаттылығын және қауіпсізділігін қамтамасыз ету мақсатында заңдардың қызметімен қатар, өскелең ұрпақты, ақпараттық этика аясында виртуалды әлемде мінез-құлық ережелерін тәрбиелеуге басымдық берілу, құқық пен информатиканың белгілі бір нормативтік актілер бойынша ынтымақтастығын дамыту қажеттілігі, сондай-ақ жеке және құқықтық өлшемдерді де зерттеу керек. Сондай-ақ, құқықтық санаға әсер ететін ақпараттық қоғамдық қатынастарды мемлекет заңнамасымен құқықтық реттеу мүмкіндігін арттыру, барлық ақпараттық ресурстың құқықтық табиғатын талдау, осыған қатысты заңнаманы жетілдіру бойынша жұмыстарды жүргізу ақпараттық қоғамның қызметіндегі негізгі қажеттіліктері болфп саналады.

Қаржыландыру

Мақала ҚР ҰЖБМ Ғылым комитетінің бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру аясында әзірленген (№BR21882209 «Қазақстандағы бұқаралық санаға ақпараттық-идеологиялық ықпалдар: тәуекелдер мен мүмкіндіктер»).

Әдебиеттер тізімі

- 1 Аққабай Fehmiye Ceren. Hukuk Bilinci Çalışmalarının Bakiyesi // *Atılım Üniversitesi Yayınları*. – 2020. – 1. Cilt. Ankara. – S. 55-75.
- 2 Yüksel Murat. Hukuk Kültürü // *Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*. – 2003. – Cilt: VII. – Sayı: 1-2. – S. 283-312.
- 3 Mehmet Yüksel. Modern Toplumda Hukuk Kültürü // *Culture of Law in Modern Societies. Yaşar Üniversitesi E-Dergisi*. – 2013. – Cilt 8. – Sayı Özel. – S. 3239-3264.
- 4 Лебедева Н.Н. Правовая культура личности и Интернет // Теоретический аспекттема диссертации и автореферата по ВАК РФ 12.00.01/ кандидат юридических наук. – 2004 // [Электронды ресурц] URL: <https://www.dissertat.com/content/pravovaya-kultura-lichnosti-i-internet-teoreticheskii-aspekt/read> (Қаралған күні: 15.09.2024)
- 5 Надыгина Е.В. Теоретико-правовой анализ влияния информационных технологий на

правосознание // Тема диссертации и автореферата по ВАК РФ 12.00.01. кандидат юридических наук. – 2007 // [Электронды ресурс] URL: <https://www.dissercat.com/content/teoretiko-pravovoi-analiz-vliyaniya-informatsionnykh-tehnologii-na-pravosoznanie> (Қаралған күні: 04.09.2024)

6 Волик К.Б., Мартыненко Б.К. Факторы, исторически повлиявшие на формирование национального характера (менталитета) русского народа // *Юридические Науки*. – 2024. – № 8. – С. 78-85.

7 Малхасян А.Т. Правовое сознание современной российской молодежи в условиях информационного общества // *Вестник Поволжского института управления*. – 2023. – №4. – Том 23.

8 Буклова З.К. Правосознание в современном информационном обществе: теоретико-правовой анализ // [Электронды ресурс] URL: <https://www.dissercat.com/content/pravosoznanie-v-sovremennom-informatsionnom-obshchestve> (Қаралған күні: 30.08.2024)

9 Исаева М.И., Исабаева Н.М., Шимаева С.М., Ешпанова Д.Д. Цифрлық түркі әлемі және Қазақстанның ақпараттық дискурсы // *Адам әлемі*. – 2024. – № 1 (99). – Б. 73-81.

10 Қазақстан Республикасының ақпараттық доктринасы. Қазақстан Президенті Қ.Тоқаевтың 2023 жылғы 20 наурыздағы № 145 қаулысы // [Электронды ресурс] <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U2300000145> (Қаралған күні: 25.09.2024)

11 2023-2029 жылдарға арналған цифрлық трансформация, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар саласын және киберқауіпсіздікті дамыту тұжырымдамасы. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2023 жылғы 28 наурыздағы № 269 қаулысы // [Электронды ресурс] <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2300000269/compare> (Қаралған күні: 15.08.2024)

12 Абсаттаров Г. Право. Политика. Сознание. – Алматы. – Ғылым. – 2016.

13 Sartaeв S.A., Smanova A.B. Kalshabayeva M.Zh. Factors Affecting the Formation And Development of Legal Consciousness In The Republic of Kazakhstan // *Journal of Actual Problems of Jurisprudence*. – 2019. – No1 (89).

14 Сабикенов С. Конституция Республики Казахстан и проблемы модернизации правосознания казахстанского судейского общества в современных условиях // *Труды академика Салахидена Сабикенова по общей теории права*. – I Том. – Алматы. – Издательство «Жеті Жарғы». – 2009.

Transliteration

1 Akçabay Fehmiye Ceren. Hukuk Bilinci Çalışmalarının Bakıyesi [The Balance of Legal Awareness Studies] // Atılım Üniversitesi Yayınları. – 2020. – 1. Cilt. Ankara. – S. 55-75. (in Turkish)

2 Yüksel Murat. Hukuk Kültürü [Legal Culture] // *Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*. – 2003. – Cilt: VII. – Sayı: 1-2. – S. 283-312. (in Turkish)

3 Mehmet Yüksel. Modern Toplumda Hukuk

Kültürü [Legal Culture in Modern Society] // *Culture of Law in Modern Societies*. Yaşar Üniversitesi E-Dergisi. – 2013. – Cilt 8. – Sayı Özel. – S. 3239-3264. (in Turkish)

4 Lebedeva N.N. Pravovaja kul'tura lichnosti i Internet [Legal culture of the individual and the Internet] // *Teoreticheskij aspekt tema dissertacii i avtoreferata po VAK RF 12.00.01/ kandidat juridicheskikh nauk*. – 2004 // [Jelektronny resurs] URL: <https://www.dissercat.com/content/pravovaya-kultura-lichnosti-i-internet-teoreticheskii-aspekt/read> (Qaralğan kuni: 15.09.2024) (in Russ)

5 Nadygina E.V. Teoretiko-pravovoj analiz vlianiya informacionnykh tehnologij na pravosoznanie [Theoretical and legal analysis of the influence of information technologies on legal consciousness] // *Tema dissertacii i avtoreferata po VAK RF 12.00.01. kandidat juridicheskikh nauk*. – 2007 // [Jelektronny resurs] URL: <https://www.dissercat.com/content/teoretiko-pravovoi-analiz-vliyaniya-informatsionnykh-tehnologii-na-pravosoznanie> Qaralğan kuni: 04.09.2024) (in Russ)

6 Volik K.B., Martynenko B.K. Faktory, istoricheski povlijavshie na formirovanie nacional'nogo haraktera (mentaliteta) russkogo naroda [Factors that historically influenced the formation of the national character (mentality) of the Russian people] // *Juridicheskie Nauki*. – 2024. – № 8. – С. 78-85. (in Russ)

7 Malhasjan A.T. Pravovoe soznanie sovremennoj rossijskoj molodezhi v uslovijah informacionnogo obshhestva [Legal consciousness of modern Russian youth in the context of the information society] // *Vestnik Povolzhskogo instituta upravlenija*. – 2023. – №4. – Том 23. (in Russ)

8 Buklova Z.K. Pravosoznanie v sovremenном informacionnom obshchestve: teoretiko-pravovoj analiz [Legal consciousness in the modern information society: theoretical and legal analysis] // [Jelektronny resurs] URL: <https://www.dissercat.com/content/pravosoznanie-v-sovremennom-informatsionnom-obshchestve> Qaralğan kuni: 30.08.2024) (in Russ)

9 Isaeva M.I., Isabaeva N.M., Shimaeva S.M., Eshpanova D.D. Cifirlyq turki alemi zhane Qazaqstanyn aqparattyq diskursy [The Digital Turkic World and Kazakhstan's Information Discourse] // *Adam alemi*. – 2024. – № 1 (99). – B. 73-81. (in Kaz)

10 Qazaqstan Respublikasynyn aqparattyq doktrinasы. Qazaqstan Prezidenti Q.Toqaevtyn 2023 zhylygy 20 nauryzdagy № 145 qaulysy [Information doctrine of the Republic of Kazakhstan. Resolution No. 145 of the President of Kazakhstan K. Tokayev dated March 20, 2023] // [Jelektronny resurs] <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U2300000145> (Qaralğan kuni: 25.09.2024) (in Kaz)

11 2023-2029 zhyldarga arналған cifirlyq transformacija, aqparattyq-kommunikacijalyq tehnologijalar salасыn zhane kiberquipsizdiktі damyту tuzhyrymdamasy. Qazaqstan Respublikasy Ukimetinin 2023 zhylygy 28 nauryzdagy № 269 qaulysy [Concept of digital transformation, development of the field of information and communication technologies and cyber security for 2023-2029. Resolution No. 269 of the Government of the

Republic of Kazakhstan dated March 28, 2023] // [Jelektromdy resurs] <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2300000269/compare> (Qaralghan kuni: 15.08.2024) (in Kaz)

12 Absattarov G. Pravo. Politika. Soznanie [Right. Politics. Consciousness]. – Almaty. – Qylym. – 2016. (in Russ)

13 Sartaev S.A., Smanova A.B. Kalshabayeva M.Zh. Factors Affecting the Formation And Development of Legal Consciousness In The Republic of Kazakhstan // Journal of Actual Problems of Juris-

prudence. – 2019. – No1 (89).

14 Sabikenov S. Konstitucija Respubliki Kazahstan i problemy modernizacii pravosoznanija kazahstanskogo sudejskogo obshhestva v sovremennyh uslovijah [The Constitution of the Republic of Kazakhstan and the problems of modernization of legal consciousness of the Kazakh judicial society in modern conditions] // Trudy akademika Salahidena Sabikenova po obshhej teorii prava. – I Tom. – Almaty. – Izdatel'stvo «Zheti Zhargy. – 2009. (in Russ)

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

Мейрамкул Ибадуллаевна Исаева

ғылыми қызметкер, PhD, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан, miraisa777@gmail.com, ORCID: 0000-0003-3207-2706

Дина Далабаевна Ешпанова

жетекші ғылыми қызметкер, доцент, философия ғылымдарының кандидаты, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан, d.yehpanova@inbox.ru, ORCID: 0000-0003-3207-2706

Гульмира Жеделбаевна Көбегенова

аға оқытушы, Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау, Қазақстан, gulmira.robegenova@yu.edu.kz, ORCID: 0009-0002-2310-1253

Назгул Ақылбековна Исабаева

доцент, Ерзинджан Биналы Йылдырым Университеті, Ерзинжан, Түркия, nazgul.isabayeva@erzincan.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9143-0895

Мейрамкул Ибадуллаевна Исаева

научный сотрудник, PhD, Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК Алматы, Казахстан, miraisa777@gmail.com, ORCID: 0000-0003-3207-2706

Дина Далабаевна Ешпанова

доцент, ведущий научный сотрудник, Института философии, политологии и религиоведении, Алматы, Казахстан, d.yehpanova@inbox.ru, ORCID: 0000-0002-2731-6510

Гульмира Жеделбаевна Көбегенова

старший преподаватель, Каспийский Университет технологий и инжиниринга им. Ш. Есенова, Ақтау, Казахстан, gulmira.robegenova@yu.edu.kz, ORCID: 0009-0002-2310-1253

Назгул Ақылбековна Исабаева

доцент, Ерзинджанский Университет им. Биналы Йылдырым, Ерзинжан, Түркия, nazgul.isabayeva@erzincan.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9143-0895

Meiramkul Issayeva

PhD, Researcher, Institute of Philosophy, Political Science and Religion, Almaty, Kazakhstan, miraisa777@gmail.com, ORCID: 0000-0003-3207-27066

Dina Yeshpanova

Associate Professor, Leading Researcher, Doctor of Philosophical Sciences, Institute of Philosophy, Political Science and Religion, Almaty, Kazakhstan, d.yehpanova@inbox.ru, ORCID: 0000-0002-2731-6510

Gulmira Kobegenova

Senior Lecturer, Sh. Yesenova Caspian University of Technology and Engineering, Aktau, Kazakhstan, gulmira.robegenova@yu.edu.kz, ORCID: 0009-0002-2310-1253

Nazgul Isabayeva

Associate Professor, Erzincan Binalı Yıldırım University, Erzincan, Turkey, nazgul.isabayeva@erzincan.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9143-0895

ИСЛАМ ҚҰҚЫҒЫ АЯСЫНДА МҰСЫЛМАНДАРДЫҢ ДІНИ ТӘЖІРИБЕСІНДЕГІ ЗИЯТКЕРЛІК МЕНШІК ТҮСІНІГІ

Б.М. Мелисова, А.Р. Альмухаметов, А.Ш. Жамашев, Г.Т. Алаева

АҢДАТПА

Мақалада ислам дініндегі зияткерлік меншік түсінігі діни тұрғыдан сипатталды. Зияткерлік меншік ислам құқығы тұрғысынан қарастырылып, интеллектуалды меншік құқықтарын құрайтын авторлық құқыққа қатысты ислам құқығындағы ғалымдардың көзқарастары зерттелді. Білім адамға тек материалдық емес, өзге де артықшылықтарды беретін дәуірде, зияткерлік меншік мәселесі жеке және қоғамдық деңгейде дамудың негізгі қағидасына айналып отыр. Зияткерлік меншік ақыл-ойдың нәтижесінде пайда болатын, белгілі-бір объектілерге иелік етуді білдіреді. Бұл тақырып ақпарат дәуірінде аса өзекті болып, әр елдің мәдени және экономикалық дамуының негізгі факторы ретінде қарастырылуда. Зияткерлік меншік тақырыбы дінтану, философия, құқық, әлеуметтану, халықаралық қатынастар және өзге салаларда кеңінен талқыланып, қазіргі таңда мұсылман қоғамы үшін де маңызды тақырыптардың біріне айнауда. Зерттеу барысында интеллектуалдық меншікке қатысты көзқарастар, оның тарихы мен дамуы, сондай-ақ қазіргі заманғы түсінікпен салыстырғанда ерекшеліктері талданды. Зияткерлік меншік, оның ішінде авторлық құқық, ислам құқығында жеке меншік құқығының бір түрі ретінде қарастырылатыны туралы анықталды. Зерттеудің мақсаты ислам құқығындағы зияткерлік меншік түсінігін тереңірек талдап, оның заманауи құқықтық жүйелермен үйлесімділігі мен айырмашылықтарын анықтау болды.

Түйін сөздер: мүлік, меншік, зияткерлік меншік, қоғам, ислам құқығы, дін.

Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан

Автор-корреспондент:
Мелисова Б.М.,
b.melissova@gmail.com

Мақаланың сілтемесі:
Мелисова Б.М.,
Альмухаметов А.Р.,
Жамашев А.Ш., Алаева Г.Т.
Ислам құқығы аясында
мұсылмандардың діни
тәжірибесіндегі
зияткерлік меншік түсінігі //
Адам әлемі. – 2024.
– №4 (102). – Б. 134-142.

Понятие интеллектуальной собственности в религиозной практике мусульман в контексте исламского права

Аннотация. В статье рассматривается понятие интеллектуальной собственности в исламе с религиозной точки зрения. Интеллектуальная собственность анализируется с позиции исламского права, а также изучены взгляды исламских ученых на авторское право, которое является частью интеллектуальной собственности. В эпоху, когда знания приносят не только материальные, но и другие преимущества, проблема интеллектуальной собственности становится основным принципом развития как на частном, так и на общественном уровнях. Интеллектуальная собственность подразумевает право владения определенными объектами, являющимися результатом умственного труда. Эта тема становится особенно актуальной в эпоху информации и рассматривается как основной фактор культурного и экономического развития каждой страны. Вопросы интеллектуальной собственности широко обсуждаются в таких областях, как религиоведение, философия, право, социология, международные отношения и других, и сегодня она становится также одной из важнейших тем для мусульманского общества. В ходе исследования были проанализированы взгляды на интеллектуальную собственность, ее история и развитие, а также особенности по сравнению с современным пониманием. Установлено, что интеллектуальная собственность, включая авторское право, рассматривается в исламском праве как один из видов частной собственности. Цель исследования заключалась в более глубоком анализе понятия интеллектуальной собственности в исламском праве и определении его совместимости и различий с современными правовыми системами.

Ключевые слова: имущество, собственность, интеллектуальная собственность, общество, исламское право, религия.

Intellectual Property in Muslim Religious Practice Within the Framework of Islamic Law

Abstract. The article discusses the concept of intellectual property in Islam from a religious perspective. Intellectual property is analyzed from the standpoint of Islamic law, and the views of Islamic scholars on copyright, which forms part of intellectual property rights, are explored. In an era where knowledge provides not only material benefits but also other advantages, the issue of intellectual property has become a fundamental principle of development at both the individual and societal levels. Intellectual property refers to the right to own certain objects that result from intellectual labor. This topic is particularly relevant in the information age and considered a key factor in the cultural and economic development of each country. The issue of intellectual property is widely discussed in fields such as religious studies, philosophy, law, sociology, international relations, and others, and it has become one of the most important topics for Muslim society today. The study analyzed the views on intellectual property, its history and development, as well as its differences compared to modern understandings. It found that intellectual property, including copyright, is considered in Islamic law as a type of private ownership. The aim of the study was to conduct a deeper analysis of the concept of intellectual property in Islamic law and to determine its compatibility and differences with modern legal systems.

Keywords: Assets, Property, Intellectual Property, Society, Islamic Law, Religion.

Kіpіcne

Адам ерекше жаратылыс екенін көрсететін дәлелдің бірі оның қабілеті мен санасы. Қоғамдағы өзгерістер жылдам өріс алып жатқанын біз ауыл шаруашылықтан өнеркәсіпке, кейін ақпараттық қоғамға ауысқаны арқылы айқын көре аламыз. Өз кезегінде капитализмнің дамуы саудасаттықтан өнеркәсіпке, кейін ақпаратқа ауысты. Қазіргі таңда ақпарат мүлкінің бір түрі ретінде материалдық игіліктер, байлықтың басты көзіне айналып отыр. Ақпараттың айрықша маңызды болған дәуірінде, зияткерлік меншік мәселесі жеке және қоғамдық деңгейде аса маңызды мәнге ие болып, әр елдің мәдени және экономикалық дамуының да басты бір аспектісіне айналды. Зияткерлік меншік ақыл-ой еңбегінің нәтижесінде пайда болған интеллектуалдық өнімдерге деген белгілі бір құқықтардың бар болуын білдіреді. Интеллектуалдық меншік авторға өз туындысын қорғауға мүмкіндік беріп, онымен қоса моральдық және қаржылық артықшылықтармен де қамтамасыз етеді. Зияткерлік меншік мәселесі дінтану, философия, құқық, әлеуметтану, халықаралық қатынастар, сауда және өзге де салаларда кеңінен талқылануда және мұсылман қоғамы үшін де маңызды тақырыптардың біріне айналады. Қазіргі таңда зияткерлік меншік көптеген салаларға бөлінген, осы мақалада авторлардың зияткерлік меншік мүдделері қарастырылатын болады.

Тұлға өз ой еңбегінің нәтижесінде жеткен көптеген туындылар қоғамда үлкен маңызға ие болуы мүмкін. Бұл шығармалар тек материалдық тұрғыдан ғана емес, рухани жағынан да маңызға ие, сондықтан автордың құқығы, оның қорғалуы қажеттілігі деген түсінік пайда болып отыр.

Бұл жерде тек автордың жеке құқығының қорғалуын қамтамасыз ету деген тар мағыналы бір түсінік қана емес, сонымен қатар мәдениет пен өркениеттің дамуы деген ауқымды мәселелерге әсер ететін себеп салдар. Автор мен оның шығармасы арасындағы зияткерлік меншік деген тек материалдық пайдамен шектелмейді, ол бүкіл қоғамға рухани тұрғыдан ықпал етіп, әсер ете алады. Сондықтан автордың зияткерлік құқықтарын қорғау мәселесі қоғамның мәдени, діни, экономикалық және әлеуметтік мүдделерін қамтитын аса маңызды бір тақырыптардың бірі.

Зияткерлік меншік, меншіктің бір түрі болғандықтан бірінші кезекте жалпы меншік анықтамасын түсінуді қажет етеді. Меншік түсінігі тарихқа үңілетін болсақ, әр кезеңде өзгеріп отырған, мезелен меншік ретінде тек заттар ғана емес, тарихтан бізге мәлім тіпті адамдар да құлдық заманда меншік ретінде қарастырылған. Зияткерлік меншік ХІХ ғасырда ғылымның дамуымен бірге пайда болған меншіктің жаңа түрі болып табылады. Бастапқыда зияткерлік меншік жеке құқық ұғымы ретінде қарастырылса, кейін арнайы заңдармен реттелетін жеке дара салаға айналды. Зияткерлік меншікті ислам құқығы тұрғысынан қарастыру үшін мақалада түрлі көзқарастар талқыланып, көптеген зерттеушілердің зияткерлік меншікке қатысты ережелерді анықтау үшін теориялық және практикалық зерттеулер жүргізгені туралы анықталды. Қазіргі уақытта зияткерлік меншік мәселесін фиқһ тұрғысынан зерттейтін біраз мақалалар, диссертациялар және кітаптар қазақ, түрік, ағылшын және орыс т.б. тілдерде жазылған еңбектер қамтиды. Зияткерлік меншіктің діни аспектілерін зерттеген қазақстандық ғалымдардың саны шектеулі, осы салада зерттеулер жүргізген кейбір зерттеушілер мыналар: Рахымжан Калкенов (ислам

құқығындағы зияткерлік меншікке қатысты сұрақтарды зерттеген, ислам құқығы мен қазіргі құқық жүйелерінің байланысы туралы жазған); Алибек Әшімов (ислам және өзге діндердегі зияткерлік меншік). Зияткерлік меншікті дінтану тұрғысынан зерттеген ресейлік зерттеушілер: Илья Николаевич Захаров (дінтану мен құқықтың байланысқан жерлеріндегі мәселелерді, соның ішінде зияткерлік меншік пен дін арасындағы байланыс); Александр Григорьевич Дворкин (зайырлылық пен дин институттардың қазіргі құқықтың әртүрлі аспектілеріне, соның ішінде зияткерлік меншікке әсері туралы жазған). Шетелдік және түрік зерттеушілері: Абдулла Саид (исламдық құқық ғылымындағы зияткерлік меншік құқығы); Далгин Ниһат (меншік түсінігі); Джонатан Экеланд (авторлық құқық пен патенттік құқық мәселелерін христиандық этика мен теология контекстінде зерттеген); Хыфзы Велдет (зияткерлік меншік); Халед Абу Эль Фадл (ислам құқығындағы зияткерлік меншіктің құқықтық және этикалық аспектілері); Элиф Гүл (Түркиядағы зияткерлік меншік және оны құқықтық реттеу); Айше Сезер (ислам құқығындағы авторлық құқық); Айше Тұғче Доған (ислам құқығындағы зияткерлік меншік); Фатих Орхан (ислам құқығындағы авторлық құқық); Мүжәһид Энгин (қазіргі ислам құқығындағы зияткерлік меншік); Ахмет Сабан (ислам құқығы мен адам құқықтарындағы зияткерлік меншік) және тағы басқалары зерттеген. Бұл жұмыстар ислам құқығы мен зияткерлік меншік мәселелерін терең түсінуге арналған құнды ақпараттардан тұрады. Осы мақаладағы мәліметтер көбінесе жоғарыда көрсетілген кейбір авторлардың еңбектерінен алынған.

Әдіснама

Зерттеу барысында зияткерлік меншіктің қазіргі заманғы қоғам жүйесіндегі орны анықталып, оның маңыздылығы көрсетілді. Зияткерлік меншіктің қоғам өміріндегі атқаратын қызметі, оның дамуы мен қоғамдағы орнын айқындау мақсат етілді. Зерттеудің тағы бір маңызды тарапы ислам құқықтық жүйесінде зияткерлік меншікке қатысты қабылданған пікірлер, пәтуалар және шешімдердің қарастырылуы болды. Бұл зерттеу деректері ислам құқығының және қазіргі заманғы көзқарастар арасындағы байланысты түсінуге мүмкіндік береді. Зерттеу жұмысын негіздеу үшін түрлі дереккөздер пайдаланылды, соның ішінде энциклопедиялық мақалалар, классикалық ислам әдебиеті, Құран мен сүннетке

негізделген көзқарастар, сондай-ақ қазіргі заманғы дінтану, исламтану, заңдар мен құқық теориясына арналған ғылыми мақалалар. Бұл дереккөздер арқылы зияткерлік меншіктің түрлі аспектілері, оның ішінде авторлық мәселелер кеңінен зерттелді. Әртүрлі дереккөздерден алынған ақпараттар зерттеу жұмысын тереңдетуге және зияткерлік меншік түсінігінің ислам дініндегі орны мен мәнін толыққанды ашуға ықпал етті. Зерттеу жұмысының методологиялық негізіне сипаттамалық талдау, мазмұндық талдау, салыстырмалы талдау әдістері қолданылды.

Негізгі бөлім

Исламда жалпы меншік ұғымының негізі Құран Кәрімнің келесі аяттары болып табылады. Мәида сүресінің аяты көк пен жердегінің тек жалғыз меншік иесі Алла екендігі, Алла жерді игеріп, басқаруды адамдарға бергені туралы айтылады (5:120). Нұр (24:33), Хадид (57:7), Нұх (71:12) сүрелерінде бастапқы мәтрәбе меншік иесі Алла екендігі айтылып, мүлікті адамдарға тапсыру бойынша адамдар меншікті тек басқаратынын, нақты иесі емес екені түсіндіріледі. Ниса (4:6), Бақара (2:279), Тәубе (9:24), Ләйіл (92:11) сүрелерінде адамдарға берілген меншік құқығы барлық адамдарға ортақ яғни абсолютті меншік құқығы болып есептелмейтіндігі баяндалған. Адамдар мүлікті басқару құқығына ие, бірақ оның нақты иесі емес.

Зияткерлік меншік туралы сөз қозғағанда, қандай да бір еңбек жасалған сәттен бастап пайда болатынын және туындының авторымен тығыз байланысты екенін айту маңызды. Тәжірбиеге сүйенсек, зияткерлік меншіктің екі негізгі аспектісі бар екенін байқауға болады: қаржылық және жеке. Қаржылық аспект автордың зияткерлік еңбегінің нәтижесінде алатын қаржылық пайдасын қамтиды, мысалы шығарманы сату арқылы табыс табу. Жеке аспект, немесе моральдық аспект деп те атайды, автор мен оның туындысы арасындағы рухани байланысты білдіреді. Бұл құқықтар автордың туындысының өзгертілмеуін, қорғалуын қамтамасыз етеді, әсіресе әдебиет, өнер сияқты салаларда аса маңызға ие. Автор шығармаға баспа құқығын басқа біреуге бергенде, ол туындының мазмұнына өзгерістер енгізуге байланысты өз талаптарын сақтай алады. Баспа құқықтары жаңа иеленушіге өткенде, автор шығарманың өзгертілмеуін талап етуі мүмкін, бұл автордың жеке құқықтары болып саналады, ол дегеніміз шығарманың

мазмұнына өзгерістер енгізу құқығының сақталуы дегенді білдіреді. Автор шығарманың мазмұнына өзгерістер енгізу құқығын баспаға берсе де, шығарманың аты өзгеріссіз қалады. Егер баспа шығарманың мазмұнына өзгерістер енгізіп, ол өз кезегінде автордың атына нұқсан келтірсе, автор өзінің жеке құқықтарын қорғау үшін белгілі бір әрекеттер жасай алады. Автор, шығарманың мазмұнына қатысты жеке құқықтарын өзге адамдарға сатса да, оның жеке басына қатысты құқықтары әрқашанда сақталады. Осындай жағдайлар орын алған жағдайда, автор өзінің жеке атын қорғау мақсатында, туындыға өзгерістер енгізу құқығын қайтарып алып, жеке құқықтарын қорғауды талап етуі мүмкін [1, 135-136 бб.]. Демек, зияткерлік құқықтар автордың еңбек нәтижесін қорғауды қамтамасыз етеді, оның ішінде қаржылық пайда мен автордың жеке құқықтарын сақтау да қамтылады. Автор шығармаға баспа құқықтарын басқа біреуге берсе де, шығарманың мазмұнына өзгерістер енгізбеу мен автордың жеке басын қорғау құқықтары сақталады.

Зияткерлік меншік белгілі бір дәрежеде материалдық мүдделерді қорғау функциясын да атқарады. Зияткерлік меншікті өзге біреуге беру мүмкіндігі бар екендігі жоғарыда айтылды және олар адамның өмірімен шектелмей, мүрагерлік жолмен де берілуі мүмкін. Алайда, зияткерлік меншік белгілі бір уақыт аралығына байланысты материалдық игіліктер бойынша ерекшеленеді. Мерзім аяқталғаннан кейін, туынды әдетте жалпыға қолжетімді болады және үшінші тұлғалар да еркін пайдалана алады. Зияткерлік меншіктің маңызды аспектісі болып табылатын моральдық құқықтар өзге адамдарға берілмейді, өйткені моральдық жағы тек автордың жеке басымен байланысты. Соған сәйкес, меншік иесі мүліктің материалдық аспектісін бақылауға ала алады, ал моральдық құқықтар тек автордың жеке құқығын қорғауға арналған болып есептеледі [2, 588 б.]. Яғни, зияткерлік меншік еңбектің сапасын бақылап, материалдық мүдделерді қорғайды. Меншіктің бұл түрі белгілі бір уақыт аралығында әрекет етеді, кейін еңбек жалпыға қолжетімді болады. Моральдық құқықтар автордың жеке басымен байланысты болып, басқа адамдарға берілмейді.

Кейбір ислам ғұламаларының айтуынша, Құран Кәрімде баяндалған заң ережелерін екі топқа бөлуге болады: біріншісі – Алла мен адамның арасындағы қатынастарды реттейтін (діни ғұрыптар), екіншісі –

адамдар арасындағы қарым-қатынастарды реттейтін ережелер [3, 350-352 бб.]. Яғни, Құрандағы заңдар екі топқа бөлінеді: діни ғұрыптар мен адамдар арасындағы қарым-қатынастарды реттейтін ережелер. Ханафи мазһабы бойынша жеке құқықтар мен бостандықтардың басты қайнар көзі Құран, сүннет, сахабалардың сөздері, ижма, қияс, истихсан, әдет – ғұрып секілді қағидаларға сүйенген [4, 156 б.]. Шариғатта меншік объектісі айрықша сипатқа ие, ол дегеніміз, мұсылман қай мазһабты ұстанады сол бойынша сараланады [5, 2 б.]. Меншік ұғымы Ханафи мазһабында кеңінен ашылып қарастырылған. Ислам құқығында құқықтар жалпы алып қарайтын болсақ, екі маңызды міндетті қарастырады: біріншісі — «уәсиб-и амм», яғни адамның құқықтарын сақтау және зорлық-зомбылықтың алдын алу. Бұл міндет барлық мұсылмандар үшін ортақ болып табылады және әркімнің оны орындауы қажет. Екіншісі — «уәсиб-и хасс», яғни құқықты басқа адамдарға зиян келтірмей пайдалану. Бұл міндет тек құқықтың нақты иесіне қатысты болып табылады, яғни ол құқық иесінің өзіне парыз болып табылады [6, 32 б.]. Ислам құқығы адамдардың құқықтарын қорғау үшін әртүрлі санкциялар мен шараларды қолданады. Бұл жүйе адам құқықтарын бұзушылықтар мен заңсыз әрекеттерден қорғауды қамтамасыз етеді. Ислам жеке тұлғалардың өзара өміріне, мүлкіне, ар-намысына және жалпы жеке құндылықтарына қол сұғуына жол бермейді. Басқа адамдардың материалдық және рухани құндылықтарын құрметтеуді талап етеді, құқық бұзушылықтарға тыйым салып, кінәлілерді жазалайды және келтірілген зиянды өтетіреді [6, 32 б.]. Яғни, Ханафи мазһабы бойынша жеке құқықтар Құран мен сүннетке негізделген және меншік ұғымы кеңінен түсіндіріледі.

Қазіргі уақытта тауарлар мен олардың өзара байланыстарына қатысты жаңа құқықтар пайда болуда, және бұл құқықтар бұрынғы заңдарда қарастырылмаған аспектілерді қамтиды. Авторлық құқықтар қазіргі заманда осындай ерекше құқықтар ретінде мойындалады [7, 109 б.]. Исламда еңбек табыс пен күнкөріс үшін маңызды деп бағаланады, ал еңбексіз алынған артықшылықтарға шектеулер енгізіледі [8, 111 б.]. Ислам діни жеке меншікті және қоғамдық меншікті құрметтеп, материалдық және интеллектуалдық құқықтардың бұзылуына жол бермейді. Бұл ұстаным адамдардың еңбегімен алынған өнімдердің олардың рұқсатынсыз пайдаланылмауын қамтамасыз етеді [9, 13 б.]. Дегенмен,

қазіргі уақытта көптеген адамдар интеллектуалдық өнімдерді қаржылық пайда үшін пайдалануға оңай қол жеткізуді және ешкімнен рұқсат алуды қажет деп санамайды. Бұл жағдай зияткерлік еңбектің нәтижесінде пайда болған авторлардың жұмыстарын қорғаудың маңыздылығын көрсетеді [10, 2512 б.]. Ислам құқығында зияткерлік меншікке қатысты нақты ережелер жоқ, сондықтан болар бұл мәселе бойынша көзқарастар әртүрлі [9, 14 б.]. Исламда еңбек пен меншікті құрметтеу маңызды, бірақ қазіргі қоғамда интеллектуалдық өнімдерді рұқсатсыз пайдалану жиі кездеседі, бұл авторлардың құқықтарын қорғауды қажет етеді. Ислам құқығында зияткерлік меншікке қатысты нақты ережелер болмағандықтан, ғалымдар әртүрлі көзқарастар мен дәлелдер іздеп, кейбіреулері тіпті бұл меншік түрін жоққа шығарады.

Зияткерлік меншік заңдылығын мойындамайтын зерттеушілер мен оны қолдайтын ғалымдар өз көзқарастарын әртүрлі критерийлер бойынша түсіндіре отырып, өз дәлелдерін негіздейді. Осы дәлелдердің бірі маслаханың дәлелі, ол қоғам мен жеке тұлғаның игілігі. Ислам зерттеушәлері арасында бұл құқықтың заңдылығын қолдайтындар, қоғамдық және жеке мүдделерді қорғау үшін авторлық құқықтарды заңды түрде тану және қорғау қажет деп санайды. Автордың өз туындысына қаржылық құқықтарын заңды түрде мойындау оның жеке мүддесі үшін маңызды, себебі авторлар өз еңбектерінен пайда таба алмаса, өзге қызмет түрлеріне ауысып, ғылыми қызметпен айналысуды тоқтатуы мүмкін. Бұл жағдай қоғамның дамуына қажетті ғылыми зерттеулердің тоқтауына алып келеді. Сондықтан, қоғамдық мүдделерді қамтамасыз ету және ғылыми-техникалық қызмет пен зияткерлік дамуды қолдау үшін авторлық құқықтарды заңмен қорғау қажеттілігі бар [10, 2512 б.]. Көріп отырғанымыздай, зияткерлік меншік құқықтарын қорғау қоғамдық және жеке мүдделерді сақтау үшін маңызды. Авторлық құқықтарды заңмен реттеу ғылыми және технологиялық дамуды қолдайды, бұл қоғамның прогрессіне ықпал етеді.

Құранды үйреткені үшін төлем алуға рұқсат етілгенін ескере отырып, білгілі бір өнерді, ілімді өзгелерге үйрету мен тарату да рұқсат деп қарастырылады. Ханафи мәзһабының имамдары Құранды оқытуды ғибадаттың бір түрі деп санаған және басқа ғибадаттар сияқты, Құран үйреткені үшін ақы алуға болмайды деген ұстанымда болған. Бұл қағида сол имамдардың өмір

сүрген кезеңіне сәйкес келген, өйткені сол уақытта Құран ұстаздарына Бәйт әл-Малдан, яғни мемлекет қаражатынан жер бөлінетін. Алайда уақыт өте келе өмір талаптары өзгеріп, Құран ұстаздарына жер бөлу тоқтатылды. Осы жағдайда Құран ұстаздары уақыттарын Құран үйретуге арнаса, аштыққа ұшырау қаупі туындады немесе өзге істерге ауысып, бұл Құран оқуының бұзылуына себеп болуы мүмкін еді. Сол себеппен, кейінгі ғалымдар уақыттың өзгергенін ескеріп, Құран оқыту және имам мен азаншы сияқты басқа да міндеттер үшін төлем алуға рұқсат берілді [11]. Дінге деген қызығушылық танылып жатқан қазіргі заманда, жоғарыда қарастырылған мәселе өте өзекті болып табылады. Бұл мәселеден түйін ретінде заман өзгеруіне қарай пәтуалар да өзгереді деген ұғым келеді. Ислам діні қатып қалған қағида, адамдардың өмірін ауырлататын емес, керісінше жеңілдететін, адам және оның құқықтары мен бостандықтары бірінші кезекте тұратын, өмір сүрудің құралы деген түсінік қалыптастырады.

Авторлық меншікті қорғаудың тағы бір маңызды факторы – автордың өз еңбегінен қаржылық пайда табуы. Егер ол қорғалмаса, үшінші тұлғалар, мысалы, баспалар, қолға түскен еңбектің арқасында қаржылай табысқа қол жеткізеді, ал жұмыстың авторының еңбегі тиісінше бағаланбай қалады [10, 2512-2513 бб.]. Ислам сенімі бойынша ғылым құлшылықтың бір түрі болып саналады. Осы түсінік негізінде ертедегі Ханафи фақиһтары білімді сауда құралы ретінде пайдалану және оның орнына ақы алу идеясын қолдамады. Бірақ қазіргі заманда діни ғалымдар мен Құран оқыту жағдайларының өзгеруіне байланысты, Ханафи фиқһында оқу ақысын талап етудің заңдылығы туралы пікірлер бар. Ертедегі Ханафи ғұламалары ғибадаттарға байланысты ақы алуға қарсы болса да, бұл көзқарас ғалым Мергинани Бурханеддин (593/1197 ж.ж.) дәуірінде өзгерді. Мергинани өз дәуірінде Құран оқытуға деген салғырттықты атап өтіп, кейбір фикх ғалымдарының еңбектері үшін ақы алуға рұқсат бергенін айтты. Оның айтуынша, пәтуа бастапқыда тек Құран тәлімімен шектелсе, «Шарх Мұхтасар әл Викайя» деген еңбегімен кеңейтілді және фикх ілімі де ақылы түрде танытылуға рұқсат етілген діни ілімдер қатарына кірді. Ханафилерден басқа ғұламалар да Құран тәлімін және басқа да ғибадаттардың ақысын алуға болады деген пікірмен келісті [10, 2513 б.]. Көріп отырғанымыздай, авторлық құқықтың қорғалуы, әсіресе қаржылық

пайда алу аспектісі, автордың таза еңбегінің нәтижесіне әділ бағасын беруге мүмкіндік береді. Исламның алғашқы кезеңінде ғибадаттар мен білімнің ақылы болуы туралы пікірлер болған жоқ. Алайда уақыт өте келе, Ханафи ғұламалары Құран оқыту мен діни білім үшін ақы алу қажеттігін мойындады. Мергинани мен басқа ғалымдар қазіргі заманның талаптарына сәйкес ақы алудың заңдылығын қолдады.

Ертедегі кезеңдерде қазіргі заманғы зияткерлік меншіктің түсінігі әлі қалыптаспағанына қарамастан, авторлар өз шығармаларындағы сөздер мен идеялардың бастапқы иелеріне тиесілі екенін айтып, құрмет көрсетуге ерекше көңіл бөлген. Олардың ғылыми дәстүрде авторлық құқықтың атрибуция мен иелену аспектілеріне аса мән берулері оны маңызды көргенін білдіреді [10, 2515 б.]. Сол заманда ғалымдар атрибуция әдісін өте дәлдікпен қолданған, мәтіннің көлеміне қарамастан, оның авторын толық көрсетуге тырысқан. Бұл әдіс хадис саласында танымал болғанымен, мұсылман ғалымдары оны тарих, әдебиет, поэзия және тіл сияқты өзге салаларда да аса қарқынмен қолданған [12, 1006 б.]. Исламда шығарманы заңды иесіне тиесілі ету - құқықтың сақталуын білдіреді, ал қазіргі түсінікте «плагиат» ұғымы ғылыми ұрлық немесе білімге алғыс білдірмеу әрекеті ретінде қарастырылады [10, 2515 б.]. Көріп отырғанымыздай, бұрынғы кезеңдерде авторлық құқықты қорғау маңызды болған және авторларды дұрыс атрибуцияға ғылыми дәстүрдің негізі болып саналған, ал қазіргі заманғы плагиат түсінігі осы тарихи тәжірибелердің заңды жалғасы ретінде қарастырылады.

Мұжтаһид ғалым Суфиян Севри (қ. 161/778) адал ғылыммен айналысу және ақпараттың түпнұсқа көзін дұрыс көрсету маңыздылығын атап өткен. Ол ғылымның шындыққа сай болуы үшін ақпараттың нақты дереккөзін көрсету қажет екенін, ал керісінше әрекет ету ғылымға қарсы әрекет деп санаған [12, 1006 б.]. Сәләф ғұламалары (ислам тарихындағы әуелгі үш буын ислам ғұламалары) риуаят еткен мәтіндерде кездескен әрбір қате немесе бұрмалауды түзетпей, оларды дәл сол күйінде ұсынған. Бұл ғалымдардың мәтіндерді сақтаудағы мұқияттылығын көрсетеді. Қателер байқалған жағдайда, олар түзетулер мен қосымша жазбаларды енгізіп, дұрыс нұсқаны анықтаған. Бұл әдіс ғалымдардың мәтіндердің түпнұсқасын дәл сақтау мақсатында қолданылған. Осындай тәсілдер авторлық құқықтың ғылыми дәстүрде құрметтелетінін көрсетеді.

Ғылыми авторизация дәстүрі бойынша, кітапты баяндайтын кезде автордың рұқсатын алу, қазіргі авторлық құқыққа ұқсас құқықтарды қорғау деп есептеледі. Бұл ғұламалардың авторлық меншікті түсініп, оларды іс жүзінде қолданғанының көрсеткіші болып табылады [10, 2515-2516 бб.]. Яғни, Суфиян Севри және басқа сәләф ғұламалары ғылымның шынайылығын қамтамасыз ету үшін ақпараттың түпнұсқа көзін дәл көрсетуге ерекше мән берген. Олар мәтіндердің дұрыс нұсқаларын сақтау мен түзету арқылы авторлық құқықты құрметтеген және қазіргі авторлық құқыққа ұқсас құқықтарды қорғау дәстүрін қолданған.

Жоғарыда айтып өткеніміздей, исламдағы жалпы ережелер мен мәтіндерде авторлық құқыққа байланысты нақты ережелердің болмауы ислам ғұламаларының бұл құқықты қорғау бойынша түрлі дереккөздер арқылы негіздеуге мүмкіндік берді. Бұл мәселенің бір аспектісі «зиянды жою және пайдалыны сақтау» принципі. Егер баспалар авторлардың шығармаларын өз қалауы бойынша өзгертуге рұқсат етілсе, білімнің бұрмалану қаупі туындайды. Сондықтан автордың шығармасын қорғау үшін оның құқықтарын сақтау маңызды. Сонымен қатар, «Уәжіпті аяқтайтын нәрсе де парыз» ережесі деп қарастырылады. Бұл ережеге сәйкес, ғылыммен және әсіресе діни зерттеулермен айналысу қоғамдық міндеттердің бірі болып табылады, ал осы жұмысты атқаратын ғалымдардың отбасылық жауапкершіліктері де бар. Осы себепті ғалымдар өз еңбектерінен табыс тауып, күн көру үшін қаржылық ресурстарға ие болуы тиіс. Осы жағдайда, өздерінің еңбектерінен қаржы табу қажеттілігі туындайтыны анық [10, 2516 б.]. Демек, ислам ғұламалары авторлық құқықты қорғауды білімнің бұрмалануын алдын алу және ғалымдардың қаржылық қажеттіліктерін қамтамасыз ету үшін маңызды деп санаған. Ғалымдарға кітаптарды сатып алу және сату мүмкіндігі олардың мүлік ретінде қарастырылуына негіз болады. Бұл, өз кезегінде, кітаптардағы интеллектуалдық және ғылыми мазмұнның меншік құқығының аясында қарастырылуын қамтамасыз етеді. Ендеше авторлар өз шығармаларын сатып алу, сату, садақа ретінде беру немесе мұра ретінде қалдыру сияқты құқықтарға ие болады [9, 15 б.].

Авторлық құқықты қабылдамайтын ғалымдар өз пікірлерін түрлі дәлелдермен негіздейді. Әдетте, олар авторлық құқықтың ислам құқығы тұрғысынан заңды емес екендігін атап өтеді, себебі бұл құқық түрі

қоғамдық мүдде тұрғысынан қаралғанда, авторларға тек өз туындыларынан пайда табуға мүмкіндік беріп қана қоймайды, сондай-ақ кейбір адамдардың осы туындылардан пайда алуына кедергі келтіреді деп санайды. Бұл көзқарас білімнің қолжетімділігін шектеу және қоғамнан жасыру болып есептеледі және бұл Құран мен хадистерде тыйым салынған деген пікірді алға тартады. Олар Ардақты Пайғамбарымыздың (с.ғ.с.) «Білімді жасырып, басқаларға үйретпеген адамға қиямет күні аузына от тізгіні салынады» деген хадисін келтіреді және бұл хадисті білімді жасырудың қылмыс ретінде қарастырылатынын білдіреді деп түсінеді. Сонымен қатар, олар қоғамдық мүддені жеке мүддеден жоғары қоятын әмбебап ережеге сілтеме жасай отырып, авторлық құқықтың болмауы қоғамның жалпы мүддесін қорғауға қажетті деп санайды [10, 2512 б.]. Қазіргі кейбір ғалымдардың пікірінше, шариғатта меншік ұғымы тек нақты заттарға қатысты болады, сондықтан абстрактілі құқықтарды, мысалы, зияткерлік меншікті шариғатқа сай деп қарастыруға болмайды дейді. Сондай-ақ, зияткерлік меншік құқықтарын монополия деп қабылдайды, ал исламда монополияға тыйым салынғаны туралы көзқарастар бар [9, 16 б.]. Өзге бір дәлел ретінде – білімді ғибадат ретінде қарастыру. Олар ғибадат саудаға жатпайды деп есептейді және: «Білімді жасыру арқылы адам қиямет күні жазаланады» деген хадисті келтіреді [10, 2513 б.]. Алайда жоғарыда келтірген зияткерлік меншікке қарсы пікірге аргумент – білім толықтай жасырынып қалмайды, керісінше, ол қоғамға белгілі бір ақыға ұсынылады. Яғни, авторлар өз білімдерін жасырып қалмайды, қоғамға өз еңбектерін ұсынады және өздерінің жұмысына байланысты табыс табады. Сонымен қатар, ислам шариғатына сәйкес, зияткерлік меншікті қорғау мен қоғамдық мүддеге жауапкершілік көрсету дұрыс деп саналады. Әл-Азһар пәтуа комитеті авторлық құқықты қорғауды қолдайды және автордың рұқсатынсыз жұмысты көшіру мен өз ойын деп көрсету әрекеттерін плагиат деп санайды. Бұл әрекеттерді шариғатқа қарсы деп қарап, оларды заңмен тыйым салынған деп бағалайды [9, 15 б.]. Қазіргі көзқарас бойынша, білім қоғамға ақыға ұсынылады және авторлық құқықтар қоғамның мүддесін қорғауға көмектеседі.

Ислам заңгерлері меншіктің тек нақты заттарға тән екенін бір ауыздан мойындайды. Олардың түсінігі бойынша, құқықтық реттеу мен заңды негіздер мүліктің

физикалық немесе абстрактілі сипатына қарамастан белгіленеді. Басқаша айтқанда, мүлік тек заңмен танылған заттар ретінде қарастырылады. Мәселен, мұсылмандарға харам деп танылған қан, шошқа, өлексе сияқты нәрселер ислам құқығы бойынша мүлік болып есептелінбейді, еш мүліктің, құқықтық қатынастарда мүлік объектісі бола алмайды [13, 197 б.]. Ислам құқығында меншік ұғымы қазіргі құқықтық түсініктермен ұқсас болып келеді. Мысалы, тауарлар нақты және анық заттар ретінде сипатталады, бұл жалпы нақты, жылжымалы және жылжымайтын мүлікті қамтиды. Ислам құқығында меншік кең ауқымды. Мүлік ұғымы Құран мен сүннетте жиі кездеседі, бірақ фикһтағы мағынасы айқын емес. Әртүрлі мәзһабтар мен ұстанымдарға байланысты тауарлар әртүрлі түрде түсіндіріледі, сондықтан күнделікті тілде қолданылатын мағынасы мен құқықтық түсінігі арасында айырмашылықтар болуы мүмкін [13, 197-198 б.]. Осылайша, ислам заңгерлері меншік ұғымын нақты заттарға ғана қатысты деп түсіндіреді.

Қорытынды

Қазіргі таңда дүние жүзіндегі көптеген мұсылман мемлекеттерінде зияткерлік меншік құқығының қоғамдағы орны айқындалып, ол құқықтық қорғауға алынған. Осылайша, қазіргі көзқарастар арасында меншікке қатысты анықтамалар арасында айырмашылықтар жоқ. Тарихи даму барысында меншік ұғымы әрқашан қоғамның әлеуметтік, экономикалық және технологиялық өзгерістеріне байланысты өзгеріп отырды. Уақыт өте келе, қоғам бұрын тауар деп саналмаған нәрселерді жаңаша бағалау негізінде тауар ретінде қабылдай бастады. Мысалы, қазіргі кезде күн энергиясы мен табиғи газ жоғары бағаланып, құнды тауарлар қатарына қосылды және олар сатып алу-сату мәмілелерінің объектісі болып, заңмен қорғалуы мүмкін. Зияткерлік меншік құқықтары бүгінгі таңда қаржылық құндылыққа ие болып, заңды түрде меншік ретінде қарастырылады.

Зияткерлік меншік құқығы өнеркәсіптік революциядан кейін қалыптасып, технологиялық және тұрмыстық жетістіктердің нәтижесінде бұл тақырып маңызды мәселеге айналды. Бұл зерттеу зияткерлік меншік объектілерінің мүлік анықтамасына кіретінін немесе қорғаушы сала ретінде танылатындығын түсінуге бағытталған. Зияткерлік меншіктің келісім-шарттармен байланысты болуы, меншік

объектісі ретінде қолданылуы, құқықтық қорғауды қажет етуі зияткерлік меншіктің мүлік ретінде танылуын білдіреді. Құран Кәрімнің бірнеше сүре аяттарында мүлік жалпы Аллаға тиесі екендігіне сүйене отырып, зияткерлік меншікте жалпы мүліктің бір түрі ретінде танылғандығынан түпкі иесі Алла деген түсінікті береді. Мәселен, адам өз ойының жемісі ретінде танылған шығармалары да ислам қағидасына сәйкес Алланың қолдауы мен қалауымен жүзеге асады. Зияткерлік меншік те меншіктің бір бөлігі ретінде бұл түсінік бойынша реттеледі. Бұл жалпы түпкі иелік ету мәселесі бойынша, ал адамның сол мүліктерді басқару бойынша туындайтын мәселелері екі топқа бөлініп қарастырылған. Осы мәселеге қатысты ислам ғұламалары екі топқа бөлінеді: бір тобы зияткерлік меншік құқықтарын қабылдайды, ал екінші тобы бұл құқықтарды мойындамайды. Алайда, жалпы пікір бойынша, ислам құқығы зияткерлік меншік құқықтарын заңды құқық ретінде мойындайды және олардың бұзылуына тыйым салады. Сондықтан, өзге біреудің мүлкін ұрлау, иемдену қаншалықты тыйым болса, зияткерлік меншік құқықтарын бұзуға әкелетін кез-келген іс-әрекет осындай мағынаға ие.

Ертеде әртүрлі мәзһабтар меншік ұғымын әртүрлі анықтаған. Алайда, заман өзгеруіне байланысты исламда пәтуалар да өзгереді деген қағиданы ескерсек, зияткерлік меншік мәселесі де өз шешімін оңай табады. Оған мысал ханафи мәзһабы бойынша, зияткерлік құқықтар мен мүдделер мүлік анықтамасына бастапқыда кірмейтін болған, бірақ тұрмыстық жағдайлардың өзгеруі ханафилердің меншік анықтамасы заманның талаптарына сәйкес өзгергені анықталады. Зияткерлік меншік қазіргі заман термині бола тұра, оның ережелері ертедегі мұсылман қоғамында болмағанын деп жоққа шығара алмаймыз. Көне кітаптарда шығарманың иесіне толық сілтеу жасау, халық арасында қалыптасқан әдет-ғұрыптар мақалада сипатталғандай ислам құқығында жеке құқықтар мен бостандықтардың қайнар көздерінің бірі бола алады. Зияткерлік меншікке байланысты кез-келген мәселелер тікелей жазылмаса да, практикада қабылданған және заңдарға сәйкес шешіліп отырған болуы мүмкін. Яғни, бұл адамдар арасында қалыптасқан дәстүрге айналған болса ол әдет-ғұрып ретінде қабылдануы мүмкін болған. Ислам құқығында, егер ол айқын түрде нақты мәтіндерге немесе орныққан негізгі қағидаларға қайшы келмесе, әдет-ғұрып сенімді қайнар көз ретінде

қабылданады. Осы себептен, зияткерлік меншік ережелерінің ислам құқығында да бар екенін айтуға болады. Осыған сәйкес, бағалы құндылыққа ие, шариғат бойынша пайдалы болып саналатын барлық нәрсе заңды түрде меншік ретінде қарастырылуы мүмкін.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Veldet H. Şahsiyet haklari ve fikri haklar // *Journal of Istanbul University Law Faculty.* – 2011. – Т. 5. – С. 126-137.
- 2 Günay H. M. Mal Varlığı Kavramı ve Yeni Gelir Kalemlerinin Zekâtı // *Tarihte ve Günümüzde Zekât Uygulamaları.* – İstanbul: Ensar Neşriyat. – 2017. – 588 s.
- 3 Гончаров И.А. Институт собственности на примере мусульманской системы права // *Образование и право.* – 2020. – №. 12. – С. 350-352.
- 4 Әділбаев А., Әділбаева Ш. Әбу Ханифа және ханафи мәзһабы. – Алматы, «Көкжиек», 2018. – 400 б.
- 5 Ахметова А.Т. Отличия и сходства права собственности в английском и мусульманском праве // *Экономика и социум.* – 2015. – №. 1-1 (14). – С. 2-7.
- 6 Benli A. İslam Hukukunda Manevi Tazminat. - Kayseri, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997. - 32 s.
- 7 Далгин Н. Понятие товара в рамках договора купли-продажи согласно исламскому праву // *Журнал факультета теологии Университета Ондокуз Майыс.* – 1999. – Т. 11. – №. 11. – С. 97-128.
- 8 Hacak H. İslam hukuk düşüncesinde özel mülkiyet anlayışı // *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.* – 2005. – №. 29. – С. 99-120.
- 9 Akay T. Osmanlı devleti'nde arma-i osmânî ve tuğrâ-yi hümayûn'un alâmet-i farika olarak kullanımı // *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi.* – 2012. – Т. 1. – №. 9. – С. 1-15.
- 10 Orhan F. İslam hukuku açısından manevî hak kavramı (telif hakkı özelinde) // *Journal of International Social Research.* – 2016. – Т. 9. – №. 43. – 2512 s.
- 11 Doğan A. T. İslam Hukuku Açısından Fikrî Mülkiyet Hakları (Telif Hakkı ve Sinaî Mülkiyet Hakları). – Necmettin Erbakan University, 2023.
- 12 Sezer A. Telif Hakları Özelinde İslam Hukukunun Fikri Mülkiyet Yaklaşımına Dair Bir Araştırma // *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.* – 2000. – Т. 19. – №. 2. – С. 981-1011.
- 13 Çalış H. İslâm Hukuku Literatüründe Eşya Hukukunun Temel Kavramları ve Konu ve Kapsam Açısından 'Milk' Terimi // *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi.* – 2003. – Т. 2. – С. 185-205.

Transliteration

- 1 Veldet H. Şahsiyet haklari ve fikri haklar [Personal rights and intellectual rights] // *Journal of Istanbul University Law Faculty.* – 2011. – Т. 5. – С. 126-137 (in Turkish).
- 2 Günay H. M. Mal Varlığı Kavramı ve Yeni Gelir Kalemlerinin Zekâtı [The Concept of Wealth and the Zakat of New Sources of Income] // *Tarihte ve Günümüzde Zekât Uygulamaları.* – İstanbul: Ensar Neşriyat. – 2017. – 588 s. (in Turkish)

3 Goncharov I. A. Institut sobstvennosti na primere musul'manskoj sistemy prava [The Institute of Ownership in the Example of the Muslim Legal System] // *Obrazovanie i pravo*. – 2020. – №. 12. – С. 350-352 (in Russ).

4 Adilbaev A., Adilbaeva Sh. Abu Hanifa zhane hanafi mazhaby [Abu Hanifa and the Hanafi Madhab]. – Almaty, «Kokzhiek», 2018. – 400 b. (in Kaz).

5 Ahmetova A. T. Otlichija i shodstva prava sobstvennosti v anglijskom i musul'manskom prave [Differences and Similarities in Property Law in English and Islamic Law] // *Jekonomika i socium*. – 2015. – №. 1 -1 (14). – С. 2-7 (in Russ).

6 Benli A. İslam Hukukunda Manevi Tazminat [Moral Compensation in Islamic Law]. – Kayseri, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997. – 32 s. (in Turkish).

7 Dalgin N. Ponjatje tovara v ramkah dogovora kupli-prodazhi soglasno islamskomu pravu [The Concept of Goods within the Framework of a Sale Contract According to Islamic Law] // *Zhurnal fakul'teta teologii Universiteta Ondokuz Majys*. – 1999. – Т. 11. – №. 11. – С. 97-128. (in Russ).

8 Hacak H. İslam hukuk düşüncesinde özel mülkiyet anlayışı [The Concept of Private Property in Islamic Legal Thought] // *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. – 2005. – №. 29. – С. 99-120. (in Turkish).

9 Akay T. Osmanli devleti'nde arma-i osmâni ve

tuğrâ-yi hümayûn'un alâmet-i farika olarak kullanimi [The Use of the Osmanli Arma (Arma-i Osmâni) and the Imperial Tugra (Tuğrâ-yi Hümayûn) as Distinctive Symbols in the Ottoman Empire] // *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitü Dergisi*. – 2012. – Т. 1. – №. 9. – С. 1-15. (in Turkish).

10 Orhan F. İslam hukuku açısından manevi hak kavrami (telif hakkı özelinde) [The Concept of Moral Rights in Islamic Law (With a Focus on Copyright)] // *Journal of International Social Research*. – 2016. – Т. 9. – №. 43. – 2512 s. (in Turkish).

11 Doğan A. T. İslam Hukuku Açısından Fikri Mülkiyet Hakları (Telif Hakkı ve Sinaî Mülkiyet Hakları) [Intellectual Property Rights in Islamic Law (Copyright and Industrial Property Rights)]. – Necmettin Erbakan University, 2023. (in Turkish).

12 Sezer A. Telif Hakları Özelinde İslam Hukukunun Fikri Mülkiyet Yaklaşımına Dair Bir Araştırma [A Study on the Approach of Islamic Law to Intellectual Property Rights with a Focus on Copyright] // *Hittit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. – 2000. – Т. 19. – №. 2. – С. 981-1011. (in Turkish).

13 Çalıř H. İslâm Hukuku Literatüründe Eşya Hukukunun Temel Kavramları ve Konu ve Kapsam Açısından 'Milk' Terimi [Basic Concepts of Property Law in Islamic Legal Literature and the Term 'Milk' in Terms of Subject and Scope] // *İslam Hukuku Arařtırmaları Dergisi*. – 2003. – Т. 2. – С. 185-205. (in Turkish).

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

- Балжан Мелискызы Мелисова* PhD докторант, Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан, email: b.melissova@gmail.com, ORCID ID 0000-0002-8077-0704
- Алий Рауфович Альмухаметов* доцент, философия ғылымдарының кандидаты, Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан, email: alirauf59@mail.ru, ORCID ID 0000-0002-6799-5626
- Азамат Шутбаевич Жамашев* доцент, Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан, email: zhamashevazamat@gmail.com, ORCID ID 0000-0002-5330-9437
- Гульназ Турсуновна Алаева* профессор, PhD, Университет Туран, Алматы, Қазақстан, email: g.alayeva@turan-edu.kz, ORCID ID 0000-0003-1672-2238
- Балжан Мелискызы Мелисова* PhD докторант, Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Алматы, Казахстан, email: b.melissova@gmail.com, ORCID ID 0000-0002-8077-0704
- Алий Рауфович Альмухаметов* доцент, кандидат философских наук, Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Алматы, Казахстан, email: alirauf59@mail.ru, ORCID ID 0000-0002-6799-5626
- Азамат Шутбаевич Жамашев* доцент, Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Алматы, Казахстан, email: zhamashevazamat@gmail.com, ORCID ID 0000-0002-5330-9437
- Гульназ Турсуновна Алаева* профессор, PhD, Университет Туран, Алматы, Казахстан, email: g.alayeva@turan-edu.kz, ORCID ID 0000-0003-1672-2238
- Balzhana Melissova* Doctoral student, Nur-Mubarak Egyptian University of Islamic Culture, Almaty, Kazakhstan, email: b.melissova@gmail.com, ORCID ID 0000-0002-8077-0704
- Aliy Almkhmetov* Associate Professor, Candidate of Philosophical Sciences, Nur-Mubarak Egyptian University of Islamic Culture, Almaty, Kazakhstan, email: alirauf59@mail.ru, ORCID ID 0000-0002-5330-9437
- Azamat Zhamashev* Associate Professor, Nur-Mubarak Egyptian University of Islamic Culture, Almaty, Kazakhstan, email: zhamashevazamat@gmail.com, ORCID ID 0000-0002-5330-9437
- Gulnaz Alayeva* Professor, PhD, Turan University, Almaty, Kazakhstan, email: g.alayeva@turan-edu.kz, ORCID ID 0000-0003-1672-2238

THE RELIGIOUS AND IDEOLOGICAL FOUNDATION OF THE TALIBAN MOVEMENT AND ITS MAIN PRINCIPLES

¹F.M. Zaland, ²B.Sh. Abdilkhakim, ³A.A. Amangeldiyev, ³S.Ye. Shakirov

ABSTRACT

Since the fall of Kabul to the Taliban in August 2021, numerous qualitative changes have occurred in Afghanistan's domestic and regional influence. The Taliban have reinvented their The Islamic Emirate idea of national governance. The hasty withdrawal of the U.S. and other international forces in August 2021 took place amidst a monopolizing power strategy of the Taliban and efforts by national and regional spoilers to destabilize the peace process. In this context, the paper will comprehensively analyze the power structure of the "Taliban", interpretation and regional policies in framing their governmental policies and authorities in more than 34 months of their government. In exploring this interaction, this research paper will attempt to answer the questions, «How much are Taliban correct in representing the Hanafi Jurisprudence and Deobandi interpretation of Islam, and how much are profound in influencing the regional economic and religious?». To respond to this question, the paper will initially provide a theoretical foundation describing political Islam and traditions in Afghanistan's political history. The article provides a historical account of the Islamic governments in Afghanistan and their different interpretation throughout history and its code of conduct. Then, the paper will apply these perspectives to comparatively analyze and understand the political performance of these Islamic codes in the view of the Taliban's governance in two eras: First Islamic Emirate from 1996 to 2001 and then the return of the Islamic Emirate since August 15, 2021, in Afghanistan.

Key words: Taliban, Islam, Deobandi, Tradition, Afghanistan, Religion.

¹Kabul University, Kabul, Afghanistan

²Nur-Mubarak Egyptian University of Islamic Culture, Almaty, Kazakhstan

³L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Author-correspondent:
Abdilkhakim B.Sh.
burhanhakim01@gmail.com

Reference to this article:
Zaland F.M., Abdilkhakim B.Sh., Amangeldiyev A.A., Shakirov S.Ye. The religious and ideological foundation of the Taliban movement and its main principles // Adam Alemi. – 2024. – No.4 (102). – P. 143-151.

Талибан қозғалысының діни-идеологиялық негізі мен басты принциптері

Аңдатпа. 2021 жылдың тамызында Талибанның Кабулды басып алуынан кейін Ауғанстанның ішкі және аймақтық саясатында көптеген өзгерістер орын алды. Талибан ислам әмірлігінің ұлттық басқару идеясын қайта ойлап тапты. 2021 жылдың тамызында АҚШ пен басқа да халықаралық күштердің Ауғанстаннан асығыс шығуынан кейін ауған елінде саяси және эконимикалық дағдарыс күшейе түсті. Осы тұрғыда мақала «Талибанның» билік құрылымын, идеологиясын және соңғы 34 айдағы саясатын жан-жақты талдайды. Өзараәрекеттестікті қарастыра отырып, бұл зерттеу жұмысы «Талибан ханафи мазхабы мен деобандиялық бағытты қаншалықты дұрыс ұстайды? Талибан аймақтық экономика мен дінге қаншалықты терең ықпал ете алады?» деген сұрақтарға жауап беруге тырысады. Бұл сауалдарға жауап беру үшін мақала алдымен Ауғанстан тарихындағы саяси ислам мен дәстүрлерді сипаттайтын теориялық негіз ұсынады. Мақалада Ауғанстандағы исламдық үкіметтердің тарихы және олардың мінез-құлық кодекстері қарастырылады. Сонымен қатар Талибанның екі дәуірдегі (1996-2001 жылдар аралығындағы бірінші Ислам әмірлігі, 2021 жылдың тамызында Талибанның қайта билікке келуінен кейінгі кезең) басқаруы тұрғысынан аталмыш ислами кодекстердің саяси көрсеткіштеріне салыстырмалы талдау жасалады.

Түйін сөздер: Талибан, ислам, Деобандия, дәстүр, Ауғанстан, дін.

Религиозно-идеологическая основа движения «Талибан» и его основные принципы

Аннотация. После захвата Кабула талибами в августе 2021 года во внутренней и региональной политике Афганистана произошло множество изменений. Талибы заново возродили свою идею исламского эмирата для управления страной. После поспешного вывода сил США и других международных сил из Афганистана в августе 2021 года политический и экономический кризис в Афганистане усилился. В этом контексте в статье всесторонне анализируется структура власти «Талибана», религиозная

идеология и политика за последние 34 месяца. Исследуя это взаимодействие, данная работа попытается ответить на вопрос: «Насколько правильно талибы представляют ханафитскую юриспруденцию и деобандийскую интерпретацию ислама, и насколько глубоко они влияют на региональную экономику и религию?». Чтобы ответить на этот вопрос, в статье сначала будет представлена теоретическая основа, описывающая политический ислам и традиции в истории Афганистана. В статье приводится исторический отчет об исламских правительствах в Афганистане, их различных интерпретациях на протяжении истории и кодексе поведения. Далее в статье будут использованы методы сравнительного анализа для понимания политической эффективности данных исламских кодексов с точки зрения правления талибов в две эпохи: Исламский эмират с 1996 по 2001 год, а затем возвращение Исламского эмирата с 15 августа 2021 года в Афганистан.

Ключевые слова: Талибан, Ислам, Деобандия, традиция, Афганистан, религия.

Introduction

Taliban movement was founded in the early 1990s by Mullah Omar and his comrades; they ruled most of Afghanistan from 1996 until October 2001 and returned to power on August 15, 2021, by defeating the Afghan Republic Government supported by the United States of America for the second time in Afghanistan. The movement's founding basis- the word «Taliban» is the Arabic word for «students» – comprised of rural Afghan peasants' farmers, men studying Islam in Afghanistan, India, and Pakistan Madrassas or religious schools. The Taliban found a foothold and established their strengths in southern Afghanistan.

By September 1996, the Taliban had captured Kabul and established the Islamic Emirate of Afghanistan. The Taliban's first move was to interpret Quranic instruction and jurisprudence strictly. In practice, this often means merciless policies on treating women, political opponents of any type, and religious minorities. Taliban were blamed for sheltering Al Qaida and for the deployment of terrorists to other countries; therefore, Taliban were routed out from power by the US-Led campaign against Al Qaida in October 2001.

Nevertheless, the Taliban resurged against the USA and NATO in 2002, and a two-decade-long resistance brought them back to power by August 15, 2021. Taliban has adopted a change in their governance practices, interpretation of Sunni Islam, and new cultural identities. Still, more is needed to satisfy Afghans or the international community and recognize them as a legitimate government of Afghanistan. Taliban are mainly Deobandi and Hanafi in faith, but how much have they aligned their policies and authority to the Deobandi in the regional perspective? Moreover, how much do they influence the region, especially the Central Asian countries? These will be the main research questions.

Methodology

The information used in the research paper was gathered mainly through a literature review on relevant topics. At the same time, during the

past few months, structured and semi-structured interviews with Taliban government members, university lecturers, and elders, both sympathetic and hostile to the Taliban, and through conversations with well-known professors, have been collected. In total, a small number of 15 interviewees have been targeted to assist the author in completing this paper. The information gathered was used to determine the functioning of the Taliban government apparatus and to draw a rough map of the areas covered by the Taliban in the three years regarding their Shariah interpretation in decision-making and return to power in Afghanistan.

Main part Political Islam and Tradition in Afghanistan

Afghanistan is located in the heart of Asia. Over 99% of the population is Muslim, most of whom are conservative and religious. Islam has influenced governance and politics in Afghanistan from its establishment until the twentieth century [1, p. 12]. Islam and traditional identities have been integral parts of politics in Afghanistan throughout its history.

Islam and tradition (Pashtunwali) have always played an essential role in waving the social fabric and in the making of political decisions in Afghanistan, as stated by Asta Olesen (1995) in his book «Islam and Politics in Afghanistan», that the Afghan State from its inception in 1747 to the middle of the nineteenth century, Islam and Pashtunwali constituted the main ideological frame of reference of the ethnically heterogeneous and divided society. Whereas Islam plays a role as an all-encompassing way of life [2, p. 326], at least, it is not considered an ideology by most rural Afghans.

Historically, Shariah law governed the legal process of Afghanistan till 1925, when King Amanullah first began introducing a civil legal code and started training ulema (religious scholars) to become Qazis (Judges), Islamic judges [3, p. 148].

Furthermore, Islam was part of society's legal and moral basis and mediated through and coexisted with tribal codes and local customs. For centuries, all the country's learning and ed-

ucation occurred within an exclusively religious framework [4, p. 51]. While Barfield believes that Afghanistan is medieval, religion still plays a predominant role in culture and politics.

Afghan politicians (kings and equally others who were performing as Presidents of the governments) throughout history required legitimacy from tribal confederates or religious clergy domestically to govern the country, but as rightly stated by Oslean, legitimacy, like beauty, 'lies in the eyes of the beholder.' At the starting point, the Afghan State was a tribal confederacy resting on the tribal legitimacy of the ruler and religiously sanctioned by the culture [2, p. 175]. In the reign of Amir Abdur Rahman, the 'Pious Sultan' paradigm was utilized to challenge and (partly) substitute the 'tribal model' [4, p. 63]. This confirms that Islam and cultural identity are intrinsically fused [2, p. 239]; one should not be compromised for another. To elaborate further, until the nineteenth century, religious authority was not ideologically constituted by the State but based on scriptural knowledge, sacred descent, and mystical association [4, p. 78].

For the first time in Afghan political history, Amir Dost Mohammad had declared himself as Amir al-Muminin (Commander of the Faithful) [2, p. 162], and Amir Sher Ali had claimed the divine sanction of his rule to enhance the dichotomy of power legislation which added religion as an external factor of legitimacy to the internal tribal system of kingship [4, p. 73]. Amir Abdur Rahman even claimed to be God-sent as an answer to the prayers of the Afghans to deliver the nation from the distress following the Second Anglo-Afghan War in 1879 [4, p. 63].

In the 'tribal state' model, authority as emanating from Allah was transferred to the Amir with the tribes in the form of the institution of jirga as an intermediary, thus ensuring that the Amir should be no more than 'the first among equals (of the Pashtuns). In the 'classic Islamic' model, on the other hand, the Amir, following the so-called 'Pious Sultan theory,' claimed the divine sanction for his rule [4, p. 45]. This model did not, in principle, allow for any popular representation but depended upon a 'concordat' between the ruler and the Ulama, who were the chief intermediaries of divine sanction.

At the same time, the Amir, to curtail the influence of tribalism, focused attention on the legal function of Islam for the first time. As Amir, by divine right and defender of the faith, imposed the shari'a in order [5, p. 23]. Tribes, as sub-units of ethnic groups, have become the building blocks of political alliances. Such tribal segmentary systems provide op-

portunities for building larger alliances and a tendency towards segmentary division at their core [6, p. 52].

Below are the two sketched approaches to gaining legitimacy to govern the country.

Mozaffari legitimizes the transmission of power in traditional Muslim societies. Asta Olesen adopted this model in his book *Islam and Politics in Afghanistan*.

Tribal solidarity, possession of power, Islam, and the nation itself are considered the main pillars of a legitimate government by Oliver Roy (1990) in *Afghanistan*. However, Power in Afghan peasant society resides neither in a specific locality nor a person but in an elusive network that needs constant maintenance and reconstruction [2, p. 241].

For the first time in Afghan history, political Islam was used as a tool to expand the authority of the Amir (King) through the establishment of fiqh-i Hanafiyya as the official creed of the country led to the active suppression of divergent religious practices, and the position of Jihad as the central concept in the political ideology of the Afghan State was given a practical meaning in connection with Amir's campaigns against Hazarajat by Amir Abdur Rahman Khan in (1891-93) and in capturing the Kafiristan; the current Nuristan (1895-6) [4, p. 87].

Amir Abdur Rahman Khan used Islam politically to galvanize the tribal tradition (Pash-tunwali) under the control of the State. At the same time, his grandson, King Amanullah, initialized the pan-Islamism ideology of global governance with the assistance of Deobandi Scholars, Indian Muslims. He inherited the scripts from Said Jamal ud Din Afghan [4, p. 34].

The reforms carried out by Abdurrahman Khan were not based on any reformist ideology. In the process, the Amir linked elements of Islamic belief with Afghan tribal customs, convincing his illiterate population that the two were identical [2, p. 169]. His conception of modernization was purely pragmatic: to rationalize the institutions of the State to make them more efficient without affecting traditional society. New techniques were adopted, and critical sectors were reformed, but something more than a simple Lashkar had become apparent piecemeal. Better to enforce state laws [5, p. 85]. Finally, Abdur Rahman Khan, the 'iron king,' revived Islam as a national political and war-fighting doctrine [7, p. 236].

Furthermore, the role of religion in politics changed drastically after Afghanistan's independence from Britain.

In the Muslim world, the 'ulama', scholars of religion and law, emerged as a profession-

al class widely supported by state patronage. They shaped and increasingly controlled religious knowledge and its application. Religious specialists were leading prayers (imaṁ), interpreting Islamic law (muftiṁ) and administering justice (qaḍī), memorizing and chanting the Qur'an (haḍīz, qaṛī') [8, p. 93].

Although a School of Administration (Dar ul-Hukkam) had been opened in the 1920s, until the early 1940s, only Shariah studies counted as educational credentials for entry into the bureaucracy. Furthermore, only graduates from government madrasas, and later on the Faculty of Shariah, were eligible for government employment. Graduates from private madrasas could apply for such jobs only after certification by a government madrasa.

The Role of Deoband in Shaping the Ideological Framework of the Taliban

Although the influence of Deoband on the intellectual climate of Afghanistan had been very significant, King Amanullah had favored connections to the modernist College of Aligarh and limited the connections to Deoband. To restore and strengthen the old academic and educational ties with Afghanistan, the Vice-Chancellor of Darul Uloom Deoband visited Kabul to congratulate Zahir Shah on his ascent to the throne in 1933 and also to submit a memorandum to the Afghan Prime Minister on what services Darul Uloom Deoband could offer Afghanistan regarding the educating of Afghan Ulama in the future [4, p. 67]. Deoband is named after the location of its head seminary in the small town of Deoband in North India [8, p. 92]. Deoband was the second university created in the Muslim world after Al-Azhar. Deobandi madrasas centered on the Darul Uloom of Deoband in North India. They have branches in South Asia, Southeast Asia, South Africa, Britain, and North America [7, p. 74].

The Deoband school rejected religious innovation (bid'at), kept to a strict orthodoxy, and would not permit the cult of the saints; nevertheless, it accepted Sufism, and many of the teachers were Naqshbandi or Qadri, which, in itself, clearly shows how the Fundamentalism of the school is distinct from that of the Saudi Wahhabi [5, p. 24]. The Deobandis have seen Sufism as inseparable from Islamic legal norms [9, p. 73]. Once again, the link between Fundamentalism and Sufism was to be the hallmark of the orthodoxy of the 'Ulama of the subcontinent, Afghanistan included [5, p. 87].

On political matters, Deobandis preferred to protest their loyalty to the British [10, p.

11]. They were against Jihad while they issued fatwa's, raising high hurdles under which it would become legitimate to start Jihad to the extent it became almost impossible [8, p. 65]. The historical influence of Deoband has undoubtedly been crucial to the development of Islam in Afghanistan; the only opposition to this tradition has been provided by the secular parties and by the Islamists and the Wahabites, who, in their turn, set about establishing madrasa in the north-west province from the fifties onwards [5, p. 23].

The Deobandis were not a reactionary school of thought to British Colonialism in India but to reform and unite Muslim society by Mohammed Qasim Nanautawi (1833-1877) and Rashid Ahmed Gangohi (1829-1905), who were the prominent ideologues of Deoband madrasa [8, p. 12].

The first signs of a new (political) trend in Islam in Afghanistan of questioning not only the *modus vivendi* with the State obtained after 1930 but also of established orthodoxy came from the Ulama (from religious scholars) outside its organized expression, the co-opted Jamiyat al-Ulama Islam. Later, the religious opposition split into two directions, with intellectuals (Rawshanfikran) rather than theologians spearheading the most radical direction. This was the first time since Mahmud Tarzi and his 'modernist Islam' that religion and religious interpretations had been the point of focus for laymen in Afghanistan [4, p. 98].

Here too, signaled an unprecedented politicization of Islam in the form of the Ikhwan ul-Muslimin movement, founded in 1928 [11, p. 11]. A subcontinental parallel could be found in Jamaat-i Islami, founded by Maulana Maududi. While the initial inspiration in Afghanistan came from Egypt, Maududi's influence on the Afghan Islamist movement had increased dramatically since the 1970s, when several Afghan activists fled Pakistan [4, p. 75]. Maududi can be described as the first complete theoretician of the modern Islamic State [10, p. 13].

An Islamic state must apply the tenets of Islamic doctrine, and above all, Shariah, to all aspects of social and economic life. For Maududi, Islam was not a religion but an ideology, a way of life [10, p. 15]. Thus, for the traditional Ulama, the question of the legitimacy of power arose after the Ulama could apply Shariah to civil society [5, p. 75].

The Islamists were equally condemning in respect of the governmental and the private madrasa system. The private, tradition-oriented madrasas were condemned for depriving the students of acquiring political consciousness and modern education and, thus, of

coming to know the world. In Madrassas, the reason for this state of affairs was, according to the Islamists, that the educational system was based on Greek philosophy more than on the science of Quranic interpretation. Within the field of Fiqh, technical and scientific abilities were frozen, and no expansion of these laws was made to meet the requirements of the changing times and needs.

Islamic schools of thought from the fourth and fifth centuries blended with Greek philosophy were considered irrefutable facts. Hence, the staff of these private madrasas fought civilization and science in the name of Islam, neglecting physical and experimental sciences because these supposedly were anti-Islamic [4, p. 76]. Historically, throughout the period researched, the legitimacy of power has almost constantly been at issue. In the 'tribal model' and any Islamic variant, Allah is the ultimate source of legitimacy. The Interim Constitution of 1980, and it was strongly hinted that, for the first time, Shi'as could enjoy this freedom. However, Article 5 of the Fundamental Principles of the Democratic Republic of Afghanistan also specified the limits of this freedom: None of the citizens has the right to use this opportunity [i.e., the religious freedom] for anti-national and anti-people propaganda and as a means for committing acts contrary to the interests of the Democratic Republic of Afghanistan [4, p. 83].

As in the 1964 Constitution, in cases where the law was not clearly defined, the courts would settle the cases following Shariah and the principles of democratic legality and justice (Article 56). Daud Khan ignored the ulema and tribes; he allied himself with the leftist educated and committed a coup in 1973, establishing an Afghan republic [4, p. 134]. Therefore, both Marxists and Islamists stepped up their recruiting efforts, seeking to replace Daud and committee a coup; the Marxists (Khalqis and Parchamis) were quick to a military coup against Daud in April 1978, which brought the People's Democratic Party of Afghanistan (PDPA) to power in the newly democratic Republic of Afghanistan [4, p. 65].

Considering the actual content of the PDPA's policy vis-a-vis Islam, it is first of all clear that, as far as the legitimacy of power is concerned, the 'PDPA model', according to the interim constitution of 21 April 1980, passed by Loya Jirga on 25 April 1985- did not seek recourse to any Islamic values [4, p. 76]. The three significant aspects of Khalq's policy were agrarian reform, eliminating illiteracy, and strengthening the state machine. The communist leaders have always been conscious that they have been creating a revolution by

proxy, faced with a nebulous working class and an apathetic peasantry [5, p. 81]. They were obsessed with Amanullah's precedent and thought it necessary to strike swiftly and ruthlessly before the «counter-revolution» could organize itself [4, p. 13].

To achieve this, they adopted three means: repression, made possible by the existence of a loyal and well-equipped army; agrarian reform which, they thought, would win the support of the mass of the people; and the elimination of illiteracy, to rescue the people from the influence of the clergy and to spread the new ideology [4, p. 13]. The communist regime also rejected the country's traditional Islamic symbols of legitimacy by striking religious salutations from their speeches and decreasing and changing the tri-color flag to red [2, p. 89]. Among the tribal Pashtuns, rather than seeing the refugee situation as hijra, they conceived of it in terms of the Milmastiya (hospitality), Nanawati (refuge), or Panah (asylum), obligations which Pashtunwali integrity and honor of the individual, since ownership of land (Zamin), is an essential part of Pashtun identity [4, p. 12].

Again, the invocation of Zan, Zar wa Zamin (women, gold, and land) [12, p. 98] and Nang Wa Namus, as well as the violation of the patriarchal order emancipation of women involves – also point to traditional values beyond a strictly religious discourse [2, p. 190]. The PDPA-led government failed to attain public legitimacy for their government; the party was split into two rival groups, Khalqi and Parchami, and failed to implement their new economic policies across the country [4, p. 191].

The failure of the PDPA government invited the Soviets to invade Afghanistan and spark a new movement of liberation and resistance against the infidels in the country [7, p. 271]. This time, the urban Islamists were joined by the rural traditionalists to defend their country against the invaders; the decade long Soviets occupation motivated a new wave of global Jihad; Afghanistan became the battlefield for global Jihadists across the globe who CIA and Western countries supported to revenge the Soviet's support for Vietnams and apply the «Saigon syndrome» to revenge Soviets in Kabul [7, p. 345]. The US and Saudi Arabia were willing to bankroll dollars for the resistance and mujahideen in Afghanistan, which reached a billion dollars a year in the mid-1980s [2, p. 243].

The Afghan mujahideen were sucked into two more significant conflicts: the cold war struggle between the United States and the Soviet Union and a new struggle by Saudi Salafis who wanted to make the war in Afghan-

istan the vanguard of global jihad [2, p. 54]. The civil war between the Islamists (mujahideen) seems the turning point in Afghanistan's religious conflicts, which have been going on for the past four decades; the Taliban are merely the side-effect of this chaos, while now they are drastically confronted by The Islamic State – Khorasan Province (ISIS-KP), who is looking after a more prominent geographical approach than the Taliban in the region.

The Soviet Union's withdrawal in 1989 caused a gradual fall of Najibullah, which took only three more years to resist the mujahideen's surge and fall in April 1992 [13, p. 156]. Once mujaheddin defeated their common enemy on the battlefield, they lost the goal of uniting themselves under the shell of an Islamic government [2, p. 78]. They started fighting each other to gain power in Kabul, which initiated a new era of civil war in Kabul.

The civil war did not result from a blood feud or tribal rivalries. However, this resulted from the division among Mujahideen's divided parties funded by political-military factions in Pakistan [2, p. 98]. Mujahideen started abusing the population, engaging in rape and pillage without any fear of punishment; therefore, no fiction was able to establish either political legitimacy or military hegemony, which staged the Taliban and spread in such a context [2, p. 72].

In the 1990s, the Taliban movement emerged as an ultra-traditionalist network of madrasa students, many of whom fought on the frontlines in greater Kandahar against the Soviets [14, p. 54]. The group came to be known collectively as the Taliban, which means «religious students» or «seekers of knowledge» (Taliban is the plural of «Talib») since most of them had religious training [15, p. 98]. Taliban religious ideology is a crude mixture of Salafi Islam and traditionalism (Pashtunwali) [2, p. 94]. The rise of the Taliban in Afghanistan is a clear example of what Roy has called 'neo-fundamentalism' following the crisis of the Islamist political model [16, p. 18].

The attempt to enforce traditionalist standards – meaning prioritizing dispute resolution and the cultivation of virtues resonant with rural Pashtun life – in a diverse society, the original Taliban sought to reject modernity itself [17, p. 317] as well as the attempt to mold informal networks into the iron cage of a bureaucratic state, was an exercise fraught with contradiction [2, p. 94]. As rightly drawn down by Oliver Roy (1990), by traditionalism, we mean the desire to freeze society to conform to the memory of what it once was: it is society as described by our grandfathers. Taliban have been trying to take Afghan society back to its origin by revers-

ing the traditional decision-making process and interpreting the Islamic religion in its very conventional and extreme ways. Mullahs are pushing for the adoption of Shariah as opposed to Pashtunwali [18, p. 83].

The Taliban groups were somewhat set apart from the other mujahideen, partly because they observed specific rules and habits, which some other fighters – in the rollicking freedom of the times – considered too strenuous or perhaps too strenuous even ascetic. Mujahideen affiliated with the comparatively liberal Mahaz-e Milli party of Pir Gailani or Rabbani's Jamiat-e Islami say they viewed the Taliban units as naysayers and too strict by far [19, p. 81].

To conclude, Afghan political Islam movements were the shadows of Islamic movements in Egypt and the Indian subcontinent, which were establishing social and political groups by some individuals as a reaction to the abolition of the caliphate in 1924 by Mustafa Kamal Ataturk, the new world order, and Muslim backwardness in various fields [1, p. 53].

At the end of the twentieth century, political and cultural Islam took an upswing across the Muslim world, successfully challenging and ultimately unseating nationalism and socialism as the primary sources of political legitimacy, ideological mobilization, and cultural identification [8, p. 121]. Furthermore, the war against the Soviets had three consequences: politicization, «Wahhabization,» and the enlisting of a second generation of refugees in Pakistani madrasa [20, p. 19].

The Muslim Brotherhood of Egypt and Jamiat-e Islami of Mawdudi, known as predecessors of Islamist movements, influenced politics in Afghanistan after the 1960s [13, p. 88]. Hasan al-Banna's moderate ideas spread in the 1960s through the Afghanistan Muslim Youth Organization's leaders, who were educated in Al-Azhar and returned to the country with the influence of the Muslim Brotherhood's ideas about Islam, government, society, etc. Jamaat-e Islami of Mawdudi, which formed in the Indian subcontinent in 1941, is another Islamic movement that influenced Afghan Islamists [1, p. 9].

Mawdudi's ideas about the Islamic government became a basis for Afghan Islamists. Sayed Qutb influenced Afghan Islamists, especially radical Islamists, through his ideas expressed in his «ignorance» theory during the Afghan-Soviet battle in the 1980s [5, p. 148]. To conclude, as stated above, Afghanistan has a long history of instability, political and tribal feuds, and foreign invasions. However, political Islam has proved to be one of the major players in destabilizing the country in its recent history.

The Return of the Taliban to Power

As landlocked, Afghanistan lies in the heart of Asia. It links three major geographic regions: the Indian subcontinent to the south-east, central Asia to the north, and the Iranian plateau to the West [2, p. 89]. Therefore, any turmoil, conflict, or failing state scenario can easily spill over to any of the regions it connects, which can destabilize not only the Asian continent but also threaten global security. Whereas, after the withdrawal of the Soviet forces in 1998, the Najib Government could not stay longer than four years in power, and the state failed to grab a successful transition process from Soviet-backed government to a new democratic structure run by Mujaheddin and supported by international community lead by USA; as Diego Cordovez (1995) writes that the superpowers rivalry dominated the Cold War world but not by the superpowers where both superpowers treated Afghanistan as a pawn in their global struggle. In addition, Burnet Rubin (1995) extends the fact that the main obstacle to civic order is not the culture driven by ancient hatred but the weapons the superpowers have provided.

Thomas Barfield (2010) explores that for Afghanistan to be prosperous, it requires less reliance on a Kabul government and more emphasis on the country's key regions, which was a lost focus in the United States lead occupation in the past two decades; this fact is supported with William Dalrymple's (2013) assessment as he reiterates that in the historical perspective, there are striking parallels between the twenty-first-century occupation of Afghanistan and that of 1839-1842. He noticed that despite a dozen countries' efforts and a thousand agencies over a decade since 2001, the government still needs to be fixed [21, p. 418].

It took two more years for the Taliban to open an official political office in Doha, Qatar, to engage with the United States in peace negotiation; the Taliban opened their political office in Doha on June 18, 2013 [22].

After the Trump administration, the full implementation of the Taliban and the United States peace accord was considered by the Biden Administration. This led to a failed attempt at intra-Afghan negotiation, which faced deadlock from the beginning of the talks and could not achieve tangible results.

President Joseph Biden announced that international forces would depart by the fall of 2021, which caused the failure of the intra-Afghan negotiation and a military triumph for the Taliban. Taliban started taking over the district and provincial centers on August 10, and within 11 days, on August 15, Kabul fell to the

Taliban; Ashraf Ghani escaped the country to UAE. Therefore, the results that were planned to be gained from a peacebuilding process in Afghanistan were never achieved.

There were main factors in the Taliban's return to power in Afghanistan, but the literature review found the following main causes of the failure of the USA's peacebuilding efforts in Afghanistan, which made the Taliban victorious in their two-decade insurgency against the Republic of Afghanistan. They are as follows:

1. *Improper Balance of power* – Galtung, J. (1967). *Theories of peace. A synthetic approach to peace thinking*. Oslo: International Peace Research Institute.

2. *Stigmatization* – Unfried K., Diaz M.I., Restrepo-Plazaz L.M. (2022). *Discrimination in post-conflict settings: Experimental evidence from Colombia*. *World Development*, 154.

3. *Hostility, International Capacity & Local capacity to change* – Doyle M.W., Sambanis N. (2000). *International peacebuilding: A theoretical and quantitative analysis*. *American Political Science Review*, 94(4), 779-801.

4. *Spoilers* – Spoilers have been highly influential in academic and policy literature (Newman & Richmond, 2006; Menkhaus, 2006/7). As literature defines spoilers, what has come to be known as «spoilers» in a peace process is an endemic problem. (Shepherd, 2010) In addition, spoilers are actors who view peace as a threat to their interests.

5. *Local autonomy via socio-economic development & state legitimacy*: Krampe F. (2016). *Empowering peace: Service provision and state legitimacy in Nepal's peacebuilding process*. *Conflict, Security & Development*, 16(1), 53-73.

6. *Control over geography* (Natural resources): Ross M.L. (2004). *What do we know about natural resources and civil war?* *Journal of peace research*, 41(3), 337-356.

7. *Civil Resistance*: Chenoweth E., Stephan M.J., Stephan M. (2011). *Why civil resistance works: The strategic logic of nonviolent conflict*. Columbia University Press.

8. *Lack of effective mediation*: Clayton G., Dorussen H. (2022). *The effectiveness of mediation and peacekeeping for ending conflict*. *Journal of Peace Research*, 59(2), 150-156.

9. *Others: Poor governance and short-sighted vision*.

The existing literature has outlined several factors that may negatively impact peacebuilding mechanisms. However, the understanding of the failure of the U.S. peacebuilding efforts in Afghanistan remains limited. Because of the dubious methods employed during military action, the War on Terror has harmed the moral standing of the West. For their efforts to «permanently incapacitate Bin Laden and

other al Qaeda leaders and their Taliban enablers,» the USA, in particular, has paid a heavy price [23, p. 586]. The West's «appetite for military intervention» has decreased due to the protracted military operations in Afghanistan and their inability to accomplish the intended goals. The U.S. population is growing opposed to using military action in the future after learning about some of the crimes committed during the military intervention in Afghanistan.

Apart from all this, the study provided that the peacebuilding efforts failed as the U.S. needed to gain knowledge of local culture and power dynamics and was, thus, unable to gain the support of the local population. Besides, local structures were not provided autonomy, and their role was minimal in the peacebuilding process. Moreover, there needed to be more effective mediation and a long-term vision for the people of Afghanistan. As a result, the U.S. had to withdraw from the region. The current study will guide future leaders, bureaucrats, and other stakeholders in managing the peace-keeping processes and ensuring sustainable peace.

Conclusion

The complexity of the Afghan religious and traditional status has depended on its actors and their ideological inclination; historically, Afghanistan is known for its tribal and conservative national norms, but due to foreign invasions in past decades, it has empowered the extremists' ideological forces within the country. Taliban's current ideological synthesis seems to be a side effect of the domestic and global Jihadi groups to the Soviet invasion and the atrocities committed by the civil war parties. Finally, it was embedded in the resistance to the 21st century, the USA invasion.

Whereas, the segmentary characteristic of the social and political lives within tribes, as noticed by Ernest Gellner (1984), is not helpful to the Taliban's legitimation domestically; therefore, they are a far more religious traditionalist than tribal traditionalist in the sense of creating their governance strategy across the country. Recently, Afghanistan's ideological and political divisions have been exacerbated by the influence of the neighboring countries (Pakistan, Iran, Russia, China, and India), each of them playing both ideological and ethnic cards in the context of a decade-long competition of East-West through the numerous «regional conflicts» from Afghanistan to Kashmir and the Middle East.

How can we change the very nature of the Taliban? It will take time, longer than what we expect, to change the Taliban, their nature of

governance, and their very identity of fundamentalism and tribalism; therefore, continuous engagement of the international community with Taliban on different levels is highly significant, issues like girls' education, civil society empowerment, the inclusive (participatory and representative) government should be the short-term objectives to be achieved through means of diplomacy, meanwhile, empowering Afghan political parties, tribal elders, Civil Society, media, Ulema who believe in change should be the priority of any empowerment decisions.

To be sure, such engagement is unlikely to yield short- or even medium-term benefits. Instead, international actors should take a long-term approach by engaging with and cultivating ties with religious networks – the madrassas and sheiks that form the world from which Haibatullah Akhunzade emerged and from which he draws guidance. This transnational network spans the Afghan-Pakistani border and is centered on Deobandi madrassas and institutions of higher learning. There is a diversity of opinion in these spaces, and sources here should be cultivated for potential engagement. At the same time, this transnational network remains the most poorly understood aspect of the Taliban; hope for engagement lies, first and foremost, in developing an adequate understanding of this world and then in identifying potential partners who can serve as interlocutors to critical figures in Amir's retinue.

The facts of girls' education or international engagement are less important than who is delivering those facts, what relations of trust they have, what authority they yield, and how these facts are being framed. That means identifying individuals from this transnational madrasa world – Pashtun Deobandi Mawlawis and Sheiks.

Sources of financing

The article was prepared within the framework of the implementation of the grant funding research project of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (AP19174944 «The Influence of the Religious and Political Ideology of the Deobandian school on Central Asia»).

References

- 1 İnaç H., Asefi J. The Discussion of Political Islam and Democracy in Afghanistan // *Turkish Journal of Policy Studies*. – 2021. – P. 1-12.
- 2 Barfield T. *Afghanistan: A Cultural and Political History*. – Oxford: Princeton University Press, 2012. – 568 p.
- 3 Rashid A. *Taliban: Militant Islam, Oil and Fundamentalism in Central Asia*. – London: I.B. TAURIS, 2000. – 273 p.
- 4 Olesen A. *Islam and Politics in Afghanistan*. –

London: Routledge, 1995. – 368 p.

5 Roy O. Islam and resistance in Afghanistan. – New York: Cambridge University Press, 1990. – 270 p.

6 Harpviken K.B. The Talibanthreat // Third World Quarterly. – 1999. – P. 861-870.

7 Coll S. Ghost Wars. – New York: Penguin Group, 2004. – 720 p.

8 Reetz D. From Madrasa to University – the Challenges and Formats of Islamic Education // The SAGE Handbook of Islamic Studies. – London: SAGE Publications. – 2010. – P. 106-139.

9 Ingram B.D. Revival from Below. The Deoband Movement and Global Islam. – Oakland: University of California Press, 2018. – 322 p.

10 Haqani H. India's Islamist Groups // In Current Trends in Islamist Ideology. – 2006. – P. 10-24.

11 Aboul-Enein Y.H. Akhuwan Al-Muslimeen: The Muslim Brotherhood // *Military Review*. – 2003. – P. 26-31.

12 Dupree, L. Tribal Warfare in Afghanistan and Pakistan // Islam in Tribal Societies. – New York: Routledge. – 1984. – P. 266-286.

13 Rubin B.R. Political elites in Afghanistan: rentier state building, rentier state wrecking // Middle East Studies. – 1992. – P. 77-99.

14 Zaeef A.S. My life with the Taliban. – New York: Columbia University Press, 2010. – 360 p.

15 Gall C. The Wrong Enemy. – New York: Houghton Mifflin Harcourt, 2014. – 352 p.

16 Roy O. Has Islamism a Future in Afghanistan? In W. Maley, Fundamentalism Reborn. – New York: New York University Press, 1997. – P. 199-209.

17 Giustozzi A. The Taliban at war, 2001-2018. – New York: Oxford University Press, 2019. – 380 p.

18 Roy O. Afghanistan: Back to tribalism or on to Lebanon? // Third World Quarterly, 1989. – P. 70-82.

19 Linschoten A.S., Kuehn F. Kandahar: portrait of a city. In A.S. Zaif, My Life with the Taliban. – New York: Columbia University Press, 2010. – 381 p.

20 Roy O. Islamic Radicalims in Afghanistan and Pakistan // [Electronic source] URL: <https://www.refworld.org/reference/countryrep/writenet/2002/en/30459> (the date of referring: 11.03.2024).

21 Dalrymple W. Return of a King. – London: Bloomsbury Publishing Plc, 2013. – 568 p.

22 Afghan Taliban opens Qatar office, says seeks political solution // [Electronic source] URL: <https://www.reuters.com/article/us-afghanistan-taliban-opening-idUSBRE95H0NU20130618/> (the date of referring: 16.05.2024).

23 Jacobson G. A Tale of Two Wars: Public Opinion on the U.S. Military Interventions in Afghanistan and Iraq // *Presidential Studies Quarterly*. – № 40(4). – 2010. – P. 585-610.

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Muhammad Zaland Faiz

PhD, Kabul University, Kabul Afghanistan, email: zalandj@gmail.com, ORCID: 0009-0002-3861-9100

Burkhanadin Abdilkhakim

Associate Professor, PhD, Nur-Mubarak Egyptian University of Islamic Culture, Almaty, Kazakhstan, email: burhanhakim01@gmail.com, ORCID: 0000-0002-8271-866X

Assan Amangeldiyev

Senior Lecturer, PhD, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, email: a.azimkhanuly@gmail.com, ORCID: 0000-0001-9257-1609

Symbat Shakirov

Senior Lecturer, PhD, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, email: simba_004@mail.ru, ORCID: 0000-0002-8354-5844

Мухаммед Заланд Файз

PhD, Кабул университеті, Кабул, Ауғанстан, email: zalandj@gmail.com, ORCID: 0009-0002-3861-9100

Бурханадин Шарафутдинұлы Абдилхаким

доцент, PhD, Нұр-Мұбарак Египет Ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан, email: burhanhakim01@gmail.com, ORCID: 0000-0002-8271-866X

Асан Азимханович Амангельдиев

аға оқытушы, PhD, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан, email: a.azimkhanuly@gmail.com, ORCID: 0000-0001-9257-1609

Сымбат Еркебаевич Шакиров

аға оқытушы, PhD, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан, email: simba_004@mail.ru, ORCID: 0000-0002-8354-5844

Мухаммед Заланд Файз

PhD, Кабулский университет, Кабул, Афганистан, email: zalandj@gmail.com, ORCID: 0009-0002-3861-9100

Бурханадин Шарафутдинұлы Абдилхаким

доцент, PhD, Египетский университет исламской культуры имени Нур-Мубарак, Алматы, Казахстан, email: burhanhakim01@gmail.com, ORCID: 0000-0002-8271-866X

Асан Азимханович Амангельдиев

старший преподаватель, PhD, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, email: a.azimkhanuly@gmail.com, ORCID: 0000-0001-9257-1609

Сымбат Еркебаевич Шакиров

старший преподаватель, PhD, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, email: simba_004@mail.ru, ORCID: 0000-0002-8354-5844

ФОРМИРОВАНИЕ ИСЛАМСКОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ В КАЗАХСТАНСКОМ ОБЩЕСТВЕ: ОСОБЕННОСТИ, УНИВЕРСАЛЬНОСТЬ И ДИАЛОГИЗМ

Ж.Ж. Турганбаева, Н.Л. Сейтахметова

АННОТАЦИЯ

Настоящая статья предоставляет всесторонний анализ диалогического потенциала исламской идентичности в Казахстане, подчеркивая важность толерантности и межкультурного диалога в современных условиях. Новизна изучаемой темы заключается в рассмотрении моделей исламской идентичности, совместимой со сформировавшимися историческими реалиями поликонфессионального общества, где устойчивость идентичности обусловлена стабильностью духовной безопасности и поступательным духовным развитием. Понимание того, что значит быть мусульманином, разработка соответствующей реалиям нашей страны модели исламской идентичности, представляет собой задачу, ожидающую своего решения. Задачей исследования является обсудить механизмы сохранения казахстанской исламской идентичности, проследить важность в этом контексте национальной концепции культурного многообразия, выступающего как аксиологическая единица, закреплённая и усвоенная в течение национального историко-культурного развития. Целью исследования выступает изучение форм существования отечественной модели исламской идентичности, а также способов ее сохранения. Практическое значение настоящего исследования заключается в разработке научного дискурса, направленного на решение задачи создания подходящей модели исламской идентичности, жизнеспособной в условиях светскости. В статье были использованы методы исламоведческой герменевтики, религиоведческой типологизации, исламоведческой компаративистики. Авторы приходят к выводу, что аутентичность этнической традиции сохраняется посредством осознанной, целенаправленной концептуализации отечественной модели исламской идентичности, соизмеримой с современными реалиями и согласующейся с детерминированными исторически морально-этическими ориентирами казахской этнической традиции.

Ключевые слова: ислам, исламская идентичность, казахстанское общество, этно-культурный код, исламский диалогизм, ханафитский мазхаб, культурный Другой.

Институт философии,
политологии
и религиоведения
КН МНВО РК,
Алматы, Казахстан

Автор-корреспондент:
Турганбаева Ж.Ж.
zhanara0890@mail.ru

Ссылка на данную статью:
Турганбаева Ж.Ж.,
Сейтахметова Н.Л.
Формирование
исламской идентичности
в казахстанском
обществе: особенности,
универсальность и
диалогизм // Адам әлемі.
– 2024. – №4 (102).
– С. 152-160.

Қазақстандық қоғамындағы исламдық бірегейлігінің қалыптасуы: ерекшеліктері, әмбебаптығы және диалогизмі

Аңдатпа. Бұл мақалада қазіргі жағдайда толеранттылық пен мәдениетаралық диалогтың маңыздылығына тоқталып, Қазақстандағы ислам бірегейлігінің диалогтық әлеуетін жан-жақты талдау қарастырылған. Зерттеліп отырған тақырыптың жаңалығы – тұлғаның тұрақтылығы рухани қауіпсіздік пен прогрессивті рухани дамудың тұрақтылығымен анықталатын көпконфессионалық қоғамның қалыптасқан тарихи шындықтарымен үйлесетін исламдық бірегейлік үлгілерін қарастыруда. Мұсылман болудың не екенін ұғыну, еліміздің шындығына сәйкес келетін исламдық бірегейлік үлгісін жасау – шешімін күтіп тұрған міндет. Зерттеудің міндеттері – қазақстандық исламдық бірегейлікті сақтау тетіктерін талқылау, ұлттық тарихи-мәдени даму барысында бекітілген және ассимиляцияланған

аксиологиялық бірлік ретінде әрекет ететін мәдени әртүрлілік ұлттық концепциясының осы тұрғыдағы маңыздылығын анықтау. Зерттеудің мақсаты – исламдық бірегейліктің отандық моделінің өмір сүру формаларын, сондай-ақ оны сақтау жолдарын зерттеу. Бұл зерттеудің практикалық маңыздылығы зайырлылық жағдайында өміршең исламдық сәйкестік моделін құру мәселесін шешуге бағытталған ғылыми дискурсты әзірлеуде жатыр. Мақалада исламдық герменевтика, діни типология, исламдық салыстырмалы зерттеу әдістері қолданылды. Авторлар этникалық дәстүрдің шынайылығы қазіргі заманғы шындыққа сай және қазақ этникалық дәстүрінің тарихи қалыптасқан моральдық-этикалық нұсқауларына сәйкес келетін исламдық бірегейліктің отандық моделін саналы, мақсатты концептуализациялау арқылы сақталады деген қорытындыға келеді.

Түйін сөздер: ислам, исламдық бірегейлік, қазақстандық қоғамы, этномәдени код, исламдық диалогизм, Ханафи мәзһабы, мәдени Басқа.

Formation of Islamic Identity in Kazakhstani Society: Peculiarities, Universality and Dialogism

Abstract. The present article provides a comprehensive analysis of the dialogical potential of Islamic identity in Kazakhstan, emphasizing the importance of tolerance and intercultural dialogue in modern conditions. The novelty of the topic under study lies in the consideration of models of Islamic identity compatible with the formed historical realities of a multi-confessional society, where the stability of identity is conditioned by the stability of spiritual security and progressive spiritual development. Understanding of what it means to be a Muslim, developing a model of Islamic identity that corresponds to the realities of our country, is a task waiting to be solved. The objective of the study is to discuss the mechanisms for preserving Kazakhstan's Islamic identity, to trace the importance in this context of the national concept of cultural diversity, which acts as an axiological unit, fixed and assimilated during the national historical and cultural development. The purpose of the study is to study the forms of existence of the domestic model of Islamic identity, as well as ways of its preservation. The practical significance of this study lies in the development of a scientific discourse aimed at solving the problem of creating an appropriate model of Islamic identity viable in the conditions of secularism. The article uses the methods of Islamic hermeneutics, religious typology, and Islamic comparative studies. The authors come to the conclusion that the authenticity of the ethnic tradition is preserved through a conscious, purposeful conceptualization of the domestic model of Islamic identity, commensurate with modern realities and consistent with the historically determined moral and ethical guidelines of the Kazakh ethnic tradition.

Key words: Islam, Islamic Identity, Kazakhstani Society, Ethno-Cultural Code, Islamic Dialogism, Hanafi Madhhab, Cultural Other.

Введение

Идентичность как центральная проблема гуманитарного современного дискурса в исламоведении обретает особую актуальность в связи с формированием религиозных парадигм, которые успешно встраиваются в модели национальных идентичностей. Для казахстанского светского государства важным является определение границ религиозности. Речь идет о соблюдении паритета религиозного и светского, религиозной свободы, плюрализма и всех тех норм, обеспечивающих права и свободы человека. В связи с этим вопрос об исламской идентичности представляется как вопрос о духовной составляющей мусульман Казахстана и об институтах, которые способствовали превращению традиций ислама в устойчивые модели общества, функционировавшие в хронотопе исторической преемственности. Институционализация религиозных традиций в целом начинается с имплементации этих традиций, их генезиса и вовлеченности в духовные практики жизни, а также их онтологического сохранения. Особое значение имеет искусство «хранения» религиозных традиций и ценностей в культурных исто-

рических памятниках и нарративах. Сакрализация памятников и мест духовных практик способствует также формированию идентичности человека и общества.

В числе задач по развитию и сохранению национальной идентичности, озвученных президентом страны К.К. Токаевым, наряду с сохранением понятной для понимания государственной и этнокультурной символики, исторического самосознания, воспитания мыслящего критически и креативно поколения молодежи, была названа задача сохранения культурного наследия. Последняя имеет решающее значение для настоящего исследования ввиду возможности использования идентичности как «мягкой силы» для модернизации страны и общественного сознания. Констатируемая высшим руководством страны важность культурного памятника – мавзолея Ходжи Ахмета Яссауи, свидетельствует о глубоком понимании роли мыслителя в утверждении этических ориентиров ислама в казахстанском обществе, и шире – в тюркском культурно-коммуникативном пространстве. Ключевой особенностью национального культурного кода предстает аксиология и даже интегрированность в него элементов культур других народов, его многогранность и гетерогенность.

Крепкая приверженность возрождаемым этико-религиозным, гуманистическим идеалам, провозглашаемым исламской религиозной традицией, способствует последовательной и естественной модернизации сознания казахстанцев на основе глубочайшего по своему нравственному содержанию культурно-исторического наследия, детерминирующего сегодняшнюю идентичность соотечественников, в том числе – исламскую [1].

Для казахстанского общества, которое является светским, но формирующим свою идентичность на основе религиозных традиций, сложившихся в поликонфессиональном ландшафте, проблема устойчивости идентичности сопряжена с проблемами духовной безопасности и духовного развития.

Методология

В исследовании были применены следующие методы: метод исламоведческой герменевтики, способствовавший интерпретации аятов Корана и трудов мусульманских и западных исламоведов; метод религиоведческой типологизации, позволивший системно изложить компоненты, факторы, аспекты исламской идентичности; метод исламоведческой компаративистики, с помощью которого были освещены отдельные подходы к видению исламской идентичности и связанных с ней понятий различными авторами.

Исследование исходит из понимания исламской идентичности, разрабатываемого научным сообществом, в том числе мусульманским. Среди факторов, способствующих формированию, укреплению и сохранению исламской идентичности, исследователи перечисляют следующие:

1) сила веры (‘ақыда), подразумевающая непоколебимую уверенность во всемогуществе Аллаха;

2) сила джихада, под которым понимается защита лучших сторон жизни, черт характера и духовное самосовершенствование;

3) сила знания, обладая которым возможно достижение счастья (как в земной, так и в последней жизни). Отношение к знанию, осознанности в исламе характеризуется его высокой значимостью; оно выступает уникальным инструментом, который ведет человека к уверованию в Бога, пониманию мироустройства, обуславливая глубокую, искреннюю веру. О роли знания говорят строки из Корана: «О вы, которые уверовали! Когда говорят вам: «Дайте простор в собраниях!» – то давайте простор, и Аллах даст вам

простор. А когда вам говорят: «Вставайте!» – то вставайте. Возвышает Аллах тех из вас, которые уверовали, и тех, кому дано знание, на разные степени. Аллах сведущ в том, что вы делаете!» [2, 58:11];

4) сила морали, которая олицетворяет веру. Как вера, так и мораль выступают гарантами добродетельного поведения, предотвращая опасные и безнравственные поступки;

5) принадлежность к сообществу, мусульманской умме, о членах которой следует заботиться и помогать обрести счастье. Институт исламской уммы должен последовательно укрепляться усилиями каждого ее члена [3, с. 204-205];

6) внутренний мир и спокойствие, которые, интериоризуясь, проявляются в виде мирного сосуществования и взаимоуважения. Этот внутренний мир обеспечивает ресурс не только для благотворного, доброжелательного взаимодействия в рамках мусульманской уммы и цивилизации, но и за ее пределами – для коммуникации с культурным Другим. Интенция на мир является превентивной мерой в отношении рисков фундаментализации и проявлений крайних идеологических взглядов; этот аспект предполагает аксиологическую ориентацию на уважение религиозных границ – как собственных, так и чужих [4, с. 5374];

7) ориентация на экономическую самостоятельность и самостоятельность посредством предоставленных Аллахом средств и действий, не противоречащих нормам шари‘а или морально-нравственным ценностям исламской религии. Такая формулировка данного аспекта исламской идентичности обосновывается практическим знанием о дестабилизирующем обществе воздействии бедности.

Основная часть

Международный дискурс казахстанской модели исламской идентичности

Безусловно, формирование и сохранение исламской идентичности – процесс не равномерный: он встречает, осознает и стремится преодолеть возникающие на его пути кризисы. Последние могут быть связаны как с целенаправленной деструкцией в отношении ислама извне, так и с внутренним когнитивным экзистенциальным поиском. Разрушительная экзистенциальная деятельность в отношении исламской идентичности может проводиться, по мнению Мохамеда [3, с. 204-205], посредством следующих действий: порождение сомнений в религиозной истине, саботирование

арабского языка, отвлечение внимания мусульман на индустрию развлечений, разделение религии на внутренние и внешние элементы, провоцирование и поддержка секуляризма и вестернизации, популяризация фантастических персонажей, ведущая к идолопоклонству, использование СМИ с целью психологической атаки на ислам. Конечно, перечисленные методы воздействия могут ослабить исламскую идентичность у тех, религиозная вера которых устойчива и характеризуется недостаточной осознанностью и зрелостью.

В свете сказанного, целесообразна разработка собственной школы исламоведения отличной с одной стороны, от востоковедческих концепций советских исследователей, а с другой – от теоретических конструктов исследователей – выходцев из Ближнего Востока. Формируемое при этом видение исламской идентичности, уникальное для региона и, в частности, аутентичное реалиям Казахстана, выступает практическим воплощением исламоведческих исследований. Историко-культурное наследие стран детерминирует поиск моделей исламской идентичности, актуальных для локальных социокультурных реалий, затрагивающих как семейные ценности и гендерные взаимоотношения, так и шире – политические и социо-экономические модели. Транснациональный характер проблематизации исламской идентичности демонстрирует нецелесообразность редуцирования ислама до взаимоотношений казахстанского общества с культурным Другим, коим выступает Исламский Мир, поскольку, наравне с последним, мусульмане Казахстана представляют собой самодостаточную часть уммы, для которой характерны собственные социокультурные потребности (социальная консолидация, сохранение моделей светскости, мультиэтничность и условия поликонфессиональности, устойчивость этнокультурного кода) и сложности. Стремление к формированию уникальной модели исламской идентичности здесь диктуется необходимостью противостояния как повсеместной вестернизации, так и арабизации в процессе построения успешного общества.

Небезынтересно замечание Марлен Лоруэл [5, с. 4-5], американского исследователя религиозной ситуации в Центральной Азии, о том, что в отличие от мировой тенденции политизации ислама, в странах региона наблюдаются явления, связанные, скорее с онтологическим переосмыслением роли религии, нежели с политической исламизацией. Так, возникшую ситуацию

Лоруэл объясняет как ре-исламизация или ре-традиционализация, имеющая место со времен распада СССР. Несмотря на политическую природу причины возникшего явления, так называемая ре-исламизация носит аполитичный, социокультурный характер и выражается в растущем внимании более молодых поколений к традиционным устоям, ассоциированным с исламом, в переосмыслении гендерных ролей в пользу их поляризации. Социальная ре-консолидация продиктована необходимостью обретения национальной идентичности, выражаемой через этнокультурную традицию, генетически связанную с исламом. Уважение к представителям власти, следование социальной иерархии, религиозизация общества, характерные для местных традиций центрально-азиатского сообщества, согласно мнению Лоруэлл, сталкиваются и конкурируют с моделями более универсалистского восприятия ислама как религии, менее связанной с этническим и локальным и одновременно – ориентированной на индивидуальную духовность.

Касательно Казахстана исследователь отмечает наличие также несколько иной и менее масштабной тенденции вовлеченности молодых поколений в исламо-националистскую риторику, продиктованную импортируемыми исламистскими идеологиями.

Лоруэл констатирует плюральность взглядов на то, что значит быть мусульманином, присутствующую внутри самой исламской уммы Казахстана. Здесь исследователь дифференцирует несколько направлений. Первое предполагает понимание исламской идентичности как части национальной идентичности, вписываемой в рамки секулярного общества. Второе видит ислам как личностную духовную практику, осуществляемую в процессе поиска коммуникации с Богом. Третье направление предполагает обязательное коллективное религиозное воплощение доктринальных столпов. Открытость многоголосью в вопросах понимания религиозной, и, в частности, исламской идентичности выражается, помимо перечисленного, в следовании казахстанской уммы основам ханафитского мазхаба и суфийским практикам, а также в разнящемся отношении к локальному паломничеству и легитимности суфизма.

Исследователи отмечают растущую значимость самого популярного исламского канала в Казахстане «Асыл Арна» в формировании исламской идентичности, соответствующей и достижимой образу жизни

среднестатистического человека, который стремится к духовному росту и экономическому благосостоянию.

Интересно замечание Лоруэлл о дифференциации, «типологизации» ислама в Центральной Азии, привязанной к географическому ландшафту. Так, в отношении Казахстана выделяют так называемый «степной» ислам, которому свойственны синкретизм, доктринальная простота, имплементация в религиозное сознание некоторых доисламских практик и верований. Вторым типом, выделяемым научным сообществом, выступает «оазисный» ислам, интегрирующий религиозную практику южных регионов Казахстана; его характеристиками выступают аксиологизация религиозной догматики, а также практическая ориентированность на общественное благополучие и этно-конфессиональная толерантность [5, с. 5-9]. Приведенная классификация достаточно условна и схематична; но в то же время она позволяет увидеть социальные и политические особенности страны, связанные с исламской идентичностью. Кроме того, имеет место «национализация» ислама, предполагающая интеграцию исламских и этнических этико-эстетических ориентиров в модели национальной идентичности Казахстана [6, с. 459].

Исследуя вопрос об исламской идентичности в Казахстане, нельзя не упомянуть знаменитую теорию С. Хантингтона о столкновении цивилизаций, которая применительно к стране не отражает реальности. Центрально-Азиатские народы, согласно его классификации, относятся к Исламскому Миру, в связи с чем должны иметь место конфликты с Русской православной церковью, широко представленной в стране в силу историко-культурных особенностей. Между тем, линия разлома пролегает не столько между представителями исламской и христианской идентичностей, сколько между носителями исламской и исламистской идентичностей. Помимо последних, в столкновения вступают также мусульмане с различной этнической идентичностью [7, с. 392].

Социокультурные реалии Казахстана точнее отражает позиция исследователя Центрально-Азиатского региона – Дэвида Лэйтина [8, с. 17], согласно которой процесс формирования идентичности в независимых постсоветских республиках не-финален, подвижен и подвержен постоянным трансформациям.

Особенности моделирования исламской идентичности в условиях казахстанской поликонфессиональности

Среди населения при сложившемся исторически положении вещей наиболее

предпочтительной является позиция государства как контролирующей и регулирующей инстанции в отношении ислама, являющегося преобладающей деноминацией в стране. Другая тенденция в сфере исламской идентичности выражается в значимости духовного управления мусульман, берущего на себя функцию улемов по разъяснению и идеологически нейтральной интерпретации доктринальных положений ислама. Еще одной интересной тенденцией в формировании исламской идентичности страны выступает тренд на экономически благополучную «исламскость», инспирированную примером успешных мусульман Дубай.

В Казахстане ведущей идентичностью выступает национальная. Исламская практика носит характер, скорее, исламского традиционализма, предполагая следование этнокультурной традиции, складывавшейся под влиянием, в том числе, ислама.

Вопросы духовной безопасности в регионе остаются важной составляющей вопроса об исламской идентичности в Казахстане, поскольку формируемые в соседних странах региона очаги ре-исламизации носят салафитскую направленность и выражаются через тематически актуальную риторику.

Исламская идентичность в Казахстане институционализируется в форме муфтията, ДУМК, мечетей, медресе, вакуфов и других форм благотворительных фондов, участвующих в формировании гражданского общества. Интеграция мусульман в данный процесс стала возможной благодаря законодательному закреплению в Казахстане свободы вероисповедания и разрешения деятельности религиозных организаций. В ходе данного процесса, помимо политических процессов, разворачивается межпоколенческая передача исламских этнических ориентиров и духовных ценностей, составляющих культурный фонд казахстанской нации [9, с. 13].

Жизнеспособность исламской идентичности в Казахстане отвечает логике развития всего центрально-азиатского региона, объясняющейся качественным усвоением и аутентичной интерпретацией исламской доктрины в X-XVI веках, происходившим через призму уникального мировоззрения, сформированного в результате благополучного во всех отношениях Тюркского культурно-коммуникативного пространства. Последнее, в свою очередь, находившееся на пересечении Великого Шелкового пути и Исламского Мира, явило миру творчество знаменитых мусульманских ученых, энци-

клопедистов и духовных лидеров, способствовавшее впоследствии моделированию, с одной стороны, национальной идентичности с участием исламской практики и морали, а с другой – эволюции социальной и политической культуры страны. Онтологическая обработка ислама в реалиях тюркского пространства способствовала устойчивости исламских этнических ориентиров в течение советского периода истории, когда ислам был интегрирован в процесс секулярного нацистроительства на территории современного Казахстана. Устойчивость сложившейся в стране модели исламской идентичности способствует противостоянию таким вызовам, как исламское (и любое внешнее политическое) доминирование, национализм, глобальное транснациональное влияние исламского фактора [10].

Борьба с последним, к слову, предполагает ряд мероприятий, проводимых под эгидой казахстанского муфтията: тестирование имамов на местах на предмет их идеологической приверженности, периодическая перерегистрация религиозных организаций, контроль над сферой религии. Данный процесс, инициированный в 2011 году принятием Закона о религии, сопровождался, помимо методологических сложностей, непрофессиональным исполнением: сотрудники агентства по делам религий, не имеющие религиозоведческой или теологической подготовки, были вовлечены в контроль за деятельностью имамов, теологов, вакуфов, хаджем и другими вопросами ислама. Побочным эффектом традиционализации суннитского ислама ханафитского толка, выражавшейся в преследовании нетрадиционных течений салафитского ислама, являлась маргинализация центров суфийского ислама. В данном контексте проявляется значимость раскрытия и всестороннего понимания духовной деятельности таких величин как Абу Ханифа и Ходжа Ахмед Ясави, чтобы не допустить анти-суфийских действий со стороны государства в пользу официально закрепленного ханафитского мазхаба. Недопустимость амбивалентного отношения к суфийской практике отмечается исследователями казахстанского ислама, констатирующими встроенность суфизма в этнокультурный код казахского этноса (так называемую «казахскость») [5, с. 4-7]. Несмотря на различия в подходах, суннизм и суфизм в Казахстане обладают высокой степенью совместимости. Суфийские учения часто интегрируются в суннитские нормы, что позволяет верующим находить духовное обогащение и углубленное понимание своей религии. Оба направления

ислама акцентируют внимание на важности нравственности, милосердия и общинного служения. Эти ценности объединяют верующих, создавая основу для сотрудничества и диалога. Кроме того, в Казахстане действуют образовательные учреждения, которые сочетают изучение традиционных исламских наук с мистическими учениями суфизма.

Совместимость суннизма и суфизма в Казахстане является ярким примером того, как различные течения ислама могут сосуществовать и обогащать друг друга. В условиях современности, когда общество сталкивается с различными вызовами, этот диалог и взаимопонимание становятся особенно важными. Они не только укрепляют религиозную идентичность казахстанцев, но и способствуют формированию устойчивого и гармоничного общества. Развитие межрелигиозного диалога и сотрудничества между различными течениями ислама несет потенциал дальнейшей интеграции и консолидации казахстанского общества в будущем.

Исламская идентичность в Казахстане проблематизируется в связи с двумя факторами: ориентированность на светскость (которая выступает краеугольным камнем в условиях сохранения поликонфессионального и мультикультурного общества), а также растущая исламизация казахской культуры (выражающаяся в идентификации молодежи себя как мусульман). Внешними характеристиками такой самоидентификации выступают популяризация пятничных молитв в мечетях, воздержание от запрещаемых исламом пищи и напитков, увеличение числа постящихся в месяц Рамадан, инклюзивность населения в мусульманские праздники, отказ как от доисламских религиозных традиций, так и от суфизма.

Национальная концепция общественного согласия в этой связи претерпела изменения, обусловленные также сменой верховного руководства страны. Так, если при первом президенте Н.А. Назарбаеве в национальной идее был сделан упор на экономическое благополучие и политический успех (Yemeljanova, 2019), то во внутривластном курсе К.К. Токаева звучит уже идея о значимости религиозно-культурного наследия, составляющего основу для дальнейшей успешной модернизации общественного сознания [1].

Население Казахстана многоконфессионально и полиэтнично, ислам и христианство являются наиболее распространенными конфессиями. Это многообразие создает богатую почву для межрелигиозного ди-

лога. Важно отметить, что Казахстан, следуя принципам толерантности и уважения, активно развивает платформы для общения между различными религиозными общинами. Такие инициативы, как международные и республиканские форумы, помогают установить доверительные отношения и способствуют обмену опытом. Диалог между религиозными общинами в Казахстане служит основой для создания социальной сплоченности. Продвижение общих аксиологических ориентиров, таких как семья, мораль и социальная справедливость, укрепляет связи между различными группами населения. Это способствует снижению предвзятости и формированию единого гражданского сознания, что особенно важно в условиях растущей глобализации и миграционных процессов.

В формировании диалогической культуры ключевую роль играет образование. Включение межрелигиозных тем в образовательные программы, организация совместных семинаров и лекций помогают молодежи понимать и уважать разнообразие религиозных практик. Это способствует не только личностному росту, но и формированию активной гражданской позиции, необходимой для консолидации общества.

Среди факторов, оказывающих влияние на диалогичность исламской идентичности в Казахстане с момента получения независимости, исследователи выделяют традиционный ислам (ханафитский мазхаб, а также суфийские ордена), сопровождаемый вкраплениями доисламских народных традиций; внешние взаимодействия с зарубежными странами и организациями; исламистские движения. Относительно первого из перечисленных факторов – религиозной картины региона, формируемой синкретизмом ханафитского и суфийского ислама и народными практиками, возникшими до знакомства с исламской религией, несмотря на различный генезис составных ее элементов, она остается жизнеспособной и сегодня. Уникально сочетание суннитской и суфийской практик ислама. Так, ханафитский мазхаб, распространенный в Центральной Азии посредством мадрас Самарканда и Бухары, отличался наиболее толерантными взглядами: приоритет веры над четким следованием ритуальности; главенство практического исповедания над религиозно-доктринальной практикой (например, этот мазхаб поддерживает идею чтения Корана не на арабском языке); приемлемость коллективного или личного мнения в противовес следованию закрепленным в сунне нормам; большая толерантность в вопросах наказания и развода,

гендерных взаимоотношений; понимание плюрализма мнений как Божественной милости, а не как отступления от прямого пути. Иными словами, казахстанский ислам, в силу приверженности ханафитскому мазхабу, обнаруживает открытость к синтезу веры с локальной традицией, мистицизму, философскому осмыслению действительности. Такой подход к вопросам веры обеспечивает низкую популярность радикалистских религиозных течений. Суфийские же практики за пределами Центральной Азии, считающиеся еретическими, вписываются в представления как ханафитской школы, так и в номадическую традицию [5, с. 7].

Государственная политика Казахстана направлена на поддержку межрелигиозного диалога. Создание специального комитета по делам религий и проведение регулярных конференций служат примерами системного подхода к этой проблеме. Важно, чтобы общество также активно участвовало в диалоге, осознавая свою ответственность за поддержание мира и согласия. Гражданское общество, НПО и религиозные организации могут играть ключевую роль в этом процессе, иницируя и поддерживая проекты, направленные на укрепление взаимопонимания.

Заключение

Разработка казахстанской модели исламской идентичности представляет собой важный шаг к гармонизации культурных и религиозных аспектов жизни общества. В условиях глобализации и растущих вызовов, таких как экстремизм и культурная ассимиляция, создание уникальной модели, учитывающей традиции и ценности казахского народа, становится особенно актуальным. Эта модель не только укрепляет национальную идентичность, но и способствует формированию толерантного общества, где ислам рассматривается как источник духовной силы и нравственных ориентиров.

Формирование исламской идентичности в Казахстане должно основываться на принципах открытости, уважения и диалога, что позволит интегрировать религиозные ценности в современное общество. Разработка образовательных программ, поддержка научных исследований и активное вовлечение различных слоев населения в обсуждение религиозных вопросов помогут создать прочный фундамент для будущих поколений. Таким образом, казахстанская модель исламской идентичности

станет не только защитой от внешних угроз, но и важным ресурсом для устойчивого развития страны в контексте многообразия и единства.

Диалогическая природа религиозно-го взаимодействия в Казахстане является мощным инструментом для консолидации общества. В условиях многообразия и сложности современного мира, важно развивать и поддерживать платформы для общения между различными религиозными общинами. Образование, государственная поддержка и активное участие гражданского общества станут залогом успешного и мирного сосуществования, а также основой для построения гармоничного будущего страны.

В заключении следует отметить, что исламская идентичность в Казахстане представляет собой многослойный и динамичный феномен, глубоко укорененный в истории, культуре и социуме. Ислам в отечественной истории не только сыграл ключевую роль в формировании культурных и этнических идентичностей, но и продолжает оставаться важным фактором, способствующим социальной сплоченности и диалогу между различными этническими группами.

С учетом исторических изменений, политических факторов и современных вызовов, исламская идентичность в стране находится в состоянии постоянной трансформации. Влияние глобализации и новых информационных технологий приводит к переосмыслению традиционных практик и формированию новых форм религиозного самовыражения. При этом следует отметить, что многие граждане стремятся сохранить свои корни и традиции, приобретая при этом элементы современной исламской культуры.

Таким образом, исламская идентичность в Казахстане является живым и развивающимся процессом, который отражает как местные, так и глобальные тенденции. Понимание этого процесса требует внимательного исследования и уважительного отношения к культурным и религиозным особенностям страны. В будущем важно продолжать исследовать этот аспект, чтобы способствовать гармонии и консолидации внутри общества, а также сотрудничеству с культурным Другим.

Финансирование

Данная статья была подготовлена в рамках грантового финансирования Комитета науки МНВО РК (№АР19174762 «Исламская идентич-

ность в реалиях Казахстана: проблемы межконфессионального диалога и консолидации»).

Список литературы

1 Токаев К.К. «Әділетті Қазақстан – Адал азамат». Выступление Главы государства Касым-Жомарта Токаева на втором заседании Национального курултая, Туркестан, 17.06.2023 // [Электронный ресурс] URL: <https://www.akorda.kz/ru/vystuplenie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-na-vtorom-zasedanii-nacionalnogo-kurultayaadiletti-kazakistan-adal-azamat-175233> (Дата обращения 22.06.2024)

2 Коран. – М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1986. 727 с.

3 Mohamad, M.Z., Salleh, A.Z., Hasan, A.F., Yusof, S., Deris, M.F. H.M., & Jamsari, E.A. Personal identity from an Islamic perspective // *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences*. – 2020. – №10(10). – P. 199-207

4 Adam, F., Muhad, F.N., Wahid, N.A., Yusoff, Z., Baru, R., Kadir, F.K.A., & Salleh, M.A. Radical religions extremism within the context of Islamic discussion // *Man in India*. – 2016. – 96(12). – P. 5373-5379

5 Laruelle M. Being Muslim in Central Asia. Practices, Politics and Identifies. – Brill: Eurasian studies library, 2018. – 181 p.

6 Kozmenko V.M., Logacheva N.V., Toktamysov S.Zh., Belanovskya Yu.E. The historical role of Islam in the public life of the Central Asia region of the CIS in the XX-XXI centuries // *Amazonia investiga*. – 2020. – 9(25). – P. 452-460

7 Gunn, J.T. Shaping an Islamic Identity: Religion, Islamism, and the State in Central Asia // *Sociology of Religion*. – 2003. – №64(3). – P. 389-410

8 Laitin D.D. Identity in formation: The Russian-speaking populations in the near abroad. Ithaca: Cornell University Press, 1998. – 432 p.

9 Peyrouse S., Nasritdinov E. Engaging with Muslim Civil Society in Central Asia. Components, Approaches, and opportunities. // *Peaceworks*. – 2021. – №181. – 25 p.

10 Yemelianova G. Muslims of Central Asia. An Introduction. – Edinburgh: Edinburgh University Press, 2019 // [Электронный ресурс] URL: <https://doi.org/10.1515/9781474416344> (Дата обращения 22.06.2024).

Transliteration

1 Tokayev K.K. «Adiletty Kazakistan – Adal azamat». Vystuplenie Glavy gosudarstva Kassym-Zhomarta Tokayeva na vtorom zasedanii Nacional'nogo kurultaja, Turkestan, 17.06.2023 [Speech by Head of State Kassym-Jomart Tokayev at the second meeting of the National Kurultai "Adiletty Kazakhstan - Adal Azamat"] // [Elektronnyj resurs] URL: <https://www.akorda.kz/ru/vystuplenie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-na-vtorom-zasedanii-nacionalnogo-kurultayaadiletti-kazakistan-adal-azamat-175233> (Data obrashhenija 22.06.2024). (in Rus.).

2 Koran [Koran]. – Moskva: Nauka, 1986. 727 s. (in Rus.).

- 3 Mohamad, M.Z., Salleh, A.Z., Hasan, A.F., Yusof, S., Deris, M.F. H.M., & Jamsari, E.A. Personal identity from an Islamic perspective. // *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences*. – 2020. – №10(10). – P. 199-207
- 4 Adam, F., Muhad, F.N., Wahid, N.A., Yusoff, Z., Baru, R., Kadir, F.K.A., & Salleh, M.A. Radical religions extremism within the context of Islamic discussion. // *Man in India*. – 2016. – №96 (12). – P. 5373-5379
- 5 Laruelle M. Being Muslim in Central Asia. Practices, Politics and Identifies. Brill: Eurasian studies library, 2018. – 181 p.
- 6 Kozmenko V.M., Logacheva N.V., Toktamysov S.Zh., Belanovskya Yu.E. The historical role of Islam in the public life of the Central Asia region of the CIS in the XX-XXI centuries // *Amazonia investiga*. – 2020. – №9(25). – P. 452-460
- 7 Gunn J.T. Shaping an Islamic Identity: Religion, Islamism, and the State in Central Asia // *Sociology of Religion*. – 2003. – №64(3). – P. 389-410.
- 8 Laitin D.D. Identity in formation: The Russian-speaking populations in the near abroad. Ithaca: Cornell University Press, 1998. – 432 p.
- 9 Peyrouse S., Nasritdinov E. Engaging with Muslim Civil Society in Central Asia. Components, Approaches, and opportunities // *Peaceworks*. – 2021. – №181. – 25 p.
- 10 Yemelianova G. Muslims of Central Asia. An Introduction. Edinbush: Edinburgh University Press. – 2019 // [Jelektronnyj resurs] URL: <https://doi.org/10.1515/9781474416344> (Data obrashhenija 22.06.2024)

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

- Жанара Жанатовна Турганбаева* старший научный сотрудник, PhD, Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, Алматы, Казахстан, email: zhanara0890@mail.ru, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-5309-1677>
- Наталья Львовна Сейтахметова* главный научный сотрудник, доктор философских наук, член-корреспондент Национальной Академии наук РК, Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, Алматы, Казахстан, email: natalieseyt@mail.ru, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-6297-7317>
- Жанара Жанатовна Турганбаева* аға ғылыми қызметкер, PhD, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан, zhanara0890@mail.ru, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-5309-1677>
- Наталья Львовна Сейтахметова* бас ғылыми қызметкер, философия ғылымдарының докторы, Қазақстан Республикасының Ұлттық Ғылымдар Академиясының корреспондент-мүшесі, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан, email: natalieseyt@mail.ru, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-6297-7317>
- Zhanara Turganbayeva* Senior Research Fellow, PhD, Institute of Philosophy, Political Sciences and Religious Studies of the MSHE of the RK, Almaty, Kazakhstan, email: zhanara0890@mail.ru, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-5309-1677>
- Natalia Seitakhmetova* Chief Researcher, Doctor of Philosophy, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Institute of Philosophy, Political Sciences and Religious Studies of the MSHE of the RK, Almaty, Kazakhstan, email: natalieseyt@mail.ru, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-6297-7317>

RELIGIOUS IDENTITY: THE EXPERIENCE OF INDEPENDENT KAZAKHSTAN

¹M.U. Onuchko, ¹A.A. Shakenov, ²T.A. Dronzina

ABSTRACT

The article focuses on studying of the religious landscape of Kazakhstan as an important factor in shaping national identity and cultural memory. The authors examine the dynamics of the development of religious denominations in the country since independence, emphasizing the relationship between religion, citizens' self-identification, and nation-building processes. The analysis is based on numerous sociological studies conducted over the years, as well as statistical data from governmental bodies.

The novelty of the work lies in its attempt to consider religion as a foundation for studying national identity in Kazakhstan's multi-ethnic and multi-confessional society. The research shows that since the collapse of the USSR, the number of believers in the country has significantly increased, as evidenced by the growth in the number of religious organizations and places of worship, along with changes in demographic composition. The article highlights the influence of migration processes and the return of ethnic Kazakhs, which contributed to the increase in the proportion of Muslims.

The study also addresses issues related to religious extremism, stressing the importance of state policy in ensuring tolerance and neutrality. Despite being a secular state, Kazakhstan has become an example of interreligious dialogue. The authors conclude that religion continues to play a key role in shaping national identity, particularly within the context of Islamic traditions.

Key words: Memory, Historical Memory, Cultural Memory, Memory Research, Memory Trauma, Nation-Building, National Identity, National Idea, National Code, National Spirit, National/Kazakh Culture, National Traditions and Customs.

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

²Sofia university St. Kliment Ohridski, Sofia, Bulgaria

Author-correspondent:
Shakenov A.A.,
alikhhan.shakenov@gmail.com

Reference to this article: Onuchko M.U., Shakenov A.A., Dronzina T.A. Religious Identity: The Experience of Independent Kazakhstan // Adam Alemi. – 2024. – No.4 (102). – P. 161-170.

Діни бірегейлік: тәуелсіз Қазақстанның тәжірибесі

Аңдатпа. Мақала ұлттық бірегейлік пен мәдени жадыны қалыптастырудың маңызды факторы ретінде Қазақстанның діни ландшафтын зерттеуге арналған. Авторлар тәуелсіздік алғаннан бері елдегі діни конфессиялардың даму динамикасын зерттеп, діннің азаматтардың өзін-өзі сәйкестендіруімен және ұлт-құрылыс процестерімен байланысына назар аударды. Талдау әр жылдары жүргізілген көптеген әлеуметтанулық зерттеулердің нәтижелеріне, сондай-ақ мемлекеттік органдардың статистикасына негізделген.

Жұмыстың жаңалығы дінді Қазақстанның көпұлтты және көпконфессиялы қоғамындағы ұлттық бірегейлікті зерделеу үшін негіз ретінде қарастыруға тырысады. Зерттеу көрсеткендей, КСРО ыдырағаннан бері елдегі сенушілердің саны едәуір өсті, бұл діни ұйымдар мен храмдар санының өсуімен де, демографиялық құрамның өзгеруімен де расталады. Мақалада этникалық қазақтардың көші-қон процестері мен оралуының мұсылмандар үлесінің артуына әсері атап өтілді.

Жұмыс сонымен қатар діни экстремизмге қатысты мәселелерді қозғайды, толеранттылық пен бейтараптықты қамтамасыз етудегі мемлекеттік саясаттың маңыздылығын көрсетеді. Авторлар дін ұлттық бірегейлікті қалыптастыруда, әсіресе ислам дәстүрі аясында шешуші рөл атқара береді деген қорытындыға келеді.

Түйін сөздер: жады, тарихи жады, мәдени жады, жадты зерттеу, есте сақтау жарақаты, ұлт құру, ұлттық болмыс, ұлттық идея, ұлттық код, ұлттық рух, ұлттық/қазақ мәдениеті, ұлттық салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар.

Религиозная идентичность: опыт независимого Казахстана

Аннотация. Статья посвящена изучению религиозного ландшафта Казахстана как важного фактора формирования национальной идентичности и культурной памяти. Авторы исследуют динамику развития религиозных конфессий в стране с момента обретения независимости, акцентируя внимание на взаимосвязи религии с самоидентификацией граждан и процессами нации-строительства. В основе анализа лежат результаты социологических исследований, проведенных в различные годы, а также статистические данные государственных органов.

Новизна работы заключается в попытке рассмотреть религию как основу для изучения национальной идентичности в многонациональном и многоконфессиональном обществе Казахстана. Исследование показывает, что с момента распада СССР количество верующих в стране значительно увеличилось, что подтверждается как ростом числа религиозных организаций и храмов, так и изменениями в демографическом составе. В статье отмечено влияние миграционных процессов и возвращения этнических казахов на увеличение доли мусульман.

Работа также затрагивает проблемы, связанные с религиозным экстремизмом, подчеркивая важность государственной политики в обеспечении толерантности и нейтралитета. Казахстан, несмотря на светский характер государства, стал примером межрелигиозного диалога. Авторы приходят к выводу, что религия продолжает играть ключевую роль в формировании национальной идентичности, особенно в контексте исламской традиции.

Ключевые слова: память, историческая память, культурная память, исследование памяти, травмы памяти, национальное строительство, национальная идентичность, национальная идея, национальный код, национальный дух, национальная/казахская культура, национальные традиции и обычаи.

Introduction

Scholars studying nation-building, national identity, and historical memory assert that these processes are directly influenced by the state of religion, language, national traditions and customs, and affiliation with specific ethnic groups. For Kazakhstan, the question of building national identity and shaping cultural memory is as relevant as the country's economic development. Religion may well serve as a fundamental pillar in the formation of national identity. During the years of independence, we have witnessed rapid development of both traditional and non-traditional religious denominations in Kazakhstan. Significant momentum was given to the construction of religious buildings, which was also supported by the government striving to maintain interreligious harmony among Kazakhstani citizens. The clear growth in the number of believers is evident across the country in various religious groups. Therefore, the relevance of this article is obvious, and Kazakhstani scholars need to continue studying this topic.

To date, a significant number of academic articles have been published, both in Kazakhstani journal databases and international platforms such as SCOPUS and other peer-reviewed scientific journals with impact factors according to JSR data. The conclusions drawn by domestic and foreign researchers are reflected in this article. However, the authors clarify that not all previous works are represented in this article.

This article is an attempt to analyze the experience of independent Kazakhstan in terms of the development of religious

denominations and to identify trends in our society. The article uses secondary data analysis based on the results of various sociological studies conducted earlier. The goal is to identify patterns and trends in the religious landscape regarding religious identity.

The novelty of this article lies in the authors' attempt to examine the state of religion from the perspective of national identity in Kazakhstani society. At the same time, the authors acknowledge that this issue requires further comprehensive and in-depth study.

The article consists of the following sections: research methodology, where the goals and hypotheses of the article, as well as limitations and opportunities, are outlined; the method used for analyzing the collected data; and the discussion section, where the data is presented and analyzed, and conclusions are drawn. This section also includes the results of previous research by Kazakhstani and foreign scholars.

Methodology

This article uses the results of sociological studies conducted at various times during the 2000s among Kazakhstani citizens living in all regions of the country. The sociological surveys were carried out by different organizations, including government agencies, private companies, and non-governmental organizations. In addition to these studies, statistical data sources from government databases were also used.

The chosen method involves the secondary use of previously collected research data. This

method is optimally suited to the purpose of this article, allowing for additional conclusions to be drawn under resource constraints when studying long-term trends.

The aim of this research is to identify trends among the population that subsequently define the religious identity of Kazakhstan by examining Kazakhstan's experience in the development of religious conditions during the years of independence. We hypothesize that the number of believers in Kazakhstan is increasing, based on the visible growth in the construction of religious buildings.

At the first stage, the results of sociological studies from various sources were collected. The next step involved evaluating and selecting the research that met the objectives of the article, followed by finalizing the list of selected studies.

In analyzing and writing the article, the authors took into account potential limitations, such as biases in the specialists conducting the studies and the possible influence of the study's sponsor or commissioner on the results. To maintain objectivity, census results from 2009 and 2021 were used.

On the other hand, the advantage of this method lies in the ability to conduct a secondary analysis of data collected over an extended period. The data obtained was analyzed using statistical methods, where the authors attempted to identify new patterns and confirm existing hypotheses. The results were interpreted considering possible limitations, as well as social and economic changes that occurred during the period of the sociological measurements. Ethical standards, the confidentiality of the original study participants, and the accuracy of source citation were also considered during the writing process.

Discussion

Religion is one of the key factors in an individual's self-identification, along with nationality, language, and culture, determining a person's status in society. For example, scholars assert that identity is linked to a person's association with a particular language, nationality, culture, religion, or race [1, p. 16-17]. Moreover, religious identity is considered the earliest form of individual identification in human history, forming the foundation of social and national consciousness [2, p. 54 - 55].

Cultural, national, and religious identities are fundamental characteristics of a state, as discussed in the works of C. Lévi-Strauss [3], P. Ricoeur [4], M. Foucault [5]. Identification

through national cultural tradition is embedded in the discourse of ethno-national and religious identity [6, p. 134-135].

In general, scholars agree that religion is one of the key aspects of an individual's self-identification and connection to a specific society. In this context, religion plays an important role in shaping societies and individuals, with Kazakhstani society developing multilayered discourses on religion that encompass international, regional, and national contexts [7].

Researchers are also convinced that religious identity is a type of social identity, viewed as a multilevel socio-psychological phenomenon [8]. Religion contributes to the formation of national identity, community, and society. The institutionalization of religious studies, rooted in Western academic traditions, emphasizes the importance of religion for societal survival, creating social order and sacralizing social ties [9]. Religion, as an ancient and important social phenomenon, is considered to possess two key characteristics: spirituality and organization [10]. Spirituality refers to how religions deeply shape people's values, beliefs, and views, while organization illustrates how religions play a key role in group identification within a particular society [11]. Religion is also a sociocultural factor that can influence language use [12]. Studying religiosity in Kazakhstan is important for understanding the dynamics of religious changes in the post-secular era [13].

The great Kazakh scholar of the 18th century, Shokan Walikhanov, the first to study the ethnogenesis of the Kazakh people, concluded that the history of any nation should be studied through the lens of its religion and beliefs [14]. The collapse of the Soviet Union, along with its restrictions on religion and religious practices, marked the beginning of nation-building in Kazakhstan on a confessional basis. Islam became one of the key factors in national revival during the development of society in all spheres – social, economic, and political [15].

The transition from socialism to a market economy contributed to the process of de-ideologization, where, along with achieving ideological pluralism, there was a growing desire to understand new meaningful strategies and to search for diverse identities, including worldview-based ones [16]. Modern socio-humanitarian studies of the Kazakh mentality indicate that religion/non-religion and religious identity significantly influence the lifestyle choices of an increasing number of Kazakhstanis [17].

Despite independent Kazakhstan being

a secular state, the government has not restricted religious freedom. After the collapse of the Soviet Union, religious pluralism flourished in Kazakh society. Representatives of other ethnic groups, such as Russians, Ukrainians, Germans, and Koreans, further increased the country's religious diversity. The growth of other religions in Kazakhstan can be attributed to factors such as the country's diverse ethnic and confessional makeup, the resurgence of interest in religion after the collapse of the Soviet Union, and the relatively liberal and secular governance model adopted in the country [18].

However, leaders of the newly independent post-Soviet countries have refrained from making radical decisions regarding religion, as under the atheist Soviet regime, religion was relegated to the periphery and became part of culture. As a result, during the Soviet era, certain stereotypes and worldviews regarding religion developed within the population. Therefore, people were not ready for religious freedom amid the socio-economic crisis [19].

Nevertheless, Kazakhstan's government policy on religion has been cautious and balanced. Three key principles of the government's religious policy stand out: neutrality, tolerance, and parity [20]. Thus, in Kazakh society, one can observe the rapid development of Islam, even though members of different religions are provided with the conditions necessary to follow their own faith [21].

Many researchers believe that a religious crisis is occurring in Western countries with Christian civilizations, as religious disbelief is one of the fastest-growing worldviews, especially in the West. Many people deny the existence of God, and non-believers have become the fourth largest group globally after Christians, Muslims, and Hindus, likely due to higher levels of social and individual security [22]. Kazakhstan, in turn, demonstrates a «religious revival», encompassing both traditional religions (Islam, Buddhism, Christianity, Judaism) and non-traditional religious movements [23].

In the multi-confessional and multicultural Kazakhstan, which is located at the crossroads of different civilizational worlds and is both potentially and actually involved in the process of globalization, it is important not only to find but also to affirm and preserve a unique identity. Over the years of sovereignty, the process of self-identification has unfolded in the understanding of the place and role of religious traditions in general and Islamic tradition in particular [24].

A review of studies shows that religion

plays a key role in personal self-identification, nation-building, and the development of national spirit. This is a crucial factor for countries that gained independence after the collapse of the USSR, where atheism had previously dominated state policy. Specifically, in Kazakhstan, since the declaration of independence, despite the challenging situation for the young country and the government's cautious approach to religion, there has been a rapid growth in religious organizations.

Results

Since gaining independence, the proportion of the population identifying as believers has increased, as shown by various sociological studies conducted at different times. This trend is attributed to several factors. For instance, during Kazakhstan's time as part of the Soviet Union, religion was practically banned, expressing one's religious affiliation was not encouraged, religious buildings were not constructed, and religious literature was barely published. Overall, all religious denominations experienced a «stagnation». After independence, religious buildings began to be actively constructed, including those supported by the government, and foreign religious missionaries from various denominations flooded into Kazakhstan. The ethnic composition also changed after independence. Slavic and other ethnic groups migrated from the country, while ethnic Kazakhs returned to Kazakhstan. This fact subsequently influenced the religious composition of the country.

Several sociological studies were conducted at different times by various research organizations. The results of all the studies presented below indicate that, starting from the 2000s, the proportion of those considering themselves religious has increased.

For example, the World Values Survey conducted two sociological surveys in Kazakhstan in 2011 and 2018 [25]. The sociological research, conducted 7 years apart, showed the following: 21.5% of respondents in 2011 considered religion very important, and by 2018, 28.7% of respondents felt the same. In 2011, 33.5% answered «rather important», compared to 35.5% in 2018. Conversely, the responses indicating that «religion is not important» decreased in 2018 compared to 2011. In 2018, 24.3% of Kazakhstanis said religion was not important, down from 33.6% in 2011. Responses stating «religion is completely unimportant» decreased from 11.4% in 2011 to 8.9% in 2018.

Other interesting results came from sociological studies conducted in 2003, 2007, and 2009 [26]. The results showed that 38.7%, 77.3%, and 83.3% of respondents considered themselves religious in 2003, 2007, and 2009, respectively, indicating that the proportion of believers increased by 44.6%, or 2.2 times, in 6 years. This study also established that Kazakhs and Uzbeks are the most religious. Among the respondents, active believers were 32.2% and 38% among Uzbeks in 2007 and 2009, respectively, and 11.8% and 28% among Kazakhs in 2007 and 2009, respectively.

The U.S. Embassy in Kazakhstan mentioned in its report on the religious situation in the country that in 2019, the share of non-believers and atheists was 18.8% of the population (data derived from a sociological study) [27].

Sociological studies commissioned by the authorized body in the field of religious activity regulation in 2019 showed that 92.8% of the population considered themselves believers, with the majority adhering to Islam (70.2%) and 26% to Orthodoxy. However, these figures vary across different regions, with some areas showing a decrease in the proportion of believers. For example, in North Kazakhstan, 59.8% identified as believers, 52.5% in East Kazakhstan, and 44.5% in Pavlodar region [28].

In addition to sociological research indicating a growing number of believers, census data from Kazakhstan in 2009 and 2021 showed that the number of believers is decreasing slightly, but not significantly. In 2009, 70.2% of the population were believers, compared to 69.3% in 2021. At the same time, there were 11.2 million Muslims in 2009 and 13.2 million in 2021, representing a growth of 2 million. Christians numbered 4.1 million in 2009 and 3.2 million in 2021, a decrease of 1 million. It is interesting to note that the 2009 and 2021 censuses revealed that Muslims are more prevalent among rural residents, while Christians are more common among urban residents [29].

The census also showed that the majority of Muslims follow the Hanafi school of Sunni Islam, with fewer adherents to Shia Islam, Sufism, and the Ahmadiyya Muslim Community.

These data clearly show an increase in the proportion of the population identifying as religious. Another factor influencing this trend is the construction of religious buildings, the arrival of missionaries—mainly Christian—from abroad, and the overall spread of different global religious movements.

Statistics clearly illustrate how quickly the number of religious associations and places

of worship increased. In 1989, there were 671 religious associations representing 30 denominations in the country. By 1996, this number had grown to 1,503, and by 2003, there were more than 5,000 associations representing 62 denominations. In 2009, there were 3,129 places of worship, including 2,229 mosques, 258 Orthodox churches, 93 Catholic churches, 6 synagogues, and over 500 Protestant churches and prayer houses. By 2013, the number of places of worship had reached 3,244, with 2,320 mosques [30].

Currently, according to the Committee for Religious Affairs of the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan, there are 3,961 registered religious organizations representing 18 denominations in the country: 2,813 Islamic, 347 Orthodox, 93 Catholic, 593 Protestant, 61 Jehovah's Witnesses, 23 New Apostolic Churches, 13 Krishna Consciousness Society, 7 Jewish, 6 Bahá'í, 2 Buddhist, 2 Church of Jesus Christ of Latter-day Saints (Mormons), and 1 Unification Church (Moonies). There are also 3,753 places of worship, including 2,824 mosques, 301 Orthodox temples, 115 Catholic churches, 421 Protestant prayer houses, 56 Jehovah's Witnesses prayer houses, 24 New Apostolic Church prayer houses, 6 synagogues, 2 Bahá'í prayer houses, 3 Krishna Consciousness Society prayer houses, and 1 Buddhist temple [31].

An important aspect of Kazakhstan's religious identity is the increase in the proportion of Muslim believers, which is closely related to changes in the country's demographic composition during independence. Since 1991, the proportion of the Kazakh ethnic group has increased, while the proportion of Slavic and other ethnic groups has decreased due to emigration. From 1991 to 2016, approximately 1 million ethnic Kazakhs migrated to Kazakhstan from abroad [32].

According to the 2019 census, Kazakhs made up 70.18% of the population [33], while in 1989, they made up 39.7% [34] and in 1999, 53.4% [35]. This data clearly shows that the proportion of Kazakhs in the population has steadily increased, as has the difference between religious denominations.

A 2016 sociological study by the Association of Sociologists and Political Scientists of Kazakhstan (ASP), supported by the Soros Foundation Kazakhstan, showed that 71% of respondents considered themselves religious, with the majority identifying with Islam (76.2%) and 19.2% with Orthodoxy [36].

Despite the high percentage of religious people, Kazakhstan remains a secular state, as outlined in the 1995 Constitution of the

Republic of Kazakhstan, which declares that Kazakhstan is a secular state where religion and the state are separated. Article 5 of the Law of the Republic of Kazakhstan «On Freedom of Religion and Religious Associations» (1992) also affirms this principle [37]. Throughout the years of independence, the government has built a secular state, refraining from openly supporting any particular religious denomination. At the same time, the state has not restricted the activities of religious groups in constructing places of worship, disseminating religious literature, or allowing foreign missionaries to come to Kazakhstan.

Kazakhstan has also gained unique experience in building a dialogue platform for leaders of world and traditional religions. The Congress of Leaders of World and Traditional Religions was first convened in 2003 on the initiative of former President Nursultan Nazarbayev. Official sources declare that the Congress's goal is to provide a platform for dialogue and to make coordinated decisions with the establishment of a permanent institution in this field [38]. This platform has not only improved Kazakhstan's image internationally but also positively influenced interfaith dialogue within the country.

However, Kazakhstan has also faced tragic moments related to the spread of extremist Islamic views. Some experts believe that the government failed to pay proper attention to these processes until 2011, which led to a series of terrorist attacks on law enforcement and civilians in Almaty, Taraz, and Aktobe in 2011 and 2012. After these events, the government revised its approach to regulating the activities of Islamic movements in Kazakhstan, leading to a decline in religious tensions and a re-evaluation of Islam as a religion historically opposed to extremist views, as such views contradict Kazakhstan's national traditions and customs, as well as the tenets of Islam [39].

Conclusions

Religion occupies a central place in the process of personal self-identification, serving as an important factor alongside language, culture, and nationality. It is one of the oldest forms of identity, which has historically contributed to the development of social and national consciousness. In the modern world, religion continues to play a significant role in maintaining social order, shaping values and beliefs, and fostering collective identity.

This is particularly evident in countries that gained independence after the collapse of the Soviet Union, such as Kazakhstan. Under

Soviet atheism, religion was marginalized in public life, but with the attainment of independence, a «religious revival» has taken place. Islam has become a key factor in shaping national spirit and identity, alongside the active development of other traditional and non-traditional religions. Kazakhstan's model of state religious policy, based on the principles of neutrality, tolerance, and parity, has contributed to preserving the multi-confessional and multicultural nature of society, ensuring harmonious relations among diverse ethnic and religious groups.

The study has led to several conclusions regarding religious identity in Kazakhstan:

During the period of independence, various religions (both traditional and new to Kazakhstan) developed rapidly, with most of the population considering themselves believers, and the percentage of non-believers remaining insignificant.

Due to demographic trends and Kazakh national culture, Islam predominates among the population compared to other traditional denominations.

The establishment of Kazakhstan as a secular state and the lack of proper government oversight regarding the spread of Islamic movements led to the emergence of extremist groups.

Overall, religious and national identity in Kazakhstan is increasingly centered around Islam, and this trend is likely to continue.

Financing

This article «The issue of nation-building in independent Kazakhstan in the works of domestic scientists: political science analysis» was prepared within the framework of the financing of the project IRN BR21882266 «Study of the historical memory of the population and the policy of national building in Kazakhstan during the years of Independence» and the affiliation of the organization: RSE at the PVC «Scientific Institute for the Study of Ulus Jochi» of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan.

References

1 Borbassova K., Buzheyeva A. Transformation of religious consciousness in kazakh society // Al-Farabi Kazakh National University Journal. Philosophy series. Cultural science series. Political science series. – 2017. – №2(60). – Pp. 15–20.

2 Кабиденова Ж. Д., Рысбекова, Ш. С. Религиозная идентичность: анализ основных определений и концептов // Вестник КазНУ. Серия философии, культурологии и политологии. – 2015. – №1 (50). – Pp. 52–58

3 Levi-Strauss, C. Anthropology Confronts

the Problems of the Modern World. – Harvard University Press; Translation edition, 2013. – P. 144.

4 Ricoeur P. The Conflict of Interpretations: Essays in Hermeneutics (Studies in Phenomenology and Existential Philosophy). – Northwestern University Press, 2007. – P. 544.

5 Foucault, M. The Order of Things: Archaeology of the Human Sciences. – Routledge, 2001. – P. 448.

6 Bektenova M.K., Toktarbekova L.N. Islamic identity in the context of national culture // Al-Farabi Kazakh National University Journal. Philosophy series. Cultural science series. Political science series. – 2019. – №2(68). – Pp. 129–136.

7 Muratghan, Z., Shalabaev, K. K., Bagasharov, K. S., Bishmanov, K. M., Seitakova, B. Optimization of the model of relations between the state and religion in multi-confessional Kazakhstan: development of the regulatory framework // Relacoes Internacionais do Mundo Atual. – 2021. – №3(32). – Pp. 199–215.

8 Miklyaeva, A.V., Rummyantseva, P.V. Social identity of the person: content, structure, formation mechanisms. – M. SPb: Publishing House RGPU them. A.I. Herzen, 2008.

9 Zhaparova, B., Kolyeva, N., Akhmuldinova, A., Shnaider, F., Mambetalina, A. Influence of virtual reality on the process of personality socialization: A distance model of socialization // International Journal of Innovative Research and Scientific Studies. – 2023. №6(2). – pp. 235–241.

10 Ysseldyk, R., Matheson, K., Anisman, H. Religiosity as identity: Toward an understanding of religion from a social identity perspective // Personality and Social Psychology Review. – 2010. – №14(1). – Pp. 60–71.

11 Weiwei Xia, Xiaohan Guo, Jun Luo, Hang Ye, Yefeng Chen, Shu Chen, Weisen Xia, Religious identity, between-group effects and prosocial behavior: Evidence from a field experiment in China // Journal of Behavioral and Experimental Economics. – 2021. Vol. 91,

12 Burova E.E., Sagikyzy A., Jamanbalayeva S., Kassabekova Y., Shagyrbay A. The Role of Religion in Shaping Sociocultural Self-Identification of Society in Kazakhstan // Academic Journal of Interdisciplinary Studies. – 2023. – №5(12). – Pp. 145–156.

13 Taylor Ch. A Secular Age. Cambridge: Harvard University Press, 2007.

14 Тастанбекова А.Д., Аймағанбетова О.Х. Актуальность исследования религиозной идентичности молодежи в постсоветском Казахстане // Вестник КазНУ. Серия психологии и социологии. – 2013. – №1(44). – С. 64–74.

15 Журасова А., Есеева Г. Вопросы национальной идентичности в Казахстане // Świat Idei i Polityki. – 2021. – №2(21). – С. 77–91.

16 Kirlezhnev A. Post-secular: a brief interpretation // Logos. – 2011. – №3(82). – Pp. 100–101.

17 Sailaubekkyzy A. Aspects of the formation of the religious identity of young people // Al-Farabi Kazakh National University Journal. Philosophy series. Cultural science series. Political science series. – 2018. – №4(66). – Pp. 31–39.

18 Zhaxybayeva A., Kaliyev K., Amankul T.,

Zatov K. The phenomenon of religious conversion in Kazakhstan and its influence on personality formation // Pharos Journal of Theology. – 2024. – №3(105). – Pp. 1–11.

19 Кабиденова Ж.Д., Рысбекова Ш.С. Отношение к религии и религиозная идентификация среди подростков // Вестник КазНУ. Серия философия. Серия культурология. Серия политология. – 2015. – №3(52). – С. 107 – 113.

20 Lindeman M., Pinja M., Schjoedt U., Elk M., Nonreligious Identity in Three Western European Countries: A Closer Look at Nonbelievers' Self-identifications and Attitudes Towards Religion // The international journal for the psychology of religion. – 2020. – №4(30). – Pp. 288–303.

21 Борецкий О.М., Ким Л.М. Мракобесие и деструктивная религиозность в современной культуре: «верую, ибо абсурдно» // Вестник КазНУ. Серия философия. Серия культурология. Серия политология. – 2015. – №4(53). – С. 101–108.

22 CABAR.asia // [Electronic source] URL: <https://belief.cabar.asia/ru/2024/03/11/kazhstantsystali-bolee-religioznyimi> (the date of referring: 01.10.2024).

23 Qazaqstan Tarihy: Особенности религиозности современной казахстанской молодежи // [Electronic source] URL: <https://e-history.kz/ru/seo-materials/show/29655> (the date of referring: 01.10.2024).

24 Посольство и Консульство США в Казахстане: Казахстан: Доклад о свободе вероисповедания за 2021 год // [Electronic source] URL: <https://kz.usembassy.gov/ru/ru-2021-report-on-international-religious-freedom-kazakhstan-2/> (the date of referring: 01.10.2024).

25 Официальный сайт Комитета по делам религий Министерства культуры и информации Республики Казахстан: Социологические исследования «О религиозной ситуации в Республике Казахстан» и «Оценка государственной политики в религиозной сфере населением Казахстана» // [Electronic source] URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/din/projects/details/729?lang=ru> (the date of referring: 01.10.2024).

26 Викторова П. Central Asian Bureau for Analytical Reporting: Как изменилось количество верующих в Казахстане // [Electronic source] URL: <https://cabar.asia/ru/kak-izmenilos-kolichestvo-veruyushhih-v-kazahstane> (the date of referring: 01.10.2024).

27 Абдулина А. Этноконфессиональные процессы в Республике Казахстан в 1991 – начале 2010-х гг. // Вестник Омского университета. Серия «Исторические науки». – 2022. – №2(34). – С. 241–250.

28 Официальный сайт Комитета по делам религий Министерства культуры и информации Республики Казахстан: Социологические исследования «О религиозной ситуации в Республике Казахстан» и «Оценка государственной политики в религиозной сфере населением Казахстана» // [Electronic source] URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/qogam/activities/141?lang=ru#:~:text=%D0%92%D1%81%D0%B5%D0>

%B3%D0%BE%20%D0%BF%D0%BE%20%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%BD%D0%B5%20%D1%84%D1%83%D0%BD%D0%BA%D1%86%D0%B8%D0%BE%D0%BD%D0%B8%D1%80%D1%83%D1%8E%D1%82%203753%20%D0%BA%D1%83%D0%BB%D1%8C%D1%82%D0%BE%D0%B2%D1%8B%D1%85%20%D1%81%D0%BE%D0 (the date of referring: 01.10.2024).

29 Официальный информационный ресурс Премьер-Министра Республики Казахстан. За годы Независимости в Казахстан мигрировало около 1 миллиона этнических казахов // [Electronic source] URL: <https://primeminister.kz/ru/news/za-godi-nezavisimosti-v-kazahstan-migrirovalo-okolo-1-milliona-etnicheskikh-kazahov-13198> (the date of referring: 01.10.2024).

30 Официальный сайт Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. Текущая ситуация по подведению итогов Национальной переписи населения Республики Казахстан // [Electronic source] URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/aspr/press/news/details/330042?lang=ru#:~:text=%D0%A1%D0%BE%D0%B3%D0%BB%D0%B0%D1%81%D0%BD%D0%BE%20%D0%BF%D1%80%D0%B5%D0%B4%D0%B2%D0%B0%D1%80%D0%B8%D1%82%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%8B%D0%BC%20%D0%B8%D0%82%D0%B8%D0%BE%20%D0%B3%D0%B0%D0%BC%20%D0%BE%D0%B1%D1%89%D0%B0%D1%8F%20%D1%87%D0%B8%D1%81%D0%BB%D0%25> (the date of referring: 01.10.2024).

31 Qazaqstan Tarihy: Демографическая ситуация в Республике в 1959-1989 гг. // [Electronic source] URL: <https://e-history.kz/ru/history-of-kazakhstan/show/9310> (the date of referring: 01.10.2024).

32 Qazaqstan Tarihy: Перепись населения Республики Казахстан 1999 года // [Electronic source] URL: <https://e-history.kz/ru/calendar/show/27102> (the date of referring: 01.10.2024).

33 Отчет по результатам опросам молодежи: Этнорелигиозные идентификации казахстанской молодежи // [Electronic source] URL: https://www.soros.kz/wp-content/uploads/2018/02/ethnoreligious_identifications_of_regional_youth.pdf (the date of referring: 01.10.2024).

34 Абдулина А. Этноконфессиональные процессы в Республике Казахстан в 1991 – начале 2010-х гг. // Вестник Омского университета. Серия «Исторические науки». – 2022. - №2(34). - С. 241–250.

35 Официальный сайт Посольства Республики Казахстан в Исламской Республике Пакистан. Съезд лидеров мировых и традиционных религий // [Electronic source] URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa-islamabad/press/news/details/253761?lang=ru> (the date of referring: 01.10.2024).

Transliteration

1 Borbassova K., Buzheyeva A. Transformation of religious consciousness in kazakh society // *Al-Farabi Kazakh National University Journal*.

Philosophy series. Cultural science series. Political science series. – 2017. – №2(60). – Pp. 15–20.

2 Kabidenova, Zh. D., Rysbekova, Sh. S. Religioznaja identichnost': analiz osnovnykh opredelenij i konceptov [Religious identity: analysis of basic definitions and concepts] // *Vestnik KazNU. Serija filosofii, kul'turologii i politologii.* – 2015. - №1 (50). – Pp. 52–58.

3 Levi-Strauss, C. *Anthropology Confronts the Problems of the Modern World.* – Harvard University Press; Translation edition, 2013. – P. 144.

4 Ricoeur P. *The Conflict of Interpretations: Essays in Hermeneutics (Studies in Phenomenology and Existential Philosophy).* – Northwestern University Press, 2007. – P. 544.

5 Foucault, M. *The Order of Things: Archaeology of the Human Sciences.* – Routledge, 2001. – P. 448.

6 Bektenova M.K., Toktarbekova L.N. Islamic identity in the context of national culture // *Al-Farabi Kazakh National University Journal. Philosophy series. Cultural science series. Political science series.* – 2019. – №2(68). – Pp. 129–136.

7 Muratghan, Z., Shalabaev, K. K., Bagasharov, K. S., Bishmanov, K. M., Seitakova, B. Optimization of the model of relations between the state and religion in multi-confessional Kazakhstan: development of the regulatory framework // *Relacoes Internacionais do Mundo Atual.* – 2021. - №3(32). – Pp. 199–215.

8 Miklyaeva, A.V., Rummyantseva, P.V. Social identity of the person: content, structure, formation mechanisms. – M. SPb: Publishing House RGPU them. A.I. Herzen, 2008.

9 Zhaparova, B., Kolyeva, N., Akhmuldinova, A., Shnaider, F., Mambetalina, A. Influence of virtual reality on the process of personality socialization: A distance model of socialization // *International Journal of Innovative Research and Scientific Studies.* – 2023. №6(2). – pp. 235–241.

10 Ysseldyk, R., Matheson, K., Anisman, H. Religiosity as identity: Toward an understanding of religion from a social identity perspective // *Personality and Social Psychology Review.* – 2010. - №14(1). - Pp. 60–71.

11 Weiwei Xia, Xiaohan Guo, Jun Luo, Hang Ye, Yefeng Chen, Shu Chen, Weisen Xia, Religious identity, between-group effects and prosocial behavior: Evidence from a field experiment in China // *Journal of Behavioral and Experimental Economics.* – 2021. Vol. 91,

12 Burova E.E., Sagikyzy A., Jamanbalayeva S., Kassabekova Y., Shagyrbay A. The Role of Religion in Shaping Sociocultural Self-Identification of Society in Kazakhstan // *Academic Journal of Interdisciplinary Studies.* – 2023. - №5(12). – Pp. 145–156.

13 Taylor Ch. *A Secular Age.* Cambridge: Harvard University Press, 2007.

14 Tastanbekova A.D., Ajmaranbetova O.H. Aktual'nost' issledovanija religioznoj identichnosti molodezhi v postsovetском Kazahstane [The relevance of studying the religious identity of youth in post-Soviet Kazakhstan] // *Vestnik KazNU. Serija psihologii i sociologii.* – 2013. - №1(44). – S. 64-74. (in Russ)

15 Zhurasova A., Eseeva G. *Voprosy nacional'noj*

identichnosti v Kazahstane [Issues of national identity in Kazakhstan] // *Świat Idei i Polityki*. – 2021. – №2(21). – S. 77-91. (in Russ)

16 Kirlezhhev A. Post-secular: a brief interpretation // *Logos*. – 2011. – №3(82). – Pp. 100-101.

17 Sailaubekkyzy A. Aspects of the formation of the religious identity of young people // *Al-Farabi Kazakh National University Journal. Philosophy series. Cultural science series. Political science series*. – 2018. – №4(66). – Pp. 31-39.

18 Zhaxybayeva A., Kaliyev K., Amankul T., Zaton K. The phenomenon of religious conversion in Kazakhstan and its influence on personality formation // *Pharos Journal of Theology*. – 2024. – №3(105). – Pp. 1-11.

19 Kabilidzeva Zh.D., Rysbekova Sh.S. Otnoshenie k religii i religioznaja identifikacija sredi podrostkov [Attitudes towards religion and religious identification among adolescents] // *Vestnik KazNU. Serija filosofija. Serija kul'turologija. Serija politologija*. – 2015. – No3(52). – S. 107 – 113. (in Russ)

20 Lindeman M., Pinja M., Schjoedt U., Elk M., Nonreligious Identity in Three Western European Countries: A Closer Look at Nonbelievers' Self-identifications and Attitudes Towards Religion // *The international journal for the psychology of religion*. – 2020. – №4(30). – Pp. 288 – 303.

21 Boreckij O.M., Kim L.M. Mrakobesie i destruktivnaja religioznost' v sovremennoj kul'ture: «veruju, ibo absurdno» [Obscurantism and destructive religiosity in modern culture: "I believe because it is absurd"] // *Vestnik KazNU. Serija filosofija. Serija kul'turologija. Serija politologija*. – 2015. – №4(53). – S. 101-108. (in Russ)

22 CABAR.asia // [Electronic source] URL: <https://belief.cabar.asia/ru/2024/03/11/kazahstantsy-stali-bolee-religioznymi> (the date of referring: 01.10.2024).

23 Qazaqstan Tarihy: Osobennosti religioznosti sovremennoj kazahstanskoy molodezhi [Features of religiosity of modern Kazakhstani youth] // [Electronic source] URL: <https://e-history.kz/ru/seo-materials/show/29655> (the date of referring: 01.10.2024). (in Russ)

24 Posol'stvo i Konsul'stvo SShA v Kazahstane: Kazahstan: Doklad o svobode veroispovedanija za 2021 god [U.S. Embassy and Consulate in Kazakhstan: Kazakhstan: 2021 Religious Freedom Report] // [Electronic source] URL: <https://kz.usembassy.gov/ru/ru-2021-report-on-international-religious-freedom-kazahstan-2/> (the date of referring: 01.10.2024). (in Russ)

25 Oficial'nyj sajt Komiteta po delam religij Ministerstva kul'tury i informacii Respubliki Kazahstan: Sociologicheskie issledovanija «O religioznoj situacii v Respublike Kazahstan» i «Ocenka gosudarstvennoj politiki v religioznoj sfere naseleniem Kazahstana» [Sociological research "On the religious situation in the Republic of Kazakhstan" and "Assessment of state policy in the religious sphere by the population of Kazakhstan"] // [Electronic source] URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/din/projects/details/729?lang=ru> (the date of referring: 01.10.2024). (in Russ)

01.10.2024). (in Russ)

26 Viktorova P. Central Asian Bureau for Analytical Reporting: Kak izmenilos' kolichestvo veruyushhih v Kazahstane [How the number of believers in Kazakhstan has changed] // [Electronic source] URL: <https://cabar.asia/ru/kak-izmenilos-kolichestvo-veruyushhih-v-kazahstane> (the date of referring: 01.10.2024). (in Russ)

27 Abdulina A. Jetnokonfessional'nye processy v Respublike Kazahstan v 1991 – nachale 2010-h gg. [Ethno-confessional processes in the Republic of Kazakhstan in 1991 – early 2010s.] // *Vestnik Omskogo universiteta. Serija «Istoricheskie nauki»*. – 2022. – №2(34). – C. 241–250. (in Russ)

28 Oficial'nyj sajt Komiteta po delam religij Ministerstva kul'tury i informacii Respubliki Kazahstan: Sociologicheskie issledovanija «O religioznoj situacii v Respublike Kazahstan» i «Ocenka gosudarstvennoj politiki v religioznoj sfere naseleniem Kazahstana» [Sociological research "On the religious situation in the Republic of Kazakhstan" and "Assessment of state policy in the religious sphere by the population of Kazakhstan"] // [Electronic source] URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/qogam/activities/141?lang=ru#:~:text=%D0%92%D1%81%D0%B5%D0%B3%D0%BE%20%D0%BF%D0%BE%20%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%BD%D0%B5%D0%D1%84%D1%83%D0%BD%D0%BA%D1%86%D0%B8%D0%BE%D0%BD%D0%B8%D1%80%D1%83%D1%8E%D1%82%203753%20%D0%BA%D1%83%D0%BB%D1%8C%D1%82%D0%BE%D0%B2%D1%8B%D1%85%20%D1%81%D0%BE%D0> (the date of referring: 01.10.2024). (in Russ)

29 Oficial'nyj informacionnyj resurs Prem'er-Ministra Respubliki Kazahstan. Za gody Nezavisimosti v Kazahstan migrirovalo okolo 1 milliona jetnicheskikh kazahov [During the years of Independence, about 1 million ethnic Kazakhs migrated to Kazakhstan] // [Electronic source] URL: <https://primeminister.kz/ru/news/za-godinezavisimosti-v-kazahstan-migrirovalo-okolo-1-milliona-etnicheskikh-kazahov-13198> (the date of referring: 01.10.2024). (in Russ)

30 Oficial'nyj sajt Agentstva po strategicheskomu planirovaniju i reformam Respubliki Kazahstan. Tekushhaja situacija po podvedeniju itogov Nacional'noj perepisi naselenija Respubliki Kazahstan [Current situation regarding summing up the results of the National Population Census of the Republic of Kazakhstan] // [Electronic source] URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/aspr/press/news/details/330042?lang=ru#:~:text=%D0%A1%D0%BE%D0%B3%D0%BB%D0%B0%D1%81%D0%BD%D0%BE%20%D0%BF%D1%80%D0%B5%D0%B4%D0%B2%D0%B0%D1%80%D0%B8%D1%82%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%8B%D0%BC%20%D0%B8%D1%82%D0%BE%D0%B3%D0%B0%D0%BC%2C%20%D0%BE%D0%B1%D1%89%D0%B0%D1%8F%20%D1%87%D0%B8%D1%81%D0%BB%D0%25> (the date of referring: 01.10.2024). (in Russ)

31 Qazaqstan Tarihy: Demograficheskaja situacija v Respublike v 1959-1989 gg.

[Demographic situation in the Republic in 1959-1989] // [Electronic source] URL: <https://e-history.kz/ru/history-of-kazakhstan/show/9310> (the date of referring: 01.10.2024). (in Russ)

32 Qazaqstan Tarihy: Perepis' naselenija Respubliki Kazahstan 1999 goda [History of Kazakhstan: Population Census of the Republic of Kazakhstan 1999] // [Electronic source] URL: <https://e-history.kz/ru/calendar/show/27102> (the date of referring: 01.10.2024). (in Russ)

33 Otchet po rezul'tatam oprosam molodezhi: Jetnoreligioznye identifikacii kazahstanskoj molodezhi [Report on the results of youth surveys: Ethnoreligious identifications of Kazakhstani youth] // [Electronic source] URL: https://www.soros.kz/wp-content/uploads/2018/02/ethnoreligious_

identifications_of_regional_youth.pdf (the date of referring: 01.10.2024). (in Russ)

34 Abdulina A. Jetnokonfessional'nye processy v Respublike Kazahstan v 1991 – nachale 2010-h gg. [Ethno-confessional processes in the Republic of Kazakhstan in 1991 – early 2010s] // Vestnik Omskogo universiteta. Serija «Istoricheskie nauki». – 2022. - №2(34). - s. 241–250. (in Russ)

35 Oficial'nyj sajt Posol'stva Respubliki Kazahstan v Islamskoj Respublike Pakistan. S#ezd liderov mirovyh i tradicionnyh religij [Congress of Leaders of World and Traditional Religions] // [Electronic source] URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa-islamabad/press/news/details/253761?lang=ru> (the date of referring: 01.10.2024). (in Russ)

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Onuchko Marina

Acting Professor, Candidate of Political Sciences, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, email: onuchko@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-4996-9616

Alikhan Shakenov

Doctoral Student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, email: alikhanshakenov@gmail.com, ORCID ID: 0009-0009-7575-6412

Tatyana Dronzina

Professor, PhD, Kliment Ohridski University of Sofia, Sofia, Bulgaria, email: Dronzina@phls.uni-sofia.bg, ORCID ID: 0000-0001-5794-3390

Марина Онучко

қауымдастырылған профессор, доцент, саясаттану ғылымдарының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, Астана, Қазақстан, email: onuchko@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-4996-9616

Әлихан Шәкенов

PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, Астана қ., Қазақстан, email: alikhanshakenov@gmail.com, ORCID ID: 0009-0009-7575-6412

Татьяна Дронзина

профессор, PhD, «Әулие Климент Охридский» София университеті, София, Болгария, email: Dronzina@phls.uni-sofia.bg, ORCID ID: 0000-0001-5794-3390

Марина Онучко

и.о. ассоциированный профессор, доцент, кандидат политических наук, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан, email: onuchko@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-4996-9616

Алихан Шакенов

PhD докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан email: alikhanshakenov@gmail.com, ORCID ID 0009-0009-7575-6412

Татьяна Дронзина

профессор, PhD, Софийски университет «Св. Климент Охридски», София, Болгария, email: Dronzina@phls.uni-sofia.bg, ORCID ID: 0000-0001-5794-3390

Пружинину Борису Исаевичу - 80 лет!

Редколлегия журнала «Адам әлемі» и Казахстанское философское сообщество поздравляет Пружинина Бориса Исаевича, главного редактора журнала «Вопросы философии», доктора философских наук, профессора со славным юбилеем!

Мы поздравляем Философа, Ученого, Человека, снискавшего славу, авторитет и уважение огромного числа философов всего мира, среди которых и мы, казахстанцы, за его честность и преданность науке, за его справедливость, за его творчество, за любовь к рациональности и эпистемологии, за устойчивое и настойчивое продвижение философского знания в одном из самых брендовых журналов современности «Вопросы философии», который является таким, благодаря Вашей работе и энергии! Благодаря Вам, Борис Исаевич, журнал «Вопросы философии» всегда в тренде, фрейме, бренде и высоком философском контексте! Вас, знаменитого философа с мировым именем, ученые Казахстана не просто уважают, мы преклоняемся перед Вами за Ваш труд на благо науки, направленный на онтологическое удержание философии в бытии и культуре современного человека. Мы благодарим Вас за то, что в самые сложные годы для философии, Вы доказывали в своих работах и своей работой необходимость, современность и своевременность Философии. Во многом мы обязаны Вам тем, что современная философия продолжает быть востребованной и продолжает участвовать в процессе постижения человеком самого себя и мира. У казахов говорят, что каких бы высот не достиг ученый, всегда есть то, что еще не изведано и к которому нужно стремиться, то, что заставляет мыслить и любить!

Своей многолетней плодотворной научно-исследовательской и преподавательской деятельностью и беззаветной преданностью философии Вы снискали заслуженное уважение, внесли неоценимый вклад в развитие русской философии. Так, в области философии науки вы создали профессиональную научную школу, работая на переднем крае отрасли науки и философии.

В чем секрет Вашего успешного восхождения в жизни и науке? Очевидно, в Ваших прекрасных человеческих качествах: ответственности, компетентности, организованности, доброжелательности. Как человека Вас отличает активная жизненная позиция и принципиальность, прекрасное чувство юмора и коммуникабельность, жизнерадостность и серьезность. За эти замечательные человеческие качества Вас любят и ценят коллеги-ученые.

Мы желаем Вам, дорогой Борис Исаевич, неиссякаемой жизненной энергии, здоровья, долгих и счастливых лет жизни, семейного благополучия и покорения новых научных вершин!

Пусть Ваши идеи и труды находят в людях благодарный отклик и помогают их движению в будущее науки!

Коллектив Института философии, политологии и религиоведения поздравляет

уважаемого ученого, политолога и философа, доктора философских наук, нашего коллегу

МУХТАРБЕКА СЕЙД-АЛИЕВИЧА ШАЙКЕМЕЛЕВА

с 60-летним юбилеем!

Вся творческая жизнь М.С.-А. Шайкемелева связана с Институтом, в котором он прошел путь от аспиранта до известного ученого. Автор и соавтор свыше 130 научных статей и публикаций, автор 2-х индивидуальных и соавтор более 20 коллективных монографий, Мухтарбек Сейд-Алиевич посвятил свое научное творчество актуальным проблемам казахстанской философской и политической науки, среди которых особое внимание он уделяет теме формирования и трансформации казахской и общенациональной идентичности.

Концептуально-методологические основания исследования казахской идентичности, ее социолингвистические аспекты, цивилизационно-культурные основы формирования казахского национального самосознания, процессы внутриэтнической стратификации казахов, формирование гражданской и трансформации этнокультурной идентичности в процессе нациестроительства, казахстанская модель национальной идентичности в контексте культурной динамики глобализации – это далеко не полный перечень теоретических проблем, которые стали объектом его глубоких научных изысканий. Теоретические выводы М.С.-А. Шайкемелева подкрепляются данными полевых социологических исследований, в которых он принимает личное участие. В трудах М.С.-А. Шайкемелева, среди которых особое место занимает монография «Казахская идентичность в контексте модернизации общества» (2020), широта и глубина охвата проблем национальной идентичности заслуживают самой высокой оценки.

Вклад в науку М.С.-А. Шайкемелева отмечен не только казахстанским, но и мировым научным сообществом. Ежегодно проводимые М.С.-А. Шайкемелевым международные конференции по этнополитике стали местом активного научного диалога, открытых плодотворных дискуссий между казахстанскими учеными и учеными зарубежных стран. Ведущие зарубежные специалисты по этнополитологии, этносоциологии и государственному управлению, коллеги, знающие и ценящие юбиляра по его научным трудам, из Англии, Германии, Грузии, Италии, Польши, России, Северной Ирландии, Турции, Франции, Чехии, Эстонии являются авторами статей в 15 ежегодных сборниках научных трудов по этнополитической, этносоциальной и нациестроительной те-

матике, вышедших по инициативе и под главной научной редакцией д.ф.н. М. Шайкемелева.

М.С.-А. Шайкемелев является активным участником международных конференций и конгрессов за рубежом, где он неоднократно выступал с докладами по проблемам этнополитологии. Он является докладчиком и дискуссантом XXIII мирового Конгресса Международной ассоциации политической науки IPSA (Монреаль, Канада, 2014 г.), XXIV мирового Конгресса IPSA (Познань, Польша, 2016 г.), XXV мирового Конгресса IPSA (Брисбен, Австралия, 2018 г.), Международных конференций и семинаров в Лондоне (Великобритания), Берлине (Германия), Батуми (Грузия), Санкт-Петербурге (Россия), Стамбуле (Турция), Хельсинки (Финляндия), Уппсале (Швеция), Таллине (Эстония).

Мухтарбек Сейд-Алиевич не только теоретик, но и практик. Являясь на протяжении многих лет руководителем Научно-экспертной группы Ассамблеи народа Казахстана (НЭГ АНК) г. Алматы, он объединил вокруг себя ученых - обществоведов, проводящих большую научно-практическую, воспитательную, просветительскую и патриотическую работу среди различных слоев казахстанского общества и в первую очередь – молодежи. Общественная и научная деятельность главного научного сотрудника ИФПР, ассоциированного профессора, доктора философских наук, члена Ассамблеи народа Казахстана М.С.-А. Шайкемелева была неоднократно отмечена государственными наградами.

Уважаемый Мухтарбек Сейд-Алиевич! Желаем Вам в юбилейный год заложить основы новых достижений в мире научных поисков! Крепкого здоровья, творческого долголетия, новых успехов на ниве науки!

СВЕТЛАЯ ПАМЯТЬ ВИДНОМУ УЧЕНОМУ И ПРЕКРАСНОМУ ЧЕЛОВЕКУ

Недавно ушел из жизни Изотов Мухтар Зиядаевич, доктор философских наук, профессор, выдающийся ученый, воин-интернационалист, представитель казахстанской философской научной школы, взрастивший целую плеяду молодых ученых — кандидатов и докторов философских наук.

Мухтар Зиядаевич был специалистом в области философии, и методологии науки, философии культуры и проблем гносеологии. Работал с 1982 по 1993 доцентом кафедры философии АН Казахстана; с 1994 по 1995 — ученым секретарем Института философии АН РК; с 1996 по 1997 — зав. отделом гуманитарных наук ВАК РК; с 1998 до 2022 года работал в Институте философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК.

Тема кандидатской диссертации — «Логико-методологические проблемы интеграции науки» (1983); докторской диссертации — «Социокультурные и логико-гносеологические проблемы интеграции современной науки» (1994). Он являлся академиком Академии социальных наук Республики Казахстан.

Мухтар Зиядаевич автор многочисленных научных трудов, особенно ценными являются его фундаментальные философские труды – «Социально-культурные детерминанты интеграции современной науки». Алматы, 1993. и «Наука в Казахстане: история и современность (философское исследование в 2-х книгах)». Алматы, 2006-2009 гг. и др.

Мухтар Зиядаевич был глубоко мыслящим ученым и надежным человеком. Не случайно, поэтому на протяжении всей его трудовой деятельности ему поручались самые ответственные посты в системе казахстанской науки.

В республике и за ее пределами хорошо знают труды М.З. Изотова по философии науки и ее методологии, в частности по проблемам современной научной интеграции, формированию единой науки и общества знания. Большую государственную и общественную значимость имеют его работы по теории культуры, межкультурному взаимодействию и межэтническому согласию в Казахстане.

Исследовательская и научно-организационная работа в органичном сочетании с преподавательской деятельностью стала для Мухтара Зиядаевича жизненным призванием, а говоря шире – олицетворением глубинного единства науки и образования. Десятки кандидатов и докторов наук ныне с благодарностью вспоминают аспирантскую учебу на кафедре философии Президиума Академии наук, которую многие годы возглавлял профессор Изотов и где преподавал и принимал кандидатские экзамены.

Специалисты разных направлений, они хорошо понимают важность владения философским мировоззрением и философской методологией для успешного продвижения в той или иной конкретной области познания. Это понимание привил им Мухтар Зиядаевич Изотов со своими коллегами, снискав признательность и уважение представителей целого поколения квалифицированных исследователей.

Светлая память видному ученому и прекрасному человеку

Доброе, дружелюбное отношение к окружающим людям пронизывало все поступки, всю личность Мухтара Зиядаевича. Пройдя через суровые испытания в восьмидесятые годы в Афганистане, он знал цену дружбе и миру лучше многих из нас. Мужественный и в то же время демократичный и мягкий человек, он не умел наживать врагов, напротив – неизменно и по праву обретал доброе расположение всех, кого встречал на жизненном пути.

В нашей памяти профессор Изотов останется человеком лучших душевных качеств, образцом человечности и научной добросовестности.

В своем научном творчестве Мухтар Зиядаевич раскрыл динамизм, который присущ интеграции науки и синтезу научных знаний. По мнению профессора М.З.Изотова, данный процесс во многом обусловлен тем, что эти закономерные явления научного развития имеют социокультурную подоплеку. Интеграция науки рассмотрена как явление всей культуры, связанное с творческой сущностью деятельности интегрального субъекта научного познания. Мухтар Зиядаевич рассматривал такие интеграционные формы методологического и ценностно-мировоззренческого сознания, как стиль научного мышления, научная парадигма, научная картина мира и т.п.

Тяжело осознавать уход такого интеллигентного, светлой души человека!.. Коллектив нашего Института выражает глубокие соболезнования в связи с утратой близким и родным ученого, особенно жене Шолпан и детям - Санжару и Жантуару. Мухтар Зиядаевич Изотов навсегда останется в нашей памяти — памяти коллег и учеников — как мудрый учитель и наставник, честный, порядочный и справедливый человек!

***Коллектив ученых Института философии,
политологии и религиоведения КН МНВО РК***

АДАМ ӘЛЕМІ

Жылына төрт рет шығады

Издается четыре раза в год

Редакция мекен-жайы:

050010,
Алматы қаласы,
Шевченко көшесі, 28
ҚР ҒЖБМ ҒК «Философия,
саясаттану және дінтану
институты» ШЖҚ РМК

Адрес редакции:

050010,
город Алматы,
улица Шевченко, 28
РГП на ПХВ «Институт философии,
политологии и религиоведения»
КН МНВО РК

Меншік иесі: Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің «Философия, саясаттану және дінтану институты» шаруашылық жүргізу құқығындағы республикалық мемлекеттік кәсіпорны (Алматы қ.)

Собственник: Республиканское государственное предприятие на праве хозяйственного ведения «Институт философии, политологии и религиоведения» Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (г. Алматы)

Басылып отырған материал авторларының көзқарасымен редакция алқасының пікірі сәйкес келмеуі мүмкін.

Мнение редакционной коллегии может не совпадать с точкой зрения авторов публикуемых материалов.

Журналда жарияланған материалдардың, деректердің, айғақтардың, тәсімдердің, сандық көрсеткіштердің, жарнамалардың растығы авторлардың жауапкершілігінде.

За достоверность публикуемых в журнале материалов, сведений, фактов, схем, цифровых данных, рекламы ответственность несут авторы.

Журналдағы деректерді пайдаланғанда түпнұсқаға сілтеме жасау міндетті.

При использовании материалов, опубликованных в журнале, ссылка на источник обязательна.

Дизайн және беттеу: **Ж. Рахметова** Дизайн и верстка

Теруге 09.12.2024 ж. берілді. Басуға 12.12.2024 ж. қол қойылды.
Таралым 500 дана. Форматы 70x1001/16. Есепті баспа табағы 11.
Тапсырыс № 82.

ЖК «ИМПУЛЬС» баспасында басылып шығарылды.
Қаскелең қ., ҚР Тәуелсіздігіне 10 жыл көшесі, 35 үй.

Сдано в набор 09.12.2024 г. Подписано в печать 12.12.2024 г.
Тираж 500 экз. Формат 70x1001/16. Уч. изд. л. 11.
Заказ № 82.

Отпечатано в типографии ИП «ИМПУЛЬС»
г. Каскелең, улица ҚР Тәуелсіздігіне 10 жыл, дом 35.